

Е. ЗОЛЯ

твори

V

НАНА

**Державне видавництво
України**

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Т В О Р И

Том V

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1 9 3 0

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ
ÉMILE ZOLA

Н А Н А

N A N A

1888

РОМАН

Переклала з французької мови
М. ІЛЬТИЧНА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930 КИЇВ

Бібліографічний опис та цифри
для бібліотечних каталогів на цю
книжку вміщено в „Літописі Україн-
ського Друку” та „Мартковому репер-
туарі” Української Книжкової Палати.

Обкладинка Є. Глускіна

Укрголовліт № 4151 (2261)
Трест „Київ-Друк”,
6-та друк., вул. Леніна, 19
Зам. 229 — 5.000 — 1930 р.
26 арк.

I

О дев'ятій годині заля театру Вар'ете була ще порожня. Очікувало лише кілька осіб на бальконі та в партері, гублячися серед крісел гранатового оксамиту в сутінках від неповно засвіченої люстри. В темряві зникала велика пляма червоної завіси; ні згуку зі сцени; рампа не горить, пюпітри музик у безладді. Тільки вгорі, на третім поверсі галерії, навколо стелі, де голі жінки й діти летять до оздобленого зеленим газом неба, лунали веселі вигуки й сміх, вихоплюючись із загального гомону стриманих голосів; голови в кашкетах та ковпаках купчилися одна над одною під широкими, круглими, вицяцькованими арками. Часто входила з квитками в руках заклопотана капельдинерка, штовхаючи поперед себе пана в фракку та тонку покручену даму, що вмошувалися на своїх місцях і починали уважно водити очима по залі.

Двоє юнаків спинилося в партері перед оркестрою. Вони стояли й роздивлялися.

— А що я тобі казав, Гекторе?—вигукнув старший, високий, з маленькими чорними вусами.—Ми прийшли занадто рано. Ти міг би ще дозволити мені докінчити сигару.

Підійшла капельдинерка.

— О, мсьє Фошері,—зауважила вона фамільярно,—вистава не почнеться ще й за пів години.

— Чого ж вони тоді призначають початок на дев'яту?—буркнув Гектор, всією своєю довгою й худою постаттю виявляючи роздратовання.—Цього ранку Кляріса, маючи ролю в цій п'єсі, ще й божилася мені, що почнеться рівно о дев'ятій.

Вони замовкли і, попідводивши голови, почали розглядатися в сутінках льож.

Але зелений колір шпалер у льожах ще більше при-темнював їх. Нижче, під галерією, льожі бенуар тонули в цілковитій темряві. Лишень в одній льожі балькону самотньо сиділа огрядна дама, спершись ліктями на оксамит з рампи. Праворуч і ліворуч, поміж високих колон, авансцени лишалися порожні, запнуті завісами з довгими китицями. Біла з золотом заля, завершена вгорі м'якою зеленню, розпливалася в цій темряві, ніби сповнена тонкого пороху від куцого полум'я великої кришталевої люстри.

— А ти ж дістав льожу для Люсі?—запитав Гектор.

— Так,—відповів Фошері,—але це була складна справа... О! Нема чого боятися, що Люсі прийде занадто рано. Якраз!

Він приглушив легеньке позіхання, після чого, трохи помовчавши, почав далі:

— Тобі пощастило потрапити на прем'єру. Біля в а В е н е р а—це подія на кілька років. Про неї говорять уже пів року. Ах, дорогий мій, і музика, почекай лишень!.. Борденав, майстер свого діла, нарочито затримав її на відкриття виставки.

Гектор побожно слухав. Він запитав:

— А Нана, ту нову етуаль, що гратиме Венеру, ти вже бачив?

— От тобі! Знову починається!—скрикнув Фошері, сплескуючи руками.—Від самого ранку морока мені з тою Нана. Більш двадцяти чоловіка питали мене сьогодні про Нана. Та хіба ж я можу знати всіх повій Парижу? Нана—це винахід Борденава. Певно, якесь свинство!

Він заспокоївся. Але порожнеча залі, куце світло люстри і майже церковні настрої від стриманих голосів та стукотні дверей,—усе це дратувало його.

— Ах, ні,—раптово вигукнув він.—Тут просто постарієш з нудьги. Ходім звідси... Може знайдемо Борденава внизу. Він розповість усі подробиці.

Внизу, в великому вестибюлі, з мармуровою підлогою та контрольним війстям, почала вже з'являтися публіка. Через троє відчинених, заграткованих вікон

видно було гарячкове життя бульварів, що вирували, кипіли на тлі чудової квітневої ночі. Коротко уривалося торохтіння карет, гучно зачинялися їхні дверцята, і до театру входили невеличкими групами люди, тинялися перед контролею, ішли всередину подвійними входами, де очікували, коливаючи станом, жінки. В гострому газовому світлі на тьмяній голизні стін цієї зали, що вбогою декорацією стилю Ампір нагадувала вестибюль якогось церковного храму, великі жовті афіші різали очі грубими чорними літерами «Нана». Їх читали і ті, що тісно стовпилися в проході, і ті, що купками стояли коло дверей, розмовляючи між собою; а біля зачиненої каси огрядний чоловік із широким виголеним обличчям сварився з безбілетною публікою, що домогалася місць у театрі.

— Он Борденав,—сказав Фошері, йдучи вниз по сходах.

Директор помітив його.

— Гей! Дуже гречно!—гукнув він здалеку.—Он як ви ставитеся до мене... Розгортаю вранці Фігаро і нічого не бачу.

— Не хвилюйтесь!—відповів Фошері.—Перше, ніж писати про вашу Нана, я повинен побачити її. До того ж я нічого їй не обіцяв.

Далі, щоб зразу перервати розмову, він відрекомендував директорові свого небожа, п. Гектора де-ля-Фалюаза, юнака, що не так давно приїхав до Парижу закінчувати свою освіту. Директор склав собі думку про Гектора з одного лишень погляду. А той дивився на директора з захопленням. Так ось він, той Борденав, той демонстратор жінок, що поводився з ними як дозорець з арештантами, ця голова, що завжди вигадувала якусь рекламу, цей цинік, що залюбки ляскав артисток по стегнах і мав мозок жандарма!

Гектор подумав, що йому треба сказати якусь ввічливу фразу.

— Ваш театр...—почав він співочим голосом.

Борденав спокійно перебив його гострим словом людини, що любить щирість.

— Скажіть краще—бордель.

Тут Фошері так само щиро засміявся, тим часом як Фалюазові його комплімент застряг у горлі, і він стояв приголомшений, удаючи, ніби директорів жарт йому не знати як сподобався. А той якраз вітався з драматичним критиком, чиї фейлетони мали великий вплив у громадянстві. Коли ж він повернувся, Фалюаз уже опанував свою зніяковілість. Він побоювався бути визнаним за провінціяля, що легко дає себе заморочити.

— Мені казали,—почав він знову, бажаючи хоч аби що сказати,—що у Нана чарівний голос.

— У Нана?—скрикнув директор, знизавши плечима.—У неї голос, як у клістирної дудочки!

Юнак поквапився додати:

— До того ж вона чудова артистка.

— Нана? Та це ж лантух! Вона не тямить, що їй робити з руками й ногами!

Ля-Фалюаз легенько почервонів. Нічого більше не розуміючи, він пробурмотів:

— Ні за що в світі я не прогавив би сьогоднішньої прем'єри. Я знав, що ваш театр...

— Та кажіть же: бордель,—знову перебив його Борденав, з холодною впертістю переконаної людини.

Тим часом Фошері, цілком байдужий, розглядав жінок, що входили до вестибюлю. Побачивши свого небожа, знову зніяковілого, нездатного збагнути, що треба—сердитись чи сміятись, він поквапився юнакові на підмогу.

— Та уваж бо Борденавові, називай його театр, як він тобі каже,—раз це йому подобається... А ви, мій дорогий, не пиндючтеся перед нами. Коли ваша Нана не тямить ні співати, ні грати, то ви просто провалитесь, от і все. Між нами кажучи—я якраз цього й побоююсь

— Провалюсь?!—скрикнув директор, почервонівши від обурення.—Хіба жінці треба тямити, як грають чи співають? Ах, хлопчику любий, та ти ж просто дурень... У Нана є щось інше, чорт би її взяв! Щось таке, що покриває всі її хиби. І воно у неї надзвичайно міцне, це я добре відчув, а нюх у мене не йолопський... Ось побачиш, ледве вона тільки вийде, як уся зала роззявить рота.

При тім він вимахував своїми опасистими руками, що аж тремтіли йому від захоплення; виклавши так свої почування, він заспокоївся, знизив голос і лаявся вже сам собі:

— О, вона далеко піде, чорт би її взяв! Далеко піде... Це ж шкура, ой, шкура!

А як Фошері його запитав, то він почав оповідати подробиці, вражаючи й Гектора де-ля-Фалюаза крутизною своєї мови. Він якось випадково побачив Нана і зразу ж захотів випустити її в світ. Дійсно, йому якраз потрібна була тоді Венера. Він не любить довго водитися з одною якоюсь жінкою, він завжди воліє краще зараз же передавати її на використання публіки. Але йому вийшла собача морока з приходом цієї великої дівчини в його балаган, бо все стало догори ногами. Роза Міньйон, його етуаль,—чудова актриса і чарівна співачка, щодня загрожує покинути театр, роздратована здогадом, що їй знайшлася суперниця. А який галас із афішами, господи! Кінець-кінцем, доводиться друкувати прізвища обох актрис літерами однакового розміру. Йому не можна докучати. Коли котра з його жіночок, як він їх зве, якась Сімона чи Кляріса, поводить негаразд, він просто дає їй ногою в зад. Інакше нема життя. Він ними торгує, він добре знає, чого вони варті, ці розпусниці!

— Стій!—перебив він себе.—Міньйон і Стене. Завжди вкупі. Ви ж знаєте, що Роза починає вже набридати Стене, і тому її чоловік ні на крок не відходить від нього, боячись, щоб не втік.

Газова рампа, що палала на карнизі театру, вкривала рядом ясного світла тротуар. Двоє деревець пишалися яскравим зеленим кольором, а реклямний стовп білів так, що афіші на ньому можна було читати здалеку, як удень; далі ж, над бульварами з рухливими юрбами, висла густа ніч, борючись із огнями лихтарів. Багато людей не входили до театру зразу; вони лишалися надворі побалакати, докурюючи сигару, осяяні гострим світлом рампи, що надавало їм блідости і відкидало від них на асфальт короткі чорні тіні. Міньйон, висока й огрядна людина з чотирикутнім обличчям яр-

маркового атлета, прокладав собі прохід посеред купок люду, тягнучи під руку невеличкого, вже пузатого, кругловидого, з посивілою бородою, банкіра Стене.

— Ну?—звернувся Борденав до банкіра.—Ви зустріли її вчора в моїм кабінеті?

— Ах, це була вона?—озвався Стене.—Я й не подумав. Вона зайшла, коли я вже виходив, я ледве й помітив її.

Міньйон слухав зі спущеними віями, нервово крутячи великого діаманта на своїй пучці. Він зрозумів, що балакали про Нана. І як Борденав після того почав малювати портрет своєї дебютантки, що збудив полум'я в очах банкіра, Міньйон втрутився в розмову.

— Ось покиньте бо вихваляти цю повію, мій друже! Публіка враз випровадить її. Стене, хлопчику мій, ви ж знаєте, що моя жінка чекає на вас у льожі.

Він спробував потягти банкіра далі, але Стене не схотів відійти від Борденава. Перед ними біля контролі зріс довгий хвіст, у вестибюлі хвилювався гомін голосів, а в ньому співоче дзвеніло двохскладове ім'я Нана. Чоловіки, що стовбичили перед афішами, читали його вголос, інші, проходячи поруч, вимовляли його тоном запитання, жінки ж, стурбовано посміхаючись, проказували його тихо і були здивовані. Нана ніхто не знав. Звідки вона взялася? І тут же творилися байки, пошепки переходили з вуха до вуха. Дуже впливало тут саме ім'я, що, як пестоці, пурхало по всіх устах. Вже тільки його вимовляючи, юрба веселішала, по-дитячому м'якшала. Всіх охопила лихоманка цікавості, цієї паризької цікавості, що має силу приступів справжнього божевілля. Всім скортіло побачити Нана. Якійсь дамі в цій метушні відірвали волана з сукні, якийсь пан загубив капелюха.

— Ах, ви дуже багато від мене хочете,—вигукнув Борденав, коли вже двадцяттеро чоловіка обступили його з запитаннями.

— Ви зараз її побачите... Я тікаю, на мене чекають на сцені.

І він зник—радий, що розпик цікавість своєї публіки. Міньйон знизав плечима і ще раз нагадав Стене, що

Роза хоче показати йому своє вбрання в першому акті.

— А он і Люсі виходить унизу з карети,—звернувся де-ля-Фалюаз до Фошері.

Це була й справді Люсі Стюарт, невеличка й негарна жінка, років під сорок, з довжелезною шиєю, витягнутим худим обличчям та товстими губами, але така рухлива й граціозна, що мимоволі всіх причаровувала. Вона привезла з собою Кароліну Геке та її матір. Кароліна була холодна красуня, а мати її—дуже поважна дама, з виглядом солом'яного опудала.

— Ходім з нами, я залишила тобі місце,—звернулася Люсі до Фошері.

— Ах, ні,—жваво заперечив він.—Щоб нічого не бачити? У мене крісло в партері, мені там краще.

Люсі розсердилася. Невже він не зважувався показуватися вкупі з нею? Далі ж, відразу заспокоївшись, вона перейшла до іншої теми:

— Чому ж це ти мені не сказав, що знайомий з Нана?

— З Нана? Та я її ніколи й не бачив!

— Ні, справді? А мене запевняли, що ти спав з нею.

Та тут Мін'йон, поклавши перед ними пучку на груди, зробив їм знак помовчати. А на запитання Люсі вказав на якогось юнака, що проходив повз них, і прошепотів:

— Таємний коханець Нана.

Всі поглянули на нього. Це був вродливий юнак. Фошері впізнав Дагене, хлопчину, що проїв триста тисяч франків із жінками і тепер тинявся на біржі, щоб врядити оплатити букети для них і обіди з ними. Люсі зауважила, що у нього гарні очі.

— А ось і Блянш!—скрикнула вона.—Це Блянш сказала мені, що ти спав з Нана.

Блянш де-Сіврі, огрядна білява дівчина з густо намазаним вродливим обличчям, прибула в товаристві якогось млявого чоловіка, вельми виплеканого панського вигляду.

— Граф Ксав'є де-Вандевр,—прошепотів Фошері на ухо ля-Фалюазові.

Граф поручкався з журналістом, в той час, як Блянш і Люсі почали вельми жваву розмову. Вони загородили прохід своїми сукнями з важкими воланами—одна в блакитному, друга в рожевому—і ім'я Нана плигало з їхніх уст так чітко, що люди почали дослухатися. Тоді граф повів Блянш далі. Та тепер ім'я Нана луною дзвеніло в усіх чотирьох кутках вестибюлю ще вищим тоном від підігрітої чеканням цікавості. Ще не починають? Чоловіки витягали годинники; хто спізнився, виплигував з карети перше, ніж вона спинялася; гуртки відвідувачів звільнили тротуар, а сторонні повільно проходили через уже порожнє місце перед дверима, витягуючи шию, щоб зазирнути в театр. Висвистуючи підійшов вуличний хлопець, спинився перед афішею при дверях, хрипким голосом вигукнув: «Ого! Нана!» і пішов далі, хитаючи задом та човгаючи стоптаними черевиками. Залунав сміх. Панство підхопило: «Нана, ого! Нана!». Збігся тісний натовп, спалахнула спірка біля контролі, зростав галас, утворений гудінням голосів, що вигукували Нана, вимагали Нана в однім із тих звіриних приступів брутальної пожадливості, що іноді раптом опановують юрбу.

Але над цим галасом враз залунав дзвоник початку. Хвилювання докотилося аж до бульвару: «Дзвоник, дзвоник!». Знявся справжній гармидер,—кожний хотів протовпитись, а тим часом число агентів контролі зросло. Стурбований Міньйон підхопив таки нарешті Стене, що так і не схотів оглянути вбрання Рози. Ледве залунав дзвоник, ля-Фалюаз почав проштовхуватись крізь юрбу, тягнучи за собою Фошері, щоб не прогавити увертюри. Загальне захоплення дратувало Люсі Стюарт: що за брутальність отак штовхати жінок! Вона лишилася останньою з Кароліною Геке та її матір'ю. Вестибюль спорожнів, з його глибини долітало невпинне гудіння бульвару.

— І то ж завжди така морока з цими їхніми п'єсами!—бубоніла Люсі, йдучи сходами вгору.

В залі Фошері й ля-Фалюаз, не сідаючи на свої крісла, почали знову оглядатися навколо. Тепер уся зала була повна світла. Від високого полум'я газу з ве-

ликої кришталевої люстри пливли каскади жовтого й рожевого огнів, що заливали льожі й партер цілою повіддю світла. Гранатовий оксамит крісел одлискував лаком, золото сяяло, тим часом як ніжний зелений орнамент під стелею з надто гострими малюнками м'якшив його блиск. Сліпуча рампа на підвищенню сцени накладала заграву пожежі на завісу, де важкі пурпурні збрижі своїм багатством з казкового палацу творили прикрий контраст убозтву вкритої облупленою позолотою рями. Ставало душно. Музики біля своїх пюпітрів налагоджували струменти, озиваючись тонкими трелями фляйт, приглушеним зідханням корнета, співочим голосом скрипки, що шугав над густим гомоном залі. Голосно розмовляючи та штовхаючись, глядачі штурмом брали свої місця; тиск у коридорах був такий міцний, що кожні двері пропускали безперервну течію люду лишень дуже повільно. Поклики, шелест одежі, похід суконь і зачісок на тлі чорних фраків та сурдутів. Тим часом лави крісел поволі заповнювалися; в них чітко видно було світле вбрання, похилену тонкого профілю голівку з шиньйоном, звідки блискавичкою мигтів діамант. Куток голого плеча полискував з льожі м'яким шовком. Жінки повільно похитували віяльцями, спокійно стежачи очима за рухом юрби, тим часом як юнаки, стоячи перед оркестрою, з широко розкритими жилетами, в рукавичках та з ґарденіями в петельках, наводили на них кінчиками пучок біноклі.

Обидва кузени розшукували знайомих. Міньйон і Стене сиділи поруч у бенуарі, спершись ліктями на край оксамитної рампи. Блянш де-Сіврі, здавалося, заповнювала своєю персоною всю льожу партеру. Але ля-Фалюаза найбільше цікавив Дагене, що сидів у кріслі в оркестрі, на дві лави ближче до сцени. Біля нього сидів юнак років дев'ятнадцяти, не більше, певно втікач зі школи, широко розкриваючи на все великі гарні очі херувима. Поглянувши на нього, Фошері посміхнувся.

— А хто ця дама на бальконі?—раптом запитав його ля-Фалюаз.—Та, що сидить із дівчиною в блакитному вбранні?

Він показав на опасисту жінку, затягнуту в корсета;

колись білява, тепер вона стала білою, з жовтою шкірою, і її розмальоване червоним обличчя було обрямлене дощем дрібних дитячих кучерів.

— Це Гага,—просто відповів Фошері.

Та побачивши, що це ім'я спантеличило його кузена, він додав:

— Ти не знаєш Гага? Це була куртизанка в перші роки царювання Люї-Філіпа. Тепер вона скрізь водить із собою свою дочку.

Ля-Фалюаз і оком не повів на дівчину. Його схвилювала Гага, і його очі більше не відривалися від неї; на його думку, вона була ще дуже гарна, але він не зважувався сказати це.

Та тут дирижер махнув своєю паличкою, і музики почали увертюру. Люди все ще входили, гомін і хвилювання зростали. Незмінна специфічна публіка перших вистав приходила сюди ніби в затишний куточок, де можна було зустрінутись і люб'язно поздоровкатись. Постійні гості, з капелюхами на головах, почували себе як дома, вимінюючись привітаннями. Це був Париж, Париж наук, фінансів і розваг; чимало журналістів, кілька письменників, біржовиків, і більш повій, ніж чесних жінок; дивовижно мішане товариство всіх професій і всіх відмін зіпсутости; однакова втома і однакова хоробливість світилися з усіх облич. Фошері на запити свого кузена показував йому льожі газет і літературних гуртків, а далі назвав театральних критиків,—одного худого, з висхлим обличчям та з тонкими, прикрими губами, і другого, вже зовсім гладкого, з дитячим обличчям, що пригорнувся до плеча своєї сусідки-акторки, позираючи на неї ніжним батьківським оком.

Та тут Фошері спинився, побачивши, як ля-Фалюаз вітається з двома особами, що сиділи в льожі проти сцени. Фошері відверто здивувався.

— Як це?—спитав він.—Ти знайомий з графом Мюффа де-Бевіль?

— О! Вже давно,—відповів Гектор.—У Мюффа був маєток біля нашого. Я часто гостював у них... Граф тут із своєю дружиною та тестем, маркізом де-Шуар.

І щасливий здивованням свого кузена, він пиховито

додавав подробиці: маркіз був державний радник, а графа щойно призначено на камергера імператриці. Фошері через бінокль розглядав графиню, брюнетку з білою пухкою шкірою та з гарними чорними очима.

— Ти мене познайомиш з ними в антракті,—сказав він під кінець.—Я з графом уже зустрічався, але я хотів би бувати на їхніх вівторках.

З галерії долинуло енергійне шикання. Увертюра почалася, а все ще входили. Хто спізнився, ті змушували підводитись цілі лави глядачів, двері льож стукали, в проходах голосно сперечалися. Не вгавав і гомін розмов, нагадуючи щебетання зграї пустотливих горобців. В театрі був гармидер, хвилями гойдалися руки й голови; одні сідали, зручніше вмощуючись, інші ж уперто стовбичили, востаннє оглядаючи залю. Вигуки: «Сідайте! Сідайте!» прикро залунали в темній глибині партеру. По людях перебігло тремтіння: нарешті таки можна буде побачити оту славетну Нана, що ось уже цілий тиждень цікавила собою Париж! Тим часом розмови поволі вщухали; лишень подеколи ще вихоплювалися окремі голоси. І серед цього заглушеного гомону та тихих зідхань короткими жвавими нотками лунала оркестра, граючись ритмом нахабного вальсу, пройнятого сміхом розпусти. Вальс лоскотав уха публіки, і вона посміхалася. Тут кляка в першій лаві партеру почала несамовито плескати,—пішла вгору завіса.

— Диви,—сказав ля-Фалюаз, що весь час балакав,—у Люсі в льожі хтось сидить.

Він глядів на льожу балькону праворуч, де спереду сиділи Кароліна й Люсі. З глибини виглядало поважне обличчя Кароліниної матері і профіль якогось юнака з чудовою білою шевелюрою та бездоганною постаттю.

— Та подивись же,—настирливо домагався ля-Фалюаз.—Там якийсь пан.

Фошері наставив таки свого бінокля на льожу, але зараз же одвернувся.

— О! Це ж Лябордет,—озвався він байдужим голосом, ніби присутність цього пана мала бути чимсь природним і для всіх зрозумілим.

Ззаду їм гукнули: «Цитьте!» і вони мусіли змовк-

нути. В залі тепер панувала тиша; килим з рівних і нерухомих голів простягся від оркестри до амфітеатру. Перший акт Білявої Венери відбувався на Олімпі, з картонними декораціями хмар та тронем Юпітера—праворуч. На початку співали Іріда і Ганімед, що за допомогою небесних служок розставляли по сцені крісла для наради богів. Кляка самотньо загукала їм: «Браво!», тим часом як публіка, трохи роздратована тим, очікувала. Тільки ля-Фалюаз поплескав Клярісі Беню, одній з дрібних коханок Борденава, що грала Ірідю і була в ніжно-блакитному вбранні з широким сьомиколірним поясом на талії.

— Вона, знаєш, скинула сорочку, щоб удягтись,— сказав ля-Фалюаз Фошері, навмисне голосно, щоб його чули.—Сьогодні вранці ми приміряли. Її сорочку видно було під пахвою і на спині.

Тут легеньке тремтіння перебігло залю,—вийшла Роза Міньйон, одягнута Діяною. Хоч у неї не було ні обличчя, ні постаті, відповідної до ролі, проте, чорнява й худа, чарівна бридотою вуличного хлопця, вона творила принадне вражіння, як глум з персонажа. Свою вихідну арію з безглуздими до сліз словами, де вона скаржилась на Марса, що він от-от кинув її заради Венери,—вона проспівала зі стриманою соромливістю, перейнятою таких жартівливих натяків, що публіка враз розворушилася. Її чоловік і Стене, спершись ліктями на бар'єр льожі, щиро сміялися. А вже вся зала вибухнула оплесками, коли з'явився улюбленець публіки Прюйєр, одягнутий у генеральську форму з величезним плюмажем, волочачи за собою шаблюку, що сягала йому до плечей. З нього вже досить Діяни, вона набридла йому над міру. На це Діяна заприсяглася стежити за ним і помститися йому. Дует закінчився тирольськими руладами, що Прюйєр забавно виконав голосом іритованого кота. Він мав пиху самозакоханого першого любовника і манірно вертів очима, викликаючи гострий сміх у жінок по льожах.

Далі публіка знову проходила: чергові сцени були нудні. Тільки старому Боскові, що грав придуркуватого Юпітера, ледве-ледве пощастило на якийсь час захо-

нити публіку своєю родинною сваркою з Юноною з приводу куховарчиного рахунку. Похід богів, Нептуна, Плутона, Мінерви та інших ледве не провалив усю виставу. Всіх брала нетерплячка; невдоволене бурмотіння чимраз голоснішало; розчаровані глядачі знову почали розглядатися по залі. Люсі сміялася до Лябордета, граф Вандевр витягував голову з-за могутніх плечей Блянш, а Фошері скоса, нищечком позирав на родину Мюффа; граф сидів поважний, ніби нічого не розуміючи, графиня ж була замріяна, невиразно посміхаючись у просторінь. Та враз серед цього зіпсутого настрою, ніби сальва роти салдат, вибухнули оплески кляки. Всі повернулися до сцени: чи не Нана нарешті? Ця Нана змушує таки довго на себе чекати.

Та це була введена Ганімедом й Ірідою депутація смертних,—поважних, одурених жінками буржуа; вони прийшли скаржитися панові богів на Венеру, що сповнює їхніх жінок надто великої жаги до кохання. Цей хор сумними й наївними словами та повними значіння павзами творив надзвичайно смішне вражіння. В залі хтось кинув жарта: «Хор роґонош, хор роґонош!». Це слово подобалося, залунав поклик «біс!». Голови хористів були смішні, як і їхні постаті, особливо ж якогось опасистого пана з круглим, як той місяць, обличчям. Тут прийшов несамовито лютий Вулкан, шукаючи жінку, що вже три дні як утекла з дому. Хор заспівав знову, звертаючись до Вулкана, бога роґонош. Ролю Вулкана грав Фонтан, комік з ориґінальним безпардонним талантом, що мав божевільну фантазію крутити на сцені задом і був одягнений як сільський коваль; на ньому була червона перука, а його голі руки зататуйовані були серцями, проколотими стрілками. Якась жінка не витримала і повним голосом зауважила: «Ах, та й який же ти бридкий!». Усі зареготали й заплескали в долоні.

Сцена слідом за цією, здавалося, не матиме кінця. Юпітерові ніяк не щастило розпочати раду богів, щоб подати їй на розгляд скаргу одурених чоловіків. А Нана ще не було! Чи не берегли її «під завісу»? Таке довге очікування, кінець-кінцем, не на жарт роздратовало публіку. І знову чути стало нарікання.

— Кепська справа,—сказав Міньйон до Стене, сяючи від задоволення.—Нас одурено, ось зараз побачите.

В цю хвилину в глибині сцени розсунулися хмари, і вийшла Венера.

Нана, надто висока й кремезна для своїх вісімнадцяти років, в білій туніці богині, з просто розпущеним по плечах довгим білявим волоссям, зі спокійним апльомбом наблизилася до рампи, посміхаючись до публіки. Вона почала свою велику арію:

«Коли Венера ввечорі блукає...».

З другої ж строфи слухачі почали переглядатися. Чи це часом не жарт, чи не якась парі Борденава? Ніколи ще ніхто не чув зі сцени такого фалшивого і такого невмілого голосу. Її директор мав рацію,—вона співала й справді, як клістир. Вона навіть не тямилася, як триматися на сцені, викидаючи руки вперед та коливаючись усім тілом, і це здавалося публіці і непристойним і неграціозним. В партері та на дешевих місцях почали вже кричати: «О! о!» та підсвистувати, коли ось із крісел оркестри переконано озвався голос, що нагадав собою недорослого півня.

— Та й шикарна ж жінка!

Вся зала повернулася на цей голос і побачила збіглого зі школи херувима: він вирячив очі на Нана і його обличчя палало від захоплення її постаттю. Відчувши, що всі на нього дивляться, він густо почервонів, соромлячись своєї нестриманости. Дагене, його сусіда, дивився на нього з усмішкою, публіка сміялася,—роззброєна та вже й не думаючи свистати; тим часом молодь у білих рукавичках, теж захоплена шикарними опуклостями Нана, почала несамовито плескати в долоні,—так! правда! чудова жінка! браво!

Нана ж, почувши в залі сміх, засміялася й собі. Регіт подвоївся. Ця гарна дівчина була смішна сама з себе. Від сміху у неї на підборіддю поглиблювалася розкішна ямка. Вона очікувала, не соромлячись, певна себе, зразу ставши за панібрата з публікою та підморгуванням ніби визнаючи, що вона й справді не має таланту ані на копійку, але що це нічого не значить, бо у неї є щось інше. І після цього, кивнувши дирижерові, з жестом, що го-

ворив: «Далі, добрий чоловіче!» вона почала другий куплет:

«І ось опівночі іде Венера...».

Це знову був той самий кислий голос, але тепер він місцями так дер вуха публіці, що подеколи навіть викликав сеерд неї легке здригання. Нана зберігала свою посмішку, що грала на її маленькому червоному роті і сяяла в великих, ясно блакитних очах. Вимовляючи подеколи надто рисковиті слова, вона задирає носа вгору, ніздрі її тремтіли, щоки пахтіли огнем. Вона коливалася тілом і далі, не тямлячи нічого іншого. Але це вже прикро не вражало, навпаки,—чоловіки цупко наставили на неї свої біноклі. При кінці куплета голос їй цілковито відмовив і вона зрозуміла, що не дотягне. Тоді, ні трохи не стурбувавшись, вона крутнула стегном, що м'яко випнулося з-під тонкої туніки, та, зігнувшись у стані й відкинувши голову назад, простягла вперед руки. Гримнули оплески. Вона зразу ж повернулася й пішла від рампи, показуючи свою руду гриву на потилиці; оплески стали просто несамовиті.

Кінець акту прийнято було холодніше. Вулкан хотів відлупити Венеру. Боги відбули нараду і ухвалили піти з розслідуванням на землю, перше ніж задовольнити обурених чоловіків. І тут Діана, підслухавши ніжну розмову Марса з Венерою, заприсяглася не випускати їх з очей під час цілої подорожі. Відбулася також сценка, де Амур—дівчинка років дванадцяти—відповідав на всі питання: «Так, мамо», «Ні, мамо» і вимовляв це сльозавим тоном, колупаючи в носі пучками. Далі Юпітер, суворий, роздратований хазяїн, замкнув Амура в темну кімнату, наказавши йому двадцять раз відмінити дієслово «я кохаю». Особливо ж припав залі до смаку фінал, блискуче виконаний акторами й оркестрою. Та коли завіса впала, клякери даремно намагалися викликати оплески, всі підвелися й рушили до дверей.

Люди штовхалися, хиталися, стиснуті між крісел, вимінюючись враженнями. Загальна думка була:

«Це ж ідіотизм!»

Один з критиків сказав, що п'єсу треба було б добре скоротити. Та вона однаково нікого не цікавила; бала-

кали здебільшого про Нана. Фошері й ля-Фалюаз ви-йшли одними з перших і здибалися в коридорі зі Стене й Мін'їоном. В низькому й вузькому як шахтний про-хід коридорі, освітленому газовими лампами, було душно. Всі троє трохи постояли біля сходів праворуч, під захистом поручнів. Глядачі з галерії, тупаючи важ-кими черевиками, сходили вниз чорно вдягнутою юрбою, і серед неї капельдинерка напружувала всі свої сили, щоб захистити стілець із купою одежі.

— Та я ж її знаю!—скрикнув Стене, ледве побачивши Фошері.—Справді, я її десь бачив... Мабуть у ка-зіно. І вона була там така п'яна, що її треба було під-тримувати.

— Я її знаю не більше за вас,—сказав журналіст.— Я теж її десь зустрічав.

І посміхаючись, стиха додав:

— Мабуть, у Трікон.

— Сто чортів! У такому брудному місці,—озвався Мін'їон, удаючи глибоку розпуку.—Це ж гидота, що публіка так прихильно ставиться до першої-ліпшої па-скуди. В театрі незабаром не лишиться чесних жінок... Я, кінець-кінцем, забороню Розі грати.

Фошері не міг не посміхнутися. Тупотіння черевиків на сходах не вщухало і якийсь маленький чоловічок у кепці сказав, розтягуючи слова:

— Ого! Гладка! Є з чого поласувати!

В коридорі сперечалися два юнаки з дрібними ку-черями, дуже коректні в своїх відкладних комірцях. Один, не подаючи жадних резонів, казав: «Бридка!» Другий же тільки відповідав: «Чудова! чудова!», теж не турбуючись ніякими аргументами.

Ля-Фалюазові вона сподобалася, він рискнув тільки зауважити, що було б іще краще, коли б вона подбала про свій голос. Тут Стене, що нічого не слухав, раптом ніби прокинувся: треба почекати. Можливо, що дальші дії все з'ясують. Звичайно, публіка виявила задоволення, але ще не була остаточно підкорена. Мін'їон божився, що п'єсу не закінчать, а коли Фошері й ля-Фалюаз за-лишили їх, простуючи до фойє, він узяв Стене під руку. притулився до його плеча, і прошепотів на вухо:

— Ось побачите, друже, вбрання моєї жінки в другому акті... суцце свинство!

Нагорі, в фойє, яскраво палали три кришталеві люстри. Обидва кузени на хвилину завагалися; через скляні двері, що майже не зачинялися, ввесь час з одного краю галерії до другого видно було безліч голів, що розходилися двома рухливими струмками. Та все ж ввійшли. Груп п'ять або шість чоловіків, жваво розмовляючи й вимахуючи руками, стовбичили вперто посередині цього натовпу; деякі ходили лавами, обертаючись на каблучках, що аж стукали на навоскованому паркеті. Праворуч і ліворуч, поміж яшмових колон, сиділи жінки на ослінчиках із червоного оксамиту і дивилися на стовпище, що проходило повз них, з утомленим виглядом, ніби розімлівши від тепла; а позаду них у високих дзеркалах відбивалися їхні шиньйони. В глибині перед буфетом якийсь товсточеревий чоловік пив шклянку лімонаду.

Але Фошері, щоб подихати свіжим повітрям, вийшов на балькон. Ля-Фалюаз, що розглядав був фотографії актрис, розвішані в простінках всуміш із дзеркалами поміж колон, теж пішов за ним. Газову рампу на фронтоні театру було щойно потушено. На бальконі стало темно та холодно, і був він порожній. Тільки якийсь юнак сперся в темряві на кам'яну балюстраду в правій ніші і палив цигарку, пахкаючи її огником. Фошері пізнав Дагене, і вони поручкалися.

— Що ви робите тут, дорогий друже?—спитав журналіст.—Ви сьогодні ховаєтесь по закутках, тим часом як звичайно на прем'єрах ви не виходите з оркестри.

— Та я ж курю,—як бачите,—відповів Дагене.

На це Фошері безцеремонно запитав:

— Ну, а яка ж ваша думка про дебютантку? В кулюарах озиваються досить кепсько.

— О!—пробурмотів Дагене,—це чоловіки, що їх вона не схоче!

Це була вся його думка про талант Нана. Ля-Фалюаз нахилився через бар'єр, дивлячись на бульвар. Напроти яскравим світлом палали вікна отелю й клубу, на тротуарі ж темні гурти люду обсіли столики кафе «Мадрид». Не зважаючи на пізню годину, юрба прибувала.

Люди ввесь час підходили з пасажу Жофруа і мусіли очікувати п'ять хвилин, щоб перейти на той бік вулиці,—такий довгий був хвіст екіпажів.

— От рух! От гомін!—повторював ля-Фалюаз, що все ще дивувався Парижеві.

Залунав протяглий дзвоник, і фойє спорожніло. В кюлюарах заметушилися. Завісу вже було піднято, коли публіка входила ще групами, викликаючи досаду серед тих глядачів, що вже сиділи. Люди сідали на свої місця з оживленими й уважними обличчями. Перший погляд ля-Фалюаза був на Гага, але він дуже здивувався, побачивши біля неї того високого білявого, що перед тим сидів у льожі Люсі.

— Та як же звати цього пана?—спитав ля-Фалюаз.

Фошері не відразу знайшов очима потрібну людину.

— Ах, та це ж Лябордет,—нарешті відповів він з тим же байдужим жестом, що й перше.

Декорація другого акту була несподіванкою. Дія відбувалася за бар'єром шинку «Чорне коло», на масляній. Гості співали хором, акомпануючи собі тупанням за каблуків. Цей цілком несподіваний жарт так розвеселив публіку, що вона навіть викликала хор на біс. Саме в цей шинок і потрапила ватага богів, заведена Ірідою, що так вихвалялася знанням землі. І тут боги мали перевести своє слідство. Вони були перевдягнені, щоб зберегти інкоґніто. Юпітер з'явився як король Дагобер, у штанях навиворіт і в широченній бляшаній короні. Феб був одягнутий листоношею з Льонжюмо, а Мінерва—норманською мамкою. Гучними оплесками зустріли Марса, що прийшов в екстравагантному мундирі швайцарського адмірала. Але регіт досяг скандалу, коли побачили Нептуна в блюзі, з високим надутим кашкетом на голові, з буклями на скронях. Він човгав своїми черевиками і гукав басом: «В чім справа? Чому б гарному хлопцеві не дозволяти кохати себе?» Пролунало кілька «О! о!», тим часом як дами позакривалися віяльцями. Люсі в своїй льожі реготала так голосно, що Кароліна Геке змусила її замовкнути, злегка стукнувши віяльцем.

З цього моменту п'єсу було врятовано, вияснився навіть великий успіх. Карнавал богів, Олімп, що його воло-

чили через бруд, глум з релігії й поезії,—все це справляло враження вишуканого дотепу. Лихоманка цього глуму опанувала освічене коло відвідувачів перших вистав; люди топтали ногами легенди, трощили старовинних ідолів. Юпітер був просто дурнем, а Марса луплено. Королівська гідність ставала фарсом, армія—предметом глуму. Коли Юпітер, закохавшись у маленьку пралю, почав витанцьовувати безпардонного канкана, а Сімона, що грала пралю, підкинула ногу до носа пана богів, влучно обізвавши його «гладким опудалом»,—вся зала сколихнулася від божевільного реготу. Під час танків Феб купував у Мінерви гаряче вино в салатнику, а Нептун—як на троні, сидів серед сімох чи вісьмох жінок, що частували його солодкими пиріжками. Публіка підхоплювала натяки, додавала напристойності; виклики з місць оркестри перекручували невинні слова в цілком протилежні. Вже давно публіка не погрузала в таку непристойну розвагу, і тепер відпочивала в ній.

Тим часом сеерд усього цього дурисвітства дія пливла далі. Граючи шикарного хлопця, Вулкан у своїй жовтій одежі, в жовтих рукавичках, з моноклем в оці, вертівся біля Венери, що, нарешті, з'явилася як перекупка, з хусткою на голові, з випнутими, майже голими грудьми, вкритими важким золотим намистом. Нана була така біла й гладка, така природна в цій ролі зі своїми міцними стегнами, з вульгарним голосом, що зразу ж опанувала всю залю. Через неї забули й про Розу Мін'йон, гарненьку дитинку з буфами та коротенькою мусліновою сукнею, що чарівним голосом проспівала перед тим Діянині скарги. Інша, ця гладка дівчина, що ляскала себе по стегнах та квоктала як курка, вона ширила навколо себе пахно життя, всемогутність жінки, що п'янила публіку. З другої дії їй було все дозволено: і кепсько триматися на сцені, і не брати вірно ні одної ноти, і помилятися в тексті; їй досить було якось повернутися та всміхнутися, щоб викликати браво. Коли ото вона знаменито ляскала себе по стегні, огонь зворушував місця оркестри, перебігав усю залю, підносився по поверхах, сягав до галерій. Її поведінка в шинку створила їй справжній тріумф. Тут вона була у себе вдома, руки

в боки, садівлячи Венеру в канавку при тротуарі. Та й музика, здавалося, була зроблена для її голосу перекупки з передмістя, музика ярмарку в Сен-Клю, музика хрипливих клярнетів та здерикуватих дудок і фляйт.

Два номери довелося повторити. Далі залунав вальс з увертюри, захопивши своїм жартівливим темпом богів. Одягнута селянською бабою, Юнона застукала Юпітера з його пралею і надавала йому ляпасів. Діана спіймала Венеру на тім, що та призначила Марсові зустріч і зразу ж побігла до Вулкана сповістити йому час і місце. Той вигукнув: «О, я знаю, що мені робити!» Кінець акту був не дуже ясний. Слідство закінчилося фінальним галопом, а після нього Юпітер, захекавшись, спітнілий і вже безсоромний—голосно заявив, що жіночки землі чарівні створіння, а винні всьому—їхні чоловіки.

Завіса впала і вигуки «браво» заглухли в однодушному викликові:

— Всіх! всіх!

Артисти вийшли, тримаючись за руки. Нана і Роза Міньйон вклонилися публіці, стоячи поруч посередині. Публіка плескала, кляка вигукувала. Після цього заля поволі наполовину спорожніла.

— Мені треба привітатися з графинею Мюффа,— сказав ля-Фалюаз.

— Гаразд, ти мене відрекомендуєш,— відгукнувся Фошері.— Ходім разом.

Але дістатися до льожі балькону було не так легко. В кулюарах нагорі був неймовірний натовп. Щоб просуватися вперед, треба було і викривуватися боком і штовхатися ліктями. Притулившись спиною до мідяної газової лампи, якийсь гладкий критик обмірковував п'єсу перед гуртком уважних слухачів. Проходячи повз нього, люди півголосом називали його прізвище. Як говорили в кулюарах, він сміявся протягом цілого акту, тепер же удавав із себе сувору людину, балакав про смак і мораль. Трохи далі інший критик, з тонкими губами, був сповнений доброзичливості, що мала в собі, однак, присмак згірклого кисляку.

Фошері зазирає у льожі крізь круглі кватирки у дверях. Тут їм зустрівся граф де-Вандевр; довідавшись, що

кузени прийшли привітатися з графами Мюффа, він вказав їм на льожу № 7, звідки він сам щойно вийшов. Далі, схилившись до журналістового вуха, він запитав:

— Скажіть, друже мій, чи не зустрічали ми оцю Нана одного вечора на розі вулиці Прованс?..

— А й справді, ви маєте рацію,—скрикнув Фошері.— Я ж казав уже, що знаю її...

Ля-Фалюаз представив свого кузена графові Мюффа де-Бевій, що тримався дуже холодно. Графиня ж, почувши прізвище Фошері, підвела голову і ввічливо складеною фразою похвалила хронікера за його статті в *Figaro*. Спершись ліктями на оксамит рампи, вона напів-обернулася гарним рухом плечей. Далі розмова перейшла на тему всесвітньої виставки.

— Виставка буде дуже гарна,—зауважив граф, зберігаючи на своєму чотирикутньому правильному обличчі офіціальну поважність.—Я був сьогодні на Марсовому полі і повернувся просто зачарований.

— Дехто запевняє, що відкриття запізниться,—рискнув зауважити ля-Фалюаз.—Там вийшла якась плутанина...

Але граф суворо перебив його.

— Встигнуть... Так хоче імператор.

Фошері жваво розповів, як його ледве не замкнули в акваріумі, що тоді саме будувався, коли він пішов туди шукати теми для статті. Графиня посміхалася. Подеколи вона проглядала в залю, підносячи одну зі своїх рук у рукавичках до обличчя та повільно обвіваючись. Залю, майже порожня, дрімала, дехто з глядачів оркестри розгорнули газету; дами розмовляли без манірності, ніби у себе вдома. Під великою люстрою, чиє світло прим'якував тонкий порошок, знятий рухом антракту, чути було лишень рівномірне гудіння розмов пристойного товариства. По дверях скупчувалися чоловіки, поглядаючи на дам, що лишилися на місцях; спинившись на хвилину, вони витягували шиї, світлячи великими білими манішками.

— Ми чекаємо на вас у ближчий вівторок,—сказала графиня ля-Фалюазові.

Вона запросила й Фошері, що в відповідь на це вкло-

нівся. Про п'єсу не балакали зовсім, прізвища Нана ніхто й не вимовив. Граф тримався з такою льодовою поважністю, ніби був не в театрі, а на засіданні законодавчої установи. Свою присутність тут він пояснив просто тим, що його тесть любить театр. Через відчинені двері до льожі видно було маркіза де-Шуар, що уступив своє місце візитерам і тепер, старий і високий, з м'яким і блідим обличчям, під капелюхом з широкими крисами, стежив мутними очима за жінками, що проходили повз нього коридором.

Ледве тільки графиня запросила Фошері до себе, він попрощався, почувавши, що тут не личило б балакати про п'єсу. Ля-Фалюаз пішов слідом за ним. Він щойно помітив білявого Лябордета в льожі авансцени графа Вандевра: Лябордет зручно й близько примостився до Блянш де-Сіврі.

— Ах, он як,—сказав ля-Фалюаз, наздогнавши свого кузена.—Цей Лябордет, мабуть, знайомий з усіма жінками? Ось він уже й з Блянш.

— Та ж звичайно, він знайомий з ними всіма,—спокійно відповів Фошері.—Звідки ти взявся, друже?

Кулюари поволі порожніли. Фошері хотів уже йти вниз, коли його покликала Люсі Стюарт. Вона сиділа в глибині льожі, перед дверима.—Там,—сказала вона,—так душно, що можна спектися; тому вона й підсунулась до коридору, в товаристві Кароліни Геке та її матері, хрумкаючи цукерки. З ними материнським тоном балакала капельдинерка. Люсі почала сваритися з журналістом,—ось, мовляв, який він гарний: сходить нагору до інших жінок, а до неї не зайшов навіть спитати, чи не хоче вона пити. Потім, залишивши цю тему, вона заявила:

— А знаєш, друже, Нана мені подобається.

Вона хотіла залишити його в своїй льожі на останній акт, але Фошері ухилився, пообіцявши відвезти їх після вистави додому. Після цього Фошері й ля-Фалюаз вийшли на вулицю і запалили цигарки. Юрба люду заповнила тротуар, довгий хвіст чоловіків виходив на свіже повітря подихати холодком ночі серед приглушеного гудіння бульвару.

Тим часом Міньйон дотяг Стене до кафе Вар'єте;

побачивши успіх Нана, він почав балакати про неї з ентузіазмом, стежачи ввесь час куточком ока за банкіром. Він знав банкіра, два рази вже йому допомагав одурити Розу, а після—коли банкірів каприз минав, знову приводив його до своєї дружини повного каяття й вірності. В кафе безліч гостей скупчилося коло мармурових столиків; дехто пив стоячи, похапцем; широкі дзеркала відсвічували до безконечности все море голів, непомірно розширюючи вузьку залю з трьома люстрами, оксамитними ослінчиками та крученими сходами, завішеними червоним сукном. Стене сів біля столика в першій залі, з виходом на бульвар; двері її було знято трохи раніше, ніж за сезоном. Коли Фошері й ля-Фалюаз проходили повз нього, банкір спинив їх.

— Ходіть но випити з нами пива.

Його турбувала думка—піднести Нана букет квіток. Тому він покликав служку, фамільярно назвавши його Огюстом. Міньйон, прислухавшись, подивився на банкіра так гостро, що той зніяковів і забелькотів:

— Два букети, Огюст, і передайте їх капельдинерці: по букету кожній з тих дам у слушний момент. Гаразд?

В другому кінці залі, притулившись потилицею до дзеркальної рями, нерухомо сиділа перед порожньою шклянкою повія, років дев'ятнадцяти, не більше. Вона ніби аж закоцюбла від довгого й даремного чекання. Під природною зачіскою гарного попелястого волосся, вона мала обличчя молоденької дівчини з оксамитними м'якими й наївними очима; на ній була шовкова зелена полиняла сукня та круглий капелюх з обвислими крисами. Від холоду ночі вона зблідла як крейда.

— Чи бач? Сатен,—прошепотів Фошері, помітивши її. Ля-Фалюаз запитав, хто це.

— О! Бульварна повія, нічого більше. Але такий пессиголовець, що з нею приємно побалакати.

І, знизивши голос, журналіст запитав:

— Що ти тут робиш, Сатен?

— Угидилася з нудьги,—спокійно відповіла та, не моргнувши оком.

Всі четверо чоловіків ледве не попадали з реготу.

Міньйон запевняв, що квапитись назад до театру не

треба, що декорації третього акту запізняться ще хвилин на двадцять. Але обидва кузени випили своє пиво й пішли, бо змерзли. Тоді Мін'йон, залишившись із Стене на самоті, сперся на лікті і сказав йому ввічі:

— Ну? Гаразд, ми підемо до неї, я вас познайомлю... Але ж хай це залишиться між нами, моя жінка знати не повинна.

Повернувшись до своїх місць, Фошері й ля-Фалюаз зразу ж помітили в льожі другого поверху гарну з виду, скромно вягнену даму. Вона сиділа з серйозним паном— з шефом бюро в міністерстві внутрішніх справ. Ля-Фалюаз знав його, бо зустрічався з ним у Мюффа. Фошері гадав, що дама зветься мадам Робер; це пристойна жінка, що мала лишень одного коханця, завжди людину поважну.

Повернувшись до сцени, вони побачили Дагене, що посміхався їм. Тепер, коли Нана мала успіх, він більше не ховався по закутках і мав пиховитий вигляд. Його сусіда—молодий утікач зі школи—не міг покинути свого крісла, глибоко проїнятий зачарованням від Нана. Оце справді жінка, так жінка! І він густо червонів, машинально стягаючи і знову натягаючи рукавички. І в розмові з Дагене він, кінець-кінцем, наважився спитати його:

— Вибачте, пане, ви певно знаєте цю даму, що грає головну ролю?

— Так, трошки,—відповів Дагене здивовано й вагаючись.

— Тоді ви може знаєте й її адресу?

Це питання здалося Дагене таким прикрим, що в першу хвилину йому кортіло відповісти на нього ляпасом.

— Ні,—відповів він сухо і повернувся до сусіди спиною. Білявий зрозумів, що допустився некоректності, почервонів іще дужче і до останнього зніяковів.

Тричі бамкнули в дзвін. Капельдинерки метушилися серед публіки, кваплячись віддавати хутрянки й пальта. Кляка заплескала декорації—видовбаному в срібляній руді гротові на горі Етні, що світив своїми боками, ніби новими екою; в глибині його Вулканова кузня викидала цілий сніп зірок. Діяна, у вбранню другого акту, умо-

вляла Вулкана про око вирушити в подорож, щоб так упіймати Венеру з Марсом. Ледве вона залишилася після цього сама, як прибула Венера. Тремтіння перебігло всю залю. Нана була гола. Вона була гола в спокійній відвазі, певна всемогутності свого тіла. Її огортав тільки газ; її круглі плечі, груди амазонки, що їх рожеві бруньки стреміли вгору, тверді як вістря спису, її широкі стегна, що звабливо коливалися пожадливими рухами, її біляві повні кульші, все тіло її світилося крізь легесеньку тканину кольору морського шумовиння. Це була Венера з моря, вкрита тільки своїм волоссям. І коли вона підносила руку, то під пахвою у неї видно було в огнях рампи золотаву вовну. Ніхто не плескав. Ніхто більше не сміявся, обличчя у чоловіків були поважні, витягнуті, з загостреними носами та сухими від хвилювання губами. Здавалося, ніби повіяв ніжний, але повний прихованої погрози вітер. В цій гарній дитині раптом випросталася жінка, жінка така, що породжувала тривогу, побивала божевільною силою своєї статі, зворушувала темні глибини бажання. Нана посміхалася й тепер, але гострою посмішкою людожера.

— Чи бач?!—тільки й міг сказати Фошері ля-Фалюазові.

Тим часом у своєму султані прибіг на побачення Марс, опинившись між двох богинь. Прюйер грав цю сцену просто розкішно. З одного боку пестила його Діяна, вживаючи останніх зусиль утримати його при собі, перше ніж видати Вулканові, з другого боку—спокушала його Венера, підохочена присутністю суперниці. А він піддавався цим пестошам як справжній ханжа. Сцена закінчилася великим тріумом, а під кінець його в льожу Люсі Стюарт увійшла капельдинерка і кинула на сцену два великі букети білого бузку. Вибухнули оплески, Нана й Роза Міньюн вклонилися, а Прюйер підхопив букети. Частина публіки з місць оркестри обернулася з посмішкою до льожі бенуару, де сиділи Стене й Міньюн. Банкір почервонів, конвульсивно сіпаючи підборіддям, ніби у нього щось застрягло в горлі.

Те, що сталося далі, остаточно звело з глузду залю. Роздратована Діяна подалася геть. Сівши зразу ж на

лаву з моху, Венера поманила до себе Марса. Ще ніколи ніхто на світі не зважувався на таку жагучу сцену спокуси. Нана поклала руки на шию Прюйєрові і тягла його до себе, а тим часом у дверях гроту виріс Фонтан, в смішній люті удаючи з себе обуреного чоловіка, що спіймав жінку на гарячому. Він тримав свою славнозвісну сітку з залізних кілець. Націлившись нею як рибалка, що закидає волока, він спритним рухом спіймав Венеру й Марса в пастку: сітка оповила їх нерухомих у позі щасливих коханців.

Приглушений гомін зідханням полинув у залі. Дехто заплескав, але біноклі були наведені на Нана. Потроху вона захопила всю публіку і тепер кожний чоловік підкорився їй. Пожадливість, що пливла з неї, ніби з очманілої від кохання тварини, ширилися чимраз далі, сповнюючи всю залю. В цю хвилину всі її найменші рухи будили бажання, кров вирувала від жесту її маленької пучки. Спины позгиналися, тремтячи під незримиими смичками, що ходили по м'язах, потилиці вкривалися потом, що зникав від гарячого схвильованого подиху з уст незнайомих жінок. Фошері бачив перед собою втікача зі школи, що аж підвівся в кріслі від пристрасти. Журналіст із інтересом подивився на графа Вандєвра, що надто зблід і прикусив губи, на гладкого Стене, чиє апоплектичне обличчя загрожувало розривом серця, на Лябордета з льорнетом і здивованим виглядом кінського баришника, зачарованого чудовою кобилою, на Дагене з налитими кров'ю та рухливими від насолоди ушима. Далі він на хвилину озирнувся назад, але спинився в здивованні перед тим, що побачив у льожі Мюффа: над графинею, блідою й серйозною, стояв нерухомо граф з мармуровим обличчям, вкритим червоними плямами, а біля нього в напівтемряві світилися золотими іскрами, як у кішки, мутні очі маркіза де-Шуар. Люди важко дихали, спітніле волосся давило на голови. За три години від початку повітря нагрілося, сповнене людських випарів. Густих порох нерухомо повис над люстрою в полум'ї газу. Вся зала коливалася й паморочилася, втомлено зворушена, охоплена тими приспаними бажаннями півночі, що купчаться в глибинах алькову. А Нана перед цією упоко-

реною публікою, перед цими півтора тисячами виснажених нервовим напруженням кінця вистави глядачів—лишалася переможцем зі своїм мармуровим тілом та своєю статтю, доста дужою, щоб поруйнувати все це товариство, не зазнавши сама ні найменшої шкоди.

П'єса кінчалася. Під злорадісні вигуки Вулкана—повз коханців пройшов увесь Олімп з ахканням та охканням здивовання й пустотливих жартів. Юпітер сказав: «Сину мій, я вважаю, що ви вчинили легковажність, покликавши нас дивитися на подібне видовисько». Далі настрої змінився на користь Венери. Хор роґонош, що їх знову привела Іріда, умовляв батька богів не давати руху їхньому проханню. З того часу, як жінки їх сидять по хатах,—життя стало чоловікам неможливе; їм краще бути одуреними, але мати спокій,—така була мораль усієї комедії. Тоді Венеру звільнили. Вулкан здобув розлуку, а Марс помирився з Дією. Юпітер, щоб мати спокій у своїй родині, відіслав маленьку пралю на одне з сузір'їв. І, нарешті, випущено Амура з його в'язниці, де він, замість відмінити дієслово «кохаю», творив кокоток. Завіса впала при апотеозі, коли хор роґонош співав на колінах гімна подяки Венері, що велично посміхалася в своїй всевладній голизні.

Глядачі повставали й рушили до дверей. Викликали авторів, і два рази акторів під грім «браво». Довго не вщухав несамовитий крик: «Нана! Нана!» Заля спорожніла тільки тоді, коли стало темно; рампа потухла, в люстрі прикрутили газ. Сірі чохли хутко вкрили золото ярусів, і заля, така бурхлива й гомінка, раптом потонула в глибокому сні, сповнена смороду, цвілі й пороху. При своїй льожі стояла рівна, вдягнена в хутро графиня Мюффа, очікуючи звільнення проходу від юрби та задумано дивлячись у сутінки.

В кулюарах метушилися серед куп одежі запаморочені капельдинерки. Фошері й ля-Фалюаз поквапилися вперед, щоб подивитися на вихід. Люди вщерть заповнили вестибюлі, а тим часом з подвійних сходів пливло два густих безупинних хвосты. Стене, підхоплений Міньйоном, вийшов одним з перших. Граф Вандевр подався під руку з Блянш де-Севрі. Юрба на хвилину приголом-

шила Гаґа з дочкою, але Лябордет хутко знайшов їм карету і ґалянтно зачинив за ними двері. Даґене не бачив ніхто. Утікач зі школи з розжеврілими щоками надумав чекати перед дверима для артистів і побіг туди через пасаж Панорами, але вихідна брама його була замкнена. Стоячи на тротуарі, зачепила його своєю сукнею Сатен, але він у розпачі брутально відмовився і зник серед юрби з слізьми безпорадного бажання на очах. Глядачі рушали додому, запалюючи сигари та наспівуючи: «К о л и В е н е р а в в е ч о р і б л у к а є...». Сатен знову пішла до кафе Вар'єте, де Оґюст дозволив їй згризти залишки цукру від гостей. Нарешті якийсь гладкий пан, що був на підпитку, повів її з собою в сутінки напівсонного бульвару.

А публіка все ще виходила. Ля-Фалюаз очікував на Клярісу. Фошері обіцяв везти додому Люсі Стюарт з Кароліною Геке та її матір'ю. Вони йшли в вестибюлі цілою ватагою, голосно сміючись, коли повз них з льодовим виглядом пропливли Мюффа. З маленьких дверей виплигнув Борденав і змусив Фошері до формальної обіцянки написати рецензію. Він був мокрий від поту, а обличчя йому сяяло п'яним успіхом.

— Ну, от вам і дві сотні вистав,—привітно зауважив йому ля-Фалюаз.—Весь Париж перебуває в вашому театрі.

Але Борденав, сердито вказавши нервовим рухом підборіддя на публіку, що сповнювала вестибюль, цю юрбу чоловіків із сухими губами, з полум'ям в очах, ще не звільнених від бажання посідати Нана, поривчасто скрикнув:

— Та кажи ж бо—в борделі, вперта шельмо!

II

Другого дня о десятій ранку Нана ще спала. Вона жила на бульварі Османь, на другому поверсі величного нового будинку, де власник здавав помешкання самотнім дамам, щоб висушили стіни. Заплативши за шість місяців авансом, її поселив тут один багатий московський купець, що приїхав прожити в Парижі зиму. Дуже

велике для неї помешкання не було як слід умебльоване: криклива розкіш, золочені полички й стільці стояли поруч старого мотлоху перекупки, як одноніжкові столики червоного дерева та цинкові канделябри, підроблені під флорентійську брондзу. Це були меблі повії, занадто рано покинутої її першим поважним паном; видно було, що вона знову потрапила до непевних коханців, що їй було скрутно жити без підтримки, без кредиту, під повсякчасною погрозою вигнання.

Нана спала на животі, стиснувши голими руками свою подушку та уткнувши туди бліде від сну обличчя. Спальня й убиральня були двома єдиними кімнатами, що їх дбайливо убрав квартальний оббивач. Світло проточувалося під завісою і можна було розпізнати палісандрові меблі, шпалери та крісла, оббиті шовком з великими блакитними квітами на сірому тлі. І в цій вогкій сонній кімнаті Нана враз прокинулася, немов здивована почуттям порожнечі побіч себе. Вона поглянула на другу подушку з боку себе, що мала ще серед гаптовання вогку ямку від голови. Навпомацки знайшла вона грушку електричного дзвоника у себе в головах і натиснула її.

— Так він уже пішов?—спитала вона у покоївки, коли та ввійшла.

— Так, мадам, м'сьє Поль пішов десять хвилин тому... Мадам були втомлені і м'сьє не хотів вас будити. Але він доручив мені переказати мадам, що завтра прийде.

Кажучи це, покоївка Зоя підтягала завіси. Світло залило кімнату. Чорнява, зачісана так, що волосся закривало вуха, Зоя мала олив'яно біле й рябе обличчя з собачим писком, плесковатий ніс, товсті губи та чорні очі, що невтомно гасали по всіх усюдах.

— Завтра, завтра!—відгукнулася Нана спросоння.— Хіба це його день завтра?

— Так, мадам. М'сьє Поль приходить завжди по середах.

— Е, ні! Я згадала!—крикнула молода жінка, сідаючи на ліжку.—Трапилася зміна, і я хотіла сказати йому це сьогодні вранці. Він натрапить на негра, от буде історія!

- - Мадам мене не попередила, я не могла знати,—

пробубоніла Зоя.—Коли мадам міняє свої дні, вона повинна мені це казати, щоб і я знала. Значить, старий скнара уже не по вівторках?

Цими прізвищами скнара й негр вони без посмішки звали проміж себе двох тих, що платили,—одного комерсанта з передмістя Сен-Дені, людину економного темпераменту, і одного румуна, немов би графа, що мав гроші дуже нерегулярно, і вони завжди якось чудно припахали. Дагене залишив собі ранок після старогскнари. Тим, що коменрсант мусів бути в своїй конторі вже о восьмій годині, то юнак очікував його відходу в кухні у Зої і захоплював його ще тепле місце до десятої ранку, після чого й сам ішов по своїх справах. Нана й він уважали, що так їм цілком зручно.

— Кепська справа!—сказала Нана.—Я напишу йому сьогодні після обід... А якщо він не одержить мого листа, то ви завтра не впустите його.

Тим часом Зоя м'яко сновигала по кімнаті і балакала про великий успіх вчорашнього вечора. Мадам виявила стільки таланту і так гарно співала! Ах! Мадам може бути тепер спокійною!

Нана, спершись ліктем на подушку, відповідала тільки кивками голови. Сорочка їй опала, і незаплетене густе волосся скотилося на плечі.

— Нема сумніву,—тихо вимовила вона, стаючи замріяною.

— Але ж як його дочекатися? Сьогодні у мене безліч турбот. Погляньте, чи піднімався вже сьогодні консьерж?

Далі вони обидві почали говорити цілком серйозно. Нана винна була вже за три терміни і власник погрожував арештом майна. Крім того, не припинялися скандали від кредиторів,—візника, пралі, кравця, вугільника та ще інших, що приходили кожного дня і вмощувалися на ослінчикові в передпокою: особливо прикрий був вугільник, що кричав уже й на сходах. Але найбільшою турботою для Нана був її маленький Люї, дитина, що вона породила на шістнадцятому році, залишивши у мамки на селі поблизу Рамбуйє. Ця жінка вимагала триста франків за віддачу дитини назад. Охоплена присту-

пом материнської любови, Нана з часу останніх своїх відвідин дитини доходила просто до божевілля, не мавши змоги перевести в життя проекту, що перетворився в тривку ідею,—виплатити мамці та передати дитину до своєї тітки мадам Лера в Батіньйолі, куди вона зможе приїздити на відвідини коли схоче.

Тим часом покоївка наполягала, щоб мадам розповіла про свою скруту старому скнарі.

— Е, я йому все сказала,—крикнула Нана.—Він відповів мені, що у нього великі виплати. Він не може вийти зі своїх тисячі франків на місяць... Негрові ж цими днями не щастить, я гадаю, що він мабуть програвся... Щождо бідолахи Мімі, то він сам був би радий щось у когось позичити; останнє зниження на біржі зруйнувало його зовсім,—він навіть квітів не може мені приносити.

Це вона говорила про Дагене. Ранком, щойно прокинувшись, вона не мала від Зої ніяких секретів. Та ж звикла до цього довір'я і приймала його з шанобливою симпатією. Раз мадам зважується балакати з нею про свої справи, то Зоя теж дозволить собі висловити свої думки. Поперше, вона дуже любить мадам, вона покинула мадам Блянш проти її волі,—бог-зна, що тільки зробила б мадам Блянш, аби лишень повернути її назад. Робота для Зої знайдеться,—її знають добре, але вона залишиться у мадам навіть при скруті, бо вона вірить у майбутнє мадам. І вона почала подавати свої поради. Молодою буди, робиш дурниці. А час уже розкрити очі, бо ці чоловіки тільки легковажно жартують. О, все можна поліпшити. Мадам досить сказати тільки слово, щоб заспокоїти своїх кредиторів та щоб знайти потрібні їй гроші.

— Все це не дає мені трьохсот франків,—заперечила Нана, вчіплюючись пучками в м'яку вовну свого шиньйона,—мені треба триста франків, сьогодні, зараз... Це ж жах—не знайти нікого, хто б міг дати тобі триста франків.

Вона шукала виходу, вона гадала послати в Рамбуйє мадам Лера, що мусіла прийти якраз сьогодні вранці. Її непереможний каприз псував їй учорашній тріумф. Уявити собі тільки, з усіх тих чоловіків, що так

вітали її, не знаходиться ні одного, хто приніс би їй п'ятнадцять люїдорів! Та й грошей не візьмеш отак собі, за спасибі. Боже, яка ж вона нещасна! І вона знову верталася думкою до свого бебе: у нього ж такі блакитні янголяткові оченята і він так кумедно белькоче «мама», що можна просто померти зі сміху.

Але в цю хвилину при парадних дверях нервово задеренчав електричний дзвоник. Зоя пішла й повернулася з удано байдужим голосом:

— Це якась жінка.

Вона бачила цю жінку двадцять разів, але завжди удавала, що не впізнає її і не здогадується про відносини між цими дамами в скрутну годину.

— Вона сказала мені своє прізвище... Мадам Трікон.

— Трікон?—скрикнула Нана.—Так, правда, я про неї й забула. Пустіть.

Зоя ввела стару високу даму в англійському вбранні та з манірами графині, що любить брати участь у чужих судових справах. Далі Зоя зникла, зникла без згуку, гнучким рухом вужа, так само, як завжди зникала з кімнати, коли туди входив чоловік. Проте вона могла б і лишитися. Трікон навіть не сіла: розмова була коротка:

— Я на сьогодні декого маю для вас... Хочете?

— Добре... Скільки?

— Двадцять люїдорів.

— О якій годині?

— О третій... Значить—згода?

— Згода.

Трікон зразу ж заговорила про погоду,—надворі сухо і дуже гарно буде погуляти. Їй треба зайти ще до чотирьох чи п'ятьох осіб. І вона пішла собі, зазирнувши попереду в свою записну книжку. Коли Нана залишилась одна, їй ніби полегшало. Їй трохи змерзли плечі і вона м'яко, як та ледача кицька, знову вгрузла в тепле ліжко. Поволі очі їй стулялися; вона посміхалася в думці, як це буде гарно вдягати маленького Люї зранку; і в той час, як сон знову опановував її, поверталася й гарячкове маріння цілої ночі—протягле гуркотіння вигуків «браво», що гуло безперервним басом, заколисуючи її втому.

Об одинадцятій годині, коли Зоя впустила в кімнату мадам Лера, Нана ще спала. Але вона прокинулася на шелест і відразу ж обізвалась:

— Це ти? Ти поїдеш сьогодні в Рамбуйє.

— Я для цього й прийшла,—сказала тітка,—є потяг у дванадцять двадцять. Я ще маю час.

— Ні, так рано я не матиму грошей,—відповіла молода жінка, витягуючись та випинаючи груди.—Ти спочатку поснідай, а тоді побачимо.

Зоя принесла пенюар.

— Мадам,—тихо звернулася вона,—прийшов цилюрник.

Але Нана не схотіла переходити до вбиральні і крикнула:

— Заходьте, Франсі!

Коректно вдягнений панок штовхнув двері і привітався. Нана якраз уставала з ліжка, спускаючи голі ноги. Вона не кваплячись простягла до Зої руки, щоб та могла накинути на неї пенюар. А Франсі, не відвертаючись, очікував з привітним, але поважним виглядом. Згодом, коли Нана сіла, і він уже раз чіснув їй гребінцем по волоссю, він забалакав:

— Мадам сьогодні ще мабуть не бачила газет... У Ф і г а р о є дуже добра стаття.

Він приніс із собою газету. Мадам Лера начепила свої окуляри і почала голосно читати статтю, стоячи перед вікном. У неї була рівна постать, як у поліціанта, і—читаючи якесь вільне слово—вона морщила носа. Це була рецензія Фошері, написана після виходу з театру,—дві шпальти, повні прикрих зауважень про Нана, як про артистку і глибокого зачаровання нею, як жінкою.

— Чудово, чудово,—озвався Франсі.

Нана ні трохи не турбував глум з її голосу. Який він гарний, цей Фошері! Вона не забуде йому цієї послуги. Мадам Лера, перечитавши статтю, раптом зауважила, що у всіх чоловіків чортяка в литках; вона не стала говорити далі, задоволена цим спостереженням, зрозумілим тільки їй самій. Тим часом Франсі закінчив свою роботу над волоссям Нана і вклонився перед відходом, кажучи:

— Я перегляну й вечірні газети... А далі,—як завжди,—о пів на шосту?

— Принесіть мені слоїк помади та фунт цукерок від Буасье!—гукнула йому через залю Нана, коли він уже зникав у дверях.

Тоді обидві жінки, залишившись на самоті, згадали, що вони ще не привіталися як слід, і тому обійнялися, смачно цілуючи одна одну щоби. Стаття зворушила їх. До цього часу сонна, Нана тепер гарячково відчувала свій тріумф. Ну, ну! Прегарний же ранок сьогодні у Розі Міньйон. Тітка Нана не могла вчора бути в театрі, бо емоції—як вона казала—псувають їй шлунок. Отже, Нана почала оповідати їй про вчорашній вечір, оповідати так захоплено, ніби весь Париж розвалювався від оплесків. Потім, раптом спинившись, вона зі сміхом запитала, чи ж можна було передбачати щось подібне про неї тоді, коли вона ще дурним дівчам тягалася на вулиці Гут д'Ор. Мадам Лера похитала головою. Ні, цього ніколи не можна було передбачати. І тітка й собі заговорила, перейнявшись поважності та називаючи Нана—«дочко моя». Бо чи не була ж вона й справді для Нана матір'ю, коли її дійсна мати пішла слідом за татом та бабунею? Нана розчулилася і ледве не заплакала. Але мадам Лера заспокоїла її, кужучи, що минувшина—то минувшина, і до того ж брудна минувшина, що спогади з неї ворухити щодня не слід. Вона дуже давно не бачила своєї небіжки, бо в її родині їй закидали, що вона псує своє добре ім'я, водячися з малою. Хіба це можлива річ, боже правий? Вона ніколи не вимагала від Нана її секретів, бож вірила, що її небіжка завжди жила чисто. І тепер їй цілком досить, що вона знайшла Нана в гарному становищі та з добрими почуттями до сина. Нема в світі нічого кращого, як чесність і праця.

— А від кого воно в тебе, ця дитина?—перебила вона сама себе і очі їй спалахнули гострою цікавістю.

Захоплена несподіваним питанням, Нана хвилину вагалася.

— Від одного пана,—відповіла вона.

— Та ну?—здивувалася тітка.—А казали, що ти маєш її від одного муляра, що покинув тебе... Та ти колись

розповіси мені про це. Ти ж знаєш, що я мовчатиму. Побачиш, як піклуватимуся про хлопчика,—так, ніби він був син принца.

Вона покинула своє квітникарство і жила тепер з ренти, шестисот франків, зібраних су по су. Нана обіцяла найняти їй чистеньке помешкання, а крім того давати їй сто франків щомісяця. Почувши таку цифру, тітка збожеволіла від радощів і крикнула небіжці, щоб вона міцно тримала отих чоловіків за горлянку, уже раз спіймавши. Обидві ще раз поцілувалися. Але Нана, рада тому, що розмова ввесь час точилася навколо хлопчика, раптом споважніла від неприємного спогаду.

— Як це прикро, що я мушу о третій вийти по справах,—муркнула вона.—От іще морока!

В цю хвилину ввійшла Зоя, повідомляючи, що сніданок подано. Родички вийшли до їдальні, де вже сиділа літня дама перед столом. Вона не скинула свого капелюха і була вдягнена в темну сукню непевного кольору, що нагадував не то блоху, не то гусячий послід. Нана не здивувалася, побачивши її. Вона лишень просто запитала даму, чому та не зайшла до кімнати.

— Я почула голоси,—відповіла стара,—і гадала, що у вас гості.

Мадам Малюар, жінка поважного вигляду та добрих манір, була у Нана за компаньйонку і супроводила її в громадянстві. Присутність мадам Лера на початку занепокоїла її. Потім, довідавшись, що це тітка, вона поглянула на мадам Лера привітним оком, блідо всміхнувшись. Тим часом Нана, запевняючи, що страшенно голодна, наполягла на редиску, жуючи її без хліба. Мадам Лера, ставши знову церемонною, редиски не схотіла; від неї, мовляв, тільки печія. Далі ж, коли Зоя принесла котлети, Нана тільки поколупала м'ясо і задовольнилася лишень тим, що висмоктала кістку. Подеколи кутком ока позирала вона на капелюх своєї старої компаньйонки.

— Це той новий капелюх, що я вам подарувала?—кінець-кінцем, запитала вона.

— Так, я його переробила,—озвалася мадам Малюар з повним ротом.

Капелюх був незвичайний—з відкритим лобом та величезним пером. Але мадам Малюар мала нещасливу звичку переробляти всі свої капелюхи; тільки вона одна, мовляв, знала, що їй пасує, отже, вона одним махом з найелегантнішого капелюха робила щось подібне до кашкета. Нана якраз купила їй цього капелюха, щоб не червоніти за неї, коли вони виходили разом, і тепер ледве не розсердилася. Вона скрикнула:

— Зніміть його, принаймні!

— Ні, дякую,—відповіла поважно стара,—він мені не заваджає, мені і в ньому зручно їсти

Після котлет подано було кучеряву капусту та залишки холодної курки. Але Нана над кожною стравою все копилила губи, вагалася, принюхувалася, лишала все цілим на своїй талірці. Вона закінчила сніданок конфітурою.

Десерт затягся. Зоя подала каву, не прибравши столу. Дами відсунули свої тарілки на бік. Розмова все точилася про чудовий вчорашній вечір. Нана скрутила цигарку і смоктала її, напівлежачи та коливаючись у кріслі. А як Зоя залишилася в їдальні, притулившись до буфету та неуважно спустивши руку, то, кінець-кінцем, довелося слухати її історій. Як вона казала,—вона була дочка перекупки з Берсі, що мала кепські заробітки. Отже, Зоя пішла спочатку в найми до дантиста, а далі до страхового агента. Але така робота їй не впадалася, і вона тепер пиховито перераховувала всіх дам, де була за покоївку. Зоя балакала про цих дам, як особа, що тримала їхню долю в своїх руках. Не могло бути сумніву, що не одна з них без неї потрапила б у прикру історію. Так, одного разу, коли мадам Блянш була з м'сьє Октавом, несподівано приїхав старигань. Що ж робить Зоя? Вона, проходячи через вітальню, падає непритомна, старий стрімголов біжить на кухню по шклянку води для неї, а м'сьє Октав тим часом тікає.

— Ах! От спритна дівчина,—озивається Нана, що переслухала оповідання з ніжною цікавістю, упокорена захопленням.

— А у мене було чимало нещастя,—почала мадам

І, нахилившись до мадам Малюар, вона почала їй сповідатися. Обидві пили коньяк, прикусуючи цукром. Мадам Малюар охоче слухала чужі секрети, нічого не розповідаючи про саму себе. Про неї казали, що вона живе на якісь таємничі прибутки і нікого не пускає до своєї кімнати.

Раптом Нана втрутилася в їхню розмову.

— Тітко, та не грайся ж бо з ножами... Ти знаєш, як це мене нервує.

Мадам Лера якось випадково поклала ножі на столі навхрест. Нана заперечувала, що вірить у забобони. Для неї нічого не значила ні розсипана сіль, ні тим більше п'ятниця, але ножі навхрест—це вже було понад її сили, це ще ніколи не миналося дурно. Їй напевне трапиться якась неприємність. Вона позіхнула і з виглядом глибокої нудьги зауважила:

— Вже друга година... Мені треба йти. От морока!

Старі дами зирнулися. І всі три мовчки похнюпилися. Справді, це не завжди весела робота. Нана знову витяглася в кріслі, запаливши нову цигарку, тим часом як жінки філософічно постулювали губи.

— Чекаючи на вас, ми пограємо в безик,—сказала мадам Малюар при кінці мовчанки.—Мадам грає в безик?

Звичайно, мадам Лера грала і грала досконально в безик. Можна не турбувати Зою, що вже зникла,—вистачить і кутка столу. Закотивши скатертину на брудні тарілки, мадам Малюар пішла брати з буфету карти, але тут до неї звернулася Нана з проханням, перед тим як сісти грати, зробити їй ласку—написати за неї листа. Їй так було нудно писати і до того ж вона зовсім не певна своєї ортографії, тим часом як її стара приятелька пише такі щирі, сердечні листи. Нана побігла по гарний папір до своєї кімнати. Каламар, пляшка атраменту за три су, вкупі з іржавим пером—загубилися десь серед меблів.

Лист був до Дагене. Мадам Малюар сама вже написала своїм чепурним англійським письмом: «Мій коханий хлопчику!» і далі повідомила, щоб він не приходив завтра, бо «не можна», але «здалеку, як зблизу вона завжди з ним у думці».

— І я закінчую «тисячею поцілунків»,—делікатно додала вона.

Мадам Лера кивала головою на кожну фразу. Очі їй палали, вона так любила втручатися в сердечні історії. І бажаючи додати свого, вона ніжно прошепотіла:

— «Тисяча поцілунків у твої гарні очі».

— Так, так, тисяча поцілунків у твої гарні очі!—відгукнулася Нана, тим часом як по обличчях обох старих дам майнув вираз блаженства.

Подзвонили до Зої, щоб вона віддала листа посланцеві. Зоя якраз балакала з театральним кур'єром, що приніс мадам службового бюлетеня з театру, забувши зробити це вранці. Нана доручила цьому чоловікові занести листа до Дагене по дорозі додому, після чого закидала його запитаннями. О! М'сьє Борденав дуже задоволений; квитки розібрано вже на тиждень вперед; мадам не може й уявити собі числа осіб, що запитували вранці її адресу. Коли кур'єр вийшов, Нана заявила, що піде з дому не довше як на пів години. Якщо почнуться які відвідини, то Зоя хай просить гостей зачекати. Не встигла вона скінчити цю фразу, як дзеленькнув електричний дзвоник. Це прийшов кредитор, наймач карети; він уместився на ослінчикові в передпокою. Він може чекати до вечора, аби вільний час був.

— Ну, сміливо!—озвалася сама до себе Нана, розледащівши та знову позіхаючи й витягуючись.—Це я вже й вийти мусіла.

Проте вона ще не рухалася. Вона стежила за грою своєї тітки, що заявила сто очків. Спершись підборіддям, вона про все забула. Але раптом стрепенулася, почувши як ударило третю годину.

— Чорт би його взяв!—вилаялася Нана.

Тоді мадам Малюар, що рахувала очки, м'яко підбадьорила її.

— Моя малесенька, вам краще було б хутчій спекатися вашої мороки.

— Так, хутчій!—додала й мадам Лера, тасуючи карти.—Я сяду на потяг о пів на п'яту, якщо ти повернешся з грішми перед четвертою.

— О! Це не довго,—відповіла Нана.

За десять хвилин Зоя допомогла їй надіти сукню й капелюха. Нана було байдуже, що вона кепсько вдягнута.

Коли вона вже мала виходити, знову дзеленькнув дзвоник.

Це був вугільник. Ну що ж! Він буде в товаристві з наймачем карети. Їм, принаймні, буде веселіше. Проте, не бажаючи сцени, вона пішла на чорні сходи через кухню. Вона робила так дуже часто, треба було тільки підтримувати сукню, щоб не забруднитися.

— Добрій матері це можна вибачити,—сентенційно зауважила мадам Малюар, залишившись на самоті з мадам Лера.

— У мене королівське 80,—відгукнулася та, цілком захоплена грою.

І обидві заглибилися в нескінчену партію.

Стіл залишився неприбраний. У кімнаті стояв мутний туман, проїнятий смородом сніданку та димом цигарок.

Дами почали знову смоктати цукор з коньяком. Так смокчучи, вони просиділи за грою двадцять хвилин, коли на потрібний дзвоник раптом вибігла Зоя і виштовхнула з кімнати обидвох, ніби рівних собі приятельок.

— Чуєте, що дзвонить? Вам не можна тут лишатися. Якщо прийде багато гостей, мені потрібно буде ціле помешкання. Геть, геть, виходьте!

Мадам Малюар хотіла була закінчити партію, але Зоя удала ніби хоче кинутися на карти; отже, вона негайно зібрала гру в повнім порядкові, а тим часом мадам Лера захопила пляшку з коньяком, чарки й цукор. І обидві побігли до кухні, де й розташувалися на ріжкові столу поруч вогких рушників та миски з водою для посуду.

— Ми спинилися на триста сорока. Вам.

— Я граю черву.

Коли Зоя через деякий час повернулася, вона знайшла їх знову заглибленими в гру. Після мовчанки, коли мадам Лера тасувала карти, мадам Малюар спитала:

— Хто це там?

— О! Ніхто,—відповіла байдужно покоївка,—молодий хлопець... Я хотіла його відіслати геть, але він такий гарний, без бороди, з блакитними очима й дівочим обличчям, що я дозволила йому почекати... У нього здоровенний букет і він не хоче випустити його з рук... Ну, чи не надавати йому ляпасів, цьому соплякові, що повинен іще вчитися в коледжі!

Мадам Лера взяла карафку з водою, щоб зробити грогу; цукор з коньяком викликав жагу. Зоя заявила, що коли так, то вона те ж би випила. У неї, мовляв, гірко в роті, ніби від жовчу.

— А де ж він?

— Де він? В далекому кабінеті, в невеличкій кімнаті без меблів... Там стоїть тільки скриня мадам і стіл. Там я садовлю невиховану публіку.

Вона саме насипала, скільки влізло, цукру в свій грог, коли електричний дзвоник знову підкинув її від стільця. Собачі душі! Невже не дадуть їй спокійно і шклянки випити? А на те скидається, дзвонитимуть без кінця. Та все ж побігла відчиняти. Незабаром повернувшись і побачивши, що мадам Малюар допитливо дивиться на неї, вона відповіла:

— Нічого, букет.

Всі троє пили, вітаючи одна одну кивком голови. Раз за разом дзеленькнув дзвоник іще двічі, коли Зоя нарешті спромоглася прибрати стола, відносячи тарілки одну по одній до миски з водою. Та ці дзвоники не були нічим серйозним. Зоя ввесь час повідомляла в кухні про ходу подій, відповідаючи недбайливою фразою:

— Нічого, букет.

Тим часом дами, під час здавання карт, пересміювалися, уявляючи собі настрої кредиторів у передпокою, коли повз них проносили квіти. Мадам знайде ці букети на туалеті. Шкода, що вони були такі дорогі і що за них не можна було взяти і десяти су. Кінець-кінцем. букети—це дурні гроші.

— Я—зауважила мадам Малюар—задовольнилася б щоденною сумою, що чоловіки витрачають у Парижі на квіти для жінок.

— О, ви не прогадали б,—муркнула мадам Лера.—

З одного дроту можна було б поласувати... Шістдесят дам, дорога моя!

Була вже без десятих четверта. Зоя дивувалася, не розуміючи, чого це так довго нема мадам. Звичайно, коли мадам змушена була виходити після обіду, вона полагоджувала свої справи дуже швидко. Але мадам Малюар пояснила, що не завжди так складається, як бажається.—Так, в життю чимало буває заковик,—озвалася й мадам Лера.—Найкраще буде почекати; коли небіжка запізнилася, значить її затримало щось серйозне, справді ж?—Та їм тут не зле, в кухні зручно й приємно. І як у неї не було більше черви, то мадам Лера скинула дзвінку.

— Знову дзвоник.

Коли Зоя повернулася, вона вся аж палала.

— Діти мої, гладкий Стене!—повідомила вона ще на дверях, знижуючи голос.—Його я посадовила в маленькому сальоні.

Тоді мадам Малюар почала розповідати про банкіра. Мадам Лера нікого з цього панства не знала. Та невже це він наміряється покинути Розу Мін'йон? Зоя низала плечима,—вона добре розумілася на цих справах. Але тут їй знову треба було бігти відчиняти.

— От морока!—гукнула вона, вертаючись.—Смугляк! Хоч як я йому казала, що мадам нема вдома, він все ж уместився в спальні. Сьогодні ми чекали на нього тільки ввечорі.

В чверть на п'яту Нана все ще не було. Що з нею трапилось? Чисте безглуздя. Принесли ще два букети. Зоя поглянула від нудьги, чи не лишилося ще кави. Справді, дами охоче випили б кави, вона б їх підбадьорила. Вони куняли на своїх стільцях, одноманітно беручи карти з колоди. Ударило пів на п'яту. Ні, з мадам таки справді щось трапилось. Почали пошепки радитися.

Та враз, забувши обережність, мадам Малюар голосно вигукнула:

— У мене п'ятсот! П'ять старших козирів!

— Та цитьте бо!—з серцем спинила її Зоя.—Що подумують гості?

Стало тихо, і тільки сперечалися приглушеними го-

лосами, коли враз на чорних сходах залунали швидкі кроки.

Це була нарешті Нана. За зачиненими дверима чути було її втомлене дихання. Вона ввійшла рожева, раптово відчинивши двері. Шворочка від шлейфу у неї мабуть відірвалася, бо вона проволочила його через усі сходи, забруднивши в калюжі на першому поверсі, де наймичка була суцзя задрипанка.

— Ось і ти! Значить нічого страшного не трапилось!—привітала Нана мадам Лера, ще не розправивши губи від п'ятисот старої Малюар.—Можеш радіти, що на тебе чекають люди!

— І справді, мадам, це легковажно,—додала Зоя.

Нана, вже й так незадоволену, ці докори просто обурили. Он як її зустрічають після всіх щойно пережитих нею прикростей!

— Відчепіться від мене, чорт вас бери,—скрикнула вона.

— Ш-ш-ш, мадам, там гості,—сказала покоївка.

Тоді, знизивши голос, молода жінка схвильовано заговорила:

— Невже ви гадаєте, що це мені розвага! Не діждеш кінця. Хотіла б я побачити вас на моїм місці. Я аж кипіла, хотіла вже й морду бити... і жадного фіякра на поворот додому. Щастя ще, що близько. От я й прибігла.

— Гроші є?—спитала тітка.

— Чи бач, ще й запитує,—озвалася Нана.

Втомлена швидкою ходою, вона сіла на стілець проти печі і, не відпочивши, витягла зі свого корсажу пакета з чотирма білетами по сто франків. Їх було видно через широкі розриви, зроблені нетерплячою пучкою, щоб переконатися в їхній там присутності. Три жінки навколо неї уважно дивились на пакет з товстого, зім'ятого й забрудненого паперу, що вона тримала в своїх маленьких рукавичках. Уже запізно, мадам Лера поїде до Рамбуїє тільки завтра. І Нана почала докладно обмірковувати цю справу.

— Мадам, на вас люди чекають,—нагадала знову покоївка.

Але Нана знову обурилася. І почекають! Спочатку

треба доробити діло! А коли тітка простягла руки до грошей:

— Ах, ні, не всі,—сказала вона.—Триста франків мамці, та п'ятдесят тобі на подорож і твої витрати,—це буде триста п'ятдесят... Я лишаю собі п'ятдесят франків.

Велика морока вийшла з розміном. У хаті не було й десяти франків. До мадам Малюар, що прислухалася з байдужим виглядом, навіть не зверталися; вона завжди мала тільки шість су на омнібус. Кінець-кінцем, Зоя пішла подивитися в своїй скрині і принесла сто франків монетами по сто су. Їх порахували на кінці столу. Мадам Лера зараз же й пішла геть, обіцявши завтра привезти маленького Люї.

— Ви кажете, що у мене гості?—спитала Нана, все ще сидячи та відпочиваючи.

— Так, мадам, троє чоловіків.

І вона назвала першим прізвище банкіра. Нана скривилася. Невже цей Стене гадає, що вона нудьгуватиме з ним за те, що він учора кинув їй букета?

— Проте,—заявила вона,—з мене досить. Я не приймаю. Ідіть скажіть, що ви на мене не чекаєте більше.

— Мадам подумає, мадам прийме м'сьє Стене,—не ворухнувшись тихо й поважно відповіла Зоя, сердита на пані за те, що та наміряється зробити ще одну дурість.

Далі вона сказала про румуна, що вже певно почав нудьгувати в своїй кімнаті.

Тоді Нана вперлася ще більше. Нікого, вона не хоче бачити сьогодні нікого. І якого дідька той тип та ото причепився до неї?

— Женіть усіх геть! Я хочу грати в безик з мадам Малюар. Мені це більше до вподоби.

Дзвоник перебив її протести. Це вже занадто. Ще якийсь йолоп! Вона забороняє Зої навіть відчиняти! Зоя ж, не слухаючи, вийшла з кухні, а коли повернулася, то з авторитетним виглядом, подаючи дві картки, сказала:

— Я відповіла, що мадам приймає... Вони в вітальні. Нана люто підскочила, але прізвища маркіза де-Шуар

і графа Мюффа де-Бевій на картках заспокоїли її. Вона хвилинку помовчала.

— Хто вони такі?—спитала вона кінець-кінцем,—ви їх знаєте?

— Я знаю старого,—відповіла Зоя, стримано підобгавши губи.

А як господиня ще запитувала її очима, вона просто додала:

— Я його десь бачила.

Ці слова, як видно, вплинули на молоду жінку. Вона не без жалю покинула кухню, цей теплий куточок, де можна було спокійно розмовляти, пивши ароматну каву, підігріту на залишках жару. Поза спиною вона лишала мадам Малюар, що тепер підраховувала свій виграш, все ще не знявши капелюха та лише для зручності відкинувши на плечі стрічки-зав'язки.

У вбиральні, де Зоя жваво допомагала їй одягати пеньюар, Нана мстилася за вчинені їй прикрощі, несамовито лаявши чоловіків. Ці гострі слова гнітили покоївку, бо вона з жалем бачила, що мадам ніяк не кидає своїх кепських звичок.

Отже, вона спробувала умовити мадам заспокоїтися.

— Атож!—гостро відповіла Нана,—це свинота, вони люблять, коли їх лають.

Проте, вона прибрала вигляду принцеси, як вона казала, і рушила до вітальні, але Зоя затримала її і сама ввела до вбиральні маркіза де-Шуар і графа Мюффа. Так було далеко краще.

— Панове,—з досвідченою ввічливістю привітала гостей молода жінка,—я дуже шкодую, що змусила вас чекати.

Обидва чоловіки вклонилися їй сіли. В кімнаті панували сутінки від тюлевої гаптованої штори. Це була найелегантніша кімната в цілому помешканні, оббита ясною матерією, з великим мармуровим туалетом, з великим мозаїчним дзеркалом та шезльонґом і кріслами в блакитному єдвабі. Накопичені на туалеті букети роз, бузку та гіяцинтів сповнювали кімнату гострих і міцних пахощів, а до них у вогкому повітрі домішувалося з дна умивальника ще гостріше пахно сухої пачулі. І зібгавшись

у клубок, запахуючи свій іще не зовсім одягнений пеньюар, з іще вогкою шкірою, Нана мала вигляд несподівано захопленої під час туалету і перелякано посміхалася з піни своїх мережив.

— Мадам,—сказав поважно граф Мюффа.—Пробачте нам нашу настирливість. Ми прийшли по пожертву... М'сьє і я—члени окружного бюро добродійности.

Маркіз де-Шуар галянтно додав:

— Коли ми довідалися, що велика артистка живе в цьому домі, ми вирішили розповісти їй про наших убогих у приватній розмові. Талантів не буває без серця.

Нана удавала з себе суцю цнотливість. Вона злегка кивала головою в відповідь, тим часом хутко розмірковуючи: мабуть, молодого привів старий, занадто вже у нього розбещені очі. Та й про молодого не можна було бути певним, адже й у нього чомусь понапиналися жили на скронях; він міг би прийти й сам. Так, власне, й трапилось: вони зустрілися біля консьєржа, довідалися про помешкання Нана і прийшли кожний від себе.

— О, звичайно, панове,—ви мали рацію зійти на гору,—відповіла Нана привітно.

Але електричний дзвоник змусив її здригнутися. Ще один візит, а ця Зоя завжди відчиняє!

— Це велике щастя, коли можна щось дати,—додала вона. В глибині душі вона була зворушена.

— Ах, мадам,—знову почав маркіз,—коли б ви знали, які можуть бути злидні! У нас більше трьох тисяч убогих, а наша округа ще й з найбагатших. Ви навіть не уявити собі такого горя: діти без хліба, хворі без жадної допомоги, жінки, що мруть від холоду...

— Бідні люди,—відгукнулася Нана, глибоко вражена.

Їй стало їх так шкода, що сльози виступили на її гарних очах. Одним рухом вона похилилася, вже більше нічого не вдаючи; з розкритого пеньюара стало видно її шию, а над витягнутими колінами під тонкою тканиною вимальовувалися округлі стегна. На землястих щоках маркіза заграла кров. Граф Мюффа, що мав щось говорити, спустив очі. В кімнаті було надто душно, ніби в оранжерії. Рози в'яли, пахно пачулі п'янило голову.

— В таких випадках хотілося б бути дуже багатою,—

сказала Нана.—Але кожний робить, що може... Вірте, панове, коли б я знала...

У своєму зворушенні вона була недалеко від того, щоб сказати якусь дурницю. Але вона не закінчила своєї фрази. На хвилинку вона збентежилася, забувши, куди саме поклала свої п'ятдесят франків, коли скидала з себе вбрання. Але зразу ж згадала, що вони повинні бути на туалеті під перекинутою бляшанкою помади. Підводячись по гроші, вона почула протяглий дзвоник. Чи бач! Іще один! Цьому мабуть не буде кінця. Граф і маркіз уже встали. Уха в останнього нашорошилися до дверей,—він, очевидно, знав цей довгий дзвоник. Мюффа поглянув на нього і обидва відвернулися. Вони соромилися один одного і тепер стояли холодні, один чотирикутній і солідний, з великою шевелюрою, другий—виправляючи свої кволі плечі, на них віночком спадало рідке, сиве волосся.

— Слово чести,—гукнула Нана, лічучи десять товстих срібних монет і посміхаючись,—мені доведеться вас навантажити панове... Та це ж для вбогих...

І на її підборіддю заглибилася чарівна ямка. Як гарне дитинча, без жадної пози, стояла вона зі стовпчиком екою на простягнутій руці, подаючи їх обидвом чоловікам, ніби заохочуючи їх: «Ану, хто хоче?».

Граф був спритніший і взяв п'ятдесят франків, але одна монета залишилася і він мусів, бравши її, приторкнутися до м'якої й вогкої шкіри молодої жінки та мимоволі затремити. Нана радо посміхалася.

— Так, панове,—вимовила вона,—іншим разом сподіваюся дати більше.

Ім не було більше приводу лишатися далі і тому вони, привітавшись, рушили до дверей. Але в цю хвилину задеренчав черговий дзвоник. Маркіз не міг приховати блідої усмішки, тим часом як обличчя графа ще потемнішало. Нана затримувала їх на кілька секунд, щоб дати Зої змогу знайти ще якесь місце для гостей. Вона не любила, коли у неї люди зустрічалися. Але цього разу їх було аж надто багато. І тому вона відчула велике полегшення, коли побачила, що в вітальні порожньо. Чи може Зоя поховала гостей по шахвах?

— До побачення, панове,—сказала вона, спиняючись на порозі вітальні та оплітаючи їх своїм сміхом і ясним поглядом. Граф Мюффа вклонився зніяковілий, не зважаючи на весь свій досвід поводження в громадянстві. Йому треба було свіжого повітря, у нього крутилася голова після цієї туалетної кімнати, з її пахощами від квітів та жінки, що просто душили його. А ззаду нього маркіз де-Шуар, певний, що його не побачать, насмілився підморгнути Нана, раптом змінившись на обличчі, облизуючи губи кінчиком язика.

Коли молода жінка повернулася до вбиральні, де на неї чекала Зоя з листами й візитними картками, вона скрикнула, голосно регочучи:

— От тобі й бідні, що взяли у мене п'ятдесят франків!

Вона зовсім не сердилася, їй було тільки дуже смішно, що чоловіки взяли у неї гроші. Звичайно, вони свині, бо у неї не лишилося вже ані су. Та поглянувши на картки й листи, вона знову втратила свій гарний настрій. Листи—це ще нічого, вони були від чоловіків, що плескали їй учора в долоні, а сьогодні надсилали свої привітання. Щождо візитерів, то хай би вони йшли собі під три чорти!

Зоя розмістила їх скрізь і тепер зауважила, що помешкання дуже зручне, бо кожна кімната відчиняється в коридор. Зовсім не так, як у мадам Блянш, де треба було переходити через вітальню, і мадам Блянш мала через це завжди багато мороки.

— Женіть їх усіх геть!—відповіла Нана, зберігаючи свою впертість.—Починайте зі смугляка.

— Його вже давно нема,—посміхнулася Зоя.—Він просто хотів сказати мадам, що не зможе прийти сьогодні ввечері.

Нана дуже зраділа і заплескала в долоні. Він не прийде, вона буде вільна, яке щастя! І вона глибоко-глибоко зідхнула, ніби її помилувано від найтяжчої карі. Перша думка її була про Дагене. Бідний котик! Адже вона тільки щойно написала йому чекати до четверга! Хутчій, мадам Малюар повинна написати йому другого листа! Але Зоя сказала, що мадам Малюар, як завжди,

непомітно зникла. Тоді Нана, заговоривши спочатку, що треба когось послати до нього, кінець-кінцем завагалася. Вона почувала себе дуже втомленою. Цілу ніч проспати,—це ж було б так добре. Думка про такий одпочинок раптом опанувала її всю. Один раз вона може дозволити собі таку розкіш!

— Я ляжу спати зразу ж після театру,—сказала вона, смакуючи ці слова.—А ви не будіть мене аж до півдня.

— Ну, а тепер женіть мені й інших на сходи!

Зоя не ворухнулася. Вона не дозволила б собі давати мадам поради відверто, але вона влаштувала все так, щоб мадам могла скористатися з її досвіду і не робити дурниць.

— І м'сьє Стене також?—спитала вона коротко.

— Звичайно! І його перше всіх інших.

Покоївка все ж зволікала, щоб дати мадам час поміркувати. Невже мадам не кортить відбити у своєї суперниці Рози Мін'йон. такого багатого пана, знаного по всіх театрах?

— Хутчій, люба моя,—сказала Нана, що все гаразд розуміла,—і скажіть йому, що мені нудно його бачити.

Але раптом вона надумалась. Він може стати їй у пригоді вже й завтра. І вона вигукнула з жестом хлопчика, посміхаючись і підморгуючи:

— Пусте! Щоб найкраще прив'язати його, сьогодні треба неодмінно вигнати геть!

Дуже вражена, Зоя подивилася на мадам поглядом німого зачаровання і без вагання пішла викидати Стене за двері. Нана кілька хвилин почекала, щоб дати Зої вимести підлогу, як та казала. Чи ж можна було й думати про таку атаку? Нана визирнула в вітальню, там було порожньо. Ідальня теж порожня. Але коли вона, заспокоївшись, пішла далі, певна, що не лишилося більше нікого, вона несподівано натрапила на якогось юнака в маленькому кабінеті. Він сидів на високій скрині, цілком спокійний і слухняний, з велетенським букетом на колінах.

— Ах, боже мій!—скрикнула Нана.—Тут іще один!

Юнак сплигнув на підлогу, червоний як мак. Він не знав, що йому робити зі своїм букетом, і перекладав його з руки в руку, зацікавившись від зворушення. Його молодість, зніяковілість, смішна безпорадність із квітами— розчулили Нана, що голосно й привітно зареготала. Отже й діти теж? До неї приходять чоловіки навіть у пелюшках? Вона фамільярно хлопнула себе по стегні і глузливо запитала:

— Ти, мабуть, хочеш, щоб тобі втерти носика, дитинко?

— Так,—тихо й благаючи відповів хлопчина.

Ця відповідь звеселила Нана ще більше. Йому було сімнадцять років і звався він Жорж Гюгон. Вчора він був у Вар'єте і тепер з'явився відвідати її.

— Це квіти для мене?

— Так.

— Так давай же їх сюди, дурильце!

Але, коли вона брала квіти, він накинувся їй на руки з жадобою свого юнацького віку. Вона мусіла вдарити його, щоб він залишив її. Чи бач, який упертий сопляк! Все ще лаючи його, вона зарожевілася й посміхалася. І вигнала його, дозволивши прийти іншим разом. Він хитався, не знаходячи дверей.

Нана повернулася до своєї вбиральні, куди майже зразу ж з'явився Франсі остаточно зачісувати її. Вона вдягалася тільки ввечорі. Сидячи перед дзеркалом та похиливши голову під спритними руками цилюрника, вона мовчки щось мріяла собі, коли ввійшла Зоя, кажучи:

— Мадам, один ніяк не хоче йти геть.

— Ну, то хай собі лишається,—відповіла Нана спокійно.

— Та й нові приходять.

— Що ж! Кажи їм, щоб чекали. Як добре виголюдаються, то підуть і самі.

Її настрої змінився. Чому б трохи не покопкувати з чоловіків? Ця вигадка захопила її і вона вихопилася з рук Франсі та побігла до дверей, щоб самій замкнути їх. Тепер хай собі скупчуються тут поруч, через мур мабуть таки не прохопляться. Зоя ж може входити через невеличкі двері з кухні. Тим часом електричний дзвоник не

вгавав. Кожних п'ять хвилин він знову чітко й жваво нагадував за себе, як добре врегульована машина. І Нана для розваги рахувала його деренчання. Та тут вона раптом згадала:

— А де ж мої цукерки?

Франсі теж забув про цукерки. Він витяг пакунок із кишені свого сурдута, зробивши це стриманим жестом вихованої людини, що пропонує подарунок своїй подрузі; проте, він завжди записував ці цукерки в її рахунок. Нана поклала пакунок на коліна і почала гризти їх, повертаючи голову під делікатним спонуканням цилюрника.

— Фу!—муркнула вона, поморщившись.—От банда!

Тричі, раз за разом, озвався дзвоник. Він озивався тепер чимраз частіше. То боязко, ніби перше признание, то сміливо—під міцним натиском упевненої пучки, то зухвало—протинаючи повітря гострою вимогою. Дзвонять на гвалт, збентежать цілий квартал,—казала Зоя. Адже ціла юрба чоловіків тиснула по черзі гудзик слонової кости. Пустун Борденав дав їй адресу мабуть усім, усій залі, що була вчора в театрі.

— До речі, Франсі,—звернулася до цилюрника Нана,—чи не знайдеться у вас п'ятьох люїдорів?

Він відступив, подивився на зачіску, а далі спокійно відповів:

— П'ять люї? Дивлячись як.

— Ах, ви знаєте,—казала Нана.—Коли вам потрібна гарантія...

І не закінчивши фрази, широким жестом показала на сусідню кімнату. Франсі подав п'ять люї. Зоя в моменті відпочинку приходила готувати вбрання для мадам. Вона мусіла вже вдягтися, а покищо Франсі очікував, щоб після всього остаточно завершити зачіску. Але безугавний дзвоник заваджав покоївці, що залишала свою пані чи то не затягши корсета, чи то в однім лишень черевикові. Вона запаморочилася, не зважаючи на весь свій досвід. Розмостивши чоловіків на початку скрізь, по всіх можливих закутках, вона мусіла садовити їх потроє й почетверо, що суперечило всім її принципам. Тим краще, хай поїдять один одного, буде вільніше.

А Нана глузувала з них за замкненими дверима, кажучи, що чує, як їм уже нічим і дихати. Ото, мабуть, дурні з висолопленими язиками, як у собак, що сидять колом на задніх лапах. Це тривав вчорашній успіх, чоловіча зграя бігла за її слідом.

— Тільки б чого не потрощили,—глузливо міркувала вона.

Але її вже й непокоїло гаряче дихання, що проточувалося до неї крізь щілини в дверях, коли тут Зоя ввела Лябордета і молода жінка радісно скрикнула. Він почав говорити їй про рахунок, що він заплатив за неї в мировому суді, але вона не слухала його, повторюючи:

— Я беру вас із собою... Вкупі пообідаємо... А далі ви відвезете мене до Вар'єте. Виступати мені тільки о пів на десяту.

Як до речі потрапив цей любий Лябордет! Він ніколи й нічого не вимагав, будши дамським приятелем та залагоджуючи їм різні дрібні справи. Так, він щойно мимохідь відіслав по хатах кредиторів, що сиділи в передпокою. Між іншим, ці люди й не вимагали сплати боргів,—навпаки, коли вони й сиділи тут, то тільки з бажання привітати мадам та особисто знову запропонувати їй свої послуги після її великого вчорашнього тріумфу.

— Ну, їдьмо, їдьмо,—сказала Нана, що вже була одягнута.

Тут якраз увійшла Зоя з криком:

— Мадам, я не можу більше відчиняти, на сходах цілий хвіст.

Хвіст на сходах! Навіть Франсі, не зважаючи на свою прославлену англійську флегму, голосно зареготався, складаючи свої гребінці. Нана вхопила Лябордета під руку і потягла його до кухні. І втекла, врятувавшись нарешті від чоловіків, щаслива тим, що може бути з цим приятелем скрізь і всюди, не боячись ніякого зухвальства з його боку.

— Ви мене відведете й з театру,—сказала вона, коли вони спустилися чорними сходами.—Тепер я спокійна... Уявіть собі, я хочу спати цілу ніч, цілу ніч сама! Дивне бажання, мій дорогий!

III

Графиня Сабіна, як звикли звати мадам Мюффа де-Бевій, щоб відрізнити її від матері її чоловіка, що померла минулого року, приймала гостей по вівітках у своєму палаці на вулиці Міроменіль, на розі вулиці Пантьєвр.

Це була велика, чотирикутня будівля, де Мюффа жили вже понад сто років; по вулиці тягся сонний фасад, високий і чорний, сумний, як монастир з безліччю занавісок, що майже завжди були закриті: ззаду, в кінці вогкого саду, скупчилися дерева; шукаючи сонця, вони були такі хворі та такі довгі, що їхнє віття видно було понад шиферним дахом.

На десяту годину цього вівітка в вітальні було ледве чи двадцять осіб. Чекаючи тільки на близьких знайомих, графиня не відчиняла ні малої вітальні, ні їдальні. Було зручніше й вільніше балакати в тісному колі біля каміну. Проте, вітальня була дуже велика і дуже висока; її четверо вікон виходили в сад, звідки пливла холодна вогкість дощового вечора кінця квітня, не зважаючи на величезні колоди, що палали в каміні. Сюди ніколи не зазірало сонце: вдень зеленаве сяйво ледве освітлювало кімнату, ввечорі ж, коли запалювано люстри й лампи, вітальня набувала ще серйознішого вигляду зі своїми меблями в стилі ампір масивного червоного дерева та оббитими товстим оксамитом з сдвабним гаптованням стінами й кріслами. Тут панувала холодна пристойність старих звичаїв минувшини, зниклий уже старовинний подих побожності.

А от проти крісла, де померла стара графиня, проти твердо оббитого чотирикутнього крісла з мертвого дерева—з другого боку каміну стояло крісло для графині Сабіни, глибоке, оббите червоним шовком та м'яке, як гагачий пух. Це був одним-один примірник сучасних меблів, що наче глузував зі свого суворого оточення.

— Далі,—говорила молода жінка, — ми матимемо шаха перського...

Мова була про принців, що мали прибути до Парижу на виставку. В колі перед каміном сиділо кілька дам.

Мадам Дю-Жонкуа, чий брат був дипломатом на Сході, розповідала подробиці двору Назар-Еддіна.

— Ви нездужаєте, люба моя?—запитала мадам Шантеро, жінка власника залізоробного заводу, побачивши, що графиня тремтить і зблідла.

— Ні, ані трохи, — відповіла та посміхаючись. — Я тільки змерзла... Цієї вітальні хутко не нагрієш!

І вона повела своїми чорними очима по стінах аж до стелі.

Її дочка Естела, молоде дівча невдячного віку—шістнадцяти років, худа й непоказна, встала зі своєї табуретки і мовчки знову поставила одну колоду, що була скотилася вниз. А мадам де-Шезель, Сабініна подруга з монастиря, молодша за неї на п'ять років, вигукнула:

— Ах, що бо ти! Я б дуже хотіла мати таку вітальню, як у тебе! Ти принаймні можеш приймати людей!.. Тепер будують якісь шухлядки, а не будинки!.. Коли б ото я була на твоєму місці!

Вона балакала легковажно, з жвавими жестами, пояснюючи, що вона змінила б оббивку, крісла, все; потім давала б балі, де сходився б весь Париж. Позаду неї з поважним виглядом стояв і прислухався до розмови її чоловік, судовий урядовець. Люди оповідали, що вона його зраджувала, не криючись; але їй вибачали це, її приймали, не зважаючи на це, бо вона ж, мовляв, божевільна.

— Ця вже мені Леоні!—тільки й вимовила графиня Сабіна зі своєю блідою посмішкою.

Млявий жест довершив її думку. Справді, не міняти ж тепер вітальню, проживши в ній сімнадцять років. Вона лишиться такою, якою свекруха графиня зберігала цю вітальню за свого життя. Далі графиня повернулася до попередньої розмови:

— Мене запевняли, що до нас завітають і пруський король та руський імператор.

— Так, обіцяють урочисті святкування, — підхопила мадам дю-Жонкуа.

Банкір Стене, введений до господи не так давно Леонідою Шезель, що мала знайомства з усім Парижем, сидів на канапі проміж двох вікон і розмовляв з депу-

Татом, спритно намагаючись випитати у нього новини відносно передбачуваних ним змін на біржі. Перед ними стояв граф Мюффа і мовчки слухав їх, ще суворіший, ніж звичайно. Четверо чи п'ятеро юнаків скупчилися в гурток біля дверей, оточивши графа Ксав'є де-Вандевра, що півголосом розповідав їм якусь історію, певно дуже скандальну, бо вони душилися від сміху. Посередині кімнати, глибоко вгрузши в крісло, самотньо сидів шеф бюро міністерства внутрішніх справ, сплючи з розплющеними очима. А як один з юнаків немов би не пойняв віри оповіданням де-Вандевра, то той дуже голосно заявив:

— Ви занадто великий скептик, Фукармон; цим ви псуєте собі радість життя.

І, сміючись, повернувся до дам. Останній нащадок вельможного роду, з жіночою вдачею та рухливим розумом, він зараз шалено проїдав свою спадщину. Його бігова стайня, одне з див Парижу, коштувала йому божевільних грошей, його програші в клубі Імперіяль щомісяця досягали неймовірної цифри, а для своїх коханок він мусів продавати маєтки й землі, чи ліси, зі своїх велетенських лятифундій у Пікардії.

— Я б не радила вам закидати комусь скептицизм, раз ви й самі ні в що не вірите,—сказала Леоніда, даючи йому місце поруч себе. — Ви ж самі псуєте собі радість.

— Це правда,—відповів він,—але я хочу, щоб інші користалися з мого досвіду.

Та йому наказали мовчати, бо він, мовляв, скандалізує м'сьє Вено. Тепер, коли дами розмістилися інакше, на шезльонґові стало видно невеличкого чоловіка років шістдесят, з кепськими зубами та тонкою посмішкою; він сидів там вельми зручно, ніби у себе вдома, всіх слухаючи і не кажучи ні слова. Одним лише жестом він показав, що слова Вандевра його не скандалізують. На це Вандевр поважно сказав:

— М'сьє Вено добре знає мою віру в те, в що треба вірити.

Це було засвідченням своєї релігійности. З нього задовольнилася мабуть і Леоніда. Юнаки в глибині кім-

нати більше не сміялися. В вітальні цілковито всі споважніли і стало нудно. Війнуло холодом і серед мовчанки чути було лишень гугнявий голос Стене,—стриманість депутата починала вже дратувати його. Поглядівши на огонь, графиня Сабіна відновила розмову.

— Я бачила пруського короля минулого року в Бадені,—сказала вона,—він мав іще чудовий вигляд для свого віку.

— Він прибуде з графом Бісмарком,—додала мадам дю-Жонкуа.—Ви знайомі з графом? Я раз снідала з ним у мого брата. О! Це було вже давно, коли він репрезентував Прусію в Парижу... Чудна людина, його останніх успіхів я ніяк не зрозумію.

— А чому саме?—спитала мадам Шантеро.

— Боже мій, як вам сказати... Він мені не подобається. У нього брутальний вигляд і він кепсько вихований. А крім того, мені здається, що він дурень.

Тут усі почали балакати про Бісмарка. Думки поділилися. Вандевр, знаючи його, запевняв, що він добре п'є, а ще краще грає в карти. Та тут, серед цих суперечок, відчинилися двері і ввійшли Гектор де-ля-Фалюаз і Фошері. Останній підійшов до графині і, вклонившись, сказав:

— Мадам, я згадав ваші ласкаві запитання...

Вона ввічливо відповіла й посміхнулася. Привітавшись із господарем, журналіст на хвилинку відчув безпорадність серед цієї вітальні, де він, крім Стене, нікого не знав. Тут до нього повернувся Вандевр і привітався з ним за руку. Щасливий з цієї зустрічі та відчуваючи потребу де про що побалакати, Фошері потяг його в бік і тихо сказав:

— Ви будете завтра?

— Та ж звичайно!

— Опівночі в неї.

— Знаю, знаю... Я прийду з Блянш.

І Вандевр хотів повернутися до дам, щоб подати нові аргументи на користь Бісмарка, але Фошері затримав його.

— Ніколи не вгадаєте, кого вона доручила мені запитати.

І непомітним рухом голови він вказав на графа Мюффа, що в цей момент обмірковував якусь статтю бюджету з депутатом і Стене.

— Не може бути!—сказав здивований Вандевр і засміявся.

— Слово честі, я мусів присягати, що приведу його. Я почасти для того й прийшов сюди.

Обидва мовчки всміхнулися один одному, і Вандевр повернувся до дам, голосно кажучи:

— Я ж, навпаки, запевняю вас, що м'сьє Бісмарк дуже розумний... Почекайте, він сказав одного вечора при мені дуже дотепне слово.

Тим часом ля-Фалюаз, почувши кілька швидких слів, сказаних півголосом, подивився на Фошері, сподіваючись пояснення, але той мовчав. Про кого вони говорили? Що має бути завтра опівночі? Ля-Фалюаз більше не покидав свого кузена. А той сів собі. Його цікавила графиня Сабіна. Її ім'я називали в його присутності досить часто; він знав, що її видано заміж сімнадцяти років, що тепер їй було мабуть тридцять чотири, і що вона весь час жила як у монастирі, з своїм чоловіком та свекрухою.

Серед громадянства одні казали на неї, що вона холодна ханжа, інші шкодували її, згадуючи її гарну посмішку та великі променисті очі, коли її ще не було замкнено в цьому старому будинкові. Фошері дивився на неї й вагався.

Один з його друзів, недавно померлий у Мехіко капітан, зробив йому напередодні свого від'їзду при кінці обіду одне з тих брудних признань, що їх у відповідні моменти роблять і найбільш стримані чоловіки. Але спогади ці були невиразні,—того вечора було багато випито, і Фошері не знав, що думати, бачачи графиню в цій античній вітальні, одягнену в чорне та з спокійною посмішкою на устах. Лямпа, що стояла позад неї, окреслювала її профіль огрядної брюнетки, де трохи тільки повні губи свідчили про можливість владної пожадливісті.

— І що їм отой Бісмарк!—бурмотів ля-Фалюаз, удаючи повну байдужість до оточення.—Тут здохнеш

з нудьги. Та й чудна ж думка спала тобі в голову піти сюди.

Фошері раптом запитав його:

— А скажи: чи графиня не спить із ким?

— Ах ні, ах ні, любий мій,—запаморочився ля-Фалюаз, наочно збентежений і забуваючи свою позу.— Ти не розумієш, де ти!

Але потім, збагнувши, що в його обуренні мало шику, він, глибоко сівши в канапку, сказав:

— А чорт її зна! Я кажу ні, а сам нічого напевне не знаю: он там отой юнак, Фукармон, що повсякчас тирчить тут у кожному куточкові. Він напевне буває тут частіше, ніж тільки по вівірках. Та мене це не цікавить... Твердо можна сказати лишень одне: коли графиня з ким і бавиться, то дуже спритно, бо про це ніде ні слова.

Далі, хоч Фошері й не думав його питати, він розповів йому все, що знав про подружжя Мюффа. Під балачку дам, що й далі точилася перед каміном, обидва розмовляли півголосом. Можна було подумати, що ці чоловіки в краватках і білих рукавичках обмірковують якусь дуже важливу справу. Так, стара Мюффа, а Фалюаз знав її добре,—була просто нестерпуча ханжа і завжди водилася з попами; проте, у неї був дуже поважний і авторитетний вигляд, і всі схилялися перед нею. Щождо Мюффа, пізнього сина того генерала, що потрапив у графи до Наполеона I, то, звичайна річ,—він знайшовся в фаворі після 2 грудня. Йому теж бракувало життєвої жвавості, але його вважали за вельми чесну, щиру й розумну людину. Знавши про таке відношення до себе з боку вищих кіл і безмірно високо цінуючи свою придворну посаду, свої заслуги й вельможність, він задирав голову як той папа. Таким виховала його стара Мюффа: він щодня ходив на сповідь і не знав ні жартів, ні взагалі будь-якої розваги. Він додержувався обходів і з ним траплялися приступи релігійності, що силою своєю нагадували пароксизми гарячки. Кінець-кінцем, щоб домалювати останню подробицю, ля-Фалюаз сказав своєму кузенові ще щось на вухо.

— Не може бути,—скрикнув той.

— Мене запевняли словом честі!.. До самого шлюбу...

Фошері зі сміхом дивився на графа, чиє обличчя без вусів, оточене баками, здавалося ще більш чотирикутним і твердішим, коли він оце наводив якісь цифри Стене, що заперечував їх.

— Справді, у нього вигляд пасує,—сказав Фошері.— Приємний же подарунок зробив він своїй жінці! Ах, бідолашна, ото весело було їй жити! Закладаюся, що вона анічогісінько не тямить!

В цю хвилину графиня Сабіна якраз звернулася до нього. Він не почув її, до такої міри захопив його чудний і надзвичайний випадок з Мюффа. Вона запитала його вдруге:

— М'сьє Фошері, хіба це не ви публікували портрет м'сьє Бісмарка? Ви балакали з ним?

Він жваво підвівся та підійшов до гуртка дам, намагаючись змінити свій настрій та хутко й легко знайшовши відповідь:

— Боже мій! Мадам, я запевняю вас, що я написав його портрета з біографії, виданої в Німеччині... і я ніколи не бачив м'сьє Бісмарка.

Він лишився біля графині. Все розмовляючи з нею, він міркував собі далі. Вона мала вигляд молодшої за свій вік; їй можна було дати не більше двадцяти восьми років, і її очі зберегли полум'я молодости, зм'якшене блакитними тінями довгих вій. Зрісши в розведеній родині, живши місяць у маркіза де-Шуар, а місяць у маркізи, вона вийшла заміж дуже молодою, після смерті матері, вимушена — без сумніву — до цього батьком, якому вона заваджала. Маркіз—жахлива людина, про нього йшли чудні поголоски, не зважаючи на його надмірну побожність. Фошері спитав, чи не матиме він чести привітатися з ним. Так, батько її прийде, але дуже пізно,—у нього так багато роботи! Журналіст, що майже напевно знав, де сидить вечорами старий, навіть не посміхнувся. Його здивувала плямочка, що він спостеріг у графині на лівій щоці біля рота. У Нана була абсолютно така ж самісінька. Кумедна річ. На плямочці було й волоссячко, тільки у Нана біляве, а в графині як чорний бурштин. Та що з того, коли ця жінка не спить ні з ким.

— Я завжди мала бажання познайомитися з королевою Августою,—сказала графиня.—Запевняють, що вона така мила й побожна... Як ви гадаєте, чи не приїде вона з королем?

— Мабуть, що ні, мадам,—відповів Фошері.

Вона не спить ні з ким, це видно як на долоні,—досить було побачити її тут, поруч її дочки, такої нікчемної та пихатої на своїй табуретці. Ця похоронна вітальня з пахном церкви говорила доста красномовно, під якою залізною рукою, в якому суворому оточенні мусіла жити графиня. Вона не внесла нічого свого в цю античну залю, почорнілу від вогкості. Тут панував Мюффа з своїм побожним вихованням, з своїми епітиміями та постами. Він цього ще більше переконався, побачивши в кріслі позаду дам невеличкого старого панка з кепськими зубами та тонкою посмішкою. Фошері знав цю особу,—Теофіля Вено, колишнього адвоката, що мав своїм фахом церковні процеси. Покинувши практику з чималеньким капіталом, Вено жив якимсь таємничим життям: його скрізь приймали, йому низько вклонялися, його навіть трохи побоювалися, ніби почували за ним якусь надприродну силу. Проте, він тримався дуже смиренно, був за церковного старосту в церкві Магдалини і згодився взяти посаду заступника мера в дев'ятій окрузі, щоб, як він казав, заповнити своє дозвілля. От чортова робота, графиню стерегли добре, нічого з нею не вдієш.

— Ти маєш рацію, тут можна здохнути з нудьги,—сказав Фошері свому кузенові, відійшовши від дам.—Тікаймо звідси!

Але тут до них підійшов Стене, щойно покинутий графом Мюффа і депутатом; він аж спітнів з пересердя і впівголоса лаявся:

— Чорт їх бери! Хай не говорять, раз нічого не хочуть сказати... Я знайду й таких, що не мовчатимуть.

Потім, відвівши журналіста в куток і змінивши голос, він з виглядом переможця прошепотів:

— Так от, завтра! Я буду там, любий мій!

— Невже?—озвався Фошері здивований.

— Ви не знаєте? Я таки натерпівся лиха, поки зміг

побувати у неї! Адже Міньйон не давав мені ні хвилинки вільної!

— Та Міньйони теж будуть там.

— Так, вона мені це сказала. Кінець-кінцем, вона мене таки прийняла і запросила в гості. Точно опівночі, після театру.

Банкір саяв. Він підморгнув очима і додав, надаючи своїм словам особливого значіння:

— Вам теж пощастило?

— В чім саме?—спитав Фошері, удаючи, ніби не розуміє.—Вона хотіла подякувати мені за статтю, і тому приходила до мене.

— Так, так... щастя вам, таким-от. Вам завжди дяка... А до речі: хто платитиме за затрашне?

Журналіст розвів руками, ніби пояснюючи, що цього ніяк не можна знати. Та тут Вандевр покликав Стене, бо той знав Бісмарка особисто. Мадам дю-Жонкуа майже переконали. І вона закінчила словами:

— Він зробив на мене кепське враження, у нього зле обличчя... Але я згодна повірити, що він дуже розумний. Це пояснило б його успіх.

— Без сумніву,—сказав з блідою посмішкою банкір, єврей з Франкфурту.

Тим часом ля-Фалюаз таки наважився спитати свого кузена, не відступаючи від нього й на крок:

— Отже, завтра вечеря у якоїсь жінки? У кого ж бо, у кого?

Фошері подав знак, що їх чують; треба додержувати пристойности. Знову відчинилися двері і ввійшла стара дама в супроводі якогось юнака; журналіст пізнав у ньому втікача зі школи, того самого, що на виставі Білявої Венери кинув своє голосне: «Та й шикарна ж жінка!», не забуте ще й досі. Прибуття старої дами схвилювало гостей. Графиня Сабіна хутко підвелася їй назустріч і привіталася з нею за обидві руки, називаючи своєю дорогою мадам Гюгон. Бачивши кузенову цікавість до цієї сцени, ля-Фалюаз, щоб піддобритися, хутко подав йому короткі відомості: мадам Гюгон, вдова нотаря, жила самотньо в Фондетах, старовинному маєткові своєї родини, біля Орлеану, і мала в Парижі власний будинок

на вулиці Рішельє: вона пробувала тут уже кілька тижнів, улаштовуючи свого наймолодшого сина, що вступив на перший курс юридичного факультету; колись вона була великою приятелькою маркізи де-Шуар і при ній народилася Сабіна, що потім гостювала у неї цілими місяцями перед своїм шлюбом; стара ще й досі казала графині «ти».

— Я привела тобі Жоржа,—сказала мадам Гюгон Сабіні.—Правда, він виріс?

Юнак з ясними очима та білявими кучерями передодягнутої хлопцем дівчини вільно вклонився графині і нагадав їй партію в волан, що вони грали вдвох два роки тому в Фондетах.

— Філіп у Парижі?—запитав граф Мюффа.

— О, ні,—відповіла стара.—Він усе в залозі, в Буржі.

Вона сіла і почала з утіхою оповідати про свого старшого сина, жвавого юнака, що несподівано вступив до армії і вельми хутко досяг чину лейтенанта. Всі дами скупчилися біля старої з пошаною й симпатією. Розмова стала тепліша й делікатніша. І Фошері, побачивши цю поважну мадам Гюгон, це материнське обличчя, осяяне такою доброзичливою посмішкою між широкими пасмами сивого волосся, відчув повну недоречність своєї хвилевої підозри відносно графині Сабіни.

Та тут його увагу притягло оббите червоним велике крісло, де сиділа графиня. В цій темній, старій вітальні таке крісло було гострим контрастом. Певна річ, що цю мебліну похитливих лінощей поставив сюди не граф. Можна було б сказати, що це спроба, початок бажання жити на втіху. Тоді він знову замріявся, вперто повертаючись думкою до того невиразного признання в кабінеті ресторану. Завести близьке знайомство з Мюффа його штовхала похитлива цікавість: раз його друг залишився в Мехіко, то хто зна?—треба спробувати. Звичайно, це була безглузда думка, але вона турбувала його, будила його зіпсутість. Тепер велике крісло вабило його своєю вигнутою назад спинкою.

— Що ж, ходім?—спитав його ля-Фалюаз, сподіваючись уже на вулиці випитати прізвище жінки, де мала бути вечерея.

— Зараз,—відповів Фошері.

Але він більше не квапився, посилаючись на доручені йому запитання, що їх не так легко переказати. Дами розмовляли про випадок постригу, дуже зворушливу історію, що хвилювала паризьке громадянство вже три дні.

Ця подія трапилася зі старшою дочкою баронеси де-Фужере,—вона пішла до кармеліток, спокушена до цього непереможним пориванням. Мадам Шантеро, далека родичка де-Фужере, повідомила, що баронеса мусіла другого дня вкластися в ліжку,—так душили її сльози.

— У мене при тім було дуже добре місце,—відгукнулася Леоніда.—Мене це дуже цікавило.

Тим часом мадам Гюгон висловила співчуття бідоласній матері. Як ото тяжко втратити таким чином дочку!

— Мені закидають святобожність,—сказала вона зі своєю спокійною відвертістю,—але це не заваджає мені визнати жорстокість дітей, що зважуються на подібні самогубства.

— Так, це жахлива річ,—тихо озвалася графиня, злегка здригнувшись та ще зручніше вмощуючись у своєму креслі перед огнем.

Дами почали сперечатися. Але розмовляли вони стримано, тільки подеколи порушуючи поважність настрою тихим сміхом.

Дві камінні лампи рожевим мережаним абажуром кволо освітлювали їхні постаті; крім того, горіло ще три лампи, але цього не було досить, і в вітальні панували тендітні сутінки.

Стене нудьгував. Стоячи за кріслами дам, він стиха розповів Фошері одну з пригод маленької мадам де-Шезель, називаючи її коротко Леонідою та повією. Фошері дивився на Леоніду, як вона в довгій сукні з блідого блакитного єдвабу по-чудернацькому вмостилася на краєчку крісла, тонка й смілива, ніби той хлопчик. Йому раптом стало дивним, що вона тут. У Кароліни Геке, чия мати впорядкувала її підприємство вельми пристойно, люди тримали себе далеко краще. Чудова тема для

статті! Який бо чудний світ цей Париж! Навіть у найповажніші родини прохоплюється різний намул. Очевидно, цей мовчазний Теофіль Вено, що задовольнявся посмішкою, показуючи свої попсовані зуби, був спадщиною від небіжки графині, як також і пристаркуваті дами,—мадам Шантеро, мадам дю-Жонкуа та четверо чи п'ятеро дідків, що нерухомо сиділи по кутках. Граф Мюффа приводив урядовців з коректною поведінкою, що їх так любили в колах Тюільрі; серед них був і директор департаменту, що самотно тримався посеред вітальні, чисто виголений, з потухлим поглядом, затягнутий у фрак до того, що не зважувався навіть поворухнутися. Майже всі юнаки та кілька осіб з аристократичними манірами походили від маркіза де-Шуар, що зберігав тісні зносини з партією легітимістів, хоч і пристав був на республіку та входив до державної ради. Лишалися Леоніда де-Шезель, Стене та весь той чудний куток, що в ньому яскраво вирізнялася мадам Гюгон своєю витриманістю старої привітної дами. І Фошері, що вже мав свою статтю перед очима, назвав цей гурток гуртком графині Сабіни.

— Іншим разом—оповідав Стене тихше—Леоніда покликала свого тенора в Монтобан. Вона мешкала в замку де-Борекюй, двома льє далі, і щодня приїздила в запряженій парою коней кареті відвідувати його в Золотому Леві, де він спинився... Леоніда пробувала там годину, а карета чекала при дверях, тим часом як люди збігалися дивитися на коней.

Трапилася мовчанка, кілька урочистих секунд пропливли під високою стелею. Двоє юнаків щось шепотіли один одному, але й вони замовкли в свою чергу; чути було тільки приглушені килимом кроки графа Мюффа, що ходив по вітальні.

Здавалося, ніби зблідли лампи; пригасав огонь. Суворі сутінки вкрили старих друзів родини в їхніх кріслах, де вони сиділи вже сорок років. Було таке враження, ніби гострі раптом відчули, що в вітальню ввійшла мати графа з своїм поважним, холодним виглядом. Графиня Сабіна відновила розмову:

— Під кінець пішла чутка, що помер той юнак, і це,

мовляв, пояснює вступ цієї бідної дитини до монастиря Проте, кажуть, що м'сьє де-Фужере ніколи не погодився б на цей шлюб.

— Кажуть іще чимало дечого,—легковажно підхопила Леоніда, засміявшись.

Та не бажаючи говорити далі, вона все сміялася. Засміявшись і собі, Сабіна закрила рота хусточкою. Їхній сміх у цій суворій, великій вітальні дивно вплинув на Фошері,—він дзвенів зойком битого кришталю. Безперечно, тут був початок розколин. Відразу заговорили всі: мадам дю-Жонкуа сказала, мадам Шантеро заявила, що шлюб був у проекті, але що справа так і лишилася, навіть чоловіки зважилися висловити свої думки. На протязі кількох хвилин панував суцільний гармидер: гості—бонапартисти, легітимісти і просто скептики в громадянстві—сперечалися в одній купі, ледве не штовхаючись ліктями.

Естела подзвонила слугі, щоб підкинув дров у камін; він підкрутив лямпи, і всі немов прокинулися. Фошері посміхався, почувуючи себе значно вільніше.

— О, дурниці. Вони виходять заміж за бога, коли не пощастить вийти за кузена,—наблизившись до Фошері, процідив крізь зуби Вандевр, що нудився цією розмовою.—Чи бачили ви, друже мій, хоч будь-коли щасливу в коханні жінку, що стала б черницею?

І, не чекаючи на відповідь, бо з нього було вже досить усього того, він запитав далі впівголоса:

— А скажіть, скільки нас буде завтра?.. Будуть Мін'йони, Стене, ви, Блянш і я... А ще хто?

— Я гадаю Кароліна... Сімона... Без сумніву—Гаґа... Досконально ніхто не знає, як завжди... В таких випадках сподіваються на двадцять, а приходить тридцять.

Вандевр, що дивився на дам, раптом перескочив на другу тему.

— Мадам дю-Жонкуа була, мабуть, дуже вродлива років п'ятнадцять тому... А бідна Естела ще подовшала. Просто якась дошка на ліжку!

Але він спинився, почавши знову про завтрашню вечерю.

— Як нудно на цих вечірках, завжди ті ж самі жінки... Цікаво б і нових побачити. Але нічого не придумаєш... Чи ні!.. Ідея! Я попрошу он того гладкого пана привести з собою ту жінку, з якою він був нещодавно в Вар'єте.

Він говорив про директора департаменту, що куняв собі посередині кімнати. Фошері зацікавлено стежив за цими делікатними переговорами. Вандевр сів коло гладкого урядовця, що й тут зберіг усю свою поважність. З боку здавалося, що обидва спокійно обмірковують те цікаве питання, яке бо справді почуття штовхнуло молододу дівчину піти до монастиря. Потім граф повернувся з відповіддю.

— Не можна. Присягається, що вона чесна. Вона відмовиться. А тим часом я міг би закластися, що бачив її у Льори.

— Як! Ви теж буваєте у Льори!—прошепотів Фошері, сміючись.—І ви ризикуєте заходити в такі місця!.. А я думав, що тільки ми, бідолашні...

— Ех, дорогий мій, треба! Треба ж усе знати!

І вони з сміхом та блиском в очах почали пригадувати подробиці з життя їдальні на вулиці Мартір, де гладка Льора П'єдефер за три франки годувала певного сорту жінок, коли вони потрапляли в скруту. От яма! Всі ті жіночки цілувалися з Льорою в губи. Та як графиня Сабіна, почувши мимохіть якесь слово, повернула до них голову, то вони відійшли від неї далі, тиснучись один до одного та в своєму жвавому захопленні не помітивши біля себе Жоржа Гюґона; він прислухався до їхньої розмови і червонів так міцно, що рожева хвиля залила його від вух аж до дівочої шиї. Хлопча палало від сорому й захоплення. Ледве тільки мати дала йому волю в цій вітальні, він усе кружляв біля мадам де-Шезель, єдиної жінки, що була, на його погляд, шикарною. Але куди їй було до Нана!

— Вчора ввечорі—сказала мадам Гюґон—Жорж потяг мене до театру. Так, до Вар'єте, де моя нога не була вже, мабуть, років з десять. Хлопчик кохається в музиці.. Мене театр не дуже цікавить, але він був такий щасливий!... І чудні ж п'єси тепер ставлять. Проте, й музика, мушу признатись, теж не дуже зворушує мене.

— Як, мадам, ви не любите музики?—скрикнула мадам де-Жонкуа, підводячи очі до неба.—Хіба ж можна не любити музики?

Заговорили зразу всі. Ніхто ні слова не сказав про п'єсу, що йшла в Вар'єте і що в ній мадам Гюгон нічого не зрозуміла; дами знали п'єсу, але не говорили при ній. Замість того розмова перейшла на почуття, на захоплене, зворушливе вихвалювання майстрів музики. Мадам дю-Жонкуа любила тільки Вебера, мадам Шантеро обстоювала італійців. Голоси дам стали ніжні й м'які. Можна було сказати, що перед каміном зібрався невеличкий церковний хор співати побожних псалмів.

— Ну,—тихо говорив Вандевр до Фошері, ведучи його на середину вітальні,—а все ж таки нам треба знайти якусь нову жінку на завтра. Чи не запитати у Стене?

— О!—озвався на це журналіст.—Коли у Стене й трапляється яка жінка, то тільки з тих, що набридли вже цілому Парижеві.

Вандевр тим часом все водив навколо себе очима.

— Почекайте,—сказав він,—я нещодавно зустрів Фукармона з чарівною блондинкою. Скажу йому, щоб привів її.

Він покликав Фукармона. Після кількох коротких слів виявилось, мабуть, якесь ускладнення, бо вони обидва, обережно обминаючи хвости дамських суконь, пішли ще до одного юнака і почали з ним балачку в амбразурі вікна. Залишившись сам-один, Фошері вже надумав повернутися до каміну,—в той саме момент, коли мадам дю-Жонкуа заявила, що вона не може слухати музики Вебера, не бачивши зараз же озір, лісів, сходу сонця над росяними луками; але його торкнули за плече і голос ззаду сказав йому:

— Не дуже гречно!

— Що саме?—відгукнувся Фошері, обертаючись і бачачи ля-Фалюаза.

— Та вечерея на завтра... Ти б міг подбати, щоб і мене покликали.

Фошері лагодився відповісти, коли повернувся Вандевр, кажучи:

— Виявляється, що до цієї жінки має відношення не Фукармон, а онтой пан... Вона не зможе прийти, от шкода! Але я умовив Фукармона, щоб він спробував привести з собою Люїзу з Пале-Роялю.

— М'сьє Вандевр,—звернулася до нього мадам Шантеро, підвищивши голос,—чи правда, що в неділю засвистали Вагнера?

— О, просто жахливо, мадам,—відповів він, підходячи до неї з своєю витонченою ввічливістю.

Та побачивши, що його більше не затримують, він повернувся до журналіста і сказав йому на вухо:

— Я піду ще пошукаю... Он ті хлопці мусять же знати молоденьких дівчат.

І він з веселою і ввічливою посмішкою почав підходити до чоловіків, балакаючи з ними по всіх чотирьох кутках вітальні. Він спинявся біля гуртків, проказував щось кожному на вухо і повертався, підморгуючи на знак порозуміння.

Задоволений, він ніби розподіляв пароль. Його фразу повторювали, приймали побачення, тим часом як розчулені дисертації дам про музику покривали приглушене гудіння цих гарячкових переговорів.

— Ні, не говоріть ви мені про ваших німців,—повторювала мадам Шантеро.—Спів—от радість, от яскравість... Чули ви Патті в Цилюрнікові?

— Вона просто чарівна,—озвалася Леоніда, що тільки тямала вибивати опереткові арії на піяніні.

Тим часом графиня Сабіна подзвонила. Коли гостей у вівторок було небагато, то чай подавали в самій вітальні.

Наказуючи слугі звільнити один столик під чай, графиня стежила очима за графом Вандевром. На обличчі у неї крутилася невиразна посмішка, трошки показуючи білизну її зубів. І коли граф проходив повз неї, вона запитала його:

— Що це ви там улаштуєте, м'сьє де-Вандевр?

— Я, мадам?—озвався він спокійно.—Я нічого не влаштовую.

— Ах!.. я бачила, що ви такий заклопотаний. Почекайте, ви мені тут допоможете.

Вона дала йому в руки альбома і попрохала віднести на рояль. Але й при тім він устиг тихенько повідомити Фошері, що завтра має бути Татан Нене з найкращим бюстом цього сезону і Марія Бльон, що кілька день тому дебютувала в Фолі Драматік. Тим часом на кожному кроці його спиняв ля-Фалюаз, чекаючи собі запросин, і кінець-кінцем напросився сам. Вандевр зараз же запросив його, але зажадав, щоб Фалюаз привів із собою Клярісу. А як той почав удавати, ніби йому ніяково, то Вандевр заспокоїв його, кажучи:

— Адже я запрошую, цього досить

Ля-Фалюаз дуже хотів знати прізвище жінки. Але графиня знову покликала Вандевра запитати його, як подають чай англійці. Він часто їздив до Англії, де брали участь у перегонах його коні. І він пояснив, що одні лишень руські тямлять готувати чай і виклав відповідного рецепта. Далі, тим що думки його все кружляли навколо попередньої теми, перебив себе запитанням:

— А де ж, між іншим, маркіз? Невже ми його так і не побачимо сьогодні?

— Як то ні? Тато обіцяв неодмінно прийти. Я починаю вже й турбуватися,—відповіла графиня.—Його мабуть затримали справи.

Вандевр непомітно осміхнувся. Він теж, здається, знав, якого сорту справи були у маркіза де-Шуар. Він подумав про ту красуню, що маркіз іноді возив за місто. Чи не можна буде запросити її на завтра?

Тим часом Фошері здалося, що час уже зважитись передати запросини графові Мюффа. Вечір незабаром мав закінчитися.

— Ви серйозно?—запитав Вандевр, думаючи, що це жарт.

— Цілком серйозно. Коли я не виконаю її доручення, вона видряпає мені очі. Примха, розумієте?

— Тоді я допоможу вам, мій дорогий.

Ударила одинадцята година. Графиня з дочкою розливали чай. Тим, що гості були інтимні друзі родини, то всі допомагали графині, передаючи від неї чашки та тарілки з пиріжками з рук до рук. Дами навіть не кидали своїх крісел перед каміном, потрошечку смокчучи чай та

дёржачи печиво кінчикáми пучок. З музики розмова перебігла на постачальників; цукерки, мовляв, гарні у Буасьє, а морожене у Катерін; проте, мадам Шантеро підтримувала Лятенвіль. Слова ставали повільніші, вітальня починала куняти від втоми. Стене почав знову нишком обробляти депутата, притиснувши його в куточок кушетки. М'сьє Вено, що попсував собі зуби мабуть на ласощах, трощив сухі солодкі пиріжечки один по одному, ніби та миша, тим часом як директор департаменту ніяк не міг допити чаю, встромивши носа в чашку. А графиня нє кваплячись підходила до кожного гостя, спинялася і з німим запитанням та посмішкою ішла далі. Від полум'я каміну вона вся стала рожева і була ніби сестра своїй дочці, худій і незграбній побіч неї. Так вона підійшла й до Фошері, що розмовляв з її чоловіком і Вандевром; помітивши, що вони замовкли, вона, не спиняючись, перейшла до Жоржа Гюґона і передала йому чашку чаю.

— Одна дама бажає бачити вас у себе на вечері,— жваво заявив журналіст, звертаючись до графа Мюффа.

Граф, чиє обличчя цілий вечір було похмуре, наочно дуже здивувався.—Яка дама?

— Е! Нана,—сказав Вандевр, щоб прискорити розмову.

Граф споважнів іще більше. Мимоволі йому затремтіли вії, а на лобі майнула тінь, ніби від головного болю.

— Та я ж не знаю цієї дами,—тихо запротестував він.

— Ви помиляєтесь, ви навіть були у неї,—заперечив Вандевр.

— Як кажете? Я був у неї? Ах, так, кілька день тому, від товариства добродійности... Я й забув... Та це однаково, я не знайомий з нею і запросин її прийняти не можу.

Він сказав це льодовим голосом, бажаючи показати, що дозволений ними жарт—кепського тону. Не місце людині його рангу та за столом у таких створінь. Вандевр запротестував: мова йде про артистичну вечерю і талантові пробачають усе. Та не слухаючи більш аргументів Фошері, що розповідав про обід, де принц шот-

ляндський, син королеви сидів поруч колишньої співачки з кафе-шантану, граф прикро повторив своє відмовлення. І, не зважаючи на всю його виключну ввічливість, у нього вихопився навіть сердитий жест.

Жорж і ля-Фалюаз пили свій чай, стоячи один проти одного, і підслухали кілька чужих слів.

— Ага, так це у Нана!—прошепотів ля-Фалюаз.—Та я й сам міг би здогадатися.

Жорж помовчав, але спалахнув. Біляве волосся розпатлалося, блакитні очі жевріли жаром, так зворушив і стривожив його гріх, що його стежкою йшов він уже кілька днів. Нарешті таки поринає він у все те, про що так довго мріяв!

— А я ж не знаю її адреси!—говорив далі ля-Фалюаз.

— Бульвар Османь, між вулицями Аркад і Паск'є, на третьому поверсі,—випалив одним духом Жорж.

А як ля-Фалюаз здивовано поглянув на нього, то він, почервонівши та зніяковівши від гордощів і хвилювання, додав:

— Я був у неї сьогодні вранці, і вона запросила мене на вечір.

Тим часом у вітальні стався рух і Вандевр та Фешері не змогли більше напосідати на графа, бо щойно ввійшов маркіз де-Шуар, і кожне квапилося привітатися з ним. Маркіз ішов повільно, розм'яклими ногами, і спинився блідий посеред вітальні, немов після темної вулички засліплений яскравим світлом ламп.

— Я вже й не сподівалася сьогодні бачити вас, тату,—сказала графиня.—І турбувалася б до ранку.

Він подивився на неї, не відповідаючи, немов людина, що нічого не тямить. Його дуже виразний ніс випинався на голеному обличчі білим пухирем, а спідня губа звисала.

Бачачи його такого втомленого, мадам Гюгон від щирого серця висловила йому своє співчуття.

— Ви занадто багато працюєте. Вам слід би було відпочити. В наші роки працю треба перекладати на молодь.

— Праця, ах так, праця,—нарешті озвався маркіз, заїкуючись.—Завжди безліч праці...

Він починав опановувати себе, витягуючи згорблену спину та властивим собі жестом поводячи рукою по своєму сивому волоссі, що рідкими кучерями спадало йому за вуха.

— Над чим ви так пізно працюєте?—спитала його мадам дю-Жонкуа.—Я гадала, що ви на вечірці у міністра фінансів.

Тут втрутилася графиня:

— Тато вивчає нового закона.

— Так, проєктованого закона,—відгукнувся маркіз,—проєкта нового закону, правильно... Я навіть замкнувся... Проєкт відносно фабрик. Я домагаюся, щоб по неділях був відпочинок. Це ж бо справді сором, що уряд не хоче вжити сили. Церкви стають порожні, ми простуємо просто до катастрофи.

Вандевр позирнув на Фошері: обидва стояли позаду маркіза і уважно приглядалися до нього. Коли Вандевр міг одвести його в бік і запитати про красуню, що маркіз вивозив за місто, старигань виявив надзвичайне здивування. Може це його бачили з баронесою Декер, у кого він проводив іноді кілька днів. Вандевр, ради помсти, запитав його руба:

— А скажіть, де ви були? Ваш лікоть у павутинні та крейді.

— Мій лікоть?—прошепотів той, трохи збентежений.—Так, справді!.. Трохи бруду... Я підхопив його у себе на сходах.

Дехто вже пішов додому. Було біля півночі. Двоє слуг беззгучно прибирали порожні чашки та тарілки з пиріжками. Дами знову тісніше скупчилися перед каміном у свій гурток, уже вільніше розмовляючи серед втоми перед закінченням вечірки. Вітальня дрімала, тіні повільно падали зі стін. Тоді Фошері подумав собі, що час уже додому, але знову забув про це, поглянувши на графиню Сабіну. Вона відпочивала від своїх господарських турбот, мовчки сидячи на своєму звичайному місці та непорушно дивлячись на вкриті жаром дрова. Обличчя її було таке біле й замкнуте, що Фошері знову завагався. В світлі вогнища чорні волосинки її плями при куткові губ побілявіли. Цілком як у Нана, аж до кольору.

Він не міг утриматися, щоб не сказати про це на вухо Вандеврові. Слово честі, це правда; досі граф ніколи не помічав цього. І обидва заходилися порівнювати Нана й графиню. Обидва знайшли невиразну подібність у підборіддю й роті, але очі були зовсім різні. Понад те Нана була добра дівчина, чого не можна було сказати про графиню, про цю чорну кішку зі схованими кігтями та часом нервово рухливими лапами.

— Та все ж із нею можна було б поспати,—заявив. Фошері.

Вандевр роздягав її очима.

— Так, ви маєте рацію,—сказав він.—Але, знаєте, я не довіряю її стегнам... Закладаюся, що у неї нема стегон!

І він замовк.

Фошері жваво торкнув його ліктем, показуючи на Естелу, що сиділа на своєму табуреті перед ними. Не помітивши її, вони розмовляли голосніше, ніж треба було, і вона, мабуть, чула їх. Проте, вона сиділа холодна й байдужа, і на її худій шиї швидко зрослого дівчати не ворохнулася й волосинка. Тоді вони відійшли від неї на три чи чотири кроки. Вандевр божився, що графиня дуже чесна жінка.

В цю хвилину розмова перед каміном стала голоснішою. Мадам дю-Жонкуа казала:

— Я з вами вже погодилася, що Бісмарк може й розумна людина... Коли ж ви говорите ще й про геніяльність...

Отже, дами вернулися до першої теми своєї розмови.

— Як! Знову про Бісмарка?—здивувався Фошері.— Ну, тепер я вже тікаю.

— Почекайте,—озвався Вандевр.—Хай граф скаже своє останнє слово.

Граф Мюффа розмовляв з своїм тестем і кількома поважними особами. Вандевр відвів його в бік і твердо повторив запросини, кажучи, що він буде на тій вечері. Чоловік може бувати скрізь; ніхто й не подумає побачити щось кепського там, де щонайбільше є тільки цікавість. Граф слухав ці аргументи мовчки, спустивши очі. Вандевр почував, що він вагається, коли тут до них

підійшов маркіз де-Шуар, зацікавлено поглядаючи. І коли довідався, в чім справа, коли Фошері запросив так само й його, він крадькома позирнув на свого зятя. Зніяковілі й мовчазні, вони обидва бадьорилися і безперечно кінець-кінцем погодилися б прийти, коли б граф Мюффа не помітив м'сьє Вено, що пильно дивився на нього. Дідуган більше не посміхався, обличчя його було землясте. очі сталі, ясні й гострі.

— Ні,—відповів граф відразу таким рішучим тоном, що далі балакати вже не було змоги.

Тоді й маркіз відмовився,—ще рішучіше, почавши читати проповідь, що вищі кляси повинні подавати приклад моральності. Фошері посміхнувся й подав руку Вандеврові,— він не може більше чекати і зараз же піде, бо треба зайти ще до редакції.

— Так у Нана опівночі, гаразд?

З ним мав піти й ля-Фалюаз. Стене вже попрощався з графинею, за ним і інші. А беручи свої пальта в передпокою, кожний повторював: «Опівночі, у Нана». Жорж, що мусів іти додому з матір'ю, стояв на порозі, проказуючи точну адресу: «Третій поверх, ліворуч». При виході Фошері ще раз озирнувся. Вандевр уместився посеред дам, жартуючи з Леонідою де-Шезель. Граф Мюффа і маркіз де-Шуар підтримували розмову, тим часом як щиросерда мадам Гюгон дрімала з відкритими очима. Непомітний за дамськими вбраннями м'сьє Вено ніби ще поменшав і посміхався знову. В урочистій вітальні протягло задзвонило північ.

— Як? Як?—протестувала мадам дю-Жонкуа,—ви припускаєте, що Бісмарк почне з нами війну і поб'є нас? О, це вже занадто!

І всі голосно засміялися навколо мадам Шантеро, бо це вона щойно висловила таке побоювання, почувши його в Альзасі, де її чоловік був власником заводу.

— На щастя, у нас є імператор,—сказав з своєю офіційною поважністю граф Мюффа.

Це було останнє слово, що його почув Фошері. Він зачиняв двері, поглянувши ще раз на графиню Сабіну. Вона поважно розмовляла з директором департаменту і здавалося, що розмова з цим гладким паном ціка-

вила її. Так, трапилася помилка, графиня цілком бездоганна. Шкода.

— Ну, чи ти йдеш нарешті?—крикнув йому ля-Фалюаз із вестибюля.

І вони розлучилися на тротуарі з словами: «До завтра, у Нана!».

IV

Зранку Зоя передала все помешкання до рук метр-д'отеля, що прийшов від Бребана з помічниками й офіціантами. Бребан мусів постачити все—вечерю, посуд, кришталь, білизну, квіти, навіть крісла й табуретки. Нана не знайшла б і десятка серветок у глибинах своїх шахов; не мавши ще часу устаткуватися відповідно до свого нового становища, але з презирством ставлячись до того, щоб іти до ресторану, вона визнала за краще, щоб ресторан прийшов до неї. Так, здавалося їй, буде більше шику.

Вона бажала відсвяткувати свій великий успіх актриси такою вечерею, що про неї потім довго говорили б. Тим, що їдальня була мала, то метр-д'отель витяг стола до великої вітальні, де при ньому могло сісти двадцять п'ятеро персон, хоч трохи потіснівшись.

— Все в порядку?—запитала Нана, вернувшись додому опівночі.

— Ах, я не знаю,—прикро відповіла Зоя, немов би роздратована до останку.—Мені, богові дяка, робити нема чого. Погром і в кухні, і в цілому помешканні. Та ще довелося й лаятись,—приходили оті двоє. Я викинула їх за двері.

Зоя говорила про двох колишніх гостей Нана, про купця й румуна. Нана зважилася вже розійтися з ними, певна своєї будучини та бажаючи вдягтися, як вона казала, в нову шкіру.

— От іще причепи!—буркнула вона.—Коли вони прийдуть іще раз, пообіцяйте їм піти по комісара.

Далі вона покликала Дагене й Жоржа, що лишилися в передпокою, чіпляючи на вішалку свої пальта. Вона зустріла обидвох при виході артистів у пасажі Панорами і підвезла в своєму фіякрі. Тим, що нікого ще не

було, вона крикнула їм іти до вбиральні, поки Зоя передягне її. Похапцем, не змінивши вбрання, вона почала поратися біля волосся, наколюючи білі троянди до корсажу й до шиньйону. Кімнату було вщерть заставлено викинутими з ідальні меблями; була тут купа круглих столів, кушетка, крісла ніжками догори тощо. Вже цілком готова, Нана зачепилася за коліщатко на такій ніжці, роздерла сукню і почала люто лаятися: таке, мовляв, трапляється тільки з нею. Вона сердито скинула цю білу фулярову сукню, дуже просту, м'яку й тонку, що огортала її як сорочка. Але, не знаходячи іншої на свій смак, зараз же знову наділа її, майже плачучи та скаржучись, що виглядатиме як старожечниця. Дагене й Жорж мусіли зашпилювати розідране, а Зоя тим часом її зачісувала. Всі троє поралися біля неї, особливо малій,—з коліньми на землі, з руками в сукнях. Вона почала заспокоюватись, коли Дагене запевнив її, що тепер має бути чверть на першу. Адже вона так поспішала в третьому акті *Біля в ої Венери*, ковтаючи репліки, переплигуючи куплети.

— Та й так було ще занадто добре для цього збіговиська йолопів,—сказала вона.—Ви бачили? І морди ж були цього вечора! Зою, люба моя, ви почекайте тут. Не лягайте спати, може ви ще будете потрібні... О, чорт! Уже час! Ось і гості!

Вона вибігла з кімнати. Жорж лишився на долівці, замітаючи хвостом свого фрака підлогу. Побачивши, що Дагене дивиться на нього, він почервонів. Проте, обопільна симпатія заворушилася в їхніх серцях. Вони поладнали свої краватки перед великим дзеркалом і почистили один о ного щіткою, замазавшись пудрою від Нана.

— Ніби цукром,—пожартував Жорж із посмішкою маленького ласунця.

Найнятий на ніч льокай вводив гостей до малої вітальні, вузької кімнати з чотирма кріслами, де всім треба було й скупчитися.

З сусідньої великої вітальні чути було торохтіння посуду та столового срібла, а з-під дверей пливло яскраве світло. Ввійшовши сюди, Нана вже знайшла

в одному з крісел Клярісу Беню, приведену сюди ля-Фалюазом.

— Як? ти перша?—привітала її Нана, після свого успіху ставлячись до неї фамільярно.

— Та це він такий,—відповіла Кляріса.—Він завжди боїться опізнитися. Коли б я послухала його, я не мала б часу змити грим та зняти перуку.

Юнак, що зустрівся з Нана оце вперше, вклонився їй привітався, говорячи про свого кузена та приховуючи своє зніяковіння під надмірною ввічливістю. Не слухаючи їй не знайомлячись із ним, Нана стиснула йому руку і поквапилася назустріч Розі Міньйон. Вона одразу стала вельми гречна.

— Ах, дорога моя, як це гарно з вашого боку! Я так хотіла бачити вас у себе!

— Я зачарована вами,—відповіла Роза так само привітним тоном.

— Сідайте, прошу... А може вам чим прислужитись?

— Ні, дякую... Ах, я забула віяльце в хутрі. Стене, пошукайте в правій кишені.

Стене й Міньйон ввійшли за Розою. Банкір повернувся по віяльце, тим часом як Міньйон по-братерському поцілував Нана та підштовхнув і Розу на поцілунок. Хіба ж вони не одна театральна родина? Далі він моргнув оком до Стене, підбадьорюючи його, але той, зніяковівши під гострим поглядом Рози, поцілував тільки руку Нана.

В цю хвилину ввійшов граф де-Вандевр і Блянш де-Сіврі. Після урочистих привітань Нана церемонно підвела Блянш до крісла. Тим часом Вандевр зі сміхом розповідав, як лаявся внизу Фошері з консьєржем, що не хотів пропустити в дворище карету Люсі Стюарт. З передпокою чути було голос Люсі, що теж лаяла консьєржа «брудною мордою». Але, коли льокай одчинив двері, вона ввійшла з чарівною посмішкою, назвала сама себе і привіталася з Нана обома руками, кажучи їй, що любила її з першого погляду і що бачить у ній великий талант.

Сповнена пиhi зі своєї нової ролі господині, Нана подякувала, насправжки зворушена. Але, здавалося, прибуття Фошері чимсь стурбувало її.

І ледве тільки він підійшов до неї, вона нишком спитала його:

— Прийде?

— Ні, не схотів,—прикро відповів журналіст, захоплений несподівано, хоч і виготував уже цілу історію, щоб пояснити відмову графа.

Побачивши, як збідла молода жінка, він відчув, що зробив дурість, і спробував взяти назад свою необережну фразу.

— Він не міг,—сьогодні ввечорі він везе графиню на бал до міністра внутрішніх справ.

— Гаразд,—озвалася Нана, підозріваючи в ньому небажання виконати її доручення.—Ти мені заплатиш за це, любий хлопчику!

— Чи бач?—відгукнувся він, бліднучи від погрози.—Я не люблю цих доручень. Звертайся з ними краще до Лябордета.

І вони роздратовано розійшлися. В цю хвилину Мін'йон штовхнув Стене просто на Нана, а коли вона відійшла в бік, він сказав їй тихо, з цинізмом доброго хлопця, що хоче зробити приємність своєму приятелю:

— Знаєте, він же просто пропадає... Він тільки боїться моєї жінки. Невже ви не обстанете за нього?

Нана ніби не зрозуміла його. Вона посміхнулася, поглянула на Розу, на її чоловіка й на банкіра, а далі сказала останньому:

— М'сьє Стене, ви сядете поруч мене.

Тут у передпокої залунав регіт, жваві суперечки та вигуки веселих голосів, ніби вихопився на волю та опинився тут цілий монастир. В дверях з'явився Лябордет, ведучи за собою п'ятеро жінок, свій пансіон, як прикро жартувала Люсі Стюарт. Тут була Гага, просто величня в своєму блакитному єдвабному вбранні, що душило її корсетом, Кароліна Геке, вся як завжди в чорному шовкові, оздобленому шантильї, далі Лея де-Горн за звичкою кепсько одягнена, гладка Татан Нене,—добра дівчина, з грудьми як у мамки, предметом загального глузу, і, нарешті, Марія Бльон, недавня дебютантка в Ф о л і, дівчинка п'ятнадцяти років, худа й зіпсута як вуличний хлопчисько. Лябордет привіз усіх в одній кареті, і вони

все ще сміялися з тої тісноти, коли Марія Бльон мусіла сидіти на колінах у інших. Але на людях вони підобгали губи і віталися за руки цілком пристойно. Гаґа прикидалася дитинкою, суюсаючи для гарного тону. Одна Татан Нене, якій дорогою розповіли, що при столі у Нана прислугуватимуть шість зовсім голих негрів, дуже хвилювалася з бажання побачити їх. Лябордет обізвав її індічкою і звелів замовкнути.

— А Борденав?—запитав Фошері.

— Ох! Уявіть собі! Я в розпачі,—скрикнула Нана.— Він не може прийти до нас.

— Так, — ствердила Роза Міньйон, — він потрапив ногою в люк на сцені і здорово викрутив ногу. О, коли б ви тільки чули, як він лаявся, лежачи в кріслі з перев'язаною ногою!

Всім було шкода Борденава, бож без нього не можна було уявити собі путньої вечері. Проте, треба спробувати повечеряти й без нього. І вже почали говорити про щось інше, коли враз залунав гучний голос.

— О так, так! Рано ж ви мене ховаєте!

Серед загального радісного галасу всі повернулись до дверей. Це був голос Борденава. Величезний і густо червоний, з нерухомою ногою, він стояв на порозі, спершись на плече Сімони Кабірош. Останній час він жив із Сімоною. Ця дівчинка мала добре виховання, грала на роялі, балакала по-англійському, і була така маленька й тендітна, що ледве не ламалася під важким тягарем Борденава, а проте самовіддано посміхалася. Борденав постояв кілька секунд нерухомо, почувуючи, що вони вдвох справжня картина для інших.

— Ну? Це тому, що я вас дуже люблю,—сказав він далі.—Слово честі, я побоявся здохнути з нудьги і звелів собі прийти сюди.

Але він перебив себе раптовою лайкою:

— А, щоб тобі на лихо!

Це Сімона ступила хутчій, ніж треба було, і його нога відчула вагу. Борденав штовхнув її. Вона ж, не перестаючи посміхатися та похиливши своє гарне личко, ніби звірча, що боїться удару, підтримувала його з усіх своїх сил маленької пухкої бльондинки. Тим часом серед

загальних вигуків всі його цілували. Нана й Роза Міньйон підкотили крісло, куди він і сів, а інші жінки підвезли крісло під ногу. І всі присутні актриси, звичайно, перецілували його. Він лаявся й зідхав.

— Щоб його чорти взяли! Але шлунок у мене здоровий, ви побачите!

Приходили нові гості. В кімнаті не можна було поворухнутися. Грюкіт посуду й столового срібла ущух. Раптом у великій вітальні залунав лютий голос метр-д'отеля. Нана відчувала нетерплячку: гостей вона більше не чекала і тому дивувалася запізненню. Вона послала Жоржа спитати метр-д'отеля, що трапилось, але одночасно її вразило прибуття нових гостей—чоловіків, жінок. Вона їх зовсім не знала. Тоді, трохи здивована, вона звернулася до Борденава, Міньйона, Лябордета. Ці теж їх не знали. Коли вона запитала графа де-Вандевра, той раптом згадав: це були ті юнаки, що він запросив у графа Мюффа. Нана подякувала його. Гаразд, гаразд. Буде тільки трохи тіснувато, і тому вона попрохала Лябордета замовити ще сім кувертів. Та ледве він вийшов, як льокай впустив іще трьох. Ні, це вже просто смішно: напевне не вмістяться. Нана починала сердитися і всім своїм величним виглядом ніби свідчила, що це непристойність. Але побачивши, що прийшло крім того ще двоє, вона зареготала, бо справа ставала аж надто смішною. Тим гірше! Як буде, так і буде! Хай вміщаються, як знають! Всі стояли, сиділи тільки Гага й Роза Міньйон, бо Борденав захопив пару крісел для себе одного. Голоси гули, хоч гості балакали тихо, приховуючи позіхання.

— А скажи но, доню, — спитав Борденав, — чи не сісти б нам оце зразу за стіл? Здається, ми вже всі?

— Так, усі,—відповіла Нана, сміючись.

Та поглянувши на гостей, вона споважніла, здивована чиєюсь відсутністю. Безперечно не було того запрошеного, про кого вона не говорила зовсім. Треба почекати. Через кілька хвилин гості помітили серед себе високого, поважного пана, з гарною сивою бородою. Та ще дивнішим було те, що ніхто не бачив, як він тут узявся; він, мабуть, ввійшов до малої вітальні через двері

з спальні, що стояли напіввідчинені. Стало тихо, чути було лишень шепотіння. Граф Вандевр напевне знав, хто був цей пан, бо вони обидва стримано поручкалися, але на запитання жінок відповідав тільки усмішкою. Тоді Кароліна Геке півголосом розповіла про англійського лорда, що від'їздив другого дня до Лондону женитися. Вона, мовляв, його добре знала, бо він бував у неї. Ця історія хутко оббігла всіх дам, а заперечила її тільки Марія Бльон, що пізнала в новому гостеві німецького посла, кажучи, що він часто ходив спати до однієї з її подруг. Чоловіки ж коротко вимінювалися думками. Людина, мабуть, поважна. Може він і за вечерю платить. Можливо. Щось на це скидається. Та хіба не однаково? Аби тільки вечеря була добра. Кінець-кінцем, так і не довідавшись, хто був цей старигань із сивою бородою, всі раптом забули про нього, коли метр-д'отель відчинив двері з великої вітальні і сказав:

— Мадам, вечерю подано.

Нана взяла під руку Стене, ніби не помітивши жесту старого пана, що пішов за нею один. Похід взагалі не можна було організувати. Чоловіки й жінки йшли юрбою, жартуючи з буржуазною доброзичливістю з цього браку церемонії. Довгий стіл тягся від одного до другого кінця великої залі, звільненої від меблів, але й цей стіл був іще малий, бо тарілки на ньому торкалися одна одної. Чотири канделябри по десять свічок освітлювали куверти та велику вазу накладного срібла з букетами квітів праворуч і ліворуч. Це була ресторанна розкіш—порцеляна, із золотими обідками без вензелів, вживане срібло, подряпане від довгої служби, кришталь, що його можна було поповнювати до дванадцяти по всіх дрібних крамницях. Це нагадувало передчасні вхідини після несподівано одержаного багатства, коли ніщо не має ще свого місця. Бракувало люстри, канделябри занадто високими свічками кидали бліде й жовтаве світло на компотник, на куверти, на пласкі круглі чашки з симетрично накладеними фруктами, дрібними пиріжечками та конфітурами.

— Знаєте що,—сказала Нана,—хай кожний сідає, куди хоче... Так буде веселіше.

Вона стобяла посеред столу. Старий, нікому не відомий пан був у неї праворуч, а ліворуч вона залишила Стене.

Гості вже сіли, коли з малої вітальні долинули прокльони. Це був забутий Борденав; він прикладав усіх сил, щоб підвестися зі своїх двох крісел, лаявся, кликав цю шкапу Сімону, що втікла з усіма іншими. Кілька дам побігли до нього, повні співчуття. І він з'явився, підтримуваний і несений Кароліною, Клярісою, Татан Нене й Марією Бльон. Але цілою морокою було вмотити його біля столу.

— На середину, проти Нана!—загукали, всі.—На середину Борденава! Хай головує!

Тоді дами посадовили його посередині. Але треба було дати ще й стільця для ноги. Дві жінки підняли йому ногу і делікатно поклали на стілець. Не біда, він їстиме й боком.

— Чорти б його взяли,—лаявся він.—Ну, мої кошечка, ми всі ніби в бочці. Я доручаю себе вашій увазі!

Праворуч від нього була Роза Мінйон, а ліворуч Люсі Стюарт. Вони обіцяли піклуватися про нього. Граф де-Вандевр сів між Люсі й Клярісою, Фошері між Розою Мінйон і Кароліною Геке. З другого боку Гектор ля-Фалюаз поквапився вмотитися біля Гага, не слухаючи закликів Кляріси. Мінйон же, що не спускав очей зі Стене, був від нього відокремлений тільки Блянш, а ліворуч мав Татан Нене. Далі сидів Лябордет. Нарешті, по обидвох кінцях столу розмостилися юнаки зі своїми дівчатами, Сімона, Лея де-Горн, Марія Бльон—без жадного ладу, всі мішма. Звідси й Дагене та Жорж Гюгон, що чимраз більше подобались одне одному, з усмішкою поглядали на Нана.

А як іще дві персони не мали місця, то почалися жарти. Чоловіки, наприклад, пропонували свої коліна. Кляріса, не можучи поворухнути й ліктем, сказала Вандеврові, що вона сподівається на його поміч. А ще ж і Борденав захопив так багато місця своїми стільцями. Ще одне останнє зусилля—і всі сіли, але—зауважив Мінйон—як оселедці в бочці.

— Пюре зі спаржі контес, бульйон а ля Деліньак,—

прѣказували льокаї, проходячи з повними блюдами позаду гостей.

Борденав голосно хвалив бульйон, коли знявся галас, сердиті крики протесту. Причиною тому стали трое пізніх гостей—одна жінка та двоє чоловіків, що з'явилися на дверях. Ні! ці вже зовсім зайві! Проте Нана, не покидаючи свого стільця, пильним поглядом силкувалася впізнати їх. Жінка була Люїза Віолен. Чоловіків же вона не бачила ніколи.

— Моя дорога!—обізвався до неї Вандевр.—Один з гостей—фльотський офіцер, мій приятель, м'сьє де-Фукармон. Запросив його я.

Фукармон привітно вклонився, додавши:

— А я дозволив собі привести свого приятеля.

— Ах, чудово, чудово!—відгукнулася Нана. — Сідайте... Клярісо, посунься трошки, ви там занадто вже розсілися. При бажанню...

Зсунулися ще тісніше, Фукармон і Люїза здобули на двох вузенький ріжок столу; щождо їхнього приятеля, то він лишився ззаду і мусів простягати руки до свого куверту крізь голови своїх сусід. Льокаї зібрали геть глибокі тарілки і подали печеню з молодих трусиків у трюфелях та ніокі в пармезані. Борденав обурился увесь стіл, розповівши, що у нього була думка привести Прюйєра, Фонтана і старого Боска. Раптом споважнівши, Нана сухо відповіла, що вже зуміла б їх прийняти. Коли б вона хотіла запросити своїх товаришів, вона зробила б це сама. Ні, ні, без фіглярства. Старий Боск завжди на підпитку; Прюйєр занадто легковажний, щождо Фонтана, то він просто неможливий зі своїм реготом та дурними жартами. Знаєте, фігляри ніколи не на місці серед пристойного товариства.

— Так, так, це правда,—зауважив Міньйон.

Пани у фраках і з білими краватками та з блідими обличчями, витонченими втомою, сиділи біля столу вельми коректно.

Старий пан рухався повільно, тонко посміхаючись, немов би головував на дипломатичному конгресі. Вандевр був добірно ввічливий, ніби на вечірці у графині Мюффа. Нана ще ранком казала своїй тітці: щодо чоло-

віків, то кращих і не треба, всі вельможні, всі багаті, шикарний наряд. А щодо дам, то й вони трималися добре. Дехто з них—Блянш, Лея, Люїза прийшли декольтовані; може одна лишень Гаґа показувала надто багато, тим більше, що їй, у її віці, краще було б зовсім не показувати нічого. Тепер, коли закінчили вмошуватися, жарти й сміх ущухли. Жоржеві здавалося, що у орлеанських буржуа він бував на веселіших вечірках. Балакали мало, незнайомі чоловіки переглядалися, жінки ж сиділи спокійні, що дуже дивувало зокрема Жоржа. Йому було нудно дивитися на них, бо він думав, що тут відразу ж почнуть цілуватися.

Подали нове блюдо, райнського коропа а ля Шамбор і стегно дикої кози а ль'анґлез. І тут Блянш голосно сказала:

— Люсі, дорога моя, минулої неділі я зустріла вашого Олів'є. Як же він виріс!

— Йому вже вісімнадцять років, і це не дуже молодить мене. Учора він виїхав назад до своєї школи.

Її син Олів'є, що про нього вона говорила з такою втіхою, вчився у фльотській школі. З цього почалася розмова про дітей. Дами розчулилися. Нана поділилася своєю найбільшою радістю: її крихітка Люї живе тепер у тітки, і тітка приводить його до неї щоранку, об одинадцятій годині; Нана бере його до себе на ліжко, де він грається з гріфоном Люлю. Просто можна вмерти зі сміху, дивлячись, як вони обидва ховаються одне від одного під ковдрою. І уявити собі не можна, який лукавий став отой Люї.

— О! і у мене вчора був день,—почала в свою чергу Роза Мін'йон.—Уявіть собі, я прийшла до Шарля й Анрі у їхній пансіонат, а їм скортіло ввечорі неодмінно піти до театру... Вони плигали, плескали своїми маленькими рученятками: «Ми побачимо, як грає мама! ми побачимо, як мама грає!». А галасу було скільки, галасу!

Мін'йон задоволено посміхався вогкими від батьківської ніжності очима.

— А на виставі—додав він—вони були такі смішні та поважні, ніби дорослі. Все їли Розу очима, питаючи мене, чому це у мами голі ноги.

Всі біля столу зареготали. Міньйон тріюмфував у своїй батьківській писі. Він дуже любив своїх дітей, і це підтримувало його в його адміністраторській роботі—з суворістю чесного інтенданта збільшувати й накопичувати гроші, одержувані Розою з театру та чого іншого. Вони оженилися, коли він був диригентом в однім кафешантані, де вона співала, і на початку вони дуже любили одне одного. Нині ж вони тільки добрі приятелі. У них було заведено: вона заробляла, скільки могла, і талантом і своєю красою; він же покинув свою скрипку, щоб краще дбати про її успіхи артистки й шикарної жінки. Важко було б знайти хазяйство більш буржуазне та більш одностайне.

— Скільки років старшому?—спитав Вандевр.

— Анрі вже дев'ять років,—відповів Міньйон,—але який же веселий!

Далі він почав жартувати зі Стене, неохочого до дітей, спокійно й нахабно сказавши йому, що він не розкидав би так безглуздо грошей, коли б був батьком. Балакаючи так, він стежив за банкіром через плечі Блянш, щоб бачити, як пішла його справа з Нана. Але ось уже кілька хвилин його турбувало те, що занадто вже близько балакають Роза й Фошері. Розі, мабуть, не слід би було витратити свій час на такі дурниці. В таких випадках, як цей, він ставав їй на перешкоді. Проте, зараз він закінчував філе з кози, кокетуючи своїми гарними руками з діамантом на малій пучці.

А розмова про дітей тривала далі. Ля-Фалюаз, зворушений сусідством Гага, розпитував у неї про її дочку, яку він мав щастя помітити разом з нею у Вар'ете. Спасибі, Лілі почуває себе добре, але вона ж іще така дитина! Він здивувався новині, що їй пішов уже дев'ятнадцятий рік. Гага стала в його очах більш імпозантною. І коли він схотів довідатися, чому ж вона не привела з собою Лілі, Гага надуто відповіла:

— О, ні, ні, ніколи! Минуло лишень три місяці, як вона покинула пансіонат... Я хотіла зразу ж видати її заміж... Але вона так любить мене, що я мусіла взяти її до себе... хоч і зовсім проти своєї волі.

І в неї тремтіли підведені вії та підмазані брови, коли

вона говорила про віддання своєї дочки. Бо коли вона сама навіть у свої роки не мала ні су оцщаджень, завжди працювала та ще й приймала чоловіків, зокрема дуже молодих, кому вона могла б бути бабусею, то добрий шлюб був би найкращою річчю. Вона схилилася до ля-Фалюаза, що почервонів під вагою її велетенського напудрованого плеча.

— Знаєте,—шепотіла вона,—коли з нею що трапиться, то це буде не моя провина... Адже молодь завжди така легковажна...

Біля столу знову заметушилися. Льокаї квапилися роздати пулярдку а ля Марешаль, філе з камбали під сосом з зеленої цибулі, скибочки паштету з гусячої печінки. Метр-д'отель, що досі наливав Мерсо, пропонував тепер шамбертен і леовіль. Під стримане шепотіння слуг біля столу Жорж, що дивувався все більше й більше, спитав у Дагене, чи всі ці дами мали дітей. Це питання розсмішило Дагене, і він почав розповідати Жоржеві подробиці: Люсі Стюарт була дочкою салоторгівця, походженням англійця, що служив на Північному вокзалі; їй тридцять дев'ять років, у неї кінське, але чарівне обличчя, вона сухітна, а все ж не вмирає; вона найшикарніша з усіх цих дам і жила з трьома принцями та одним герцогом. Кароліна Геке родом з Бордо—дочка маленького урядовця, що помер від сорому за дочку—знайшла собі щастя в своїй матері, розумній жінці, що, спочатку проклявши дочку, потім—після року обмірковування, оселилася вкупі з нею, щоб, принаймні, дати лад її прибуткам. Дочка її—дівчина двадцяти п'яти років,—найгарніша жінка, що її можна було мати за твердо встановлену ціну; її хазяйновита мати веде книгу, пильно підраховуючи видатки й прибутки та керуючи всім будинком зі свого помешкання двома поверхами вище, де вона влаштувала майстерню дамського вбрання та білизни. Щодо Блянш Сіврі, так її справжнє ім'я Жакелін Бодю: селянка з Ам'єну, вона чудова, хоч дурна й брехлива жінка, видає себе за онуку генерала і не признається своїх тридцяти двох років; її дуже люблять руські за її опасистість. Потім Дагене сказав кілька слів про інших: Клярісу Беню з Сент-Обену-при-морі приве-

зено за бонну одною дамою, якої чоловік і випустив її в люди; Сімона Кабірош, дочка меблеторгівця в передмісті Сент-Антуан, виховувалася в великому пансіоні на вчительку, а Марія Бльон, Луїза Віолет, Лея Горн,— усі були діти паризької вулиці, не рахуючи Татан Нене, що до двадцяти років пасла корів у вошивій Шампані. Жорж слухав, поглядаючи на цих жінок, здивований і збентежений цими викриттями, що прикро вражали його вуха. Тим часом льокай позад його повним поваги голосом запросив його:

— Пулярка а ля Марешаль... Філе з камбали під сосом з зеленої цибулі...

— Друже,—сказав Даґене, ділячись із ним своїм досвідом,—не беріть риби—вона не для такої пізньої вечері... І пийте леовіль, він не такий зрадливий, як інші вина.

Було душно від канделябрів, від гарячих страв, від цілого столу, що при ньому дихало тридцять вісім чоловіка; льокаї в нестямі бігали по килимах, забруднюючи їх салом. Але вечеря не веселішала. Дами їли потроху, залишаючи половину страв. Одна лишень Татан Нене ненажерливо їла все. Такої пізньої години їсти не хочеться, апетит буває тільки нервовий, як каприз зіпсутого шлунку. Старий пан біля Нана відмовлявся від усіх страв, що йому пропонували: він з'їв тільки трошки бульйону і, мовчки сидячи перед порожньою таліркою, дивився навкруги. Дехто потайки позіхав. Подеколи стулялися вії, сірішали обличчя; було нудно, як і передбачав Вандевр. Такі вечері, щоб бути цікавими, не повинні бути такими пристойними. Інакше, раз ці дами такі цнотливі,—краще вже вечеряти в панському товаристві, де нітрохи не нудніше. Без Борденава, що весь час галасував, всі поснули б. Ця худоба Борденав, з витягнутою ногою, приймав турботи про себе від своїх сусідок, як той султан. Вони тільки й знали, що дбати про нього, улещувати його, стежити за його шклянкою та тарілкою, а проте він усе скаржився.

— А хто вірже мені м'яса? Я не можу, стіл за ціле льє від мене.

Сімона щохвилини мусіла вставати, щоб з-за його

спини різати йому м'ясо та хліб. Всі жінки цікавилися тим, що він їсть. Кликали льокаїв і пхали все в нього понікуди. Сімона утирала йому рота, тим часом як Роза й Люсі накладали в тарілку нові страви; це йому дуже подобалося і він навіть висловив своє задоволення.

— О, це ти добре робиш... Жінку тільки для цього й створено!

Гості трохи пожвавішали, розмова ставала спільною.

Кінчали шербет з мандаринів. На гарячу печеню було філе в трюфелях, а на холодну—ґалянтин з цесарки. Нана, що сердилася на мовчазність гостей, почала дуже голосно:

— А знаєте, принц шотландський уже замовив льожу авансцени на виставу Білявої Венери на час свого приїзду на виставку.

— Я сподіваюсь, що всі принци прийдуть до нас,—заявив Борденав з повним ротом.

— На неділю чекають перського шаха,—зауважила Люсі Стюарт.

Тоді Роза Міньйон почала про шахові діаманти. Він носить халата, цілком укритого камінчиками, справжнє диво, небесне світило, варте мільйонів грошей. Бліді, схвильовані дами, блимаючи повними зажерливості очима, витягували голови і згадували про інших королів, про інших імператорів, що мали приїхати на виставку. Всі мріяли про королівську примху, про ніч, що за неї заплатять цілим маєтком.

— Скажіть но, мій дорогий,—запитала Кароліна Геке у Вандевра, схиляючись до нього,—скільки років руському імператорові?

— О! Він не старий,—відповів граф, сміючись.—Але нічого не вийде, я вас попереджаю.

Нана удала себе за ображену. Жарт вийшов трохи за міцний; чути було невиразні протести. Та тут Блянш почала оповідати про короля Італії, якого вона бачила одного разу в Мілані; він був не дуже гарний, але це не шкодило йому мати успіх у безлічі жінок; і їй було прикро, коли Фошері запевнив її, що Віктор Емануель не зможе прийти. Люїза Віолен і Лея висловилися на

користь імператора австрійського. Раптом усі почули голос маленької Марії Бльон:

— Ось справді стара шкапа, король Пруський! Минулого року я була в Бадені і завжди зустрічала його з графом Бісмарком.

— Почекайте! Бісмарк!—підхопила Сімона.—Я його знаю! Чудова людина!

— Я ж так і казав учора, а мені не хотіли вірити,—крикнув Вандевр.

І так само, як у графині Сабіни, на довгий час балакали про графа Бісмарка. Вандевр повторював ті ж самі фрази. На хвилину повторилася вітальня Мюффа, тільки дами були інші. І так само перейшли на музику. Потім Фукармон кинув слівце про постриг, що за нього балакав увесь Париж. Нана зацікавилася, неодмінно бажаючи почути подробиці про мадмуазель де-Фужере. Ох, бідна дитинка, поховати себе такою молодою. Та що поробиш, коли заговорило релігійне поривання! Всі дами при столі були вельми зворушені. З нудьгою слухаючи те саме вдруге, Жорж почав розпитувати Дагене про інтимні звички Нана.

Коли розмова фатальним чином знову повернулася до графа Бісмарка, Татан Нене схилилася до Лябордета і запитала його на ухо, хто це такий той Бісмарк, що вона не знала. Тоді Лябордет спокійно розповів їй страшні речі: цей Бісмарк їсть сире м'ясо, а коли зустрічає жінку біля свого барлога, то хапає собі на спину; таким чином у сорок років віку він має вже тридцятьоро двоє дітей.

— У сорок років тридцятьоро двоє дітей!—скрикнула Татан Нене здивовано, але цілком повіривши.—Він, мабуть, дуже втомився за своїх сорок років!

Всі голосно зареготали, і вона зрозуміла, що з неї глузують:

— Ну, ви ж і свиня! Звідки мені знати, що ви жартуєте!

Тим часом Гага все балакала про виставку. Як і всі ці дами, і вона раділа з неї та готувалася до неї. Гарний буде сезон! Провінція й чужоземці хмарою наїдуть до Парижу. Після виставки, коли справи її йтимуть добре,

вона зможе, нарешті, вибратися в Жювізі, до маленького будиночка, що давно вже собі там нагледіла.

— Що ж робити,—говорила вона ля-Фалюазові.— Тут ні до чого не досидишся. Принаймні, хоч би любив хто!

І ніжно повернулася до нього, відчувши коліно юнака біля свого. Ля-Фалюаз густо почервонів. Вона ж, усе сюсюкаючи, зважувала його на око. Звичайно, панич цей не дуже багато важить, але й їй уже не доводиться вередувати. І вона дала ля-Фалюазові свою адресу.

— Подивіться,—прошепотів Вандевр Клярісі,— мені здається, що Гага одіб'є вашого Гектора...

— Та й чорт із ним!—відповіла актриса.— Він ідіот, цей хлопчик... Я вже тричі викидала його за двері. Не люблю, знаєте, коли хлопці липнуть до старих корів.

І вона спинилася, непомітно моргнувши на Блянш, що з самого початку вечері трималася в незручній похилій позі, силкуючись показати свої гарні плечі старому вельможному панові, що сидів за три стільці від неї.

— Вас теж хочуть покинути, дорогий мій,—додала вона.

Вандевр тонко посміхнувся, байдужно махнувши рукою. Звичайно, він не перешкоджатиме цій бідолашній Блянш мати успіх. Його більше цікавив Стене, предмет уваги всього столу. Банкіра всі добре знали за його залюбчивість. Цей страшний німецький єврей, цей тямущий комерсант, що творив своїми руками мільйони,—він ставав цілковитим йолопом, коли зустрічався з жінками: і він хотів мати їх усіх, не можна було ні одній виступити в театрі, щоб він її не купував, хоч би й яка вона була дорога. Говорили про величезні суми. Два рази його ненажерливість уже руйнувала його. Як казав Вандевр, жінки мстилися за мораль, руйнуючи його касу. Велика спекуляція з Ляндськими солеварнями повернула йому його всемогутність на біржі, і Мін'йони вже шість тижнів завзято гризли його солеварні. Але люди заклалися, що не Мін'йони закінчать цей ласий шматок, бо вже вищірила на нього свої білі зуби Нана. Стене спіймався ще раз і так міцно, що поруч Нана він був ніби вві сні, ів без апетиту, губа йому звисла, а обличчя вкри-

валосся білими й червоними плямами. Їй треба було тільки сказати цифру. Але вона не квапилася, граючись із ним, сміючись йому в волохате вухо, бавлячися з тремтіння, що струшувало всю його гладку постать. Вона завжди зуміє обкрутити цю справу, доки той йолоп, граф Мюффа, і справді корчитиме з себе Йосипа.

— Леовілю чи шамбертену?—звернувся льокай, просунувши свою шию між Нана й Стене, коли той щось тихо шепотів молодій жінці.

— Як? Що?—забелькотів Стене, не тямлячи питання.—Як хочете, мені однаково.

Вандевр легесенько штовхнув під лікоть Люсі Стюарт, жінку з дуже лихим язиком та лютим розумом, коли її щось дратувало; сьогодні ж її дратував Міньйон.

— Бачите, він готується тримати свічку,—сказала вона графові.—Він лагодиться повторити історію з маленьким Жонк'є... Ви пригадуєте Жонк'є, що волочився за Розою і раптом закохався в гладку Льору? Міньйон спарував Льору з Жонк'є, а потім знову привів його під ручку до Рози, немов би чоловіка, що йому дозволено було трошки побавитися... Але цього разу він помилиться. Нана не з таких, що вертають позичених їм чоловіків.

— А що то з Міньйоном, що він так суворо поглядає на свою жінку?—спитав Вандевр.

Відхилившись на бік, він помітив Розу, що ставала чимраз ніжнішою з Фошері. Це пояснило йому злість його сусідки, і він зі сміхом зауважив:

— Чорт, невже ви ревнуєте?

— Ревную?—люто озвалася Люсі.—Чи бач! Коли Розі кортить Леона, то я їй охоче віддам його. Зате, чого він вартий... Букет на тиждень та й годі. Знаєте, друже, ці театральні дівчата всі однакові. Роза аж плакала з люті, читаючи статтю Леона про Нана, я знаю її. Отже, ви розумієте, що їй потрібна теж така стаття, і вона хоче її заробити... А я вижену Леона за двері, ось побачите.

Вона спинилася, щоб сказати льокаєві з двома пляшками позад неї: «Леовілю!»—і потім почала далі, знижуючи голос:

— Я не репетуватиму, це не моя вдача... Але вона

таки справжня шлюха. На місці її чоловіка, я б її добре відчухрала... Що їй толку з її вигадок? Вона не знає мого Фошері; це брудний шарлатан, що липне до жінок, щоб зробити собі кар'єру... Та й люди ж тепер!

Вандевр намагався заспокоїти її. Борденав, покинутий Розою й Люсі, розсердився й закричав, що татка залишили на смерть від голоду й згаги. Це всіх розважило. Вечеря тривала далі, хоч ніхто більше не їв, до тарілок з білими грибами по-італійському та з кістками ананасу помпадур ніхто й не доторкнувся. Але шампанське, що його почали пити зразу ж після бульйону, поволі почало п'янити гостей. Почали відчувати себе вільніше. Жінки спиралися ліктями серед безладно розкиданих кувертів; чоловіки відсунулися далі від столу, щоб вільніше дихати; чорні фраки зникали серед білих корсажів та голих плечей, що відлискували шовком при поворотах. Було дуже душно, жовтаве світло свічок густо висло над столом. Іноді, коли чиясь золотиста шия схилялася під дощем зачіски, огні діамантової пряжки осявали високий шиньйон. Життя грало в веселих очах та напіврозкритих білих зубах, відсвіт канделябрів горів у келихах шампанського. Голосні жарти, виразні жести, питання без відповіді, поклики від одного кінця столу до другого. Та найбільше галасу робили льокаї; гадаючи, що вони в коридорах своїх ресторанів, вони штовхались і перегукувались, подаючи морожене та десерт.

— Дітки мої,—кричав Борденав,—не забувайте тільки, що ми завтра граємо... Майте розум! Не так багато шампанського!

— Я пив усі можливі вина в усіх п'яти частинах світу,—озвався на це Фукармон.—О! та ще й такі надзвичайні напої, такі спирти, що можуть відразу повалити найміцнішу людину! Ну, а зі мною ніколи нічого не траплялося. Я не боюся напиться. Я нарочито пробував, і ніколи не був п'яний.

Блідий, цілком спокійний, він безперестанку пив, відхилившись на спинку свого стільця.

— Все одно,—протестувала Люїза Віолен,—покинь, досить уже з тебе. Що мені за радість потім морочитися з тобою цілу ніч?

Вино викликало на щоки Люсі Стюарт червоні плями сухіт, а у Розі Мінйон ніжність і вогкість на очі. Татан Нене, переївшись до одуру, невпевнено реготала з власних дурощів. Інші—Блянш, Кароліна, Сімона, Марія—балакали всі разом, оповідаючи кожна про свої справи, от як сутички з візником, проєкт подорожі на село, складна історія коханця, що покинув і повернувся. Тут один юнак, що сидів біля Жоржа, наважився обійняти Лею де-Горн, але одержав ляпаса і повну ображеної гідності відповідь: «Чого вам? Геть від мене!». Жорж, дуже п'яний і дуже збентежений присутністю Нана, все міркував над думкою, що повільно вистигала в ньому: стати на всі чотири та полізти під стіл, щоб лягти собачкою біля її ніг. Ніхто б його не побачив і він тримався б цілком пристойно. Послухавши, як Дагене на прохання Леї навчав того юнака не дуріти, Жорж відразу відчув тяжкий сум, немов би це вилаяно його самого; тепер йому все дурниця, одна нудьга, нічого на світі цікавого. Тим часом Дагене жартома змусив його випити велику шклянку води і запитав його, що б він робив на самоті з якоюсь жінкою, раз три шклянки шампанського валять його з ніг.

— Ось слухайте,—казав далі Фукармон.—В Гавані роблять горілку з якоїсь дикої ягоди—суций огонь... Ну, і що ж? Одного вечора я випив її більше літра... І мені анічогісінько... А другого разу, на Коромандельських берегах, дикуни почастували нас, чорти їхнього батька знають, якимсь сумішем перцю та купоросу,—і знову анічогісінько... Ні, я не можу напиться.

З деякого часу йому не подобалося обличчя ля-Фалюаза, що сидів навпроти. Він глузував і зачіпав його. П'яний і запаморочений ля-Фалюаз дуже хвилювався, тиснучись до Гаґа. До того ж його вельми стурбувало те, що хтось узяв у нього хусточку; з упертістю п'яного він вимагав, щоб йому повернули її, питав про неї у своїх сусід, нахилявся шукати її під стільцями та під ногами. І коли Гаґа спробувала заспокоїти його, він заявив:

— Це ж ідіотська історія! Адже на хусточці в куточку мої ініціали й корона... Це може мене скомпромітувати.

— Ей ви, м'сьє Фалямуаз, Лямафуаз, Маляфуаз!— гукав до нього Фукармон, вважаючи за дуже дотепний жарт отак нівечити прізвище юнака.

Ля-Фалюаз сердився, щось белькотів про своїх предків і намірявся кинути карафку в голову Фукармона. В сутичку втрутився граф Вандевр, запевнивши ля-Фалюаза, що Фукармон тільки жартує. І справді, всі сміялися. Це вплинуло на юнака, і він знову сів на своє місце такий приголомшений, що слухняно, як дитина, їв свої недоїдки, коли його кузен голосно наказував йому їсти. Гага знову взяла його до себе, і він тільки подеколи кидав на гостей неспокійні, підозрілі погляди, все ще шукаючи своєї хусточки.

Тоді Фукармон, відчувши свою удачу, причепився через увесь стіл до Лябордета. Люїза Віолен силкувалася змусити його замовкнути, бож коли він бував отакий прикрий з людьми, то це завжди кінчалося прикрістю для неї. Фукармон вигадав собі розвагу—жартома звати Лябордета «мадам»; це, мабуть, дуже припало йому до вподоби, бо він без кінця повторював жарта, тим часом як Лябордет, спокійно знизуючи плечима, щоразу казав йому:

— Та замовчте бо, дорогий мій, це ж дурисвітство.

А як Фукармон не вгамовувався, і—не знати чому, почав лаятися, то Лябордет перестав відповідати йому, і звернувся до графа Вандевра:

— Пане, заспокойте свого приятеля... Я не хочу сердитися.

Лябордет два рази бився на поєдинках. З ним віталися, його скрізь приймали. Тому всі повстали проти Фукармона. Гості вважали його за розумну людину і реготали з його жартів, але це не давало йому права псувати вечерю. Вандевр, чие тонке обличчя стало як мідь, зажадав від Фукармона, щоб він повернув Лябордетові його чоловічу статъ. Інші чоловіки—Мінъйон, Стене, Борденав—дуже зацікавлені, втрутились і собі, своїм криком покриваючи його голос. Лише один старий пан, що про нього всі й забули, сидячи біля Нана, зберігав свій вельможний погляд та свою втомлену посмішку; своїми блідими очима він позирав на весь цей гармидер.

— Кицю моя, пиймо й каву тут,—сказав Борденав до Нана.—Тут буде дуже зручно.

Нана відповіла не зразу. Від самого початку вечері їй було прикро. Гості цілковито забули про неї і заморочили їй голову, гукаючи льокаїв, голосно балакаючи та надто вільно поводячись, ніби в ресторані. Вона сама забула свою роль господині, дбаючи тільки за Стене, що в сусідстві з нею щохвилини міг упасти жертвою апоплексії. Вона його слухала, але все хитала головою на знак незгоди, дратуючи його своїм сміхом повнотілої блондинки. Від шампанського вона вся зарожевіла, губи стали пухкі, очі блискучі; і кожного разу, коли вона ніжно поводила плечима, чи у неї похитливо виринала вся шия при повороті голови, банкір пропонував їй чимраз вищу суму. Невеличкий єдвабний куточок біля уха Нана робив його божевільним. Подеколи, однак, Нана стурбовано згадувала за своїх гостей і намагалася бути привітною з ними, щоб показати, що вона тямить бути господинею. Під кінець вечері вона дуже сп'яніла; їй було дуже прикро, що шампанське так раптово впливає на неї. І до того ж тепер її дратувала несподівана думка, що всі ці дами нарочито поводяться з нею так кепсько, щоб зробити їй прикрість. О! Вона чудово це бачить! Люсі моргнула Фукармонові, нацьковуючи його на Лябордета, а Роза, Кароліна та інші робили так само. Тепер стояв такий галас, що не можна було нічого почути, і кожен міг сказати, що на вечерях у Нана можна дозволити собі все чисто. Гаразд! Вони побачать! Хоч вона яка п'яна, а все ж найшикарніша й найпристойніша з усіх.

— Кицю моя,—повторив Борденав.—Вели ж бо подавати каву! Мені тут зручніше через ногу.

Тут Нана раптом устала, тихо сказавши здивованому Стене та старому панові:

— Гаразд, це мені наука не кликати до себе різну наволоч.

Далі, вказавши жестом на двері їдальні, вона голосно додала:

— Хто хоче кави, той може йти туди.

Всі встали й рушили до їдальні, навіть не помітивши

гніву Нана. І в вітальні незабаром залишився тільки Бordenав, що, тримаючись за стіни, обережно йшов у їдальню, лаючи тих клятих жінок, що понапивались і покинули свого татка. Позаду нього льокаї прибирали куверти, слухаючи голосної команди метр-д'отеля. Вони квапилися, штовхаючи один одного, і стіл зникав так само хутко, як театральна декорація за свистком старшого машиніста. Адже, випивши кави, панство мало повернутися до вітальні.

— О, тут не так душно,—зауважила Гага, легенько здригнувшись при вході в вітальню, де вікно лишалося відчиненим.

Дві лампи освітлювали стіл із кавою та лікерами. Крісел не було, каву пили стоячи, під чимраз голосніший гомін льокаїв з сусідньої кімнати. Нана зникла і ніхто не турбувався її відсутністю. У неї було чудово, кожний дбав сам за себе, шукаючи по шухлядах буфету чайних ложок, не поданих на стіл. Утворилися нові групи; розлучені під час вечері особи знову зійшлися; вимінювалися поглядами, многозначними посмішками, важливими й виразними словами.

— Огюст,—сказала Роза Мін'йон до чоловіка.— М'сьє Фошері повинен би прийти до нас на сніданок на цім тижні.

Мін'йон, що грався ланцюжком від годинника, суворо подивився на журналіста. Роза божевільна. Як путящий хазяїн, він мусить покласти край цьому марнотратству. Якщо заради статті, то хай уже так, але далі стоп! Отже, знаючи дурну голову своєї жінки та мавши собі за правило по-батьківському дозволяти їй якусь дурницю, коли це було потрібно, він привітно відповів:

— Справді, я буду дуже радий... Приходьте завтра ж, м'сьє Фошері.

Люсі Стюарт, розмовляючи зі Стене та Блянш, почувла ці запитання і нарочито голосно сказала банкірові:

— Вони всі скажені. Одна з них украла у мене навіть цуценя. Чи ж це моя провина, що ви кидаєте її, мій друже?

Роза обернулася. Бліда як крейда, вона помаленьку ковтала свою каву і пильно дивилася на Стене. Весь гнів

покинутої істоти полум'ям спалахнув у її очах. Вона була розумніша за свого чоловіка: чисте безглуздя повторювати маневр Жонк'є, такі маніпуляції двічі не проходять. Тим гірше! Вона візьме собі Фошері, що залицявся до неї протягом цілої вечери. А коли Мін'йонові таке не до вподоби, то хай це буде йому наукою.

— Ви ж не почнете битися,—спитав тут Вандевр Люсі Стюарт.

— Ні, не турбуйтеся. Хай тільки сидить спокійно, а то я їй скажу таки, хто вона така.

І величним жестом прикликавши Фошері, вона сказала йому:

— Хлопче! У мене вдома залишилися ще твої черевики. Я звелю завтра віднести їх до твого консьєржа.

Фошері спробував обернути все це в жарт, але вона покинула його з виглядом королеви. Кляріса, що сперлася спиною до стіни і спокійно пила свою чарку німецької вишнівки, знизала плечима. І чого б ото сперечатися за коханців? І чого ото воно, ледве дві жінки зійдуться вкупі зі своїми коханцями, то перша думка одної—відбити собі коханця другої? А це завжди так. Вона, наприклад, сама видряпала б очі Гаґа за Гектора, коли б тільки хотіла. Але це дурниці, їй цілком байдуже. Отже, коли ля-Фалюаз проходив повз неї, вона зауважила йому байдужно:

— Слухай но, тобі значить подобаються підтоптани? Навіть не стиглі, а вже навіть гнилі?

Ля-Фалюаз усе ще хвилювався і був дуже пригнічений. Збагнувши, що Кляріса глузує з нього, він почав її підозрівати.

— Не кажи дурниць,—відповів він,—ти взяла мою хусточку! Верни мені мою хусточку!

— Та й набрид же ти зі своєю хусточкою,—скрикнула вона.—Навіщо мені здалася твоя хусточка, дурню!

— Навіщо?—переспитав він з недовір'ям у голосі.—Та щоб післати моїй родині і скомпромітувати мене.

Тим часом Фукармон напосів на лікери. Він і далі кепкував з Лябордета, що пив свою каву в дамському товаристві, і одноманітно лаявся: «син кінського баришника, дехто каже—графинин байструк, ніяких прибутків, а зав-

жди двадцять п'ять люї в кишені, наймит у повій, блазень, що ніколи з ними не спить».

— Ніколи, ніколи!—повторював він роздратовано.— Ні, бачите, я мушу дати йому в морду.

Тут він випив чарку шартрезу, і це на нього ні трошки не вплинуло; ані стілець,—казав він, стукаючи нігтем великої пучки по кінчиках зубів. Проте, рушивши до Лябордета, він раптом зблід і впав непритомною масою перед буфетом. Він був п'яний як ніч. Люїзу Віолен взяла розпука; вона ж казала, що це зле закінчиться, і тепер вона мусить до ранку морочитися з ним. Гага заспокоїла її: оглянувши офіцера оком досвідченої жінки, вона пояснила, що це пусте і що Фукармон тільки проспить отак дванадцять-чотирнадцять годин та й годі. Його винесли геть.

— Стривайте! А де ж це Нана?—запитав Вандевр.

Так, справді, вона зникла, ледве тільки встала з-за столу. Згадавши за неї, всі зажадали її присутності. Стене, що вже й раніше хвилювався, запитав Вандевра про старого пана, що так само зник. Але граф запевнив його, що хвилину тому сам допомагав старому вийти; це чужоземець і тому називати його прізвище нема потреби; людина він дуже багата, і задовольняється тим, що платить за вечерю. Згодом, коли про Нана знову забули, Вандевр помітив у дверях голову Дагене, що поманив його очима. Він увійшов у спальню і знайшов там господиню, що сиділа нерухомо, з білими губами; перед нею стояли Дагене й Жорж, дивлячись на неї в розпуці.

— Що з вами?—запитав Вандевр здивовано.

Вона не відповіла, навіть не повернула голови. Він повторив своє запитання.

— Зі мною те,—скрикнула вона нарешті,—що я не хочу, щоб з мене глузували!

І висловила все, що у неї вже давно сиділо на язиці. Так, так. Вона не дурна, вона бачить усе. За вечерю з неї глузували, говорили різне паскудство, щоб показати їй свою зневагу. Купа шлюх, що не годяться їй і на подошви! Чи ж варто завдавати собі стільки турбот ради людей, що під тебе ж підкопуються. Дивно, чого

Вона й досі не вигнала ще цю брудну наволоч за двері? Із лютости голос їй увірвався і вона гірко заплакала.

— Слухай, серденько, ти ж п'яна,—сказав їй Вандевр, звертаючись до неї на «ти».—Май же розум.

Ні, вона зрікається виходити, вона залишиться тут.

— Я п'яна, це може й так, але я хочу, щоб мене поважали.

Вже з чверть години Дагене й Жорж даремне умовляли її повернутися до їдальні. Вона вперлася, її гості можуть робити, що їм до вподоби. Вона надто зневажає їх, щоб вийти до них. Ніколи, ніколи! Хай її ріжуть на шматки, вона залишиться тут.

— Мені треба було б бути обережнішою,—почала вона знову.—Всю цю змову влаштувала Роза, цей верблюд! І напевне так само вона відрадила прийти ту пристойну жінку, що я сьогодні чекала до себе.

Вона мала на думці мадам Робер. Вандевр дав їй слово честі, що мадам Робер відмовилася сама. Він слухав і сперечався поважно, звиклий до таких сцен та розуміючи, як треба поводитися з жінками, коли вони в такому стані. Але коли він узяв її за руки, щоб підвести з крісла і проводити до їдальні, вона вперлася з новим вибухом гніву. Не вмовляйте її, вона ніколи не повірить, наприклад, що не Фошері одрадив графа Мюффа прийти до неї. Фошері—справжня гадюка: він заздрисний, він здатний причепитися до жінки і зруйнувати її щастя. Вона ж добре знає, що граф закохався в неї і міг би прийти до неї.

— Мюффа, моя любя? Ніколи!—скрикнув Вандевр, забувши про все і засміявшись.

— А чому ж ні?—здивувалася Нана, трохи протверзившись.

— Бо він дуже побожний, і коли б торкнувся до вас кінчиком пучки, то вже на другий день побіг би сповідатися... Послухайте ж доброї ради: не прогавте того, другого.

На хвилину вона замовкла, міркуючи над його словами. Далі встала й пішла промити собі очі. Але коли спробували вивести її до гостей, вона знову люто закричала: «Ні! Ні!». Вандевр осміхнувся й вийшов з кім-

нати, більше не наполягаючи. Ледве тільки він вийшов, Нана раптом відчула приступ ніжності і кинулася в обійми Дагене, повторюючи:

— Ах, мій Мімі! Ти ж у мене один... Я ж тебе кохаю! Я тебе так міцно кохаю! Як би це було добре, коли б завжди можна було жити вкупі! Боже мій! До якої міри жінки нещасні!

Потім, помітивши як густо почервонів Жорж від цих поцілунків, вона поцілувала й його. Мімі не повинен ревнувати до хлопчика. Вона б хотіла, щоб Поль і Жорж жили завжди в згоді, бож так гарно було б зустрічатися втрьох, знаючи, що всі міцно люблять одне одного! Але тут її перебив несподіваний згук,—хтось хропів у кімнаті. Пошукавши причини, вони знайшли Борденава, що після кави влаштувався тут як міг зручно. Він спав на двох кріслах, поклавши голову на край ліжка та витягнувши ноги. Для Нана він був дуже смішний зі своїм відкритим ротом та носом, що дрібно тремтів від хропіння. Її охопив божевільний регіт, і вона, в супроводі Дагене й Жоржа, вибігла з кімнати, перебігла їдальню і вскочила до вітальні, регочучи ще дужче.

— О, люба моя,—вигукнула вона, майже кидаючись в обійми до Рози.—Ви й уявити собі не можете, ходім, я покажу вам щось цікаве-цікаве!

Всі дами мусіли йти з нею. Вона пестливо хапала їх за руки і тягла силою, так щиро регочучись, що всі вірили їй і сміялися вже заздалегоді. Дамський гурт зник за дверима, щоб через хвилину повернутись, постоявши нищечком коло Борденава, що розклався так по-панському. Розлігся регіт, а коли одна з дам скомандувала всім замовкнути, то здалеку чути стало густе хропіння Борденава.

Було біля четвертої ранку. В їдальні щойно поставили стіл для гри і біля нього сіли Вандевр, Стене, Міньйон та Лябордет. Стоячи за їхніми спинами, Люсі й Кароліна ставили єс них, а сонна Блянш, незадоволена цією ніччю що п'ять хвилин питала у Вандевра, чи скоро вони підуть додому. В вітальні спробували танцювати. Дагене сів за рояль, за «комод», як казала Нана; вона не хотіла брати тапера, бо Мімі грав і вальси, і польки,—

аби тільки попросили. Але танки не жвавішали; напівсонні дами балакали між собою, розсівшись на канапах. Раптом знявся галас: це юрбою прийшли одинадцяттеро юнаків, голосно сміючись у передпокою та штовхаючись у дверях вітальні. Вони прийшли з балю міністерства внутрішніх справ і були у фраках та білих краватках зі значками невідомих орденів. Сердита на цю галасливу навалу, Нана покликала з кухні льокаїв і наказала їм викинути цих панів геть; при тім вона присягалася, що ніколи не бачила їх; Фошері, Лябордет, Даґене—всі чоловіки явилися на цю сцену підтримати авторитет господині. Залунала лайка, заворушилися кулаки. Через хвилину можна було сподіватися загальної бійки. Та тут втрутився білявий юнак хоробливого вигляду, енергійно заявивши:

— Слухайте, Нана! Недавнечко у Петерса, в великому червоному сальоні... Пригадайте бо!.. Ви ж нас сюди покликали.

— Недавнечко у Петерса?—Нана цього ніяк не пригадує. Насамперед—коли? І коли бльондин назвав їй день—середу, вона справді пригадала вечерю у Петерса; але вона нікого сюди не кликала, вона цього майже певна.

— Дорога моя! А що, як ти їх і справді покликала,—звернувся до неї Лябордет, що почав уже вагатися,—ти ж може була трохи на підпитку?

Нана зареготала. Може й справді так сталося, хто ж його знає. Та кінець-кінцем раз хлопці таки прийшли, то хай уже заходять. Все залагодилося, чимало хто з нових гостей знайшли приятелів у вітальні; замість сутички вийшла дружня зустріч. Маленький бльондин хоробливого вигляду носив одне з найгучніших прізвищ Франції. Нові гості заявили, що слідом за ними прийдуть ще й інші; і справді, кожної хвилини відчинялися двері і входили чоловіки в білих рукавичках та парадних убраннях. Фошері спитав на жарт, чи не прийде й сам міністер. На це Нана, спалахнувши, відповіла, що міністер мабуть ходить до людей, що напевне не варті її. При тім вона промовчала про свої сподіванки, що так само може прийти й граф Мюффа. Він міг передумати. Отже,

розмовляючи з Розою, вона ввесь час позирала на двері.

Віддзвонило п'яту годину. Ніхто більше не танцював. Тільки картярі міцно сиділи при столі. Лябордет уступив своє місце, жінки повернулися до вітальні. Тут після безсонної ночі скупчилася важка атмосфера втоми в яскравому світлі ламп з нагорілими гнотами. В такий меланхолічний час дами відчують охоту оповідати про щось із своєї минувшини. Блянш де-Сіврі оповіла про свого діда-генерала, тим часом як Кляріса вигадувала нашвидку свій роман з одним герцогом, що спокусив її у її дядька, до кого він приїхав стріляти кабанів; і обидві вони, повернувшись спинами одна до одної, знизували плечима, запитуючи: і як це тільки господь бог дозволяє оповідати таку брехню? Щождо Люсі Стюарт, то вона спокійно признавалася свого походження, і охоче оповідала про свою молодість, коли її батько, мазій на північній залізниці, частував її солодкими пиріжками з яблуками.

— О! Що я вам скажу!—раптом скрикнула маленька Марія Бльон.—Проти мене живе один пан, руський, людина надзвичайно багата. І от учора я одержую кошик фруктів, але які фрукти! Велетенські персики, виноград великий, ось такий, щось просто надзвичайне для цього сезону... А всередині шість білетів по тисячі франків... Це був руський... Звичайно, я все відіслала назад. Але мені так шкода було фруктів!

Дами переглянулися, підобгавши губи. Для свого віку Марія Бльон була надто нахабна. Та хіба ж такі історії трапляються зі шльондрами її сорту? Взагалі ці дами ставилися з глибокою зневагою одна до одної. Особливо заздрили вони Люсі, люті на неї заради її трьох принців. З того часу, як Люсі кожного ранку почала їздити верхи в Гай, звідки й пішла її кар'єра, всі полізли й собі на коней, наче побожеволіли.

Почало розвиднюватися. Нана одвела очі від дверей, втративши надію. Було до смерти нудно. Роза Мінйон одмовилася співати «Пантофлю», зібгавшись на канапі, де тихо балакала з Фошері, очікуючи на Мінйона, що вже виграв у Вандевра п'ятдесят люї. Гладкий пан із

серйозною міною почав розповідати «Жертву Авраама» на альзаському жаргоні. Там бог лаявся: «Чорт мене по-бери!» А Ісак неодмінно відповідав: «Так, татку!» Але оповідання цього ніхто не зрозумів; усім здавалося, що воно просто дурне. Не знали вже, що й робити для розваги, щоб цікаво закінчити ніч. Лябордет надумав виказувати на ухо ля-Фалюазові ім'я жінок, що могли взяти його хусточку, і той кружляв біля кожної, шукаючи у неї хусточки за пазухою. Тим що шампанське ще залишилося, юнаки почали знову пити. Вони перегукувались, підбадьорювали одне одного, але дурна, до сліз важка сп'янілість непереможно охоплювала вітальню. Тоді маленький блондин, що носив одне з найвельможніших прізвищ Франції, з розпуки, що не може вигадати нічого смішного, ухопив кінець-кінцем свою пляшку шампанського і вихилив її в піяніно. Всі вхопилися за боки від реготу.

— Чи бач!—озвалася здивована Татан Нене, помітивши це.—Навіщо ото лити шампанське в піяніно?

— Як, дівчинко, ти не знаєш, навіщо?—поважно відповів Лябордет.—Нема нічого кращого для піянін, як шампанське. Це дає їм гарний тон.

— Ага!—заспокоїлася Татан Нене, переконана.

Та як усі знову зареготали, то вона розсердилася. Звідки їй знати! Її завжди морочать.

Безперечно, ставало чимраз прикріше. Ніч загрожувала закінчитися кепсько. В кутку Марія Бльон зчепилася з Леєю Горн, закидаючи їй спання з недоста багатими людьми; вони почали лаятись, виказуючи одна одній хиби в обличчі. Люсі, що не була вродлива, змусила їх замовчати. Обличчя—це дурниця, треба мати гарну по-стать. Трохи оддалік, на канапці, аташе з посольства обіймав Сімону за стан, намагаючись поцілувати її в шию, але вона, втомлена й сонна, кожного разу відштовхувала його, повторюючи «Ти мені набрид!» та досить міцно б'ючи віялом по обличчі. Ні одна з жінок не дозволяла, щоб її мацали. Хіба їх уважають за повій? Тим часом Гаґа, що знову підхопила ля-Фалюаза, тримала його майже на колінах, а Кляріса, сидячи між двох панів, заходилася нервовим сміхом, ніби від лоскоту.

А навколо піяніна тривала та ж безглузда гра,—юнаки штовхалися, кожний хотів лити туди залишки зі своєї пляшки. Це було так просто й любо.

— Почекай, старче, вип'єш іще... Чорт! Воно ніяк не нап'ється!.. Увага, ось іще пляшка. Хай не пропадає по-дурному.

Нана сиділа спиною, не бачачи цього. Вона цікавилася тепер тільки гладким Стене, що був біля неї. Тим гірше! Винний сам Мюффа, що не схотів її. В убранні з білого фуляру, легкому й зімнятому як сорочка, зблідла від сп'янілості, зі спущеними очима, вона виглядала спокійною й доброю дівчиною. Троянди з її шиньйону й корсажу осипалися, лишилися тільки хвостики. Тут Стене жваво висмикнув свою руку з її сукні, де він натрапив на шпильки, заколоті Жоржем. Капнуло кілька червоних краплин крові. Одна потрапила на сукню й зробила пляму.

— От і підписано,—сказала Нана поважно.

Світало все ясніше. Косе й безмежно сумовите світло пливло в вікна. Почався роз'їзд, безладний і з прикромощами. Кароліна Геке, сердита за втрачену ніч, казала, що час уже тікати, коли не хочеш бути свідком гарних собі подій. Роза удавала з себе скомпромітовану даму. Так завжди буває з цими повіями; вони не тямлять поводитися, вони просто огидні в своїх вчинках. А як Мінньйон обчистив Вандевра, то подружжя пішло додому, не турбуючись за Стене та запросивши ще раз Фошері на другий день. Тоді Люсі одмовила журналістові в тім, щоб він проводив її, голосно пославши його до комедіантки. Роза раптом обернулася і процідила крізь зуби: «Брудна шлюха!» Але тут Мінньйон, що завжди тримався по-батьківському в цих жіночих суперечках, досвідчений і розумний, виштовхнув її за двері, наказавши замовкнути. За ними по-королівському рушила по сходах і Люсі, одним однісінька. Далі пішов ля-Фалюаз; його мусіла вести Гага, бо він був хворий, плакав як дитина і кликав Клярісу, що вже давно пішла геть зі своєю двома панями. Сімона теж зникла. Лишилися тільки Татан, Лея й Марія. Їх гречно пообіцяв порозвозити Лябордет.

— У мене зовсім нема охоти спати,—сказала Нана.—
Треба б щось зробити.

Вона подивилася через шибку на олив'яно-сіре небо, де пробігали чорні, як сажа, хмарки. Була шоста година. Напроти, на другому боці бульвару Османь, ще сонні будинки вимальовувалися своїми вогкими дахами в світлі світанку; гупаючи дерев'яними черевиками, на порожньому шосе з'явилася група підмітальників. І перед цим сумним світанком Парижу в ній прокинулася ніжність молодого дівчини, туга за селом, поривання до чогось чистого й невинного.

— А знаєте, що?—сказала вона, повернувшись до Стене.—Повезіть мене в Бульонський гай і ми вип'ємо там молока.

Від дитячої радості вона аж заплескала в долоні. Не чекаючи на відповідь банкіра, що звичайно згодився, хоч у глибині йому було нудно, бо він мріяв про щось інше, вона побігла накинути хутрянку на плечі. В вітальні залишився тільки Стене та банда юнаків; виливши в піяніно все, що було в пляшках, вони лагодилися вже йти геть, коли прибіг один з них, з тріумфом держачи в руці останню пляшку, знайдену ним у буфеті.

— Почекайте! Почекайте! — кричав він. — Пляшка шартрезу! Воно хоче шартрезу; це його витверезить. А тепер тікаймо, дітки. Ми ідіоти.

У вбиральні Нана мусіла розбудити Зою, що заснула на кріслі. Газ палав. Зоя, здригаючись, допомогла мадам надіти капелюха й хутрянку.

— Кінець-кінцем вийшло так, як ти хотіла,—сказала Нана, називаючи Зою на «ти» від щирого полегшення, що справа вирішена.—Ти маєш рацію: краще банкір, ніж той, другий.

Покоївка була сердита, бо ще сонна. Вона прикро зауважила, що мадам мусіла б вирішити це ще першого вечора. Далі, йдучи за нею до спальні, Зоя запитала Нана, що робити з цими двома,—з Борденавом, що все ще хропів, і Жоржем, що прийшов нищечком на хвилинку покласти свою голову на подушку, а кінчив тим, що заснув, ніжно дихаючи, наче той херувим. Нана відповіла, що хай вони собі сплять. Але тут вона знову

відчула ніжність, побачивши Даґене; він підстерігав її на кухні і був дуже сумний.

— Слухай, Мімі, будь розумний,—сказала вона, обіймаючи та пестливо цілуючи його.—Ніщо не змінилось, ти знаєш, що я завжди кохаю тільки свого Мімі. Правда ж? Що ж поробиш... Присягаюся тобі, що тепер буде ще краще. Приходь завтра, умовимося про години... Ну, хутко, поцілуй мене, коли любиш... Та міцніше, міцніше бо!

І вона втекла, побігла за Стене, щаслива й захоплена своєю вигадкою пити молоко. В порожньому помешканні залишився тільки граф де-Вандевр, та той пан, що розповідав про «жертву Авраама»; обидва як прилипли до столу, не знаючи більше, де вони, не бачачи світанку; тим часом Блянш лягла на канапі, щоб спробувати заснути.

— А! Блянш тут,—скрикнула Нана.—Ідьмо пити молоко, дорога моя. Ідьмо, ви знайдете Вандевра тут!

Блянш повільно підвелася. Цього разу наляте кров'ю обличчя банкіра зблідло від досади, що доводиться везти з собою цю огрядну дівчину; це ж заваджатиме йому. Але обидві жінки витягли його під руки, повторюючи: «Ми ж хочемо, щоб молока надоїли перед нашими очима».

V

У В а р'є т е в тридцять четвертий раз ішла Б і л я в а В е н е р а.

Щойно закінчився перший акт. В фойє для артистів Сімона, одягнена пралею, стояла перед дзеркалом, поставленим на консолі серед двох дверей, що виходили в коридор до вбиралень. Вона була сама і виправляла свій ґрим, водячи пучкою під очима; два газових ріжки обабіч дзеркала яскраво освітлювали її.

— Приїхав уже?—запитав Прюйер, входячи в своєму вбранні швайцарського адмірала, з довгою шаблюкою, в величезних чоботях та з неймовірним плюмажем.

— Хто?—перепитала Сімона, не обертаючись та посміхаючись у дзеркало, щоб перевірити губи.

— Принц.

— Не знаю, я щойно ввійшла сюди... Та він повинен прийти; він же приходять щодня!

Прюйєр підійшов до протилежного конsoleві каміна, де жеврів кокс; обабіч каміна теж яскраво палав газ. Прюйєр підвів очі, подивився на годинника й барометра праворуч і ліворуч та на золочених сфінксів у стилі ампір по боках. Далі витягся в широкому фотелі, чий зелений оксамит, стертий чотирма поколіннями акторів, подекуди придбав жовтого тону; втомлений і нерухомий, він лишився так у байдужій і терплячій позі артиста, звиклого чекати свого виходу.

Далі прийшов старий Боск, човгаючи ногами та бухикаючи, в старому рудому англійському пальті; воно злізло з одного плеча, відкривши червоний, вигаптований золотом мундир короля Дагобера. Мовчки поставивши корону на піаніно, він почав похмуро тупцювати на місці, хоч і мав доброзичливий вигляд; правда, руки йому від піяцтва тремтіли, але довга сива борода робила його обличчя п'яниці вельми поважним. В повній тиші чути було, як дощ стукотів по шибках великого чотирьокутнього вікна, що виходило в двір.

— Свиняча погода!—вилаявся Боск, погордливо мотнувши рукою.

Сімона й Прюйєр і не поворухнулися. Чотири чи п'ять малюнків пейзажів, портрет актора Верне—жовкли в газовому світлі. З вершка колони дивився своїми порожніми очима бюст Потье, одної з колишніх знаменитостей Вар'єте.

Раптом залунав голос Фонтана, що ввійшов уже одягнений для другого акту шикарним юнаком у жовтому вбранні та жовтих рукавичках.

— Слухайте но,—гукнув він, жестикулюючи.—Чи знаєте? Сьогодні мої іменини.

— Та ну?—обізвалася Сімона, з посмішкою підходячи до нього, немов притягнута великим носом та широким розкішним ротом коміка.—То тебе звати Ахілом?

— Звичайно!.. І я зараз же замовлю мадам Брон подати після другого акту шампанського.

Десь у далечині задзвонив дзвіночок. Його протяглий згук то слабнув, то знову міцнів, а коли вщух, то по схо-

дах і коридорах долинув заклик: «На сцену до другого акту!.. На сцену до другого акту!..» Голос наблизився; маленький блідий чоловічок пробіг повз двері фойє, вигукнувши на всю силу своїх кволих грудей: «На сцену до другого акту!»

— Шампанського, чорти б тебе взяли,—озвався Прюйер, ніби не чувши всього цього галасу.—Так ти багатий!

— Я на твоєму місці звелів би принести його з кав'ярні,—повільно зауважив старий Боск, що сидів уже на оббитому зеленим оксамитом ослінчикові, притуливши голову до стінки.

Сімона ж запротестувала: треба шанувати невеличкі прибутки мадам Брон. В радісному захопленні вона плескала руками, не зводячи очей з Фонтана, чиє загримоване обличчя без упину грало очима, носом і ротом.

— О, цей Фонтан!—примовляла вона.—На таке здатний тільки він! Тільки він!

Обидвоє дверей фойє були широко розчинені в коридор, що вів за лаштунки. Вздовж жовтої стінки, яскраво освітленої газовим лихтарем, що його не видно було, хутко пробігали силуети одягнених акторів та напівголих, запнутих у шалі жінок—всі персонажі другого акту, гості брудного шинку Буль-Нуар; в кінці коридору чути було тупіт ніг на дерев'яних сходах до сцени. Коли повз двері бігла огрядна Кляріса, Сімона покликала її, і та відповіла, що зараз повернеться. І вона й справді повернулася майже зараз, трусячись під тонкою тунікою та шарфом Іріди.

— Прокляття!—гукнула вона,—тут зовсім не душно, а я покинула свої хутра в убиральні.

І ставши перед каміном, щоб погріти свої ноги в яскраво-рожевому трико, заявила:

— Принц таки приїхав.

— А!—скрикнули інші з цікавістю.

— Так! Я для цього й прибігла, хотіла побачити... Він у льожі авансцени праворуч, у тій самій, де був і в четвер. Чи бач? Третій раз на тиждень. Та й щастя ж тій Нана!.. А я вже й закладалася, що він більше не прийде.

Сімона розкрила рота, але її слова покритив знову

крик біля фойє. Гострий голос маленького чоловічка вигукував в усі двері: «Починається!»

— Це стає цікавим, три рази!—сказала Сімона, коли вже змогла заговорити знову.—Знаєте, він не хоче ходити до неї, і тому приводить її до себе. І це, здається, коштує йому чимало грошей.

— Звичайно, раз треба виїздити,—прикро підхопив Прюйєр, устаючи та заглядаючи до дзеркала оком гарного хлопця, улюбленця льож.

— Починається! Починається!—завмирав у далечині голос маленького чоловіка, що мусів зазирнути в кожну вбиральню.

Тоді Фонтан, що знав, як уперше сталася зустріч у принца з Нана, розповів цю історію двом жінкам, що щільно притулилися до нього, голосно сміючись, коли він, нахилиючись, переказував певні подробиці. Старий Боск навіть не ворухився, цілком байдужий. Ці махінації не цікавили його більше. Він пестив рукою гладкого рудого кота, що солодко спав клубком на ослінчику; в кінці ж Боск узяв його на руки з ніжною ласкавістю втомленого життям короля. Кіт вигнув спину і, добре обнюхавши велику сиву бороду та прикро вражений, безперечно, пахном клею, знову повернувся на своє місце на ослінчику. Боск лишився поважний і заглиблений у свої думки.

— Нічого, я на твоєму місці взяв би шампанське з кафе, воно там краще,—повторив він свою думку Фонтанові, ледве той закінчив свою історію.

— Почалося!—протягло й розпачливо залунав голос чоловічка.—Почалося! Почалося!

Його вигук знову покотився по всіх усюдах. Знову стало чути сквапливе тупотіння. Через раптом одчинені двері коридора гостро вдерся вир музики й далекий гомін публіки; далі двері з глухим стуком зачинилися.

Знову в фойє для артистів запанувала важка тиша, ніби за сотні миль від цієї залі, де плескала величезна юрба. Сімона й Кляріса все ще балакали про Нана. О, вона ніколи не квапиться! І напередодні вона опізнилася зі своїм виходом. Але тут вони замовкли, бо крізь двері всунула свою голову якась висока дівчина; побачивши,

що помилилася, вона попростувала в кінець коридору. Це була Сатен, у капелюсі та з вуалькою, ніби дама, що виходить у гості. «От іще шлюха!»—муркнув Прюйєр, що вже рік зустрічав її в Кафе Вар'єте. Сімона ж розповіла, як Нана, впізнавши в Сатен свою знайому сусідку в одному з пансіонів, страшенно зацікавилася її долею і набридала тепер Борденавові проханням дати їй дебют.

— А, добрий вечір,—привітався Фонтан, стискуючи руку Мін'йонові й Фошері, що щойно ввійшли.

Старий Боск теж простяг пучки, а обидві жінки поцілували Мін'йона.

— Ну, яка сьогодні публіка?—запитав Фошері.

— О! Чудова!—відповів Прюйєр.—Треба тільки бачити, які вони захоплені.

— Ой, дітоньки,—зауважив Мін'йон.—Здається, вам уже час.

Ні, вони встигнуть,—їхній вихід тільки в четвертій сцені. Один Боск підвівся з інстинктом старого актора, що почуває наближення своєї репліки. І справді, в цю хвилину на дверях з'явився чоловічок:

— М'сьє Боск! Мадемуазель Сімона!—покликав він.

Сімона жваво накинула на плечі підбите хутром манто і вийшла. Боск повагом пішов по корону, одним махом насадив її на лоба, а далі, волочачи своє пальто, нетвердо пішов геть з фойє, сердито лаючись, ніби людина, що їй не дають спокою.

— Ви дуже делікатно написали вашу останню рецензію,—сказав Фонтан, звертаючись до Фошері.—Тільки чого ради ви кажете, що ми, актори, гонористі?

— Справді, хлопче, навіщо це ти пишеш таке?—скрикнув Мін'йон, так ляснувши своєю величезною рукою по худорлявому плечі журналіста, що той аж зігнувся.

Прюйєр і Кляріса ледве втрималися від реготу. Певний час весь театр розважався комедією, що відбувалася за лаштунками. Лютий на примху своєї жінки, драгуючись тим, що Фошері не вкладає в господарство нічого, крім сумнівної слави, Мін'йон вигадав собі спосіб помсти, комбінуючи її з ознаками палкої дружби; кож-

ного вечора, коли він зустрічав Фошері на сцені, він засипав журналіста стусанами, ніби від зайвини ніжності, а Фошері, миршавий поруч цього колоса, мусів приймати цю ніжність, вимушено посміхаючись, щоб не посваритися з Розиним чоловіком.

— Так, так, хлопче, не ображай Фонтана,—жартував Міньйон далі.—Бережись! Раз, два і в груди!

Він замахнувся й дав такого стусана юнакові, що той на хвилину зблід і занімів. Тут Кляріса, моргнувши віями, вказала на Розу Міньйон, що стояла на порозі фойє і бачила всю сцену. Ніби не помітивши чоловіка, вона пішла просто до журналіста і, ставши навшпиньки, в убранню бебе з голими плечима, підставила йому свого лоба, лестячись, як дитина.

— Добрий вечір, дитинко,—сказав Фошері, ніжно поцілувавши її. Це була нагорода. Міньйон ніби й не зауважив цього поцілунку, адже в театрі цілували його жінку всі; але він посміхнувся, примруживши око на журналіста; непевне, йому дорого доведеться заплатити за Розину зухвалість.

Відчинилися й зачинилися оббиті двері в коридор, впустивши до фойє бурю оплесків. Зі сцени повернулася Сімона.

— О, старий Боск має велетенський успіх,—вигукнула вона.—Принц аж крутиться від сміху і плеще разом з іншими, ніби найнятий... До речі, чи не знаєте ви того високого пана, що сидить поруч принца в льожі авансцени? З гарним поважним обличчям, з чудовими баками?

— То граф Мюффа,—відповів Фошері.—Я знаю, що принц позавчора у імператриці запросив його обідати до себе. А потім спокусив приїхати й сюди.

— Справді! Це граф Мюффа! Ми знаємо його тестя, правда, Огюст?—сказала Роза, звертаючись до Міньйона.—Ти пам'ятаєш маркіза де-Шуар, що до нього я ходила співати?.. Ну, звичайно, він теж у залі. Я помітила його в глибині одної льожі. От старе опудало...

Прюйер, причепуривши свій велетенський плюмаж, обернувся до неї з покликом:

— Ну, Розо, ходім!

Вона побігла за ним, не закінчивши своєї фрази.

В цю хвилину пройшла повз двері консьєржка театру, мадам Брон, з величезним букетом у руках. Сімона жартома запитала, чи не для неї цей букет, але консьєржка, не відповідаючи, кивнула підборіддям на вбиральню Нана в глибині коридору. От ще та Нана! Її закидають квітами. Повернувшись, мадам Брон передала Клярісі листа і та глухо вилаялася. Знову той йолоп ля-Фалюаз! От божевільний, що ніяк не хоче дати їй спокою! І коли їй сказали, що пан чекає в кімнаті консьєржки, вона крикнула:

— Скажіть йому, що я вийду після другої дії... Я таки добре наб'ю йому пику.

Тут до консьєржки сквапливо звернувся Фонтан:

— Мадам Брон, ось слухайте... Слухайте бо, мадам Брон... Принесіть в антракті шість пляшок шампанського...

Через двері влетів, засапавшись, маленький чоловічок...

— Всі на сцену! Вам м'сьє Фонтан! Поспішайте! Поспішайте!

— Йдемо, йдемо, татку Барільо,—відповів стурбований Фонтан і закричав наздогін мадам Брон:

— Так, це не жарт, шість пляшок шампанського в фойє, в антракті. Сьогодні мої іменини, я їй заплачу.

Сімона й Кляріса побігли слідом, шелестячи сукнями. Все вщухло і коли двері до коридору глухо причинилися, то в мовчазному фойє знову стало чути дощ по шибках. Барільо, маленький блідий дідок, театральний служка вже протягом тридцяти років, фамільярно підійшов до Мін'йона, простягаючи йому свою розкриту табатирку. Це частування табакою було для нього відпочинком серед повсякчасної біганини по сходах та коридорах убиралень. Лишалася тільки мадам Нана, як він її називав; але вона вельми норовиста і не боїться ніяких штрафів: коли їй хочеться спізнитись, вона спізнюється. Але тут він зупинився, здивовано шепочучи:

— Диви! Вона готова і вже йде... Вона мабуть знає, що принц уже прибув.

І справді, Нана з'явилася в коридорі, одягнена пере-

купкою риби з набіленими руками й обличчям та двома рожевими плямами під очима. Вона не ввійшла до фойє, а тільки кивнула головою Мін'йонові й Фошері.

— Добридень, як здоров'я?

Один Мін'йон стиснув її простягнуту руку. І Нана подалася далі, як королева, а за нею по п'ятах костюмерша, нахилиючись підправити збрижі на її сукні. А за костюмершею, замикаючи кортеж, ішла Сатен, намагаючись мати пристойний вигляд і нудьгуючи до смерті.

— А як Стене?—раптом запитав Мін'йон.

— М'сьє Стене вчора поїхав до Люарету,—відповів Барільо, що вже вертався на сцену.—Він, здається, хоче купити там віллу.

— Ах, так, я знаю,—віллу для Нана.

Мін'йон споважнів. Той Стене, що так недавно обіцяв купити будинок для Рози! Що ж, не треба ні з ким сваритися, такого випадку вдруге не знайдеш. Заглиблений у свої думки, а все поважний і спокійний, Мін'йон ходив собі від каміну до консолі. В фойє лишилися тільки він та Фошері. Утомлений журналіст витягся в глибині великого крісла; він спокійно відпочивав, напівзаплющивши очі, під поглядом Мін'йона, що той кидав на нього, проходячи повз крісло. Коли вони були на самоті, Мін'йон ніколи не бився; чого ради? Адже ніхто не міг би радіти з тієї сцени. Йому зовсім не цікаво було розважатися самому цим кепкуванням ревнивого чоловіка. Радий цьому відпочинкові, Фошері, мляво простягнувши довгі свої ноги, блукав очима від барометра до годинника. В своїй ході Мін'йон спинився перед бюстом Потье, дивлячись на нього й не бачучи, а далі повернувся до вікна, де роззявив свою пащеку темний двір. Дощ перестав, настала повна тиша, обважнена спекою від коксу та полум'я газових ріжків. З-за лаштунків не долігало жадного згуку. Сходи й коридори були наче мертві. Це була та тиша перед кінцем акту, коли вся трупа здійсмає на сцені заглушливий галас, а фойє немов би завмирає непритомним сном.

— Ах, ці верблюди!—раптом залунав хрипкий голос Борденава.

Він щойно прийшов, а вже гримав на двох стати-

сток, що дуріли на сцені і ледве не витяглися на помості. Побачивши Міньйона й Фошері, він покликав їх, щоб щось показати: принц щойно просив дозволу привітати Нана в її вбиральні під час антракту. Коли вони виходили в залю, їм зустрівся режисер.

— Запишіть штрафа цим шкапам, Фернанді й Марі!— люто крикнув йому Борденав.

Далі, заспокоївшись та силкуючись надати собі поважності шляхетного пана, він обтер хусточкою своє обличчя і додав:

— Я піду приймати його височність.

Завіса впала під вибух нескінченних оплесків. Одразу ж на напівтемній сцені, бо рампа більше не світила, почалася метушня: актори й статисти поспішали до своїх убиралень, а машиністи похапцем розбирали декорації. Тільки Сімона й Кляріса залишилися в глибині сцени, тихо розмовляючи. Тут, між двома виходами, вони полагодили справу. Добре поміркувавши, Кляріса не схотіла бачитися з ля-Фалюазом, що не міг відчепитися від неї, щоб зійтися з Гага. Нехай Сімона просто скаже йому, що не можна так чіплятися до жінки. Адже, кінець-кінцем, вона його не хоче.

Тоді Сімона, одягнена оперетковою пралею, з хутром на плечах, зійшла стертими вузькими повитими сходами з вогкими стінами в кімнату до консьержки. Ця кімната, вміщена посеред сходів від убиралень артистів та сходів до контори, мала праворуч і ліворуч широкі скляні стіни і була ніби великий прозорий лихтар, бо в середині її яскраво палали два газові ріжки. На етажерці жужма лежали листи й журнали. На столі, поруч забутих брудних тарілок та старого корсажа, де консьержка нашивала нові гудзики, чекали букети квітів. І посеред цього безладдя брудної халупи терпляче й упокорено сиділи на чотирьох старих солом'яних стільцях панки з вищого товариства, щоразу жваво повертаючи голови, коли мадам Брон приходила з відповіддю з-за лаштунків. От вона передала листа якомусь юнакові, що похапцем розпакував його в вестибюлі під газовим ріжком і трохи зблід, натрапивши на клясичну, стільки раз уже прочитану тут фразу: «Мій дорогий, сьогодні ввечорі не

можна, я не вільна». Ля-Фалюаз сидів на одному з цих стільців у глибині, між столом і піччю. Здавалося, що він має просидіти тут цілий вечір, а все ж він був не спокійний за свої довгі ноги, бо ціла зграя чорних кошених гралася коло них, тим часом як стара кішка, сидячи проти нього, пильно дивилася на нього своїми жовтими очима.

— Мадемуазель Сімона, чого вам тут треба?—запитала консьєржка.

Сімона попросила її викликати ля-Фалюаза. Але мадам Брон не могла задовольнити її одразу ж. У неї під сходами був у глибокій шахві ніби буфет, куди приходили пити в антрактах статисти. А як їх, здоровенних йолопів, було тут п'ятеро чи шестеро, ще одягнених у вбрання гостей Буль-Нуар, і всі вони до смерти хотіли пити та так само й квапилися, то консьєржці просто паморочилася голова. В шахві палав газовий ріжок і видно було вкритого циною стола та полиці з початими пляшками. Коли двері цієї призначеної для переховування вугілля ями, одчинялися, то в ніс било міцне пахно алькоголю, змішане зі смородом об'їдків у халупі та гострими пахощами покинутих на столі букетів.

— Ну,—задовольнивши статистів, звернулася консьєржка до Сімони.—Покликати вам он того брюнетика?

— Та ні, не кажіть дурниць!—одрізала Сімона.—Он того худорлявого, що сидить біля печі; йому ваша кицька нюхає зараз штани.

Консьєржка повела ля-Фалюаза в вестибюль, тим часом як інші панки покійрно чекали далі, хоч їм сохло в горлі і не було чим дихати; а на сходах пили й дуріли статисти, в п'яній жвавості обдаровуючи одне одного приятельськими ляпасами.

Вгорі, на сцені, лютував Борденав, лаючи машиністів, що дуже довго поралися біля декорації. Це вони роблять, мовляв, навмисне, щоб принцові гупнув якийсь сволок на голову.

— Підпірайте, підпірайте!—кричав старший машиніст.

Кінець-кінцем, внутрішню завісу підтягли, і сцена стала вільна. Мін'йон, що стежив за Фошері, скористався

з моменту, щоб знову розпочати свої жарти. Він ухопив журналіста в свої велетенські руки і з криком: «Стережіться, ця щогла ледве не вбила вас!» поніс його вбік, добре струснувши перед тим, як поставити на землю. Під вибух реготу машиністів Фошері зблід; губи йому тремтіли, і він ледве стримувався, а Міньйон, удаючи дурнуватою приятеля, щиро хлопав його по плечі, ледве не розбиваючи надвоє, і повторював:

— Я ж таки турбуюся вашим здоров'ям!.. Чорт мене бери, чого б я був вартий, коли б вам трапилося якесь нещастя!

Та тут втрутився шепіт: «принц, принц!» і всі повернулися до невеличких дверцят із залі. Та на початку звідти виринула тільки кругла спина та різницька шия Борденава, що нахилилася й випиналася від безупинних аж надто поштивих поклонів. Далі з'явився принц— високий, міцний, рожевий та з білявою бородою; людина елегантна, з великим життєвим досвідом та бездоганно пошитим вбранням, що прегарно відтінювало могутню постать. Позаду принца йшли граф Мюффа та маркіз де-Шуар. В цьому закуткові сцени було темно, і вся група тонула в великих рухливих тінях. Балакаючи з сином королеви, майбутнім спадкоємцем трону, Борденав прибрав собі голосу ведмежого поводитаря, тремтячи фалшивим захопленням. Він усе повторював:

— Якщо їхня височність зволить піти за мною... Якщо їхня височність буде ласкава пройти сюдою... Обережніше, ваша височність...

Принц ні трохи не квапився, навпаки, глибоко зацікавлений, він спинявся, розглядаючи роботу театральних машиністів. Щойно спустили люстру, і вона, висячи на залізних петлях, заливала сцену густим ясним світлом. Мюффа, що ніколи не бував за кулісами театру, ставився до цього всього з прикрим здивованням, почувуючи разом і огиду і побоювання. Він здебільшого дивився вгору, де інші люстри з прикрученим полум'ям творили сузір'я маленьких блакитнуватих зірок, дивився в цей хаос ґратків та дротів усіх величин, спускних мостів та полотнищ декорацій, почеплених у повітрі, ніби велетенська білизна на сушіння.

— Готуйтеся!—раптом крикнув головний машиніст.

І вийшло так, що принц мусів остерегти графа. Пускали одне з полотнищ. Робітники влаштовували декорацію третього акту,—грот на горі Етні. Одні ставили стовпи в гнізда, інші підносили рями, складені під мурами сцени, і міцно прив'язували їх до стовпів. В глибині лямпівник робив полум'я в кузні вулкана, влаштовуючи газові ріжки з червоними шкельцями. Здавалося, що на сцені суціль гармидер, тим часом як кожний найменший рух у цьому гармидері було заздалегodi врегульовано. І серед сквапливої метушні повільно походжав суфльор, розминаючи собі ноги.

— Ваша височність, чинить мені безмірну ласку,—говорив Борденав, ввесь час вклоняючись.—Театр невеличкий, ми робимо все, що можемо... А тепер, коли вашій височності до вподоби піти за мною...

Граф Мюффа пішов до коридору зі вбиральнями. Досить крутий спуск зі сцени здивував його, а ще більше збентежила його підлога, що ніби ходила під його ногами. Через дірки в ній було видно внизу полум'я газу, що боролось з підземною темрявою, чути було людські голоси й важкий дух льоху. Коли ж граф повернувся нагору, трапився інцидент. Дві жінки в убраннях третього акту розмовляли перед очком у завісі. Одна з них, стоячи навшпиньки, роздовбувала очко пучкою, щоб краще бачити, і бігала очима по залі.

— Я бачу його,—гукнула вона прикро.—О, ця паскуда.

Скандалізований Борденав ледве не дав їй ногою штурхана в зад. Але принц посміхався, щасливо й зворушено поглядаючи на артистку, що не зніяковіла перед його височністю. Вона божевільно сміялася. Тим часом Борденав запросив принца йти за собою. Спітнілий граф Мюффа скинув капелюха; особливо докучала йому задушливість занадто гарячого повітря, де панувало міцне пахно лаштунків—сморід газу, клею, бруду з темних кутків та від сумнівної білизни статисток. В коридорах задушливість була ще більша; гострі пахощі туалетної води та мила, проточуючись сюди з убиралень, подеколи просто забивали дух. Проходячи туди, граф підвів

очі на клітку сходів, охоплений гострою хвилею світла й спеки, що стиснули йому шию. Там, вгорі, чути було плескіт мисок з водою, сміх та перегукування, грюкіт дверей, що через них прохоплювалося пахно жінок, мускус рум'ян та прикрий дух від перук. Граф не спинювався і прискорював свою ходу майже до бігу, відчуваючи тремтіння перед війсьтам у цей незнаний йому світ, сповнений прикростей.

— Ну? Цікава річ—театр,—заявив маркіз де-Шуар зі щасливим виглядом людини, що почувала себе тут як у себе вдома.

Тут Борденав нарешті дійшов до дверей убиральні Нана в кінці коридору, спокійно повернув ручку дверей і сказав, оступаючись:

— Якщо вашій височності охота зайти...

Зойкнув вигук захопленої несподіванкою жінки, і всі побачили голу до пояса Нана, що сховалася за порт'єру, тим часом, як її костюмерша, що саме витирала її, так і залишилася з рушником у руці.

— Що це за дурощі входити оттак!—кричала Нана зі своєї схованки.—Не входьте, хіба ж ви не бачите, що входити не можна!

Борденавові, як видно, ця втеча була не до вподоби.

— Не ховайтесь, дорога моя, нема чого,—сказав він.—Це його височність. Виходьте, не будьте дитиною.

А як вона все ж відмовлялася, ще схвильована, але вже сміючись, то він по-батьківському пробурчав:

— Господи. Та ж панство достоменно знає, як збудовано жінку. Вас не з'їдять.

— Але ж і запевняти цього не можна,—пожартував принц.

Всі голосно зареготали, підлещуючись до принца. «Дотепне слівце, добірне, цілком паризьке», зауважив Борденав. Нана не відповіла, її порт'єра ворушилася, вона, мабуть, уже зважилася. Графові Мюффа почервоніли щоки, і він почав розглядати вбиральню. Це була чотирикутня кімната з дуже низькою стелею, вся обтягнена матерією кольору світлого тютюну. Завіса з цієї ж матерії, почеплена на мідяному дроті, творила в глибині щось ніби кабінет. Двоє широких вікон виходили на те-

атральне дворище, а перед ними, не далі як за три метри, стояв забруднений мур, осяяний жовтими квадратами світла з вікон. Проти великого трюмо стояв туалет з білого мармуру, вкритий безліччю фляконів та криштале-вих слоїв з мастями, пахощами й пудрою. Граф підійшов до трюмо і побачив своє вельми червоне обличчя з дрібними краплинками поту на лобі; він спустив очі і став біля туалету, ніби уважно розглядаючи миску з мильною водою, мокрі губки та різне дрібне причандалля зі слонової кістки. Почуття запаморочености, як під час перших своїх одвідин Нана на бульварі Османь, охоплювало його знову. Густий килим ніби танув під його ногами, а газові ріжки при туалеті й трюмі свистіли своїм полум'ям немов би поруч його скронь. Боячись знепритомніти від цього задушливого, безмірно прибільшеного низькою стелею пахна зустрінутої знову жінки, він на хвилину сів на краєчок простьобаного дивана, що стояв поміж вікон, але зразу ж устав і вернувся до туалету, нічого не бачучи стурбованими очима та пригадуючи тільки букет зів'ялих тубероз у її кімнаті, минулого разу, коли від їхнього пахна він ледве не вмер. Коли туберози розкладаються, їхнє пахно нагадує людське.

— Та повертайся бо!—прошепотів Борденав, стромляючи голову за порт'єру.

Тим часом принц чемно слухав маркіза де-Шуара, що взяв з туалету заячу лапку і пояснював, як треба накладати жирне білило. З кутка на них очима самої невинности дивилася Сатен, тим часом, як костюмерша, мадам Жюль, готувала трико й туніку Венери. Мадам Жюль була невиразного віку і мала пергаменове обличчя з сухими рисами старих дів, що їх ніхто не знав молодими. Вона висохла в задушливому повітрі вбиралень, серед найславетніших грудей та стегон Парижу. Вона носила беззмінну полинялу чорну сукню і на її плесковатому безполуму корсажі проти серця наколото було цілий куц шпильок.

— Прошу вибачити, шановне панство,—сказала Нана, відсовуючи порт'єру.—Ви ввійшли так несподівано...

Всі озирнулися. Вона не відкрилася нічим, тільки застебнула перкалевий корсажик, що до половини прихо-

вував їй груди. Коли вона мусіла тікати від гостей, вона тільки почала роздягатися, хутко скидаючи вбрання рибної перекупки. Ззаду крізь панталони стирчав навіть кінчик сорочки. З голими руками, голими плечима та оголеними пуп'янками грудей, ця чарівниче молода опасиста блондинка все ще тримала рукою порт'єру, ніби готова затягти її знову в разі найменшої тривоги.

— Справді, ви так сполохали мене, що я ніколи не зважилася б...—буркотіла вона, удаючи сором'язливість рожевим тоном шиї та зніяковілими посмішками.

— Та ну ж бо! Адже ви всім до вподоби,—скрикнув Борденав.

Вона ж іще удавала, ніби вагається, огиначаючись як від лоскоту та повторюючи:

— Їх височність роблять мені надто багато чести... Я прохаю їх височність вибачити мені, що я приймаю їх у такому вбранні...

— Тут винна моя настирливість,—сказав принц.—Але, мадам, я не міг стримати бажання висловити вам своє захоплення.

Тоді, в самих панталюнах, вона спокійно пішла серед панства, що звільнило їй прохід до туалету. Вона мала міцні стегна, панталюни на них були ніби надуті. Вип'явши груди, вона віталася з гістьми, лікаво всміхаючись. Ніби раптом упізнавши графа Мюффа, вона по-приятельському подала йому руку і докірливо закинула йому те, що він не прийшов до неї на ту вечерю. Його височність дозволив собі покелкувати з Мюффа, що аж запинався і тремтів, відчувши на хвилинку в своїй запаленій руці цю свіжу від туалетної води маленьку ручку. Граф перед тим добре пообідав у принца, мастака попоїсти й випити. Обидва були навіть трошки на підпитку, але трималися дуже добре. Намагаючись приховати свою збентеженість, Мюффа спромігся тільки на фразу про задуху.

— Господи,—сказав він.—І як же тут душно! Мадам, як ви можете жити в такій температурі?

І розмова почалася б звідси, коли б під дверима не залунали гучні голоси. Борденав підняв дощечку потаємного по-манастирському заграткованого віконця. Під

дверима стояли Фонтан, Боск і Прюйер з пляшками під пахвою та шклянками в руках. Фонтан стукав і кричав, що сьогодні його іменини, і що він платить за шампанське. Нана поглядом запитала дозволу у принца. Та ж звичайно! Його височність нікому заваджати не хоче, навпаки, це навіть дуже приємно! Та Фонтан, не дочекавшись дозволу, вже входив в убиральню, гаркавлячи:

— Я не скупердяй, я плачу за шампанське...

Але враз побачивши принца, він раптово спинився, набрав блазенського урочистого вигляду і заявив:

— Там у коридорі стоїть король Дагобер, бажаючи цокнутися з їх королівською височністю!

Принц посміхнувся, і це всім подобалося. Але убиральня була занадто мала для такого збіговиська. Було дуже тісно. Сатен і мадам Жюль посунулися до порт'єри, а чоловіки стиснулися навколо напівголої Нана. Три актори були ще в своїх убраннях з другого акту. Прюйер мусів зняти свій плюмаж швайцарського адмірала, бо його довге пір'я не вміщувалося під низькою стелею, тим часом як Боск у пурпуровій мантиї та бляшаній короні, силкуючись утриматись на своїх п'яних ногах, привітав принца, ніби той монарх, що зустрічає сина могутнього сусіди. Шклянки було налито, почали цокатися.

— П'ю за вашу височність,—королівським тоном сказав старий Боск.

— За армію!—додав Прюйер.

— За Венеру!—вигукнув Фонтан.

Принц гречно підніс свою шклянку, трохи перечекав і тричі вклонився, звертаючись до кожного:

— Мадам... адмірале... володарю...

А далі одним духом випив. Граф Мюффа й маркіз де-Шуар зробили те ж саме. І все це без жартів, ніби справді при дворі. Театральну виставу перенесено було в реальність. Люди поважно грали фарса в задушливому сьайві газу. Забувши про свої пантальони та кінчик сорочки в їхньому розрізі, Нана грала вельможну пані, королеву Венеру, що вітає в своїх маленьких апартаментах державних осіб. До кожної фрази вона додавала слово «королівська височність», цереманно вклонялася, ставлячись до комендіантів Боска і Прюйера.

як до короля та його найближчого міністра. І ніхто не сміявся з цієї чудної плутанини, з цього справжнього принца, спадкоємця трону, що пив шампанське від комедіянта, вельми задоволений товариством цих карнавальних богів, цим королівським маскарадом, серед театральних слуг, повій та постачальників живого товару. Захоплений цією сценою, Борденав мріяв про величній можливий зиск, коли б його височність згодився вийти от так у другому акті Білявої Венери.

— Чекайте,—скрикнув він враз фамільярно,—а чи не покликати сюди моїх дівчаток?

Нана не схотіла. Але сама вона ставала чимраз нахабніша. Її вабив до себе своєю гротесковістю Фонтан. В'ючись біля нього та пестячи його поглядом вагітної жінки, захопленої бажанням з'їсти якоїсь погані, вона враз почала йому тикати.

— Ану, наливай, дурню!

Фонтан знову налив шклянки, і їх випили з тими ж тостами:

— За його височність!

— За армію!

— За Венеру!

Але Нана жестом закликала до спокою, високо піднесла вгору свою шклянку і сказала:

— Ні, ні, за Фонтана! Це свято Фонтана. За Фонтана, за Фонтана!

Тоді цокнулися втретє, за здоров'я Фонтана. Побачивши, що молода жінка їсть очима коміка, принц привітав його:

— М'сьє Фонтан,—сказав він з найвищою гречністю,—п'ю за ваш успіх.

Тим часом сурдут його височности витирав ззаду мокрий мармур туалету. Тут було ніби в глибині алькову, чи в тісній бані,—повітря пройняте було випарами з миски, умивальника та губок і гострим духом пахощів, мішма з п'яною парою від шампанського. Принц і граф Мюффа, що між ними затиснута була Нана, мусіли піднімати свої руки вгору, щоб не зачепити її стегон чи грудей при найменшому русі. Тим часом мадам Жюль, ані трохи не спітнівши в цій задусі, байдужно чекала,

а Сатен, навіть не зважаючи на свою зіпсутість, здивовано поглядала на принца та на панство в фраках, що товпилися біля голої жінки разом з комедіянтами; і вона міркувала собі, що й високе панство не дуже звикло до охайности.

В цю хвилину в коридорі залунав дзвоник дядька Барільо. Забігши в убиральню, він просто прикипів до порога, побачивши аж трьох акторів ще в убраннях другого акту.

— О, панове!—забелькотів він,—поспішайте!.. В фойє для публіки вже подзвонили.

— Пусте,—спокійно сказав Борденав.—Публіка почекає.

Проте, пляшки були вже порожні і актори, привітавшись, пішли одягатися. Боск зняв свою замочену в шампанське бороду, і без неї одразу перетворився в п'яницю—зі зношеним, посинілим обличчям зруйнованого вином старого актора. Чути було, як він уже на сходах сказав своїм хрипким голосом Фонтанові про принца:

— Ну! Я таки заморочив його!

У убиральні Нана залишилися тільки принц, граф і маркіз. Борденав пішов з Барільо, наказавши йому не починати акту, не попередивши мадам.

— Ви дозвольте, панове!—звернулася до гостей Нана, починаючи особливо старанно готувати свої руки й обличчя до третього акту, де вона виходила голою.

Принц сів на дивані разом з маркізом де-Шуар. А граф Мюффа стояв. Задуха в убиральні підвищувала його оп'яніння від двох шклянок шампанського. Побачивши, що панство замкнулося з її подругою, Сатен здогадалася скромно заховатися за порт'єру і нудьгувала там, сидячи на скрині, тим часом як мадам Жюль спокійно рухалася по убиральні, ні на кого не дивлячись і ні слова не кажучи.

— Ви чудово виконали свою пісеньку,—сказав принц.

Почалася розмова, але короткими фразами, з павзами. Нана не завжди могла відповідати. Натерши гольдкремом плечі, руки й обличчя, вона почала накладати білило кінчиком серветки. На хвилину вона одірвалася

від дзеркала і з усмішкою позирнула на принца, не припинивши гримування.

— Їх височність надто ласкаві до мене,—ніжно зауважила вона.

Накладання гриму—ціла складна робота. Стежачи за нею з блаженною втіхою, маркіз де-Шуар обізвався їй собі.

— Чи не могла б оркестра акомпанувати вам під сурдинку? Вона глушить ваш голос, це непростенний злочин.

Цього разу Нана не обернулася. Взявши заячу лапку, вона дуже уважно орудувала нею і так схилилася над туалетом, що біла опуклість її панталонів з кінчиком сорочки виткнулася далеко вперед. Але, щоб показати свою уважність до компліменту дідугана, Нана ко́лихнула стегнами.

Гості мовчали. Мадам Жюль помітила дірку на правій нозі і панталонів, взяла шпильку зі свого серця, стала навколішки і почала поратися біля стегна Нана, тим часом як актриса, ніби не помітивши цього, покривала себе рижовою пудрою, старанно уникаючи, щоб не попудрити вилиці. А як принц сказав, що коли вона приїде співати в Лондоні, то вся Англія плескатиме їй,—вона радісно всміхнулася і на хвилинку обернулася до нього набіленою лівою щокою, оповитою хмаркою пудри. Але далі зразу ж споважніла,—треба було накладати рум'яна. Знову схилившись до дзеркала, вона вмочила свою хустку в мисочку і м'яко почала розмазувати рум'яна під очима до скронь. Гості делікатно мовчали.

Граф Мюффа не розкривав рота. Він проти волі згадував свою молодість. Його дитяча кімната була справжнім холодом. Пізніше, шістнадцяти років, коли він щовечора цілував свою матір, то навіть у сні відчував холод цього поцілунку. Одного разу, проходячи повз напіводчинені двері, він побачив наймичку, що милася, і це було єдиним спогадом, що збентежив його за час від змужнілости аж до шлюбу. Потім—у своїй дружині він знайшов сухе підпорядкування шлюбним обов'язкам і відчув до них щось подібне до побожної огиди. Так він жив і почав старіти, не знаючи втіх тіла, скутий твердими

релігійними заповідями та збудувавши своє життя за приписами законів. І от його раптом ввіпхнули в убиральню актриси, до цієї голої повії. Він, що ніколи не бачив, як графиня Мюффа надягає свої підв'язки, був тут свідком найінтимніших подробиць жіночого туалету серед безлічі фляконів і мисочок, в проїнятій міцними й ніжними пахощами атмосфері. Вся його істота відчувала обурення й жах перед повільним опанованням його деякий час з боку Нана. Він згадував зі своєї науки релігії, в ранньому дитинстві, випадки опановання людей дияволом. Він вірив у диявола. Він невиразно відчував, що Нана, з її сповненими розпусти грудьми й стегнами—це диявол. Але він пообіцяв собі бути непохитним, він зуміє оборонити себе.

— Отже, згода,—сказав принц, зручніше вмоцуючись на дивані.—В майбутньому році ви приїдете до Лондону, і ми зустрінемо вас так, що ви ніколи не повернете до Франції... Так, дорогий графе, ви не дуже дбаєте про своїх красунь. Ми їх усіх заманимо до себе.

— Це його не турбує,—прикро буркнув маркіз де-Шуар, зважуючись на інтимність.—Граф сама цнотливість.

Почувши фразу про графову цнотливість, Нана так глузливо позирнула на нього, що Мюффа мимоволі відчув бажання сперечатися, але згодом це здивувало його, і він розсердився сам на себе. Чого ради заява про його цнотливість могла б збентежити його перед цією повією? Йому скортіло побити її. Та тут Нана, взявши мазилку, випустила її з рук, а коли нахилилася, щоб підняти, він теж нахилився, їхній подих зустрівся, а не заплетене волосся Венери упало йому на руки, і він відчув радість разом з мукою, одну з тих радощів католика, коли жах перед пеклом штовхає в гріх.

В цей момент за дверима залунав голос дядька Барільо:

— Дозвольте почати, мадам? В залі люди хвилюються.

— Зараз,—спокійно відповіла Нана.

Вона вмочила мазилку в мисочку з чорним гримом, схилилася знову до дзеркала і, заплющивши ліве око,

обережно підмалювала її. Стоячи позаду, Мюффа дивився на неї. Він бачив її круглі плечі та груди, оповиті рожевою тінню. І попри всі свої зусилля він не міг одвернутися від цього обличчя, що ніби умлівало від бажань і було таке принаadne своїм заплющеним оком та глибокими ямками. А коли вона заплющила праве око, та протягла мазилкою, він зрозумів, що відтепер належить їй.

— Мадам,—знову крикнув захеканий голос Барільо,—публіка тупає ногами і незабаром почне ламати стільці...—Можна починати?

— Та цитьте бо!— відгукнулася Нана нетерпляче.— Починайте, про мене!.. Раз я не готова, то що ж! Хай почекають.

І вона заспокоїлася та, звернувшись із посмішкою до гостей, додала:

— Як бачите, ні хвилинки не дадуть побалакати.

Обличчя й руки були вже готові і тепер вона пучкою накладала дві широкі кармінові риси на губи. Граф Мюффа стурбувався ще більше, опанований протиприродністю пудри й рум'ян, пройнятий свавільним пориванням до цієї розмальованої дівчини з надто червоним ротом на надто білому обличчі, з пекучими, ніби завмерлими від кохання очима, прибільшеними від рисок чорного гриму навколо. Тут Нана вийшла на хвилину за порт'єру, щоб надягти трико Венери, знявши панталони. Далі спокійно й без жадного сорому розстігнула перкалевий корсажик і простягла руки до мадам Жюлі, що накинула на них туніку з короткими рукавами.

— Хутчій, публіка сердиться,—буркнула вона костюмерші.

Принц напівзаплющеними очима по-знавецькому досліджував опуклі лінії її грудей, тим часом, як маркіз де-Шуар мимоволі мотнув головою. Мюффа, щоб нічого цього не бачити, розглядав килим. Проте, Венера була вже готова, одягнена тільки в газ на плечах. Мадам Жюль метушилася навколо неї, зберігаючи своє дерев'яне обличчя з порожніми й безбарвними очима. Вона хутко висмикувала шпильки з завжди повної ними подушечки над своїм серцем і сколювала туніку Венери,

торкаючись цієї пишної голизни сухими руками без жадної згадки про свою стать, цілковито байдужно.

— Гаразд,—сказала Нана, в останній раз оглянувши себе в дзеркало.

В цю хвилину повернувся стурбований Борденав: третій акт уже почався.

— Ну, я йду,—відповіла йому Нана.—Подумаєш, яке велике діло... Адже я завжди чекаю на інших.

Гості вийшли з убиральні, але не попросившись, бо принц висловив бажання перебути третій акт за лаштунками. Залишившись на самоті, Нана здивовано озирнулася навколо, запитуючи себе:

— Де ж це вона поділася?

Це вона шукала Сатен, і коли знайшла її в глибині за завісою на скрині, то та спокійно пояснила:

— Я, звичайно, не хотіла заваджати тобі при твоїм панстві.

І вона додала, що тепер уже піде собі. Та Нана затримала її. Чи вона дурна? Адже Борденав згодився її прийняти! Після вистави справу буде закінчено. Сатен завагалася. Тут забагато інтриг, це не для неї. Проте вона лишилася.

Коли принц невеличкими дерев'яними східцями простував за лаштунки, з другого боку сцени долинув дивний гомін—проглушена лайка й тупотіння ніг від бійки. Це почалася ціла історія, цілий переляк для артистів, що вичікували там свого виходу. Від деякого часу Мін'йон знову почав свої жарти з Фошері, обдаровуючи його уданими пестощами. Він вигадав нову гру,—цокати журналіста в ніс, щоб одгонити, мовляв, мух. Звичайно, ця гра вельми розважала артистів. Але ось, захоплений своїм успіхом та віддавшись капризові фантазії, він несподвано вліпив своїй жертві ляпаса, справжнього, повної ваги ляпаса. Цим він зайшов занадто далеко, бо Фошері не міг з усмішкою стерпіти такий удар перед усіма свідками.

Облишивши нещиру комедію, бліді та зі скривленими зненавистю обличчями, обидва вчепилися одне одному в горло. Вони качались на помості за стовпами лаштунків, обзиваючи одне одного сутенерами.

— М'сьє Борденав! М'сьє Борденав! — крикнув їм переляканий режисер.

Борденав прибіг на бійку, вибачившись перед принцом. Впізнавши на помості Фошері й Мін'йона, він виявив жестом надзвичайне обурення. От вибрали час битися, коли по другий бік сцени його височність і до того ж може почути ціла зала! І ніби на довершення досади, прибігла захекавшись Роза Мін'йон — якраз, коли їй треба було виходити. Вулкан подав їй репліку, але вона просто остовпіла, побачивши перед своїми ногами чоловіка й коханця, що качалися в бійці, сопучи й тягаючись за волосся в забруднених порохом сурдутах. Вони загородили їй вихід на сцену; навіть машиніст ледве перехопив капелюха Фошері в ту хвилину, як цей клятий капелюх під час бійки плигнув на сцену. Вулкан, що тим часом вигадував різні дурниці, аби заморочити публіку, знову подав репліку. Роза ж нерухомо дивилася на обидвох чоловіків.

— Та не дивись бо! — люто прошепотів їй ззаду Борденав. — Іди! Іди! Це не твоє діло, ти спізнилася з виходом!..

Підштовхнута Борденавом, Роза переступила через тіла чоловіків і опинилася на сцені в яскравому світлі рампи перед публікою. Вона не зрозуміла, чого це вони качаються на землі та б'ються. Вся тремтячи та запаморочена тою бійкою, вона підійшла до рампи з чарівною посмішкою закоханої Діяни і почала першу фразу свого дуета таким чулим голосом, що публіка вчинила їй овацію. З-за лаштунків вона чула гупання стусанів обох противників. Вони докотилися вже до самої декорації, але музика, на щастя, приглушувала здійснений ними гармидер.

— Чорт би вас узяв! — люто вилаявся Борденав, коли йому пощастило нарешті їх розборонити. — Невже ви не могли побитися собі вдома? Ви ж добре знаєте, що я не люблю цього... Ти, Мін'йон, зробиш мені ласку постояти тут, з боку двору, а вас, Фошері, я викину з театру, якщо ви покинете он те місце з боку саду... Зрозуміли? Бік двору й бік саду, інакше я забороню Розі приводити вас сюди.

Коли він повернувся до принца, той запитав, що сталося.

— О! Нічогісінько,—спокійно відповів Борденав.

Нана стояла в хутрі, чекаючи на свій вихід та балакаючи з вельможним панством. Коли граф Мюффа пішов до щілини поміж двох рям, щоб поглянути на сцену, то з жесту режисера зрозумів, що треба ходити тихо. Гаряча тиша пливла згори. За лаштунками, в смугах яскравого світла було кілька акторів, що стояли на місці, пошепки розмовляючи, чи ходили навшпиньки. Газівник був на своєму пості біля складного вузла кранів; пожежник, притулившись до лаштункового стовпа, витягав шию, намагаючись зазирнути на сцену; вгорі на ослінчику сидів робітник, приставлений до' завіси. Не знаючи п'єси, він слухняно очікував на дзвоник, щоб негайно виконати свою роль з линвами. Серед цієї задушливої атмосфери, легенького тупання та шепоту голоси акторів на сцені лунали якись незвичайні,—приглушені, на вдивовижу фалшиві. Далі, з-за приглушеної музики оркестри, чути було велетенський подих залі, що подеколи зростав, вибухаючи криком, сміхом, оплесками тощо. Публіку, хоч її й не було видно, чути було навіть у її мовчанні.

— Але тут щось одчинено,—сказала раптом Нана, зручніше загортаючись у своє хутро,—подивіться Барільо,—закладаюсь, що хтось одчинив вікно... Справді, тут здохнути можна!

Барільо заприсягся, що все позачиняв сам. Може яку шибку вибито. Актори завжди скаржаться на протяги. Серед важкої задухи від газу несподівано тягло холодом; це було справжнє гніздо запалення легенів, як казав Фонтан.

— От коли б вам та декольте,—тягла своє далі роздратована Нана.

— Цить!—прошепотів їй Борденав.

На сцені Роза так тонко карбувала фрази зі свого дуету, що оплески публіки покривали оркестру. Нана споважніла й замовкла. Граф пішов розглядати проходи, але почув від Барільо, що так, мовляв, можна опинитись і на сцені. Він бачив декорацію ззаду й скося—

підклеєні товстим шаром старих афіш рями та куток сцени, видовбану в срібній жилі на горі Етни печерю з кузнею Вулкана в глибині. Горішні рампи освітлювали накладену широкими штрихами фольгу, поставлені належним чином газові ріжки з червоним і зеленим шклом творили вражіння горна, а струмочки газу внизу, на третьому плані, мали вилучити контур чорної скелі. І тут на похилому проході, серед цих краплинок світла, подібних до вогників у травні під час народніх свят, сиділа сонна, заплющивши очі, стара мадам Друар, що грала ролю Юнони і чекала на свій вихід.

Тим часом сталася невеличка подія. Сімона, слухаючи якесь оповідання Кляріси, перебила її:

— Диви! Мадам Трікон!

Це справді була Трікон зі своїми буклями та манірами графині, що ввесь час має справу з адвокатами. Вона підійшла просто до Нана.

— Ні,—сказала та, коротко й пошепки побалакавши.—Не зараз.

Стара зберігала свій поважний вигляд. Проходячи повз неї, Прюйєр привітався з нею за ручку. Вона ж жестом покликала Сімону і почала з нею хутко балакати.

— Гаразд,—сказала, кінець-кінцем, Сімона. — Через півгодини.

Але коли вона поверталася до своєї вбиральні, мадам Брон, що знову бігала з листами, передала листа й їй. Борденав стриманим голосом люто вичитував консьєржці, що вона впустила Трікон. Чортове бабило припхалося якраз сьогодні. Це обурювало його з огляду на присутність його височности. Мадам Брон, що працювала вже тридцять років у театрі, гостро відповідала йому. Звідки їй знати? Трікон має справу зі всіма актрисами і пан-директор двадцять раз зустрічав її тут, не казавши ні слова. А поки Борденав даремно лаявся, Трікон спокійно й пильно розглядала принца, як жінка, що зважує чоловіка одним поглядом. Посмішка осяяла її жовте обличчя.

Потім вона пішла собі, повільно ступаючи серед почтивих дівчат.

— Зразу ж, за умовою!—звернулася вона ще раз до Сімони.

Сімона, здавалося, почувала себе дуже прикро. Лист був від одного юнака, якому вона обіцяла цей вечір. Вона дала мадам Брон цидулку з каракулями: «Сьогодні не можна, мій любий, мені ніколи». Але вона турбувалася, що юнак все ж може залишитися чекати на неї. Тим, що вона не грала в третьому акті, вона схотіла піти з театру зараз же і тому попрохала Клярісу піти подивитися. Кляріса виступала тільки при кінці дії і тому пішла вниз, тим часом як Сімона повернулася на хвилину до вбиральні, що була у них спільна.

Внизу в буфеті мадам Брон на самоті пив один статист, що мав роль Плутона і був одягнений у широке й червоне як огонь вбрання. Крамничка консьєржки торгувала, як видно, добре, бо дірка в льох під сходами була зовсім мокра від полоскання шклянок. Кляріса підбрала туніку Іріди, що волочилася по масних сходах. На повороті сходів вона спинилася й обережно витягла голову, щоб непомітно оглянути швайцарську. Так, чуття їй не бракувало. Хіба ж цей ідіот ля-Фалюаз не сидить іще там, на тому ж таки стільці між столом і піччю? Він тільки удав перед Сімоною, що йде собі, а потім вернувся. Крім того в кімнаті й зараз було ще повно панів у рукавичках, коректних, що сиділи покійно й терпляче. Всі чекали, поважно поглядаючи одне на одного. На столі залишилися тільки брудні тарілки, бо мадам Брон уже розподілила останні букети; одна лишень троянда в'яла біля чорної кішки, що спала клубочком, тим часом як кошенята шалено шугали поміж ніг панства. Одну хвилину Клярісі кортіло викинути ля-Фалюаза на вулицю. Цей кретин до того ж не любив тварин. Він підбгав лікті, щоб часом не торкнутися кішки.

— Бережись, він ущипне тебе!—жартома сказав Плу-тон, йдучи нагору та витираючи губи зовнішнім боком руки.

Тоді Кляріса покинула думку зробити сцену Фалюазові. Вона бачила, як мадам Брон передала листа юнакові від Сімони. Він підійшов прочитати його під газову лампу вестибюля. «Сьогодні не можна, мій любий, мені

ніколи». Звиклий, безперечно, до цієї фрази, він мирно зник. Ось, принаймні, хоч один, хто тямить поводитись! Це не як інші, що вперто сидять на подертих стільцях мадам Брон, в цьому великому шкляному лихтарі, де готують їжу і де зовсім негарно дхне. Чи ж варто чоловікам так ото чіплятися? І Кляріса з огидою повернула назад, перейшла сцену та хутко збігла на три марші сходів до вбиральні, щоб дати відповідь Сімоні.

За лаштунками балакав з Нана принц, позираючи на неї примруженими очима. Нана, не дивлячись на нього, посміхалася, погоджувалася, киваючи головою,

Граф Мюффа, раптом охоплений пориванням усієї своєї істоти, покинув Борденава, що розповідав йому подробиці про керування рушилами та барабанами, підійшов до них, щоб припинити цю розмову. Нана підвела на нього очі і посміхнулася йому так само, як посміхалася й його височності. Проте, вона ввесь час була наготові, чекаючи репліки.

— Третій акт, мабуть, найкоротший,—сказав принц, ніяковіючи від присутності графа.

Вона не відповіла, бо обличчя їй раптом споважніло. Хутким рухом плечей вона скинула своє хутро на руки мадам Жюль, що стояла за нею, і, підвівши обидві руки до зачіски, ніби треба було її поправити, вийшла гола на сцену.

— Ш! ш!—прошепотів Борденав.

Граф і принц залишилися глибоко вражені. Одразу стало тихо, а далі глибоке зідхання, віддалене гудіння юрби зворухнуло залю. Кожного вечора вихід Венери в її божній голизні творив однаковий ефект. Мюффа скортіло дивитися, і він прилип оком до щілинки. По той бік сліпучої від огнів круглої арки рампи заля була темна, немов оповита рудим димом; і на фоні цієї невиразності, зблідлої від сотень уважних облич, вилучалася вся біла Нана, затуляючи високою постаттю льожі від балькона до стелі. Він бачив її спину, напружені стегна, розведені руки, а на землі, врівень з її ногами, видно було немов одтяту голову суфлера, старої людини бідного й чесного вигляду. У певних місцях її вихідної арії тремтіння бігло від її шиї, сягало до талії і завмирало

на подолі туніки. Закінчивши серед вигуків браво останню ноту, вона вклонилася, при чім її газова туніка захвилювалася, а довге волосся через зігнуту спину облягло стегна. Бачивши її так зігнутою з розширеними стегнами, як вона відходить назад, просто на ту щілинку, куди він дивився, граф вельми зблід і одхитнувся. Сцена зникла і тепер він бачив тільки задній бік лаштунків, прикру рябизну скрізь і всюди наліплених старих афіш. На похилості серед газових рурок цілий Олімп приєднався до сонної мадам Друар. Актори чекали на кінець дії. Боск і Фонтан сиділи на землі, підібгавши коліна до підборіддя, Прюйєр випростувався й позіхав перед виходом на сцену; всі були втомлені, мали червоні очі, хотіли спати.

В цю хвилину Фошері, що блукав по боці саду, відколи Борденав заборонив йому бік двору, пристав до графа, щоб вийти зі свого прикрого стану, і запропонував показати йому вбиральні. Мюффа, що від слабизни чимраз більше втрачав волю, пішов за журналістом, пошукавши очима маркіза де-Шуара, що вже десь зник. Він відчував одночасно і полегшення і неспокої, покидаючи позалаштункову сцену, звідки він дивився на виступ Нана.

Фошері пішов спереду графа по сходах, що між першим і другим поверхом мали дерев'яний тамбур. Вони нагадували сходи підозрілих будинків, що їх граф Мюффа, як член бюро добродійности, не один раз бачив у своїх одвідинах,—голі й пошарпані, жовто пофарбовані, зі стертими східцями та вишліхтованим від тертя рук залізним прутом на поручнях. На кожній площинці врівень з землею було низеньке віконце, ніби квадратова продуховина. У настінних лихтарях горіло газове полум'я, гостро освітлюючи всю цю вбогість та творячи задуху, що підносилася вгору, скупчуючись у вузькій спіралі поверхів.

Ступивши на сходи, граф ізнову відчув на потилиці гарячий подих жіночого пахна з убиралень, що пливло сюди в хвилях світла й гамору; і тепер, з кожним маршем сходів, мускусні пахощі пудри та гострота туалетного оцту чимраз більше розпалювали й задурювали його.

На першому поверсі перехрещувались і круто завертали два коридори з безліччю дверей, як у підозрілому мебльованому готелі, пофарбованих жовтим та з великими білими нумерами; на підлозі покривилися квадрати паркету, як покривився й увесь старий будинок. Граф зважився зазирнути в одні напіврозчинені двері і побачив дуже брудну кімнату, щось на зразок цилюрні з передмістя, умебльовану двома стільцями, дзеркалом та полочкою з шухлядками, почорнілими від брудних гребінців. Тут спітнілий хлопчина перевдягав білизну і з плечей йому ішла пара, а поруч, у подібній же кімнаті, якась актриса з розчісаним і мокрим волоссям, ніби щойно брала ванну, натягала рукавички, лагодячись іти додому. Фошері покликав графа і той уже сходив на другий поверх, коли голосне «Чорт тебе дери!» раптом ударило з правого коридору: це Матільда, маленька новоспечена інженю, розбила свою миску, і вода з неї потекла аж на сходи. З грюкотом зачинилися двері одної з убиралень. Дві жінки в корсетах одним скоком перебігли коридор; третя ж, з подолом сорочки в зубах, виткнулась і сховалась. Чути було сміх, сперечання, почату й раптом перервану пісню. Вздовж усього коридору через щілини видно було голе тіло, білу шкіру та спідню одежу; двоє вельми веселих дівчат показували одна одній свої родинки; одна, ще зовсім молода, майже дитина, підняла свою сукню понад коліна, щоб зашити свої пантальони, а тим часом костюмерші, побачивши двох чоловіків, ради пристойности злегка затягали завіски. Скрізь панувала метушня кінця спектаклю, коли актори змивали білила й рум'яна та в хмарах рижової пудри одягалися в звичайне вбрання, а хиже пахно з подвійною силою вихоплювалося крізь непричинені двері. На третьому поверсі Мюффа вже зовсім віддався сп'янінню, що опанувало його. Тут була вбиральня статисток, де скупчилося двадцяттеро жінок в атмосфері мила й лавандової води, ніби в спільній залі будинку за брамою міста. Мимохіть він почув за замкненими дверима аж надто жваве полоскання, цілу бурю в місці води. Вже йдучи до сходів на четвертий поверх, він з цікавістю зважився зазирнути ще в одну кімнату через віконце в дверях

кімната була порожня, тільки посеред неї, яскраво освітлений газом, стояв серед розкиданих на підлозі суконь забутий нічний горщик. Це було графове останнє враження перед виходом на сходи. На останньому поверсі він почав задихатись. Тут скупчилися всі пахощі і вся задуха; жовта стеля ніби аж жевріла, а лихтар горів у рудуватому тумані. На хвилину граф ухопився за залізні поручні, що були теплі, ніби живі; він заплющив очі, непритомний, від незнаного ще пахна жінки, що п'янило йому голову.

— Ідіть сюди,—гукнув Фошері, що за хвилинку перед тим десь зник.—Вас питають.

В глибині коридора містилася вбиральня Кляріси й Сімони, довга кімната під дахом, кепсько устаткована, з обтятими кутками та щілинами в стінах. Світло в неї проточувалося згори, через пару глибоких прорубів. Але в цей нічний час вбиральню, обклеєну шпалерами по 7 су за рулон,—рожеві квіточки по зелених ґратках,—освітлювало газове полум'я. Дві полицки, одна поруч одної, вкриті почорнілою від розливання води цератою, були за туалет; під ними купою стояли горбаті цинкові глечики, повні помий відра, кружки з грубої жовтої глини. Тут була ніби виставка базарного краму,—понівеченого, брудного від вжитку: побиті миски, визублені рогові гребінці, все те, що залишають після себе похапцем та вільно роздягаючись і миючись дві жінки в тім місці, де бувають тільки тимчасово, чому його бруд і не турбує їх.

— Та йдіть бо,—повторював Фошері з фамільярністю, як це буває з чоловіками у дівчат.—Кляріса хоче вас поцілувати.

Мюффа нарешті ввійшов. Але він дуже здивувався, знайшовши тут маркіза де-Шуар, що вмовстився між двох туалетів на стільці.

Маркіз сховався тут. Він сидів, розклавши ноги, бо одне з відер потекло і створило на підлозі білувату калюжу. Почувалося, що він тут як дома, що він добре знає подібні закутки; він був радий цій задушливій атмосфері лазні і цій спокійній безсоромності жінок, що ставала природною та ніби виправданою в цьому брудному оточенні.

— Хіба ти маєш справу зі старим?—спитала Сімона на вухо у Кляріси.

— Не дуже часто!—відповіла та голосно.

Костюмерша, молода дівчина, дуже негарна, проте, дуже фамільярна, допомагала Сімоні надягати манто і аж трусилася від сміху. Всі трое штовхалися та щось шепотіли між собою і це ще подвоювало їхній веселий настрій.

— Ну, Клярісо, поцілуй цього пана,—зажадав Фошері.— Ти ж знаєш, що він дуже багатий.

І, звернувшись до графа, додав:

— Вона дуже добра, вона зараз поцілує вас.

Але Клярісі чоловіки обридли. Вона зі злістю вилаяла тих мерзотників, що чекають у консьєржки. Крім того, їй треба поспішати зійти вниз, бо інакше вона спізниться зі своїм останнім виходом. А як Фошері загородив собою двері, то вона двічі поцілувала Мюффа в бакенбарди, кажучи:

— Це зовсім не ради вас! Це ради Фошері, щоб одчепився!

І вона втекла. Графові було дуже ніяково перед своїм тестем. Кров ударила йому в обличчя. У розкішно оббитій та оздобленій дзеркалами вбиральні Нана він не відчував того гострого зворушення, як у цій убогій, без сорому занедбаній двома жінками мансарді. Маркіз пішов за Сімоною, що дуже поспішала, щось шепочучи їй ззаду, тим часом як вона заперечливо хитала головою. Фошері, посміхаючись, пішов за ними. Граф опинився на самоті з покоївкою, що полоскала миски. То й він пішов сходами вниз, хитаючись на ногах, лякаючи жінок, що були тільки в спідницях, змушуючи їх гуркати перед ним дверима. Але серед усієї цієї метушні жінок по всіх чотирьох поверхах він чітко помітив тільки кота, великого рудого кота, що в цьому затроєному мускусом пеклі, біг, задерши хвоста, по сходах, тручись спиною об ґратки поручнів.

— Ну-ну!—сказав хрипкий жіночий голос,—я вже гадала, що вони сьогодні нас і зі сцени не пустять!.. От іще йолопи, з їхніми викликами!

Вистава закінчилася, завіса щойно впала. На сходах

чути було справжній галоп, заглушений вигуками юрби, що безпорадно квапилася переодягатися та їхати геть. Коли граф Мюффа був уже при кінці сходів, він помітив Нана й принца, що поволі йшли коридором. Актриса спинилася і, осміхаючись та знижуючи голос, сказала:

— Гаразд, до скорого побачення.

Принц вернувся на сцену, де на нього чекав Борденав. Тоді, залишившись із Нана на самоті та піддавшись приступові гніву й бажання, Мюффа побіг слідом за нею і в той момент, коли вона входила в свою вбиральню, палко поцілував її в потилицю, в біляву волосінь, що глибоко заходила їй межі плечей,—так, ніби повертав поцілунок, одержаний нагорі. Роздратована Нана вже замахнулася рукою, але, пізнавши графа, осміхнулася.

— О! Ви мене налякали!—сказала вона просто.

Посмішка її була просто чарівна, збентежена й покірна, ніби вона вже цілковито втратила надію на цей довго очікуваний поцілунок, і тепер була щаслива, що одержала його. Але вона не може, ні сьогодні ввечорі, ні завтра. Треба почекати. Та коли б вона навіть могла, вона схотіла б, щоб її побажали ще більше. Все це можна було прочитати в її погляді. Нарешті вона сказала:

— А чи знаєте? Я тепер хазяйка. Так, я купую віллу під Орлеаном, у тій місцевості, куди й ви подеколи їздите. Це мені сказав бебе, маленький Жорж Гюгон, ви знаєте його?.. Приїздіть туди до мене в гості.

Як боязка людина, що лякається власної брутальності, соромлячись того, що зробив, граф церемонно вклонився їй і обіцяв скористатися з її запрошення. Далі він пішов геть, ніби вві сні.

Він повертався до принца, коли, проходячи повз камін, почув крик Сатен:

— Та відчепися бо, стара брудна худобо!

Це до Сатен причепився маркіз де-Шуар. Їй же вже до останнього набрид увесь цей шикарний люд. Нана щойно представила її Борденавові. Але їй уже занадто нудно було не розкривати рота, щоб не ляпнути якоїсь дурниці, і тепер кортіло надолужити втрачений час, тим

більше, що вона натрапила за лаштунками на свого колишнього коханця, статиста в ролі Плутона, кондитора, що колись цілий тиждень частував її коханням та ляпсами. Вона чекала на нього, роздратована тим, що маркіз балакав з нею, як із одною з цих театральних дам. Отже, кінець-кінцем, вона набралася поважности, кинувши йому фразу:

— Ось мій чоловік прийде, він вам покаже!

Тим часом один по одному виходили в пальтах зі втомленими обличчями актори. Групи чоловіків і жінок сходили маленькими крученими сходами, зникаючи в темряві зі своїми зім'ятими капелюхами та витертими шаллями, зі своїми блідими й зовсім негарними обличчями комедіантів, що щойно змили свої рум'яна. На сцені, де вже гасли огні, принц, слухаючи анекдоти від Борденава, очікував Нана. Коли ж вона, кінець-кінцем, з'явилася, сцена була вже темна і тільки пожежний вартовий, закінчуючи свій огляд, ходив скрізь із лихтарем. Щоб звільнити його височність від необхідності йти пасажем Панорами, Борденав наказав одчинити прохід, що йшов від кімнати консьєржки до театального вестибюлю. І сюди, вздовж цього проходу, ніби за гаслом «рятуйся, хто може» рушили артистки, щасливі випадком утекти від чоловіків, що чекали на них у пасажі. Вони квапилися, штовхали одна одну, озиралися назад і вільно зідхали тільки вже надворі. Тим часом Фонтан, Боск

Прюйєр повільно виходили звичайним шляхом, глузуючи з поважних облич чоловіків, що юрмилися по галеріях Варьєте, коли жінки з коханцями тікали бульваром. Найхитріша була Кляріса. Вона побоювалася ля-Фалюаза. І справді, він іще був тут, у консьєржки, в товаристві панства, що вперто сиділи на кріслах мадам Брон та напружено виглядали. Тоді вона хутко промайнула за одною з подруг. Панство кліпало очима, збентежене цим виром безлічі суконь на вузьких сходах, доведене до розпуки тим, що так довго чекали, аби лишень побачити їхню гуртову втечу, навіть ні одної не впізнавши. Табунець чорних кошенят спав на цераті при череві своєї матері, що в блаженстві витягла лапи, тим часом як гладкий рудий кіт сидів на другому боці столу, ви-

тягши хвоста та дивлячись своїми жовтими очима на втечу жіноцтва.

— Ваша височність може пройти тут,—сказав Борденав внизу сходів, показуючи прохід.

Дехто зі статисток іще товклися в проході. Принц пішов за Нана. Мюффа й маркіз ішли позаду них. Це був довгий прохід між театром і сусіднім будинком, щось на зразок стиснутої вулички, вкритої похилим дахом з прорізами для вікон. Від стін ішла вогкість. Кроки дзвеніли по вимощеній плитами землі, ніби в підземеллю. Тут було ніби на горищі: варстат, що на ньому консьерж підстругував декорації, дерев'яні бар'єри, що їх ставлено ввечорі перед дверима, щоб підтримували чергу до каси. Нана мусіла підняти свою сукню, проходячи повз водогінну тумбу з кепсько закрученим грантом, звідки на плити лилася вода. В вестибюлі розпрощалися. Коли Борденав залишився один, він зрештою свою думку про принца, знизавши плечима та повний філософської погорди:

— А все ж він таки трохи дурний,—сказав він, нічого не пояснюючи більше Фошері, кого разом з чоловіком Роза Мін'йон вела додому, щоб там помирити їх.

Мюффа опинився на тротуарі один.

Його височність щойно спокійно підсадив Нана в свою карету. Маркіз побіг за Сатен та її статистом; він був вельми зворушений, але задовольнився переслідуванням цих двох розпутників, невиразно сподіваючись на певну розвагу.

Тоді Мюффа, з головою ніби в огні, ухвалив вернутись додому пішки. Внутрішня боротьба в ньому припинилася. Хвиля нового життя затопила всі думки й вірування його сорока років віку. І коли він ішов вздовж бульварів, грюкіт останніх карет глушив його іменем Нана, а в світлі газових лихтарів танцювали перед його очима голі гнучкі руки та білі плечі Нана; він почував, що вона опанувала його і що він усього зречеться, все продасть, аби лишень мати її на одну годину цього ж вечора. В ньому прокинулася нарешті його молодість, пожадлива стиглість юнака, що раптом запалала в суворому католикові, в поважній літній людині.

VI

Граф Мюффа в супроводі своєї дружини та дочки приїхав напередодні в Фондети до мадам Гюгон, що була там одна зі своїм сином Жоржем і закликала їх погостювати у неї якийсь тиждень. Будинок, виведений при кінці XVII віку без ніяких оздоб, стояв посередині величезної чотирикутньої огороженої ділянки: в саду були чудові затінені закутки, низка басейнів зі свіжою криничною водою. По дорозі з Орлеану на Париж цей маєток був справжнім морем зелені, велетенським букетом дерев, що порушував одноманітну картину безмежного рівного краю оброблених ланів.

Об одинадцятій годині, коли другий удар дзвона скликав усіх до полудня, мадам Гюгон зі своєю доброю материнською посмішкою поцілувала Сабіну в обидві щоки і сказала:

— Ти знаєш, на селі це моя звичка... Я почуваю себе молодшою на двадцять років, коли бачу тебе тут... Чи добре тобі спалося в твоїй колишній кімнаті?

Далі, не чекаючи на відповідь, звернулася до Естели:

— А ця маленька теж спала не прокидаючись?.. Поцілуй мене, моя дитинко!

Полуднувати сіли в просторій їдальні з вікнами в парк, з краю великого столу, потиснувшись, щоб почувати себе ближчими одне до одного. Сабіна, дуже весела, оповідала спогади зі своєї молодости, що в ній прокидалася: про цілі місяці, прожиті в Фондетах, про довгі гулянки, падіння в ставок одного літнього вечора, про старий лицарський роман, знайдений у шахві та прочитаний зимою перед огнем з виноградних лоз у каміні. І Жоржеві, що не бачив графині вже кілька місяців, вона була ніби якоюсь чудною, ніби зміненою в обличчі, тим часом як ця суха ломака Естела, навпаки, була ще більш непомітна, німа та недоладня.

Коли подано було вельми просту їжу—яйця нарідко та котлети, мадам Гюгон, як господиня, почала скаржитися, кажучи, що різники стали просто неможливі; вона мусить усе брати в Орлеані, бо їй ніколи не приносять того, що вона замовляє. Проте, якщо гості їдять

несмачне, то це їхня власна провина, вони приїхали дуже пізно для сезону.

— Безглуздя,—закінчила вона.—Я чекала на вас із червня, а зараз половина вересня. Отже, як бачите, ніякої краси вже нема.

І вона повела рукою по деревах на галявинках, що почали вже жовкнути. Погода була похмура, блакитний туман м'яким і меланхолійним спокоем вкривав далечінь.

— Проте, я чекаю ще на гостей,—говорила вона далі,—буде веселіше... Посамперед, приїде двоє юнаків, Фошері й Даґене, що їх запросив Жорж, ви ж, мабуть, знайомі з ними?.. Потім м'сьє де-Вандевр, що обіцяє мені вже п'ять років і, може, зважиться приїхати хоч цього року.

— Ну,—сказал графиня всміхаючись.—На м'сьє де-Вандевра краще не чекати, йому завжди так ніколи!

— А Філіпп?—спитав Мюффа.

— Філіпп попрохав відпуски,—відповіла стара,—але вас уже напевно не буде тут, коли він приїде.

Подали каву. Розмова перейшла на Париж і хтось вимовив прізвище Стене. Почувши його, мадам Гюґон злегка скрикнула.

— До речі,—сказала вона.—М'сьє Стене—це мабуть той гладкий пан, що я з ним зустрілася колись у вас, банкір, правда?.. От іще брудне створіння! Купив господу для якоїсь актриси, за одне льє звідси, там, позад Шу, побіч Гюм'єрів! Всю місцевість скандалізував... Чи ви знали про це, друже?

— Нічого не чув,—відповів Мюффа.—Чи бач? Стене купив віллу в цій околиці!

Почувши, що мати почала розмову на цю тему, Жорж спочатку повісив носа над чашкою, але одразу ж підвів його та подивився на графа, здивований його відповіддю. Чого ради граф так наочно бреше? Мюффа зі свого боку помітив рух юнака і кинув на нього повний недовір'я погляд. Тим часом мадам Гюґон розповідала подробиці: вілла зветься Мін'йота; треба перейти Шу аж біля Гюм'єрів, там бо є міст, що подовжує дорогу на добрих пару кілометрів; проте, інакше не можна, коли нема охоти замочити ноги, а то й провалитися в яму.

— А як прізвище актриси?—спитала графиня.

— Ах! Мені ж його казали,—силкувалася пригадати стара.—Жорж, ти ж був при тім, коли сьогодні вранці садівник оповідав нам...

Жорж удав, ніби теж хоче пригадати. Мюффа чекав, крутячи пучками чайну ложечку. Тоді графиня звернулася до нього:

— Хіба м'сьє Стене не з тією співачкою з В а р ' е т е, з Нана?

— Нана, так, це просто жах!—скрикнула мадам Гюгон, розсердившись.—На неї чекають у Мін'йоті. Я знаю все це від садівника... Правда ж, Жорж, садівник казав, що на неї чекають сьогодні ввечорі?

Граф злегка здригнувся від несподіванки. Але Жорж жваво відповів:

— О, мамо, садівник говорив не знаючи справи. Бо от кучер щойно казав щось зовсім протилежне: у Мін'йоту нікого раніше, ніж позавтра, не чекають.

Він силкувався триматись цілком природно, але куточком ока спостерігав вплив своїх слів на графа. Той знову крутив свою чайну ложку, немов би заспокоївшись. Графиня, заглибившись очима в блакитну далечінь парку, більше немов би й не слухала розмови, з посмішкою на устах, за якоюсь таємною думкою, що раптом прокинулася в ній; тим часом Естела, ніби залякнувши на своєму стільці, слухала цю розмову про Нана, навіть ані рисочкою не ворухнувши на білому дівочому обличчі.

— Боже ж мій!—після павзи відновила розмову мадам Гюгон, знову пом'якшавши.—Чого ради я серджуся? Адже жити всім треба... Коли ця дама зустрінеться нам на дорозі, ми віддячимо їй просто тим, що не привітаємося з нею.

І коли вставали з-за столу, вона знову почала дорікати Сабіні, що та так довго змусила чекати на себе цього року. Але графиня боронилася, перекладаючи провину опізнення на чоловіка; два рази напередодні від'їзду, коли вже кофри були замкнені, він зрікався подорожі, посилаючись на невідкладні справи, а потім раптом запропонував їхати, коли всю справу, здавалося,

вже треба було й поховати. Тоді стара в свою чергу розповіла, що й Жорж так само двічі сповіщав про свій приїзд, не приїздючи, а сам опинився в Фондетах позавчора, коли вона вже й не сподівалася на нього. Вийшли в сад. Обидва чоловіки йшли праворуч і ліворуч дам, мовчки й неохоче слухаючи їхні розмови.

— Все одно,—сказала мадам Гюгон, цілуючи біляве волосся свого сина.—Зізі—добрий хлопчик, він таки приїхав замкнутися на селі зі своєю мамою... Любий Зізі не забуває мене!

Після півдня вона стривожилася. Жоржа, що зразу ж після сніданку поскаржився на важку голову, поволи опанувала люта мігрена. Біля четвертої години йому захотілося лягти спати, це єдиний порятунок. Коли він поспить до ранку, він почуватиме себе чудово. Його мати сама повела його до ліжка, але, коли вийшла, він одним скоком замкнув двері на ключ,—попередивши, що робить це, аби ніхто його не потурбував; і крикнувши: «Доброго вечора, до завтра, люба мамусю!» ніжним голосом, обіцяв зараз же й заснути. Проте, він не повернувся до ліжка, а здоровісінький, граючи очима, тихенько передягся й сів на крісло, чекаючи, не ворущачись. Коли подзвонили до обіду, він підслухав кроки Мюффа, що йшов до їдальні. Через десять хвилин, певний, що його ніхто не побачить, він хутко виліз у вікно і ринвою спустився на землю; його кімната була на другому поверсі і вікнами виходила в задню частину саду. Зникнувши в гущині, він незабаром вийшов з парку і галопом побіг через поле до Шу, з порожнім шлунком та з серцем, що колотилося від хвилювання. Заходила ніч, почав накрапати дрібний дощик.

Це був якраз той вечір, коли Нана мала приїхати до Міньюти. З того часу, як Стене купив їй цю віллу, їй від часу до часу до сліз кортіло приїхати сюди, але Борденав кожного разу відмовляв їй навіть у короткій відпусці, відкладаючи на вересень та посилаючись на те, що під час виставки він не може замінити Нана дубльоршею навіть на один вечір. А під кінець серпня він почав говорити вже про жовтень. Роздратована Нана заявила, що вона приїде в Міньюту 15 вересня, і, бажаючи пока-

зати, що не боїться Борденава, вона в його присутності навіть запросила до себе безліч гостей. Одного разу, коли Мюффа тремтячи благав у неї згоди в її помешканні, вона, досі мудро противившись йому, обіцяла нарешті зглянутися на його кохання, але в Міньюті, і призначила йому теж п'ятнадцяте. Потім 12-го її охопило бажання за всяку ціну виїхати туди негайно, хоча б із самою лишень Зоєю. Можливо, що Борденав, коли б його попередили, знайшов би якийсь спосіб затримати її. І вона була безмірно рада, що одурила його, піславши йому записку про нездужання від свого лікаря. Коли цей план—приїхати до Міньюти першою і прожити там два дні так, щоб ніхто цього не знав, спав їй на думку, вона змусила Зою притьмом скласти кофри, штовхнула її в фіякр і тільки вже тут ніжно попрохала у неї вибачення та поцілувала її. На вокзалі в буфеті вона згадала, що треба попередити Стене листом. Вона прохала його почекати з приїздом до позавтра, якщо він хоче знайти її свіжою від відпочинку. А переплигнувши раптом на іншу думку, вона написала другого листа, де прохала тітку негайно ж привезти до неї Люї. Там буде так добре для бебе! І як вони бавитимуться вкупі під деревами! В вагоні від Парижу до Орлеану вона тільки й балакала що про це, з вогкими очима, плутаючи назви квітів, птахів і своєї дитини, охоплена приступом материнської любови.

Міньюта лежала далі, ніж за три льє від станції. Нана витратила майже годину, щоб найняти підводу, жахливу стару коляску, що котилася надто поволі, брязкотячи старим залізом. Вона зразу ж напосілася на мовчазного дідка кучера, закидавши його безліччю запитань. Чи часто він проїздив повз Міньюту? Отже вона мабуть там, за горбом? Там повно дерев? А будинок видно здалеку? Дідок у відповідь тільки щось бурчав. Нана сіпалася в колясці від нетерплячки, тим часом як Зся сердита, що так зненацька мусіла виїхати з Парижу, трималася жорстко й непривітно. Коняка раптом спинилася; Нана подумала, що вони вже приїхали. Вона висунула голову через дверцята і запитала:

— Що? Вже дома?

Замість якоїсь відповіді кучер полоснув коняку пугою і та з натугою потягла коляску нагору. Зачарована Нана оглядала безмежну рівнину під сірим небом, де громадилися густі хмари.

— О, подивись бо, Зою! Ось якась трава! Це все жито, все оце? Господи, як же гарно!

— Зразу видно, що мадам не з села,—не витримала покоївка, підібгавши губи.—Я добре обізналася з селом, коли була у свого дантиста, що мав будинок у Бужівалі... А врешті сьогодні холодно. Вогко тут.

Коляска покотилася під деревами. Нана втягала носом пахощі листя, ніби те цуценя. Коли це враз на повороті дороги вона побачила крізь віття ріг якогось будинку і знову ж звернулася до кучера, що тільки невдоволено захитав головою. І вже коли почався спуск на другому боці горба, він витяг вперед свою пугу і пробурчав:

— Он там, внизу!

Нана підскочила і всім корпусом висунулася з карети.

— Та де ж бо? Де?—кричала вона, збліднувши, ще нічого не бачачи.

Нарешті вона розгледіла краєчок муру і її безмежне захоплення виявилось в дрібних скоках та коротких вигуках:

— Зою, я бачу, бачу! Пересядь, будь ласка... О, на дахові тераса з цегли. А он оранжерія! Та й просторно ж тут... О! Яка радість! Та поглянь бо, Зою, подивися!..

Карета спинилася перед ґратами. Хвіртка відчинилася і вийшов садівник, високий і сухорлявий чоловічина з кашкетом у руці. Нана присилувала себе споважніти, бо помітила, що кучер ледве не сміється з неї, стискуючи губи. Отже, вона утрималася й не побігла, а почала слухати садівника, що був дуже балакучий і прохав мадам пробачити безладдя, бо він одержав листа від мадам тільки сьогодні вранці; але попри всі її зусилля, вона все ж линула ніби на крилах, так хутко, що Зоя ледве встигала за нею. В кінці алеї Нана на хвилину спинилася, щоб охопити будинок одним поглядом.

Це був великий павільйон в італійському стилі з біч-

ним флігелем меншого розміру, збудований одним багатим англійцем, що перед тим прожив два роки в Неаполі, а після того одразу ж втратив смак до цього свого твору.

— Я проведу вас, мадам,—сказав садівник.

Але вона випередила його, крикнувши, що не хоче йому заваджати, що вона сама все розгляне, що їй так буде приємніше. І, не скидаючи капелюха, вона сіпнулася до кімнат, кличучи Зою, ділячись із нею своїми враженнями з одного кінця коридорів у другий, сповнюючи своїм сміхом і криками порожнечу будинка, нежилого вже кілька місяців. Спочатку вестибюль: він трохи вогкий, але це нічого, тут не сплять. Далі зала, вельми шикарна, з вікнами на галявку; тільки червоні меблі жахливі, вона їх замінить. Щождо їдальні, о! це чудова їдальня. Які свята можна було б улаштувати в Парижі, коли б мати там таку їдальню! Збігши на перший поверх, вона згадала, що не бачила кухні, і тому знову пішла вниз, вигукуючи Зої, що та повинна подивуватися на красу столу до миття посуду та величезні печі, де можна було засмажити цілого барана. Повернувшись нагору, вона захопилася справжнім ентузіазмом від своєї власної кімнати, оббитої майстром з Орлеану в ніжно рожевий кретон за стилем Люї XVI. Ну, та й добре ж тут буде спати! Справжнє кубелечко пансіонерки! Потім чотири або п'ять кімнат для гостей, чудове горище, дуже зручне для кофрів. Зоя похмуро кидала холодного погляда в кожную кімнату, не встигаючи за мадам. Вона побачила, що та зникла в височині, на крутих сходах горища. Дякую! Зб'я не має охоти трощити собі ноги! Але до неї долетів далекий голос, ніби вітер у трубі.

— Зою! Зою! Де ти? Та йди бо сюди!.. О! Ти не уявляєш собі... Це щось феєричне!

Прикро невдоволена Зоя пішла на поклик і побачила мадам аж на дахові, де та, спершись на балюстраду, дивилася на долину, що розгорталася перед нею. Краєвид був вельми широкий, але сірі випари вкривали його, а шалений вітер наганяв мрячку. Нана мусіла тримати свого капелюха обома руками, щоб його не захопив ві-

тер, тим часом як її сукня просто аж тріпотіла, ніби той прапор.

— Е, ні, вибачте,—сказала Зоя, висунувши носа та зразу ж заховавши його.—Вітер скине вас, мадам... От собача погода!

Мадам не слухала її. Похиливши голову, вона розглядала свою власність там, внизу. Тут було три чи чотири гектари, огорожені муром. Раптом її увагу цілковито захопив город. І вона чим швидше побігла туди, заштовхавши покоївку та лопочучи:

— На городі повно капусти! Великої капусти, от такої!.. І салати, цибулі, щавлю, всього-всього. Ходім хутчій!

Дощ пішов густіший. Нана розкрила свою білу шовкову парасольку і побігла по алеях.

— Мадам простудиться!—крикнула Зоя, спокійно залишившись під дашком ганку.

Але мадам хотіла все бачити. Кожне нове відкриття викликало її вигуки:

— Зою, шпінат! Іди бо сюди! О! Артишоки! Які чудні! То це вони можуть квітнути? О! А це що таке? Я не знаю... Іди сюди, Зою, може ти знаєш?

Покоївка й не ворухнулася. Справді, мадам мабуть збожеволіла.

Тепер дощ ішов зливою, біла шовкова парасолька була вже чорна і не вкривала мадам; з її сукні вода текла струмочками, але це ні трохи її не турбувало. Вона оглядала під зливою свої город та сад, спиняючись біля кожного дерева, нахилиючись над кожною грядкою. Потім побігла зазирнути в колодязь, підняла парникову рямку, щоб побачити, що там під нею є, і заглибилася в розглядання величезного гарбуза. Їй кортіло оглянути всі алеї, негайно відчути своє посідання всіма тими речами, що про них вона вже давно колись мріяла, тьопуючи своїми робітничими черевиками по вулицях Парижу. Дощ подвоївся, але вона не відчувала його, тяжко шкодуючи тільки, що кінчається день. Вона вже добре не бачила, а тільки мацала своїми пучками, щоб упізнати, що воно таке. Раптом у сутінках вона впізнала суніці і вибухнула дитячим криком:

— Суниці, суниці! Ось вони, я почуваю їх!.. Зою, тарілку! Іди рвати суниці.

І, присівши, до брудної землі, Нана покинула свою парасольку, мокнучи під зливою. Вона рвала мокрими руками суниці серед листя. Тим часом Зоя тарілки не несла. І коли Нана підвелася, її охопив жах. Їй здалося, що вона побачила якусь рухливу тінь.

— Тварина!—скрикнула вона, але здивовання скувало її серед алеї, коли вона побачила юнака і впізнала його.

— Як! Це бебе? Що ти тут, робиш, бебе?

— Тихще, чорт побери,—відповів Жорж.—Я прийшов до тебе.

Це її приголомшило.

— Ти довідався про мій приїзд від садівника?.. Ох, цей мені хлопчисько! Він же ввесь мокрий!

— Пусте, я тобі поясню. Дощ захопив мене по дорозі. А потім, я не хотів іти до Гюм'єрів і, переходячи Шу бродом, потрапив у якусь кляту, повну води яму.

Нана відразу забула свої суниці. Вона вся тремтіла від співчуття. Бідолашний Зізі потрапив у яму з водою! Вона потягла його в будинок, кажучи, що накаже затопити каміна.

— Ти знаєш,—озвався він, спиняючись у темряві,—я ховався, боячись, що ти мене лаятимеш, як у Парижі, коли я приходив до тебе несподівано.

Вона засміялася і, не відповідаючи, поцілувала його в лоба. До цього дня вона ставилась до нього як до хлопчика, не зважаючи серйозно на його заяви, розважаючись ним, як явищем без жадного значіння. Тепер же треба було якось прийняти його. Вона неодмінно хотіла, щоб огонь розпалили в її кімнаті, там буде краще. Прибуття Жоржа не здивувало Зою, звиклу до різних зустрічей. Але садівник, що приніс дрова, вельми збентежився, помітивши цього до нитки промоклого гостя, кому він напевне не одчиняв дверей. Та його, як більш непотрібного, одіслали геть. Лямпа освітлювала кімнату, а крім того, яскраво палав огонь.

— Він ніколи не висохне, ще застудиться,—сказала Нана, бачачи, що Жоржа почало трясти.

І ні одних спідніх чоловічих штанів! Вона вже хотіла

покликати садівника, коли їй спала на думку нова вигадка. Зоя, що розпаковувала кофри в убиральні, принесла мадам зміну білизни, сорочку, спідниці, пеньюар.

— Та це ж чудово!—скрикнула Нана.—Зізі може надіти все це! Га? Ти ж не гидуєш з мене?.. Коли твоя одежа висохне, ти одягнешся й хутенько підеш додому, щоб тебе не налаяла твоя мати... Та хутко, а я теж переодягнуся у вбиральні.

Ввійшовши через десять хвилин у хатньому вбранні, вона аж звела руки від зачаровання.

— О, маленький, та й гарний же ти, ніби те дівча!

Він був одягнутий у довгу нічну сорочку в прошвах, вигаптувані пантальони та пеньюар, довгий батистовий пеньюар, оздоблений мережками. В цій одежі він справді нагадував дівча, зі своїми голими руками молодої білявої жінки та рудим волоссям, що ще вогкими кучерями спадало йому на шию.

— Це тому, що він так само тонкий, як і я!—вигукнула Нана, обіймаючи його за талію.—Зою, поглянь бо сюди, як це йому до лиця... Чи бач? Ніби на нього пошито,—крім тільки корсажа, що надто широкий... У бідолашного Зізі там менше, ніж у мене.

— Так, звичайно, там у мене трохи бракує,—осмінувся Жорж.

Він трохи повеселішав. Нана почала застьобувати пеньюар згори донизу, щоб було пристойніше. Вона повертала Жоржа як ляльку, хлопала його, підбивала сукню ззаду, розпитувала, чи добре йому, чи тепло. Ну, звичайно, добре! Хіба може бути щось тепліше за жіночу сорочку? Коли б можна, він би завжди в ній ходив. Він вертівся в ній радий тонкоті білизни, радий цій білій одежі з приємним пахном, що в ньому він ніби відчував саму Нану.

Тим часом Зоя понесла його мокру одежу до кухні, щоб швидше висушити її перед вогнем з виноградної лози. Тоді Жорж, витягшись у кріслі, зважився на признание.

— Скажи, будь ласка, чи ти вечерятимеш сьогодні... Я помираю від голоду. Я не обідав.

Нана розсердилася. От дурень! Втекти від мамі з по-

рожнім шлунком, щоб потрапити в яму з водою! Але вона теж дуже голодна. Неодмінно треба попоїсти. Тільки будемо їсти, що знайдемо. Підкотили до каміна круглого столика і хутко зімпровізували забавний обід. Зоя побігла до садівника, що зробив був капустяного супу на той випадок, коли б мадам не пообідала в Орлеані перед від'їздом сюди; мадам забула написати в листі, що він мав зготувати. На щастя, в льохові всього досить. Отже, у них був капустяний суп зі шматком сала. Потім, покопавшись у своєму кошикові, Нана знайшла там купу різного харчу, взятого на дорогу, між іншим, паштет з гусячої печінки, пакунок цукерок, помаранчі. Обидвоє їли як казкові людожери, з апетитом двадцяти років, по-товариському, не церемонячись. Нана зверталася до Жоржа: «моя мила»,—так було фамільярніше й ніжніше. На десерт вони, щоб не турбувати Зою, одною ложкою виїли слоїк конфітури, знайдений на верхній полиці буфетної шахви.

— Ах, мила моя,—сказала Нана, відштовхуючи столика.—Я вже десять років не обідала так смачно!

Ставало вже пізно, і вона хотіла відіслати малого додому, щоб не було прикрих поголосок. Він же відповів, що час іще є. Крім того, одежа його сохла кепсько, Зоя заявила, що треба почекати ще з годину; а тим що вона ледве стояла на ногах, стомлена подорожжю, то вони одіслали її спати. І залишилися на самоті в німому будинкові.

Вечір був дуже тихий. Огонь жаром завмирав у каміні, було трохи душно в цій великій блакитній кімнаті, де Зоя вже зготувала ліжко, перше ніж піти спати. Розімлівши від тепла, Нана встала, щоб на деякий час відчинити вікно, і, зробивши це, скрикнула:

— Боже ж мій! Як гарно! Поглянь, моя мила!

Жорж підійшов і, немов би підвіконник був надто тісний, обійняв Нана за стан і поклав їй на плече голову. Погода раптово змінилася, з ясного неба круглий місяць укривав село сріблястим серпанком. Панувала глибока тиша; широка долина сполучувалася з безмежним полем, де в застиглому озері сяйва видно було острівці темних дерев. Нана танула від ніжності, почу-

Ваючи себе маленькою дівчинкою. Звичайно, це був неясний спогад подібних ночей, далекої, давно забутої доби її життя. Все, що з нею сталося після її виходу з вагону, ці широкі лани, ці пахучі трави, цей будинок, ця городина, все це так зворушило її, що їй здавалося, ніби вона покинула Париж уже двадцять років тому. Вчорашнє її життя відійшло далеко назад. Тут вона мала цілком нові відчуття. Тим часом Жорж вкривав їй шию пестливими поцілунками, що ще подвоювало її хвилювання. Вона відштовхнула його нерішучою рукою, ніби та дитина, що її вже втомили пестоці, повторюючи, щоб він ішов додому. Він не сперечався. Так, зараз, він піде зараз.

Тут заспівала якась пташка і зразу ж замовкла. Це була очеретянка на бузку під вікном.

— Почекай,—тихо сказав Жорж,—вона боїться світла, я загашу лампу.

І повернувшись та знову взявши її за стан, він додав:

— Ми запалимо її через деякий час.

Тоді, слухаючи очеретянку, тим часом як юнак пригортав її до себе, Нана пригадала: так, вона знає про все це з романсів. Колись вона віддала б душу за отакий місяць, за очеретянку та за сповненого кохання юнака. Господи! Вона готова була заплакати, таким гарним і шляхетним здавалося їй усе це! Ну, звичайно, вона народилася на те, щоб бути пристойною жінкою. І вона відштовхнула Жоржа, що став сміливішим.

— Ні, залиш мене, я не хочу! Це було б дуже гидко, з таким малим... Слухай, я залишуся тобі мамою.

Її опанувала сором'язливість, і вона вся почервоніла. Проте, ніхто не міг її бачити, кімната позад них була повна темряви, а лани перед ними лежали в мовчазній і непорушній самотності. Ніколи ще їй не було так соромно. Та поволі вона відчувала, що знесилюється, не зважаючи й на сором'язливість та обурення. Це переодягання, ця жіноча сорочка та пеньюар, все ще смішило її. Їй здавалося, ніби це дражнить її подруга.

— О! Це ж паскудство, паскудство, — захлиналася вона після останнього зусилля.

І, ніби безневинна дівчина, упала в обійми цього хлопчика перед лицем чудової ночі. Будинок спав.

Другого дня, коли в Фондетах подзвонили до сніданку, стіл у їдальні не був уже надто великий. Перша карета привезла Фошері й Дагене, а за ним від другого потягу приїхав граф де-Вандевр. Жорж зійшов до столу останнім, трохи блідий, з запалими очима. Він заявив, що йому значно краще, але що він іще почуває відгуки вчорашнього приступу. Мадам Гюгон, дивлячись на нього зі стурбованою усмішкою, пригостила його кепсько зачісане цього ранку волосся, тим часом як він одхилився, ніби соромлячись її пестошів. Під час сніданку вона афектовано жартувала з Вандевра, на кого, мовляв, чекала вже п'ять років.

— Нарешті, ось і ви... Як це вам пощастило?

Вандевр підхопив її жартівливий тон. Він оповів, що напередодні програв божевільні гроші в клубі і тоді виїхав сюди, щоб тут у провінції раз назавжди покласти цьому край.

— Слово честі, коли ви знайдете мені дівчину зі спадщиною в цій місцевості... Тут напевне є чарівні дівчата.

Стара так само подякувала Дагене й Фошері, що вони прийняли запросини її сина. Та тут вона відчула ще більш приємне здивовання, побачивши, що до їдальні входить маркіз де-Шуар, підвезений третьою каретою.

— Ах,—скрикнула вона,—ви напевне побачення тут на сьогодні призначили, заздалегodi умовилися... Бо що це твориться? Кілька років не можна було дочекатися нікого з вас, а сьогодні ви всі тут разом... О, я не скаржитимусь.

Додали куверта. Фошері сидів поруч графині Сабіни, дивуючись, як це вона, така сумна й байдужа в суворому сальоні на вулиці Міроменіль, може бути така жвава й весела тут. Дагене, сидячи ліворуч Естели, почував себе, здається, досить ніяково в сусідстві з цією високою мовчазною дівчиною, чиї гострі лікті прикро вражали його. Мюффа й Шуар з-підлоба позирали один на одного, тим часом як Вандевр і далі жартував відносно свого майбутнього шлюбу.

— Щождо дами,—доповнила мадам Гюгон,—то я маю нову сусідку, кого ви повинні знати.

І вона назвала Нана. Вендевр удав щире здивовання.

— Як? Тут поблизу маєток Нана?

Фошері й Дагене теж скрикнули. Маркіз де-Шуар їв дичину, ніби не розуміючи. Ніхто з чоловіків навіть не посміхнувся.

— Справді, справді,—відповіла стара.—І ця особа навіть учора ввечорі приїхала до Мін'їоти, як я вже казала. Я довідалась про це вранці від садівника.

Тут усі пани не могли приховати вже справжнього здивування. Всі підвели голови. Що? Нана вже приїхала? Та вони ж чекали її тільки завтра, гадаючи, що випередять її! Один тільки Жорж зі спущеними віями та втомою в очах розглядав свою шклянку. Від початку сніданку він ніби спав, спав з розплющеними очима, невиразно посміхаючись.

— Ну, все ще не видужав, Зізі?—запитала його мати, не відриваючись від нього очима.

Він стрепенувся і, почервонівши, відповів, що зараз усе гаразд; при цьому у нього був вигляд мрійної й ласої дівчини, що занадто багато танцювала.

— А що це у тебе на шиї?—спитала стривожена мадам Гюгон.—Щось дуже червоне.

Він захвилювався й зніяковів. Він не знає, у нього взагалі нічого нема на шиї. Потім, підтягши вгору комірець своєї сорочки, відповів:

— Ах, це мабуть якась комашка вкусила.

Маркіз де-Шуар скося позирнув на маленьку червону пляму. Мюффа теж подивився на Жоржа. Сніданок закінчили обмірковуванням проектів екскурсії. Фошері чимраз дужче вражав сміх графині Сабіни. Коли він передавав їй тарілку з фруктами, у них зіткнулися руки, і вона коротко поглянула на нього таким темним поглядом, що він знову згадав те признання свого сп'янілого приятеля. Вона якось була вже не та, щось нове більше виявлялося в ній; її сіра фулярова сукня м'яко облягала їй плечі, надаючи волі її тонкій і нервовій елегантності.

Виходячи з-за столу, Дагене лишився позаду з Фо-

шері, щоб прикро поглузувати з Естели, цього «гарного віника в обійми чоловіка». Але він одразу споважнів, коли журналіст назвав йому чотириста тисяч франків,— посаг Естели.

— А мати?—спитав Фошері.—Ну! От шикарна жінка!

— О! Про цю нема й слова!.. Але ж до неї й не підступишся, любий мій!

— Ну, хто зна... Ще побачимо.

Цього дня виходити не можна було, бо від часу до часу перепадав густий дощ. Жорж поквапився зникнути, замкнувшись у своїй кімнаті на два повороти ключа. Гості уникали пояснень межі себе, добре розуміючи, чого вони тут з'їхалися. Вандеврові, що дуже програвся, справді скортіло побути на сільському повітрі і він розраховував на сусідство своєї приятельки, коли б йому стало нудно. Фошері, використовуючи відпустку, що дала йому переобтяжена в ці дні Роза, намірявся умовитися з Нана про другу статтю, якщо сільський відпочинок збудить у них взаємну ніжність. Дагене, що посердився з нею після її зближення зі Стене, гадав відновити знайомство, сподіваючись, що при нагоді й йому щось там перепаде. Щождо маркіза де-Шуара, то він вичікував свого часу. Але з-посеред усіх цих приклонників, що прибігли слідом за Венерою, коли вона ще й не встигла гаразд змити свої рум'яна, найпалкішим був Мюффа, найбільш змучений новими почуттями бажання, страху й гніву, що боролися в його зворушеній до дна істоті. Він мав формальну обіцянку, що Нана на нього чекає. Чого ж вона приїхала на два дні раніше? І він ухвалив піти в Міньюту того ж вечора після обіду.

Вечером, коли граф вийшов з парку, Жорж вибіг слідом за ним, але покинув його на дорозі через Гюм'єри, перейшов сам Шу і вскочив до Нана, ледве дихаючи, роздратований та з повними сліз очима. Так, він добре розуміє, цей старигань іде сюди на побачення! Здивована цією сценою ревнощів, вся зворушена таким поворотом справи, Нана обняла й почала заспокоювати його, як тільки могла. Та ні ж бо, він помиляється, вона ні на кого не чекає; якщо граф прийде, то це зовсім не її провина. І дурило ж цей Зізі, оттак псувати собі кров

з-за дурниць! Головою своєї дитини вона присягається, що любить тільки свого Жоржа. І вона цілувала його, утираючи йому сльози.

— Слухай, ти побачиш, що все тут тільки для тебе,— почала вона знову, коли Жорж трохи заспокоївся.— Приїхав Стене, він там нагорі... Ти знаєш, що його я не можу викинути за двері.

— Так, я знаю, я говорю не про нього, — озвався юнак.

— Ну от! Я його залишила в далекій кімнаті, сказала йому, ніби я хвора. Він розпаковує свій кофер... Раз тебе ніхто не помітив, то сховайся хутчій у моїй кімнаті і чекай на мене.

Жорж плигнув їй на шию. Так це правда, що вона його трошки кохає? Тоді, як вчора? Вони загасять лампу і пробудуть у темряві аж до світанку. Тут дзенькнув дзвоник і Жорж тихенько втік. Нагорі в кімнаті Нана він зняв черевики, щоб не стукати і сховався за завісою, слухняно чекаючи на Нана.

Нана зустріла графа Мюффа ще схвильована, почувуючи певну ніяковість. Вона йому обіцяла і навіть хотіла дотримати свого слова, бо ця людина здавалася їй серйозною. Але справді, хто б міг уявити собі вчорашню історію? Цю подоріж, цей будинок, що вона його не знала, цього юнака, що прибіг зовсім мокрий; і як їй усе це сподобалося, яка розкіш буде повторити! Тим гірше для графа! Вже три місяці вона змушувала його чекати, удаючи з себе пристойну жінку, щоб іще дужче розпалити його. Ну що ж, він почекає ще, він може навіть піти собі геть, коли це йому не до вподоби. Надто велика підлість була б дурити Жоржа.

Граф сидів з церемонним виглядом дачного сусіди, що прийшов з візитою. Тільки тремтіли йому руки. Пристрасть, підстьобувана досвідченою тактикою Нана, творила в цій сангвінічній і не зіпсутій натурі вже давно жахливе спустошення. Ця, завжди така поважна людина, цей камергер, що так вільно почував себе в залах Тюільрі, кусав уночі свою подушку і плакав у розпучі, ввесь час уявляючи собі той спокусливий образ. Та цього разу він ухвалив покінчити з цим. По дорозі сюди, серед

глибокого спокою вечірнього присмерку, він мріяв про насильство. І зразу ж, після перших слів, він хотів схопити Нана обома руками.

— Ні, ні, обережніше,—сказала вона просто, не сердячись і посміхаючись.

Він тримав її, зціпивши зуби, а коли вона почала пручатися, він брутально нагадав їй, що прийшов з нею спати. Все посміхаючись і все ж стурбована, вона простягла йому руки і перейшла в розмові на «ти», щоб зм'якшити свій опір.

— Слухай, любий, заспокойся... Я справді не можу... Стене приїхав.

Але він наче збожеволів,—ніколи вона не бачила чоловіка в такому стані. Її охопив жах; вона затулила йому долонею рота, щоб заглушити його вигуки і, знизивши голос, благала його мовчати й випустити. Тут стало чути кроки Стене. Це ж ідіотство, кінець-кінцем! І коли Стене ввійшов, він почув, як Нана, м'яко простягаючись у глибині крісла, говорила:

— Мене просто зачарувало село...

Вона перебила себе, повернувши голову:

— Любий, граф Мюффа, гуляючи, побачив світло і прийшов привітати нас із приїздом.

Чоловіки стиснули одне одному руки. Мюффа мовчав, тримаючи обличчя в затінку. Стене був похмурий. Забалакали про Париж; справи стояли, на біржі творилося різне паскудство. Через чверть години Мюффа попрощався. І коли молода жінка проводжала його, він попросив побачення на наступну ніч. Але Нана відмовила йому. Стене майже відразу пішов спати, вилаявшись на адресу вічних жіночих хвороб. Нарешті, обидвоє подалися геть! Коли Нана змогла прийти до Жоржа, вона знайшла його цілком слухняного за завіскою. Кімната була темна. Ледве Нана сіла поруч Жоржа, він повалив її і обидва почали качатися по підлозі, спиняючись та заглушуючи поцілунками сміх, коли їм траплялося наштовхнутися голими ногами на меблі.

А десь далеко гюм'єрівською дорогою повільно йшов граф Мюффа, знявши капелюха, прохолоджуючи свою розпалену голову свіжістю мовчазної ночі.

Дні за днями життя було розкішне. В обіймах юнака Нана почувала себе п'ятнадцятилітньою. Від цих молодих пестошей у ній, що до огиди звикла до чоловіків, розквітла квітка кохання. Їй повернулася здатність несподівано червоніти, тремтіти від хвилювання, сміятись і плакати, їй повернулася тривожна дівоча вдача, проїнята бажаннями, що за них їй було соромно. Ще ніколи не переживала вона нічого подібного. Сільське життя сповнювало її ніжності. Ще дитиною вона довго зберігала в собі бажання жити на лузі, з козою,—це після того, як одного разу побачила на схилі військового валу козу, що була прив'язана до кілочка і мекала. Тепер цей маєток, уся ця земля, що їй належала, сповнювали її безмежним захопленням, настільки перевершилися її бажання. Вона переживала нові для неї почуття молоденької дівчини, і коли ввечорі, надихавшись за день чистого повітря, п'яна з пахощів від зеленого листу, приходила вона до свого схованого за завісою Зізі, то їй здавалося, що це пригода пансіонерки на вакаціях, кохання з молоденьким кузенком, з яким вона згодом одружиться. І вона тремтіла від найменшого шелесту, ніби боячись, щоб не почули батьки, та ласуючи з ніжного дотику й невимовної пожадливості першого гріха.

В ці дні Нана посіли також фантазії сантиментальної дівчини. Вона годинами дивилася на місяць. Одної ночі їй скортіло піти з Жоржем у сад, коли весь будинок спав; обійнявшись за стан, вони гуляли під деревами, лягали також на траву, де їх покропила роса. Другий раз у кімнаті вона ридала на шиї у юнака, крізь сльози заявивши йому, що боїться смерті. Вона часто співала один романс мадам Лера про квіти та птахів, розчулюючись до сліз та перебиваючи спів, щоб ухопити Жоржа в палкі обійми і вимагати від нього запевнень про вічне кохання. Кінець-кінцем, вона ставала зовсім божевільною, як це вона визнавала згодом сама, коли вони обидва, знову ставши товаришами, палили на краю ліжка цигарки, стукаючи п'ятами голих ніг по підлозі.

Що ж остаточно розтопило серце молодої жінки, так це прибуття Люї. Вибух її материнської любови нагадував якийсь раптовий приступ божевілля. Вона несла

свого сина на сонце, милуючися з того, як він дригав ногами, та качався з ним у траві, вбравши його як маленького принца. Вона зразу ж наказала, щоб він спав поруч неї в сусідній кімнаті, де мадам Лера, дуже вражена сільським повітрям, негайно починала хропти, ледве тільки лягала на спину. І Люї не робив ніякої шкоди Зізі, навпаки. Вона казала, що у неї двоє дітей, вона сполучала їх у своїй ніжності. Вночі вона по десять раз покидала Зізі, щоб поглянути, чи спокійно дихає Люї, а повернувшись, віддавала своєму Зізі залишки своєї материнської ніжності, удаючи з себе мануню; йому ж, уже доста розбещеному, дуже подобалося прикидатися дитиною на руках цієї високої дівчини, що заколисувала його як немовлятко.

Зачарована таким життям, Нана одного разу серйозно запропонувала Жоржеві залишитися на селі. Вони відішлють від себе всіх і житимуть самотні—він, вона й дитина. І вони аж до світанку будували тисячі проєктів, не чуючи мадам Лера, що хропла на всі заставки, втомлена збиранням польових квітів.

Це чарівне життя тривало щось із тиждень. Граф Мюффа приходив щовечора, але вертався з напухлим від крові обличчям та гарячими руками. Одного вечора його навіть не впустили, бо Стене поїхав до Парижу і йому сказали, що мадам хвора. Нана чим далі, то дужче обурювалася думкою зрадити Жоржа. Адже хлопчик такий невинний і так вірить у неї! Вона б уважала тоді себе за останню з останніх! А крім того, це була б огидна річ. Зоя, мовчки й погордливо поглядаючи на цю пригоду, міркувала собі, що її мадам уже зовсім здуріла.

На шостий день цю ідилію раптом перервала ціла банда візиторів. Нана свого часу покликала в гості безліч народу, сподіваючись, що ніхто не приїде. Отже, одного післяполудня вона дуже здивувалася й розсердилася, побачивши повний гостей омнібус, що спинився перед ворітьми Міньюти.

— Це ми!—вигукнув Міньюн, перший виходячи з карети та витягаючи своїх синів Анрі й Шарля.

Далі вийшов Лябордет, подаючи руку довженній

низці дам: Люсі Стюарт, Кароліні Геке, Татан Нене, Марії Бльон. Нана гадала, що це вже кінець, коли з підніжки сплигнув ля-Фалюаз, щоб тремтячими руками підхопити Гага та її дочку Амелі. Приїхало одинадцять персон. Вмостити всіх було складним завданням. В Мін'йоті було п'ять кімнат для гостей, при чім в одній з них жила мадам Лера з Люї. Найбільшу кімнату дали подружжю Гага з ля-Фалюазом, ухваливши, що Амелі спатиме на розкладному ліжкові, в невеличкому туалетному кабінеті поруч. Мін'йон і його двоє синів розташувалися в третій кімнаті, Лябордет у четвертій. З останньої зробили дортуар з чотирма ліжками для Люсі, Кароліни, Татан і Марії. Щождо Стене, то він мусів спати на дивані в їдальні. Через годину, коли все було полагоджено, Нана, спочатку вельми люта, захопилася своєю ролею господині замку. Дами хвалили Мін'йоту,—адже це чудовий маєток, моя дорога! Крім того, вони привезли їй подих паризького повітря, пльотки останнього тижня, переказуючи їх усі разом, сміючись, вигукуючи, штовхаючись. А як, між іншим, Борденав? Що він казав про втечу?

Та нічого особливого. С початку лаявся, погрожував, що поверне її через поліцію, а потім просто поставив дублершу і ця дублерша, маленька Віолен, навіть мала в Білявій Венері не поганий успіх. Ця звістка стривожила Нана.

Була тільки четверта година. Надумали піти погуляти.

— А знаєте?—сказала Нана.—Я саме намірялася збирати картоплю, коли ви приїхали.

Тоді всім забажалося йти збирати картоплю, навіть не переодягшись. Вирушила ціла екскурсія. Садівник і двоє помічників були вже на городі, в глибині маєтку. Дами поставали на коліна, колупаючись у землі пучками з каблучками та голосно вигукуючи, коли знаходилася особливо велика картоплина. Це була для них величезна розвага! Особливо ж тріюмфувала Татан Нене; замолоду вона стільки накопалася картоплі, що тепер, забувши обережність, давала всім поради, називаючи їх при тім йолопами. Чоловіки працювали менш завзято. Мін'йон з виглядом поважної людини використовував своє пере-

бування на селі, щоб поповнювати виховання своїх синів, і тому зараз розповідав їм про Пармантье ¹.

Увечорі під час обіду всі були божевільно веселі і їли зі звірячим апетитом. Захоплена всім цим Нана навіть полаялась зі своїм метр-д'отелем, колишнім слугою єпископа Орлеанського. Під час кави дами курили сигаретки. Гамір, ніби з весілля, виривався з вікон і линув у далечінь тихої ночі, тим часом як запізнілі з поля селяни спинювалися біля тину, щоб поглянути на залитий світлом будинок.

— Ах, як це прикро, що ви позавтра від'їдете,— сказала Нана.—Ну, та ми ще щось улаштуємо.

Отже, надумали другого дня, у неділю, відвідати руїни старовинного Шамонського абатства, за сім кілометрів від Міньюти. П'ять карет з Орлеану візьмуть гостей після сніданку і привезуть їх назад обідати в Міньюті о сьомій годині. Це буде чудова розвага.

Цього вечора, як звичайно, граф Мюффа зійшов на горба перед ворітьми маєтку, щоб подзвонити. Яскраво освітлені вікна та вибухи голосного реготу здивували його. Впізнавши голос Міньюна, він зрозумів усе і пішов геть, до краю роздратований цією новою перешкодою та готовий зважитись на якесь насильство. Щождо Жоржа, то він, мавши ключа від невеличкої хвіртки в сад, спокійно досяг кімнати Нана, прокравшись попід муром будинку. Однак, він мусів чекати на неї. Кінецькінцем, далеко за північ, вона прийшла дуже п'яна з іще ніжнішими материнськими почуваннями, ніж у минулі ночі. Коли вона пила, то ставала такою ласою до кохання, що аж набридала. І от їй неодмінно забажалося, щоб Жорж їхав з нею в Шамонське абатство. Він сперечався, боячись, що його побачать; коли його помітять у кареті з нею, це буде жахливий скандал. Але вона, охоплена галасливою розпукою покинутої жінки, залилася слізьми, і він мусів заспокоїти її формальною обіцянкою взяти участь в екскурсії.

— Так ти мене дуже кохаєш?—лопотіла вона.—По-

¹ Піонер культивування картоплі у Франції (1737—1813). *Прим перекл.*

втори, що ти мене дуже кохаєш! Скажи, мій любий вовчику, коли я умру, чи ти дуже шкодуватимеш за мною?

У Фондетах сусідство Нана перекинуло догори ногами весь будинок. Кожного ранку під час снідання поважна мадам Гюгон проти своєї волі зверталася до цієї жінки, переказуючи рапортоване їй садівником, немов опанована тим кепським впливом повій на найпорядніших буржуазок. Завжди така поблажлива, вона тепер обурювалася, в розпуці невиразно передчуваючи якесь нещастя і з жахом вичікуючи на нього вечорами, ніби від присутності поблизу дикого звіра, що втік із звіринця. Вона сварилася зі своїми гістьми,—закидаючи їм, що вони кружляють навколо Міньйоти. Наприклад, люди бачили на великому шляхові де-Вандевра, що весело розмовляв із якоюсь дамою без капелюха. Але він оборонявся, кажучи, що то була не Нана, бо й справді це була Люсі, що проводила його, бажаючи розповісти йому, як вона викинула за двері свого третього принца. Маркіз де-Шуар теж виходив щодня, але пояснював це наказом свого лікаря. Щождо Даґене й Фошері, то Гюгон була несправедлива. Особливо перший не покидав Фондети, зрікшись свого проєкта примирення з Нана та виказуючи особливо делікатну уважність до Естели. Фошері теж лишався з графінями Мюффа. Один тільки раз він зустрів на вузькій стежці Міньйона з повними руками квітів, захопленого курсом ботаніки для своїх снів. Обидва поручкалися й поділилися новинами про Розу. Вона почуває себе чудово; кожний з них одержав сьогодні вранці від неї листа, де вона прохала їх іще деякий час покористатися з гарного повітря. З усіх своїх гостей мадам Гюгон не докоряла тільки графові Мюффа та Жоржеві; граф, що мав важливі справи в Орлеані, просто не міг бігати за босячкою; щождо Жоржа, то нещасний хлопець почав серйозно турбувати її, бо кожного вечора у нього починалася така жахлива мігрена, що він мусів лягати спати ще завидна.

Тим, що граф після полудня завжди зникав, то Фошері став постійним кавалером графині, а коли вони ходили в кінець парку, він носив її складний стілець та парасольку. Понад те, він розважав її своїм легковаж-

ним розумом дрібного журналіста і спонукав до тих несподіваних інтимностей, що дозволяються на селі. Вона ніби охоче йшла цьому назустріч, пробуджена до нової молодости товариством цього юнака, чия галаслива поведінка ніяк не могла компромітувати її. Іноді, коли вони на хвилину опинювались удвох за якимсь кущем, вони раптом переставали сміятися, очі їхні зустрічалися в серйозному допитливому погляді, ніби вони заглядали одне в одного, все розуміючи.

У п'ятницю на сніданку треба було ставити новий куверт. Приїхав Теофіль Вено, кого, як згадала мадам Гюгон, вона закликала до себе в гості минулої зими у графів Мюффа. Він горбився й удавав із себе простеньку незначну людину, ніби не помічаючи заклопотаної запобігливості, що з нею всі до нього ставилися. Коли йому пощастило відвернути увагу від себе, то він, хрумкаючи грудочку цукру на десерті, пильно оглянув Дагене, що накладав суніці Естелі і прислухався до Фошері, чий анекдот у ту хвилину дуже насмішив графиню. Ледве тільки хтось на нього поглядав, він усміхався з безневинним виглядом. Виходячи з-за столу, він узяв графа під руку і повів його до парку. Всі знали, що Вено, після смерті матері графа, мав на нього величезний вплив. З приводу панування старого адвоката в господі графа ходили чудернацькі чутки. Фошері, кому приїзд Вено, без сумніву, заваджав, поясняв Жоржеві й Дагене, що джерелом багатства Вено був великий процес, виграний ним колись на користь єзуїтів. І ця ніби проста людина, казав далі Фошері, цей жахливий панок із солодким і скоромним поглядом, брав тепер участь у всіх брудних інтригах попівства. Юнаки почали глузувати з цього, вважаючи, що у страшного дідка зовсім ідіотський вигляд. Уява про невідомого, велетенського Вено, що орудує справами клерикалізму, була для них просто безглуздою вигадкою. Але вони замовкли, коли знову з'явився граф Мюффа, все ще під руку з безневинним дідком, дуже блідий, з червоними, ніби від плачу, очима.

— Балакали, мабуть, про пекло, — стиха глузливо зауважив Фошері.

Почувши це, графиня Сабіна повільно повернула го-

лову і їхні очі зустрілися одним з тих довгих поглядів, що ними вони обережно промацували одне одного, перше ніж на щось зважитись.

За звичкою після сніданку всі сходили вниз на терасу, звідки видно було всю околицю. У неділю погода була надзвичайно гарна. До десятої години побоювалися дощу, але небо, не розчистившись, оповилося молочним туманом, світлоносним порохом, наскрізь пройнятим соняшним сяйвом. Тоді мадам Гюгон запропонувала маленькою хвірткою вийти з тераси і пішки прогулятися від Гюм'єрівського горба до Шу. Вона любила ходити пішки, ще дуже жвава для своїх шістдесяти років. Та й усі інші в один голос заявляли, що ніяких екіпажів не треба. Так усі, трохи розбившись, рушили до дерев'яного мосту через річку. Фошері й Дагене були спереду, з дамами Мюффа; граф і маркіз ішли за ними обабіч мадам Гюгон, а Вандевр, коректно занудьгувавши від цієї довгої дороги, ішов у хвості, смокчучи цигарку. Пан Вено, прискорюючи чи затримуючи свою ходу, приставав то до одної, то до другої групи, все посміхаючись, ніби бажаючи все чути.

— А бідолашний Жорж в Орлеані!—говорила мадам Гюгон.—Він хотів порадитися про свою мігрень зі старим доктором Таверньє, що більше не виїздить... Так, ви ще не прокинулися, як він уже й поїхав, ще перед сьомою. Проте, це розважить його.

Та в цю хвилину вона спинилася з вигуком:

— Дивіться, чого це вони чекають там, біля мосту?

Справді, дами, Дагене й Фошері завагалися перед мостом, ніби їх турбувала якась перешкода. Тим часом дорога була вільна.

— Вперед!—вигукнув граф.

Вони не поворухнулися, дивлячись на щось таке, чого ще не могли бачити інші, бо обсаджений густою завісою тополь шлях круто там завертав. Тільки чимраз дужче чути було гамір і сміх голосів, торохтіння коліс та цв'юхкання пуг. І раптом з'явилася валка з п'ятьох екіпажів, що були набиті по саме нікуди, виблискуючи яскравими блакитними й рожевими дамськими вбраннями.

— Що це таке?—здивовано запитала мадам Гюгон.

Але зразу ж зрозуміла, відгадала, обурена таким захопленням її шляху.

— О! Це та жінка!—стиха проказала вона.—Ідіть же, ідіть! Не звертайте уваги...

Але було вже пізно. П'ять екіпажів, що везли Нана з компанією до Шамонських руїн, уже виїхали на місток. Фошері, Дагене і дами Мюффа мусіли одійти, а мадам Гюгон і інші теж спинилися вздовж шляху. Це була чудова валка. Сміх в екіпажах ущух, обличчя з цікавістю повернулися до товариства мадам Гюгон. Обидва гурти уважно розглядали один одного серед повної тиші, порушеної тільки мірним стуком копит по дерев'яній підлозі. Марія Бльон і Татан Нене, розлігшись у першому екіпажі як герцогині, з сукнями, що спадали аж до коліс, погордливо поглядали на цих порядних жінок, що йшли пішки. Далі їхала Гаґа, сповнюючи своєю персоною весь екіпаж і загородивши ля-Фалюаза, від кого видно було лишень стурбований ніс. Потім їхали Кароліна Геке з Лябордетом, Люсі Стюарт із Міньюном та його синами, а в кінці всієї валки, в шарабані поруч Стене, їхала Нана, мавши на ослінчикові перед собою бідолашного хлопця Зізі, стискаючи його коліна в своїх.

— Це остання, правда?—спокійно запитала графиня у Фошері, удаючи, ніби не пізнає Нана.

Колесо шарабана ледве не вчепило її, але вона не відступила й на крок. Обидві жінки вимінялися глибоким поглядом, одним з тих коротких поглядів, що дають людям повні й остаточні висновки. Чоловіки трималися цілком пристойно. Фошері й Дагене дивилися холодно і не впізнали нікого. Боячись небажаного жарту з боку цих дам, стривожений маркіз зламав стеблинку і крутив її між пучками. Один Вандевр, спинившись трохи осторонь, віями привітався з Люсі, що відповіла усмішкою, проїздячи повз нього.

— Обережніше!—прошепотів Вено, стоячи за спиною графа Мюффа.

Глибоко збентежений граф слідкував очима за образом Нана, що линув перед ним. Його дружина, повільно обернувшись, допитливо дивилася на нього. Тоді він устромив очі в землю, ніби бажаючи втекти від тупоту

коней, що підхопили й несли геть його тіло й душу. Він ледве не крикнув од муки, зрозумівши все, коли побачив Жоржа схованого в сукні Нана. Хлопець! Те, що вона віддала перевагу хлопцеві, от що краяло йому серце. До Стене він був байдужий, але цей хлопець!

Тим часом мадам Гюгон спочатку не впізнала Жоржа. Переїздячи міст, він був би сплигнув у річку, коли б коліна Нана не втримали його. Тоді, захолонувши, білий як простирадло, він закам'янів на місці, ні на кого не дивлячись. Може ж його не помітять.

— Ах, боже ж мій!—раптом скрикнула стара дама.— Та це ж Жорж із нею!

Екіпажі проїхали в атмосфері приголомшености людей, що були знайомі між собою, але не могли привітатися. Здавалося, що ця коротка прикра зустріч триватиме цілу вічність. Та все ж колеса хутко везли в осяяну сонцем далечінь ці набиті повіями екіпажі, заласкані теплим вітром; жіночі вбрання на них лопотіли, відновився сміх, разом з глузливими жартами та кинутими назад поглядами на гурток людей з вищого стану суспільства, що лишилися край дороги, до останньої міри стурбовані. Оглянувшись назад, Нана побачила, що вони постояли вагаючись, а потім від мосту повернули назад.

Схилившись на руку графа Мюффа, мадам Гюгон ішла мовчазна і така сумна, що ніхто не зважувався розраджувати її.

— Скажіть но,—гукнула Нана до Люсі, що вихилилася з сусіднього екіпажу,—чи бачили ви Фошері, люба моя? Ну й мерзотник! Він мені заплатить за це! А Поль, цей хлопчина, до кого я була така добра! Обидва навіть не ворухнулися... Оце так ввічливі люди, справді!

І вона вчинила жахливу сцену Стене, що вважав поведінку тих панів за цілком коректною.—Так ми не заслуговуємо навіть на те, щоб перед нами зняти капелюха? Перший-ліпший нахаба може нас образити? Мерсі, Стене теж гарна цяця! Досить! Зі знайомою жінкою завжди треба вітатися!

— А хто такий он та висока?—гукнула Люсі, покриваючи голосом торохтіння коліс.

— То графиня Мюффа,—відповів їй Стене.

— Ага! Я так і думала,—озвалася Нана.—Ну, дорогий мій, хай хоч і графиня, а все ж вона не якась там особливе добро... Так, так, зовсім не якась особливе добро... У мене, знаєте, нюх на людей, правду кажу! Тепер я знаю її як облуплену, вашу графиню... Хочете—закладемося, що вона спить із цією гадюкою Фошері? Кажу вам, що вона спить із ним! Між жінками цього не сховаєш.

Стене знизав плечима. Його кепський іще звечора настрій чимраз гіршав. Він одержав листи, що змушували його другого дня вранці повернутися до Парижу. Та й чи ж варто сидіти на селі тільки для того, щоб спати на дивані в ідальні?

— А цей бідолашний хлопчик!—раптом ніжно зауважила Нана, побачивши блідого й закам'янілого Жоржа, що ледве дихав.

— Як ви гадаєте, чи мама пізнала мене?—ледве спромігся він запитати.

— О, звичайно! Вона ж крикнула... Це моя провина. Ти не хотів їхати з нами. Я тебе присилувала... Слухай, Зізі, хочеш я напишу твоїй матері? У неї дуже поважний вигляд. Я напишу їй, що ніколи тебе не бачила, що це Стене вперше привів тебе сьогодні.

— Ні, ні, не пиши,—заперечив Жорж дуже схвилювавшись,—я все залагоджу сам. А як мені допікатимуть, то я більше й не повернуся додому.

Але надалі він сидів байдужий до всього, підшукуючи потрібну брехню на вечір. П'ятеро екіпажів котилися рівним і нескінченним простим шляхом, обсадженим прегарними деревами. Сріблясто-сіре повітря сповивало місцевість. Дами перегукувалися з одного екіпажа в другий поза спинами кучерів, що потроху глузували з цієї чудернацької компанії. Подеколи котрась із них підводилася, щоб подивитися навколо, і стояла так, спершись на сусідське плече, поки раптовий струс екіпажа не скидав її назад на ослінчика. Тим часом Кароліна Геке поважно розмовляла з Лябордетом. Обидва були тої думки, що не мине й трьох місяців, як Нана продасть свою віллу, і тому Кароліна доручала Лябордетові перекупити її за дурничку. Перед ними закоханий ля-Фалюаз, не

можучи досягти апоплексичної потилиці Гаґа, цілував їй куточок спини крізь вбрання, що тріснуло від напруги, тоді як Амелі, сидячи рівно на ослінчику, наказувала їм покинути це, бо їй набридло маячити тут зі складеними руками, дивлячись, як цілують її матір. В другому екіпажі Міньйон, щоб здивувати Люсі, питав у своїх синів байки Ляфонтена. Особливу спритність виявляв Анрі, що проказував їх одним духом, не спиняючись. А спереду Марія Бльон почала вже нудьгувати, втомлена від глузування з цієї колоди Татан Нене, що вірила її оповіданням, ніби паризькі молочники фабрикують яйця з клею та шафрану. Та й далеко ж, чи приїдемо ми колись на місце? Це питання, переходячи з екіпажа до екіпажа, досягло до Нана, що, спитавши свого кучера, підвелася й крикнула:

— Ще чверть години... Он бачите там церкву за деревами?

І потім додала:

— А чи знаєте ви, що власниця Шамонського замку—це, здається, зірка з часів Наполеона?.. О, там така розбещена, як мені казав Жозеф, чувши це від слуг єпископа, така зіпсута, що інших таких і в цілому світі нема. Тепер вона все воловодиться з попами.

— А як її прізвище?—спитала Люсі.

— Мадам д'Анґляр.

— Ірма д'Анґляр? Я її знала?—скрикнула Гаґа.

По всіх екіпажах залунали вигуки, що мимоволі прискорили ходу коней. Всі повитягали голови, щоб побачити Гаґа. Марія Бльон і Татан Нене обернулися, ставши коліньми на ослінчика та тримаючись руками за відкинутий верх екіпажа. Полинули запитання, змішані з прикрими жартами, що виявляли приховане захоплення. Гаґа знала її, і це вражало їх усіх, з пошани до такої далекої минувшини.

— Ну, що ж, я була молода,—сказала Гаґа.—Проте, я все ж пригадую, що бачила, як вона проїздила повз мене. Про неї оповідали, що вдома вона потворна, але в своїй кареті вона була надзвичайно шикарна. І чого їй тільки не закидали! Такі дивовижні витівки, таку брудноту та хижу зажерливість, що просто здохнути можна..

Мене не дивує, що вона має замок. Вона вам так обчищала людину, що з неї й порошок вже не можна було здути... Ах! Ірма д'Англяр іще живе! Ну, мої кошенятка, їй мабуть уже дев'яносто років.

Дами одразу споважніли. Дев'яносто років! З них, як вигукнула Люсі, ні одна не проживе так довго! Всі вони—трухлятина. На це Нана заявила, що вона не хоче ставати старою кісткою; це була б занадто нудна історія. Вже під'їздили і розмова увірвалася, перебита цвяхканням пуг кучерів, що розгонили під кінець своїх коней. Проте, і серед цього гамору Люсі почала нову розмову про інше, умовляючи Нана виїхати завтра ж з усією бандою до Парижу. Виставка незабаром зачиняється, всім їм треба повертатись до Парижу, де сезон перевищував усі їхні сподіванки. Але Нана вперлася. Вона не навидить Париж, вона так скоро не поїде туди.

— Правда, любий, ми залишаємося,—звернулася вона до Жоржа, стискуючи йому коліна і не турбуючись присутністю Стене.

Екіпажі раптом спинилися. Здивована компанія зійшла в порожній місцевості, біля підніжжя горба. Треба було, щоб кучери показали пасажирам кінцями своїх пуг руїни старовинного Шамонського абатства, схованого серед дерев. Всі відчули велике розчарування. Дами вважали, що це просто якесь ідіотство, якась купа вкритих ожиною уламків з половиною зруйнованої вежі. Справді, заради цього не варто було їхати за два льє. Тоді кучер показав їм на замок, чий парк починався біля абатства, порадивши їх пройтись трохи пішки попід мурами. Вони прогуляються, а тим часом коні під'їдуть і будуть чекати на них на сільському майдані. Це чудова прогулянка. І компанія пристала на цю пропозицію.

— Ах, чорт! Ірма влаштувалася не погано!—вигукнула Гаґа, спинившись на шляху перед ґратками на розі парку.

Всі мовчки подивилися на велетенські зелені нетрі, що їх закривали ґратки. Потім вузькою стежечкою пішли попід муром парку, часто підводячи очі, щоб висловити своє захоплення деревами, що творили над їхніми головами зелене склепіння своїм височенним гіллям. Через

три хвилини вони опинилися перед новими ґратками. Ці дозволяли бачити широку галявину, що на ній два столітніх дуби розстелили скатертину з тіні; ще через три хвилини нові ґратки розгорнули перед ними довженну алею, тінистий коридор, що закінчувався плямою соняшного саява, як тою зіркою. Здивовання, спочатку мовчазне, поволі почало виявлятися вигуками. Зрозуміло, глядачі пробували глузувати, але в тім відчувалася заздрість і кінець-кінцем видовисько цілком захопило їх. Яка сила, ця Ірма! Ось на що здатна справжня жінка! Деревам не видно було кінця; повсякчас повторювалися килими плющу по мурові, дахи павільйонів над муром, завіси з тополь, великі маси в'язів і осик. Невже цьому нема кінця? Дами хотіли побачити, нарешті, житло, втомлені повсякчасними зупинками, знаходячи на них тільки зелене царство. Вони хапалися обома руками за ґратки, тулилися обличчям до заліза. Почуття пошани тримало їх на певній дистанції, і вони мріяли про незримий у цьому безмежному просторі замок. Незабаром, незвиклі ходити пішки, вони потомилися. А мур усе тягся, вздовж стежки все бігла рівна лінія сірого каменю. Дехто з дам, втративши надію дійти до кінця, почали балачку про поворот назад. Але що більше зростала їхня втома, то дужче відчували вони пошану, проймаючись впливом спокійної величності цього розкішного маєтку.

— Це ж, кінець-кінцем, безглуздя,—вимовила Кароліна Геке крізь зуби.

Нана змусила її замовкнути, знизавши плечима. З деякого часу вона перестала балакати, була дуже бліда й серйозна. Раптом на останньому повороті, саме перед виходом на сільський майдан, мур закінчився, і в глибині парадного двору з'явився замок. Всі спинилися, вражені величністю широких перонів, фасадом на двадцять вікон, розташованим збудованим з цегли трьох флігелів, чиї мури взято було в кам'яні рямки. В цьому історичному замкові жив колись Анрі IV, і тепер у ньому зберігали його кімнату з великим ліжком, обтягненим генуезьким оксамитом. Приголомшена Нана по-дитячому зідхнула.

— Чорт візьми!—проказала вона зовсім тихо, сама собі.

Але на всіх чекало ще потужніше вражіння. Гага несподівано заявила, ніби вона бачить саму Ірму, що стоїть он там, перед церквою. Гага чудово впізнає її: та ж самісінька стрункість і зухвалість у постаті, не зважаючи на літа, ті ж очі, як іще тоді, коли вона удавала велику персону. Люди виходили з вечерні. Мадам на хвилинку спинилася на паперті. Вона була в шовковій сукні барви зів'ялого листу, дуже проста і дуже висока, з поважним обличчям старої маркізи, що врятувалася від жахів революції. В правій руці вона тримала грубий молитовник, що блищав на сонці. Далі вона повільно перейшла майдан, а слідом за нею, через п'ятнадцять кроків, ішов льокай у лівреї. Церква порожніла, всі шамонські селяни низько вклонялися Ірмі, якийсь дідок поцілував їй руку, якась жінка хотіла стати навколішки. Ірма була як могутня королева, обтяжена роками й пошаною. Вона зійшла вгору по сходах ганку і зникла.

— Ось чого можна досягти, коли живеш не безладно,—сказав переконано Міньйон, поглядаючи на синів, ніби в науку їм.

Після Міньйона всі висловили свою думку. Лябордет заявив, що стара навдивовижу збереглася. Марія Бльон кепсько вилаялася, а Люсі розсердилася на неї, кажучи, що треба шанувати старість. Але всі загалом погодилися, що Ірма—щось нечуване. Після цього знову сіли в екіпажі. Від Шамону до Міньйоти Нана мовчала, тільки два рази оберталася, щоб поглянути на замок. Заколисана торохтінням коліс, вон не відчувала більше Стене з боку, не бачила Жоржа проти себе. Перед нею в сутінках смерку повставав образ власниці замку, ніби тої могутньої королеви, обтяженої роками й пошаною.

Увечорі Жорж повернувся в Фондети на обід. Нана, якась неуважна й чудна, відіслала його просити вибачення у його матері. Так треба, казала вона суворо, охоплена несподіваною пошаною до родинного життя. Вона навіть узяла з нього урочисту обіцянку—не приходити до неї сю ніч; вона дуже втомлена, а він мав виконати свій обов'язок слухняности. Прикро вражений

цією мораллю, Жорж явився перед своєю матір'ю зі спустошеним серцем, повішеною головою. На щастя, приїхав його брат Філіпп, дуже високий і дуже веселий офіцер; це стало на перешкоді сцені, що її Жорж так боявся. Мадам Гюгон задовольнилася тим, що дивилася на нього повними сліз очима, а Філіпп, кому вже все розповіли, пообіцяв Жоржеві привести його додому за вуха, коли він повернеться до тієї жінки. Відчувши полегшення, Жорж похмуро розмірковував,—як би це ушитися завтра біля другої години, щоб знову налагодити свої побачення з Нана.

Але під час обіду фондетські гості почували себе ніяково. Вандевр повідомив про свій від'їзд; він хотів одвезти до Парижу Люсі, здивувавшись тому, як це він зустрічається з цією дівчиною ось уже десять років і ні разу не мав до неї охоти. Маркіз де-Шуар, встромивши носа в тарілку, мріяв про мадемуазель Гага; він пригадував, що гойдав Лілі у себе на колінах; і як ці діти швидко ростуть! Вона стала досить гладка, ця маленька. Щождо графа Мюффа, то він сидів особливо мовчазний, заглиблений у свої думки, з червоним обличчям і тільки раз подивився на Жоржа довгим поглядом. А після обіду пішов до своєї кімнати, скаржачись, що його трохи трусить. За ним сіпнувся пан Вено і нагорі відбулася сцена: граф упав на ліжко, заглушуючи в своїй подушці нервові ридання, а пан Вено солодким голосом називав його своїм братом і радив благати божого милосердя. Мюффа не слухав його, тільки хрипів. Раптом він сплигнув з ліжка, белькочучи:

— Я піду туди... Я не можу більше...

— Гаразд,—озвався стариган,—я піду з вами.

Коли вони вийшли, дві тіні зникали в темряві алеї. Щовечора Фошері й графиня Сабіна давали нагоду Дагене допомагати Естелі готувати чай. По великій дорозі граф ішов так швидко, що його компаньйон мусів за ним бігти. Хоч і захекавшись, він, проте, не вгавав проповідувати графові найкращі аргументи проти спокус тіла. Той же не розкривав рота, хутко йдучи серед темряви ночі. Спинившись біля Міньйоти, він сказав:

— Я більше не можу... Ідіть звідси.

— Тоді хай буде божа воля,—проказав пан Вено.— Вона йде всіма шляхами, щоб забезпечити собі перемогу... Хай ваш гріх стане одним з її знарядь.

В Мін'йоті під час обіду сварилися. Нана одержала листа від Борденава, де той радив їй взяти відпустку, ніби глузуючи з неї; малу Віолен викликали по двіні щовечора. І коли Мін'йон іще раз причепився до неї, щоб вона завтра ж поїхала з ними, то Нана в розпуці заявила, що не хоче слухати ніяких порад. Обідаючи, вона виявляла якусь чудну пристойність. І коли мадам Лера трохи нечемно висловилася, Нана голосно крикнула, що вона, богові дякувати, нікому, навіть своїй тітці, не дозволить говорити будь-який бруд у своїй присутності. Далі вона вразила всіх своїми добрими почуваннями, приступом дурної порядности, з ідеєю релігійного виховання для Люї і цілим планом гарної поведінки для самої себе. А як усі з неї сміялися, то у неї знайшлися й глибокодумні слова: похитуючи головою як переконана буржуазка, вона заявила, що тільки порядність веде до багатства, і що вона не хоче вмерти на соломі. Роздратовані дами кричали: неможлива річ, Нана підмінили! Тим часом вона, нерухома, заглибилася в свої мрії, бачачи перед собою тільки образ майбутньої дуже багатой і дуже шановної Нана.

Вже розходилися спати, коли з'явився Мюффа. Це Лябордет помітив його в саду. Він зрозумів графа, допоміг спекатися Стене і провів його за руку темним коридором до кімнати Нана. Лябордет був у такого сорту справах дуже спритний і вельми тямущий, ніби захоплюючись щастям інших. Нана не виявила здивовання, була тільки прикро вражена запалом Мюффа. Треба мати розум у життю, хіба ж не так? Кохання—величезна дурниця, що ні до чого путнього не доведе. Крім того, її трохи мучила совість відносно молодости Зізі; справді, вона поводитися з ним не зовсім чесно. Гаразд, вона вийде на вірний шлях, прийме старого.

— Зою,—сказала вона покоївці, що страшенно хотіла покинути село,—пакуй завтра кофри, ми вертаємося до Парижу.

І вона лягла спати з Мюффа, хоч і без ніякої охоти.

VII

Через три місяці, одного грудневого вечора, граф Мюффа прогулювався в пасажі Панорами. Вечір був дуже теплий, і злива нагнала в пасаж повно людей. У стиснутій двома лавами магазинів юрбі іти можна було тільки повільно, та й то не легко. З вітрин сяяло яскраве освітлення, що цілими струмками пливло від білих куль, червоних лихтарів, блакитних транспарантів, газових рамп, годинників та велетенських віял з огняних рисок, що горіли в повітрі. Виставлений товар—золото ювелірів, кришталевий посуд кондитерів, світлі шовки модисток,—все це пломеніло за чистими шибками в гострому світлі рефлекторів; серед мальовничого безладдя вивісок окремо видно було велетенську пурпурного кольору рукавичку, що нагадувала скривавлену руку, обтяту й почеплену за жовтий рукавець.

Граф Мюффа поволі дійшов аж до бульвару, поглянув на брук, повернув назад і так само повільно пішов попід вікнами магазинів. Вогке й тепле повітря сповнювало світлою парою вузький прохід. Серед мовчазної юрби лунко дзвеніли кроки по мокрих від краплин з парасольок плитах. Прохожі, штовхаючи графа ліктями на кожному кроці, розглядали його з німими й зблідлими від газу обличчями. Тоді, щоб уникнути чиеїсь зайвої цікавості, граф спинився перед паперовим магазином і почав пильно й уважно розглядати виставку прес-пап'є та скляних куль із пейзажами та квітами на дні.

Він нічого не бачив, він думав про Нана. Чого ради вона оце ще раз одурила його? Вранці вона написала йому не приходити ввечорі, мотивуючи це тим, що нездужає Люї, і що вона перебуває над ним ніч у тітки. Але граф з підозри пішов до її мешкання і довідався там від консьєржки, що мадам якраз поїхала до свого театру. Це його здивувало, бо вона не мала ролі в новій п'єсі. Для чого ж ця брехня і що може вона робити в Вар'єте сьогодні ввечорі?

Підштовхнутий прохожими, граф, не помітивши цього, покинув паперову крамницю і спинився перед вітриною різних дрібних речей, в глибокій задумі розгля-

даючи виставку записних книжечок та портсигарів, що всі на однім кутикові мали одну й ту ж блакитну ластівку. Безперечно, Нана змінилася. Перші часи після свого повороту з села вона доводила його до божевілля з поцілунками в обличчя та бакенбарди, як та кішечка, присягаючись йому, що він їй любий песик, єдиний її коханець. Він більше не мав страху перед Жоржем, затриманим матір'ю в Фондетах. Лишався тільки гладкий Стене, кого він гадав заступити, але ще не зважувався почати про це розмову. Граф знав, що той знову опинився в надзвичайній грошовій скруті, що йому загрожує втрата кредиту на біржі, що він розпачливо натискує на акціонерів соляних промислів у Ляндах, силкуючись видушити з них останній внесок. Коли він зустрічався зі Стене у Нана, вона резонно поясняла йому, що вона не хоче викидати банкіра на вулицю, як собаку, після того, як він витратив на неї стільки грошей. Три місяці граф жив у такому сп'янінні пожадливі, що крім потреби посідати Нана нічого толком не відчував. Запізніле пробудження його тіла перетворилося в якусь дитячу ненажерливість, що не залишала місця ні самолюбству, ні ревностям. Його вразило лишень це одне виразне відчуття: Нана ставала вже не така мила, вона вже не цілувала його в бороду. Це його стурбувало, і він, як і кожний чоловік, що не знає жінок, запитував себе, що вона могла б йому закинути. Адже йому здавалося, що він задовольняє всі її бажання. І він усе вертався думкою до одержаного вранці листа, до цієї скоплікованої брехні, з такою простою метою—провести вечір у своєму театрі. Знову підштовхнутий юрбою, він перейшов пасаж, і тепер копався в голові перед вестибюлем ресторану, встроївши очі в необскубаних жайворонків та в велику рибу, що розляглася на цілій вітрині.

Та кінець-кінцем він одірвався від цього видовиська, стрепенувся, підвів очі і побачив, що вже близько дев'ята. Нана незабаром вийде і він зажадає від неї пояснень. І він знову почав ходити, згадуючи вже проведені на цьому місці вечори, коли він зустрічав її на дверях театру. Всі крамнички були йому знайомі, він пізнавав їхні пахощі у пройнятому газовим світлом повітрі,—

міцний дух руської шкіри, ваніль з підвалу фабрики шоколадних цукерок, мускус з одчинених дверей парфюмерних магазинів. Він не спинювався також перед блідими обличчями касирок, що ласкаво поглядали на нього, як на давнього знайомого. На хвилинку він ніби зацікавився низкою круглих віконець над магазинами серед вивісок, немов би побачив їх уперше. Потім знову пішов аж до бульвару і спинився там. Дощ перетворився вже в тонку мрячку, що холодом вкрила йому руки і заспокоїла його. Тепер він згадав про свою дружину, що пробувала зараз біля Макону, в однім замкові, де ще з осені хорувала її подруга, мадам де-Шезель; екіпажі на бульварі котилися в калюжах бруду; в таку погоду на селі, мабуть, зовсім гидко. Але раптом він стурбувався, повернувся в задушливе повітря пасажу і великими кроками пішов серед юрби: йому спало на думку, що Нана хоче його одурити і може втекти Монмартрською галерією.

Від цієї хвилини граф став на варті просто біля театрального виходу. Він не любив чекати в кінці цього проходу, де його могли впізнати. Це був ріг галерії Вар'єте та Сен-Марка; непевне місце з темними крамничками, от як крамничка взуття без клієнтури, магазини запорошених меблів, закурена сонна читальня, де самі лампи, здавалося, спали вечорами в своїх зелених абажурах. Тут ніколи не бувало нікого, крім добре одягнених, терплячого вигляду панів, що блукали перед дверима театру серед юрби п'яних театральних механіків та забруднених статисток. Самотній газовий ріжок у мутному абажурі освітлював двері перед театром. Мюффа подумав був спитати мадам Брон, але побоявся, щоб попереджена Нана не втекла бульваром. Він знову почав своє ходіння, ухваливши чекати, доки його не виженуть, щоб замкнути ґратки, як це вже двічі траплялося з ним; думка йти спати самому стискувала йому серце сумом. Кожного разу, коли дівчата без капелюхів, чи чоловіки в брудній білизні, виходили й дивилися йому в обличчя, він знову повертався до читальні, де крізь вільне місце між двох наклеєних на шибку афіш він бачив усе ту ж картину—невеличкового дідка, що самотньо заляк біля

величезного столу в зеленому світлі, тримаючи зеленими руками перед очима зелену газету. Але от за кілька хвилин перед десятою почав блукати перед дверима театру ще другий пан, високий вродливий блондин у бездоганних рукавичках. Зустрічаючись, вони кидали один на одного повні недовір'я косі погляди. Граф доходив аж до рогу двох галерій, оздобленого високим дзеркалом і, бачивши в ньому самого себе з поважним обличчям та коректною постаттю, відчував сором всуміш з побоюванням.

Пробило десяту. Мюффа раптом згадав, що йому дуже легко переконатися, чи є Нана у себе в убиральні. Він зійшов на три сходи, перейшов маленький, жовтим вимазаний вестибюль, і прослизнув у двір через двері, що замикалися тільки на заціпку. Двір вузький, вогкий, ніби дно колодязя, з зачумленими клозетами, водогоном, кухонними печами та рослинами, що їх нагромаджувала консьєржка, потопає у цей час у якійсь чорній парі, але обидва мури над ним палали яскравим світлом з низки вікон; внизу світився бутафорський склад і пожежна команда, ліворуч адміністрація, праворуч і вгорі акторські убиральні. Освітлені вікна вздовж усього колодязя гляділи в темряву, як відчинені зявища печей. Граф зразу ж побачив, що вікна убиралень першого поверху світяться. Втішений і щасливий, він звів очі вгору, забувши і неймовірний бруд і тошнючий сморід заднього двору цього старого паризького будинку. Великі краплини капали з тріснутої ринви. Промінь газу, виплигнувши з вікна мадам Брон, осявав жовтим світлом мокрий брук, низ муру, підточений помями з кухенного відливу, цілу купу сміття зі старими відрами та битими мисками; серед усього цього в горщиківі зеленів миршавенький фікус. Тут хтось цокнув віконним шпінгалетом і граф хутко втік. Отже, нема сумніву, що Нана в театрі і мусить вийти. Він повернувся до читальні; в сонному сутінкові дідок з ветхим профілем навіть не поворухнувся за своєю газетою. Граф почав своє ходіння знову. Тепер він заходив далі—за велику галерію, через галерію Вар'єте, до галерії Федо, порожньої й холодної, сповитої зловісною темрявою; далі повертався, проходив повз

театр, огинав ріг ґалерії Сен-Марка і зважувався йти аж до Монмартрської ґалерії, де його цікавила машина в колоніяльному магазині, що пиляла цукор. Але за третім разом острах, що Нана втече поза його спиною, змусив його забути всю свою людську гідність. Він став поруч бльондина, просто перед театральним виходом, і обидва вимінялися зніяковілим братерським поглядом з одлиском залишків непевности щодо можливого суперництва. Машиністи, що виходили пихкати своїми люльками в антракті, штовхали їх, і вони не зважувалися протестувати. Троє високих, кепсько зачісаних та брудно вдягнутих дівчат стали на порозі, хрумкаючи яблука та випльовуючи серединку. І наші пани похилили голови, терплячи нахабство їхніх поглядів і непристойність їхніх слів, заляпані й забруднені цими мерзотницями, бо згодом їм уподобалося кидатися на них і штовхати їх.

Якраз у цю хвилину Нана зійшла з трьох східців. Побачивши Мюффа, вона побіліла як крейда.

— Ах, це ви!—ледве вимовила вона. Впізнавши її, статистики, що перед тим глузували з обох панів, перелякалися й вишикувалися, з витягнутими й винуватими обличчями, ніби наймички, спіймані господинею на кепському вчинкові. Високий бльондин став осторонь, одразу і заспокоєний і сумний.

— Ну, дайте ж мені руку,—озвалася знову Нана з нетерплячкою в голосі.

І вони тихо пішли. Граф, що заздалегоди наготував низку питань, тепер не міг нічого сказати. І тому вона сама швидко розповіла потрібну історію: вона ще о восьмій була у тітки і, побачивши, що Люї значно краще, надумалася заїхати на деякий час до театру.

— Якась важлива справа?—запитав граф.

— Так, нова п'еса,—відповіла Нана, завагавшись.— Хотіли почути мою думку.

Він зрозумів, що вона бреше. Але відчуття її теплої руки, міцно спертої на його руку, позбавляло його будь-якої сили. Він не мав проти неї ні гніву, ні зла за своє довге чекання; єдиною його турботою було тепер утримати її при собі, раз він уже знайшов її. Хай уже завтра він спробує довідатись, чого вона приходила до своєї

вбиральні. Нана, все ще вагаючись і наочно захоплена внутрішньою боротьбою людини, що хоче заспокоїтись і на щось зважитись, спинилася за рогом ґалерії Вар'єте перед вітриною магазину віялець.

— Поглянь,—сказала вона.—Який гарний цей перловий ґарнітур з перами.

А потім байдужим тоном:

— То, значить, ти проводиш мене додому?

— Та розуміється, раз твоїй дитині краще,—відповів він, здивований.

Їй стало досадно, що невдало вигадала свою історію. А може у Люї нова криза? Треба, мабуть, вернутися в Батіньоль. Але коли він погодився йти й туди, то вона вже не поривалася. На хвилинку її напала лють жінки, що почуває себе спійманою, але мусить удавати, ніби дуже рада цьому. Та кінець-кінцем вона знайшла вихід—вигадати час; коли їй пощастить спекатися графа до півночі, то все влаштується за її бажанням.

— Звичайно, ти ж сьогодні вільний,—говорила вона далі.—Твоя жінка вертається тільки завтра вранці, правда ж?

— Так,—відповів Мюффа, трохи збентежений тим, що вона так фамільярно говорить про графиню.

Але вона не покинула цієї теми, спитавши, коли приходить потяг та чи вийде він на вокзал зустрічати жінку. Вона пішла ще повільніше, ніби дуже цікавлячись вітринами.

— Подивись но!—вигукнула вона, знову спинившись перед ювілерним магазином.—Що за чудернацький браслет!

Вона була закохана в пасаж Панорами. Це була пристрасть, що лишилася у неї з дівочих років, пристрасть до паризької мішури—до фалшивих камінчиків, до позолоченого цинку, до шкіри з картону. Проходячи повз вітрини, вона не могла одірватися від них, ніби ще за тої доби, коли тинялася в своїх черевиках вуличного дівчати, забуваючи про все перед ласощами кондитерських, слухаючи орган у сусідній крамниці і особливо захоплюючись різними дешевими на смак і ціну дурничками, от як несесерами в оріховій шкаралупі, плетеними

кошиками для зубочисток, вандомськими колонами та обелісками з термометрами. Але цього вечора вона була надто схвильована і дивилася на все це зовсім неухважно. Їй кінець-кінцем набридло не бути вільною, і її глухий бунт виростав у нестримне бажання вчинити якусь дурницю. І що за толк мати коханців? Дитячими витребеньками вона щойно з'їла принца й Стене, навіть не знаючи, куди поділися гроші. Помешкання її на бульварі Османь було навіть іще не цілком умебльоване; одна лишень вітальня вся в рожевому атласі різала очі, як занадто приоздоблена і занадто повна. І тепер кредитори мучили її ще дужче, ніж тоді, коли вона не мала й су за душею; це її повсякчас дуже дивувало, бож вона вважала себе за зразок ощадливості. Ось уже місяць, як цей злодюга Стене ледве знайшов тисячу франків, коли вона пообіцяла викинути його за двері, якщо він не принесе гроші. Щождо Мюффа, то це ідіот, що сам не знає, скільки треба давати, і вона не може сердитись на нього за його скупердяйство. Ах! З якою радістю вона порвала б із цими людьми, коли б сама по двадцять раз на день не повторювала собі правил розважної поведінки. Треба бути розважною, казала їй щоранку Зоя, та й сама вона завжди мала перед очима вартій глибокої пошани приклад, спогад про королівський вихід у Шамонському замку, повсякчас викликуваний і прибільшуваний в уяві. От чому, не зважаючи на тремтіння прихованого гніву, вона слухняно йшла під ручку з графом, переходячи від вітрини до вітрини, серед дуже поріділої юрби. На вулиці брук уже висихав; свіжий вітер, залітаючи в галерію, колихав тепле повітря над вітринами і приглушував кольорові лихтарі, газові рампи та велетенське віяло, що палало, як фюерверк. Гарсон гасив на дверях ресторана круглі лихтарі, тим часом як касирки по яскраво освітлених та порожніх крамницях ніби спали з розплющеними очима, нерухомо залякши поза своїми столиками.

— Ах, яка ж це розкіш!—вигукнула Нана перед останньою вітриною, ступивши кілька кроків назад, щоб умліти від бісквітної левретки, що звела лапу на сховане серед троянд гніздо.

Кінець-кінцем вони вийшли з пасажу, але Нана не схотіла сідати в карету. Погода гарна, ніщо не силує нас поспішати, казала вона,—дуже приємно буде прийти додому пішки. Далі, коли дійшли до Англійської каварні, їй раптом захотілося попоїсти скойок, бо вона, мовляв, з нагоди хвороби Люї нічого не їла від самого ранку. Мюффа сперечатись не насмівся. Він ніколи ще не з'являвся з нею на людях і тому попрохав окремого кабінета, хутко прослизнувши туди коридором. Вона йшла слідом за ним як жінка, що добре знає будинок, і тільки вони мали вступити в кабінет через одчинені гарсоном двері, як з сусідньої залі, звідки чути було цілу бурю вигуків і реготу, раптом вийшов гість. Це був Дагене.

— Чи бач!? Нана!—скрикнув він.

Граф хутко зник у кабінеті, куди двері лишилися напівзачинені. Але в той саме час, коли його кругла спина ховалася за дверима, Дагене підморгнув оком, додавши глузлигим тоном:

— Ах, чорт! Та тобі не зле живеться, ти їх береш тепер з Тюільрі!

Нана посміхнулася, поклавши пучку на губи, щоб він мовчав. Розуміючи, що він пішов далеко в люди, вона все ж була рада зустрічі з ним, бо ще зберігала в серці певну ніжність до нього, хоч він і мав брудне нахабство не впізнавати її, будши в товаристві дам з вищого світу.

— Як живеш?—спитала вона по-приятельському.

— Розумнішаю. Справді, я маю намір одружитися.

Вона знизала плечима з виглядом співчуття. Але він жартував далі, кажучи, що це було не життя—вигравати на біржі якраз дамам на букети, щоб принаймні залишатися порядним хлопцем. Його трьохсот тисяч франків вистачило йому на півтора роки. Тепер він хоче бути практичним, він оженився на великому посагові і закінчить префектуванням, як і його батько. Нана все посміхалася, не ймучи йому віри, і кивнула головою на його залю.

— З ким ти там?

— О, з цілою бандою!—відповів він, забуваючи свої проекти в п'яному настрої.—Уяви собі, Лея розповідає

про свою подорож до Єгипту. Це ж щось надзвичайне! Наприклад, історія з купанням...

І він переказав цю історію. Нана нарочито гаялась, ввічливо слухаючи. Вони мусіли спертися спинами до стін коридора одне проти одного. Газові ріжки палали під низькою стелею, невиразне пахно кухні дрімало між складками порт'єр. Іноді, щоб чути свою розмову, коли гамір у залі подвоювався, вони мусіли зближатися обличчями. Через кожних двадцять секунд навантажений підносами ґарсон змушував їх сторонитися, бо йому ніде було пройти. Але вони не спинювалися, а тільки тісніше тулилися до стінок, спокійно, ніби у себе вдома, розмовляючи серед галасу гостей і не відчуваючи, що їх раз-у-раз штовхають слуги.

— А подивись но,—прошепотів юнак, вказуючи знаком на двері кабінету, де зник Мюффа. Нана озирнулася. Двері тихо хиталися, ніби ворушені чиймсь диханням. Далі ж вони надзвичайно повільно і цілковито беззвучно зачинилися. Даґене й Нана мовчки пересміхнулися. Графові, мабуть, дуже весело сидіти одному в кабінеті.

— До речі,—запитала Нана,—чи є у тебе стаття Фошері про мене?

— Так, З о л о т а М у х а,—відповів Даґене.—Я не говорив тобі про неї, щоб не вдіяти тобі прикрости.

— Прикрости? Чого ради? Вона дуже довга, ця стаття.

Їй дуже лестило, що в Фіґаро піклуються її особою. Без пояснень свого куафера Франсі, що приніс їй газету, вона не зрозуміла б, що там мова про неї. Даґене за своєю звичкою глузливо поглядав на неї. Що ж, коли це подобається їй, то іншим і турбуватися нічого.

— Пробачте!—крикнув ґарсон, що розлучив їх, несучи в обох руках пломбір.

Нана ступила до кабінету, де чекав Мюффа.

— Ну, прощавай,—сказав Даґене.—Іди до свого роґоноші.

Вона спинилася.

— Чому ти звеш його роґоношею?

— Бо він роґоноша, чорт його бери!

Вона знову сперлася до стіни, глибоко зацікавлена.

— Ну?—сказала вона просто.

— Як, ти не знаєш чого? Його жінка спить з Фошері, дорога моя... Це почалося, мабуть, іще на селі... Я бачив Фошері, коли йшов сюди. Він не прилучився до мене, і я певний, що у нього сьогодні побачення. Безперечно, вони вигадали її подорож.

Нана слухала мовчки, цілком захоплена вражінням.

— Я здогадувалася про це!—сказала вона, ляснувши себе по стегні.—Я вгадала, ледве тільки побачила її того разу, на шляху... Як це можна порядній жінці дурити свого чоловіка з таким босяком Фошері! Він же навчить її чорт батька зна чого.

— О!—прикро додав Дагене,—це не перша її спроба. Вона розуміється на цьому, мабуть, не гірше за нього.

Тоді Нана з обуренням вигукнула:

— Справді?! Ну й звичаї! От бруд!

— Пробачте!—крикнув гарсон з пляшками, знову розлучаючи їх.

Дагене підвів Нана до кабінету і, затримавши на хвилинку рукою, звернувся до неї своїм кришталевим голосом, голосом гармонії, що робив йому успіх у цих дам:

— Прощай, люба... Ти знаєш, я все кохаю тебе.

Вона вихопилася з його рук і з усмішкою під грім вигуків та браво, що від нього затремтіли двері його залі, сказала:

— Дурню ти, тому вже кінець... Але нічого. Приходь колись цими днями, побалакаємо.

Потім, знову споважнівши, тоном обуреної буржуазки додала:

— Чи бач? Він роґоноша! Ну, любий мій, це ж огидна річ! Мені вони завжди були прикрі ці роґоноші!

Коли вона нарешті ввійшла до кабінету, то побачила, що Мюффа сидить на вузькому дивані в глибокій задумі, з блідим обличчям і нервовими рухами. Він не зробив її ніякого закиду. Вона ж, глибоко схвильована, відчувала і співчуття і презирство до нього. Нещасний, його так непристойно зраджує та підла жінка! Їй хотілося кинутися йому на шию, якось розрадити його. Проте, так йому й треба, він же справжній ідіот і це навчить його розуму. Але співчуття перемогло. Вона не покинула його,

попоївши скойок, як перше намірялася. Вони пробули в Англійській каварні хіба чверть години і вкупі повернулися на бульвар Османь. Була одинадцята година; до півночі вона знайде якийсь делікатний спосіб звільнитися від нього.

З обережності вона в передпокою наказала Зої:

— Ти постережеш того, скажеш йому сидіти тихо, якщо цей іще буде зі мною.

— Але куди ж я його діну, мадам?

— Хай перечекає в кухні. Так буде найбезпечніше.

Мюффа в кімнаті вже скидав свого сурдута. В каміні палав пекучий огонь. Це була все та ж кімната з палісандровими меблями, оббивкою стін та крісел сірою матерією з вишитими великими блакитними квітами.

Вже два рази Нана намірялася її переробляти, вперше в чорний оксамит, вдруге в білий єдваб з рожевими вузлами; але ледве тільки Стене згоджувався, вона брала на це гроші і проїдала їх. Вона задовольнила тільки своє бажання мати тигрову шкуру перед каміном і кришталеву нічну лампу, що повисла під стелею.

— Мені не хочеться спати, я не ляжу,—сказала вона, коли вони замкнулися.

Граф слухняно скорився їй. Адже він уже не боявся, що хтось побачить його. Єдиною його турботою було не сердити її.

— Як хочеш,—озвався він.

Проте, він зняв іще черевики, перше ніж сісти перед огнем.

Одною зі втіх Нана було роздягатися перед дзеркальною шахвою, де вона бачила себе аж до п'ят. Вона скидала з себе все, аж до сорочки, а потім, зовсім гола, задумувалася, довго розглядаючи себе в дзеркало. Пристрасть до свого тіла, захоплення єдвабом своєї шкіри і гнучкою лінією стану, тримала її серйозною, уважною, заглибленою в самозакоханість. Часто так заставав її цилюрник, і вона навіть голови не повертала. Тоді Мюффа сердився, а вона дивувалася. Що їй з того за шкода? Це не для інших, це тільки для неї.

Цього вечора, щоб краще розглянути себе, вона запалила шість свічок у канделябрах. Але, скидаючи со-

рочку, вона спинилася, заклопотана вже деякий час, з питанням на устах:

— Ти не читав статті в Фігаро?.. Газета на столі.

Вона пригадала сміх Дагене і її взяло вагання. Коли мерзотник Фошері наклепав на неї, то вона помститься.

— Кажуть, що там написано про мене,—сказала вона, удаючи байдужість.—Ну? Як на твою думку, дорогий?

І, скинувши сорочку, вона залишилася гола, чекаючи, поки Мюффа закінчить читання. Мюффа читав повільно. Стаття Фошері, під наголовком Золота Муха, розповідала про повію, народжену від чотирьох чи п'яти поколінь п'яниць; кров її зіпсуто довголітньою спадковістю злиднів і пияцтва, що перетворилася у неї в нервово захорювання її жіночого полу. Вона виросла в передмісті на паризькому брукові; висока, гарна, з розкішним тілом, ніби та рослина з купи гною, вона тепер мстить за вбогих та покинутих, звідки вона походить. З нею гнилизна, що кублиться в народі, підноситься вгору і псує аристократію. Вона стала стихійною силою, ферментом розкладу; сама того не бажаючи, вона псує й дезорганізує межі своїх сніжнобілих стегон увесь Париж, затроюючи його так само легко, як молочниці щомісяця заквашують молоко. І в кінці статті було порівняння її з мухою, з мухою соняшного кольору, що прилетіла зі сміття, з мухою, що несе з собою смерть з покинутого на шляхові стерва; вона дзижчить, танцює й миготить усіма кольорами шляхетних камінців і труїть людей, ледве на них сяде, по палацах, залітаючи туди через вікна.

Мюффа підвів голову і нерухожими очима дивився на огонь.

— Ну?—спитала Нана.

Але він не відповів. Він ніби хотів іще раз перечитати статтю. Почуття холоду потекло йому з черепа на плечі. Статтю було написано з диявольським хистом, з перескоками фраз, зі спритною грою несподіваних слів і чудернацьких співпоставлень. І отже, стаття дуже вразила графа, раптом збудивши в його свідомості все те, чого він уникав торкатися вже кілька місяців.

Тоді він підвів очі. Нана з зачарованням розглядала

себе в дзеркалі. Вона вигинала шию, додивляючись до рудої плямки над своїм правим стегном; торкалася її кінчиком пучки, викручувалася ще більше, щоб її було ще краще видно, вважаючи її, без сумніву, за дуже смішну й гарну на цьому місці. Потім вона почала розглядати інші частини свого тіла, бавлячись цим, як розбещена цікава дитина. Її завжди дивував свій вигляд; так і тепер вона була здивована й зачарована, ніби те дівча, що раптом відкривє свою зрілість. Вона повільно підвела руки, випинаючи свій торс гладкої Венери, вигнула стан, допитливо розглядаючи спину та перед і спинюючись над профілем грудей та пливких опуклостей стегон. Кінець-кінцем їй уподобалася чудернацька забавка—розвівши коліна, хитатися праворуч і ліворуч, повертаючись станом у поясниці та повсякчасно здригуючись тілом, ніби та альме, що виконує танок живота.

Мюффа пильно дивився на неї. Вона нагонила на нього жах. Газета випала йому з рук. В цю хвилину, коли він ясно побачив усе, він зневажав себе. Так, правда,—за три місяці вона зруйнувала все його життя, зіпсувала його до мозку кісток таким брудом, що його він колись і уявити не міг. Все починало нині гнисти в ньому. Деякий час він усвідомлював усе це зло, бачив вчинену цим ферментом дезорганізацію, бачив отруєного самого себе, свою зруйновану родину, бачив, як тріскається й завалюється ціла частина суспільства. І, не маючи сили одвернути очі, він пильно дивився на неї, силкуючись сповнитися огиди до її голизни.

Нана більше не ворушилася. Заклавши одну руку за шию і підтримуючи другу, вона закинула голову, розвівши лікті. Він бачив збоку її напівзаплющені очі, її напіввідкритого рота, її повите похитливою посмішкою обличчя, її розпущене руде волосся, що вкривало її спину левиною гривою. Вигнувшись і випнувши бока, вона показувала міцну поясницю, тверді груди воячки з потужними м'язами під єдвабною шкірою. Тонка, ледве викривлена плечем та стегном лінія пливла їй з піднятого ліктя до ноги. Мюффа дивився на тендітний профіль, на повиті золотавим сяйвом переливи білого тіла на опуклості з шовковим одлиском від полум'я свічок. Він зга-

дував свій колишній жах перед жінкою, цією похитливою потворою св. письма, з пахном хижого звіра. Нана була вся вкрита волоссям, тонким рудуватим пушком, що робив її тіло ніби оксамитовим; в її крупі та стегнах расової кобили, у м'ясовитих формах з глибокими складками, що бентежною тінню вуалювали її пол,—відчувалося щось звіринне. Так, це був несвідомий, як стихія, золотий звір, що самим своїм пахном труїв світ. Мюффа все дивився, зачарований і знесилений, а коли заплющив вії, щоб більше не бачити, то звір знову з'явився на тлі темряви, з'явився страшний і надмірно великий. Тепер він уже завжди буде тут, перед очима, в самій крові.

Тут Нана звилася клубочком, пожадливе тремтіння промайнуло по її плечах. З вогкими очима вона змалюлася, ніби для того, щоб краще відчувати себе. Потім розвела руки, опустила їх, гладячи шкіру до грудей, нервово стиснула їх. І, закинувши голову назад, розпливаючись у млості всього свого тіла, вона жартівливо почухалася щоками об праве й ліве плече. На її ласому роті заграло бажання. Вона витягла губи і довгим поцілунком вп'ялася собі близько пахви, осміхаючись другій Нана, що теж цілувала себе в дзеркалі.

Тоді Мюффа тихо й протягло зідхнув. Ця самотня насолода кидала його в розпуку. Раптом увесь його настрій злетів з нього, ніби здутий виром. В брутальному приступі він ухопив Нана на руки і повалив її на килим.

— Геть,—крикнула вона,—мені боляче!

Він усвідомлював свою поразку, він знав, що вона дурна, брудна й брехлива, але все ж бажав її, навіть і отруту.

— Це ж свинство!—сказала вона люто, коли Мюффа пустив її.

Проте, вона заспокоїлася. Тепер він піде собі геть. Надягши нічну сорочку з мережкою, вона сіла на підлогу перед каміном. Це було її улюблене місце. І коли вона запитала Мюффа про статтю Фошері, він відповів щось невиразне, бажаючи уникнути сцени. Та вона заявила, що їй чхати на Фошері, і потім на довгий час замовкла, міркуючи собі, як би це спекатися графа. Вона хотіла зробити це гечно, бо була добра дівчина і не любила

чинити людям прикрости, тим більше, що це був рогоноша. Останнє, кінець-кінцем, розчулювало її.

— Отже,—сказала вона нарешті,—ти завтра вранці зустрічаєш свою жінку?

Втомлений Мюффа, витягшись у кріслі та ніби дрімаючи, відповів жестом «так». Нана уважно подивилася на нього, мовчки щось обмірковуючи. Сидячи на одному стегні в м'якому шифоні з мережкою, вона тримала обома руками голу ногу і машинально вертіла нею туди й сюди.

— Чи давно ти жонатий?—спитала вона.

— Дев'ятнадцять років,—відповів граф.

— А! І твоя жінка мила? Добре ви живете між собою?

Він помовчав, а потім зніяковіло сказав:

— Ти ж знаєш, що я просив тебе ніколи не балакати про ці речі.

— Чи бач? Чому ж це?—скрикнула вона вражена.— Не з'їм же я твоєї жінки, коли балакатиму про неї... Друже мій, всі жінки варті одна одної...

Але вона спинилася, побоюючись набалакати чогось зайвого. Однак, вона була повна почуття власної вищості, бо вважала себе за дуже добру. Треба зглянутися на цього бідолаху. Далі в неї майнула весела думка, і вона всміхнулася, міркуючи над нею. Вона сказала:

— Чи я переказувала тобі байку, що наплів на тебе Фошері? От іще гадюка! Я на нього не серджуся, бо його стаття не така вже й погана, а проте, він все ж справжня гадюка.

Зареготавши й покинувши свою ногу, вона підсунулася до графа і сперлася грудьми йому в коліна.

— Уяви собі, він присягається, що ти був невинний, коли одружився зі своєю жінкою! Га?.. Ти був іще невинний, це правда?

Допитливо дивлячись на нього, вона потяглася руками до його плечей і почала трясти його, щоб змусити до відповіді.

— Безперечно,—поважно відповів він кінець-кінцем.

Тоді вона в приступі божевільного реготу знову повалилася на підлогу біля його ніг, щось белькочучи крізь сміх та ляскаючи його долонями.

— Ні, ще щось неймовірне, це могло трапитись тільки з тобою, ти просто якийсь феномен... Бідний мій песику, та й дурнем же ти тоді був! Коли чоловік не тямить, це завжди такий сміх! Ой, та й як би я хотіла тоді вас побачити! І добре вийшло? Розкажи ж бо хоч трошечки, прошу тебе, розкажи!

Вона закидала його запитаннями,—чисто про все, вимагаючи подробиць. І вона так щиро сміялась, аж корчачись од раптових приступів, що сорочка спала з неї й закотилася, шкіра її знову заблисла золотом від полум'я в каміні і граф поволі розповів їй про свою шлюбну ніч. Він більше не соромився. Під кінець йому самому стало смішно пояснювати, як він, пристойно кажучи, «втрачав невинність». З-за залишків сором'язливості він тільки вибирав слова. Захоплена цим сповіданням, Нана запитала його про графиню. Він одповів, що графиня навдивовижу гарна, але холодна як лід.

— О, тобі нема чого ревнувати,—додав він улесливо.

Нана перестала реготати. Вона знову сіла на своє місце спиною до огню, підібгавши обома руками коліна до підборіддя, і серйозно зауважила:

— Дорогий мій, це дуже кепська річ—бути йолопом перед своєю жінкою першої ночі.

— Чому?—спитав здивований граф.

— Тому,—відповіла вона повільно, вчительським тоном.

Вона говорила урочисто, похитуючи головою. Та згодом спробувала висловитися ясніше.

— Бачиш, я знаю, як це робиться... Отже, хлопчику, жінка не любить, щоб її чоловік був перед нею йолопом. Вона не каже нічого, бо соромиться, ти розумієш... Але будь певний, що вона довго згадує те. І рано чи пізно, коли чоловік не тямить, що з нею робити, вона влаштується десь інде... Так то, мій хлопчику.

Він, здавалося, не зрозумів її. Тоді вона сказала ясніше. Вона поводитися по-материнському, вона викладала йому цю науку по-товариському, від щирого серця. Від того часу, як вона довідалася, що граф роґоноша, цей секрет муляв їй, їй божевільно кортіло побалакати з ним про це.

— Господи, я балакаю про речі, що мене зовсім не торкаються... Коли я щось кажу, то тільки з бажання, щоб усі були щасливі... Ми ж просто базікаємо собі, правда ж? І ти можеш відповідати мені цілком щиро.

Тут вона спинилася, щоб пересісти. Їй було дуже гаряче.

— Чи бач, який огонь? Мені спекло спину... Почекай, ось я попечу ще й живота. Це добре помагає від болів!

І повернувшись грудьми до вогню та підібравши під себе ноги, сказала:

— Скажи, ти більш не спиш зі своєю жінкою?

— Ні, запевняю тебе,—відповів Мюффа, побоюючись сцени.

— І ти гадаєш, що вона справді шматок дерева?

Він кивнув підборіддям.

— І тому ти мене кохаєш?.. Відповідай же, я не сердитимусь.

Він повторив той самий рух.

— Гарзд!—озвалася вона.—Я так і думала. Ах, бідолашний мій песику. Ти знаєш мою тітку Лера? Коли вона прийде, скажи їй розповісти тобі історію про фруктоторгівця, що живе проти неї... Уяви собі, що цей фруктоторговець... А, чорт! Який гарячий огонь! Треба знову повернутись. Тепер попечу собі лівого бока.

Підставивши стегно під огонь, вона почала глузувати сама з себе, як доброї душі художина, рада бачити себе в світлі вогнища такою гладкою й рожевою.

— Чи бач!.. Я як гуска... О, справді, як та гуска на ріжні—верчусь та й верчусь... Печусь у власному смальці.

Вона знову дзвінко засміялася, коли враз грюкнули двері і хтось ніби щось сказав. Мюффа здивовано запитав Нана очима. Вона споважніла й стурбувалася. Це, мабуть, Зоїна кішка, клята художина, що все трощить. Пів на першу. І чого це їй скортіло піклуватися щастям свого роконоші? Тепер, коли прийшов другий, цього треба спекатись якнайшвидше.

— Так що ти сказала?—озвався щиросердо граф, радий бачити її такою милою.

Але від бажання спекатися його вона втратила настрій, стала брутальною і вже не вибирала слів.

— Так от, фруктоторговець та його жінка.. Ну, дорогий мій, вони ніколи не стикалися ані трошечки... Це її дуже дратувало, ти ж розумієш. Він, йолоп, не тямив... І тому, гадаючи, що вона з дерева, він почав ходити до інших, до вуличних, що нагородили його всім страхіттям, а тим часом вона зі свого боку так само круто віддячила собі за це з хлопцями, спритнішими за її дурня-чоловіка... І це завжди так буває, коли люди не порозуміються. Я це добре знаю.

Зрозумівши нарешті її натяки, Мюффа зблід і хотів змусити її замовкнути. Але вона вже розійшлася.

— Ну, дай мені спокій!.. Коли б ви не були дурнями, ви б поводитися так само шляхетно з вашими жінками, як і з нами, а коли б ваші жінки не були індічками, то вони б піклувалися тим, щоб тримати вас при собі, як ми пілкуємось, щоб мати вас... От що треба, а не різні там маніри... Оце, хлопче, й зарубай собі на носі.

— Не базікайте про пристойних жінок,—озвався він суворо.—Ви їх не знаєте.

Нана раптом підвелася на коліна.

— Я не знаю їх?.. Але вони й не зовсім охайні, твої пристойні жінки. Ні, вони зовсім не охайні! Знайди хоч одну, що зважилася б показатися так, як от я! Слово чести мені смішно з тебе й твоїх пристойних жінок! Не доводь мені, не силуй мене сказати тобі те, за чим я потім шкодуватиму.

Замість відповіді він глухо вилаявся. Тут уже зблідла Нана. Кілька секунд вона мовчки дивилася на нього, а потім чітко запитала:

— Що б ти зробив, коли б твоя жінка зрадила тебе?

Він відповів грізним зрушенням.

— Ну, а я, коли б я тебе зрадила?

— О, ти,—муркнув він, знизуючи плечима.

Звичайно, Нана не була зла жінка. Від самого початку вона боролася зі спокусою кинути йому в лице, що він роконоша. Вона хотіла висповідати його про це цілком спокійно. Але, кінець-кінцем, він довів її до нестями, треба кінчати з цим.

— Тоді, хлопче, я не знаю, чого ти стирчиш біля мене... Ти докучаєш мені ось уже дві години... Піди

краще пошукай свою жінку, що зараз зраджує тебе з Фошері. Так, без ніяких жартів, вулиця Тетбу, на розі вулиці Провансу... Я тобі й адресу даю, як бачиш.

І з тріумфом, побачивши, що Мюффа встав і захитався, яка від удару різника, додала:

— Пристойні жінки втручаються в наші справи і віднімають у нас коханців? Оце так пристойні жінки, що й казати!

Але докінчити вона вже не могла. В приступі шалу він штовхнув її на весь її зріст на підлогу і замірився строщити їй підбором голову, якщо вона не замовкне. На хвилину на Нана напав невимовний жах. Засліплений, наче божевільний, він почав бігати по кімнаті. Тоді, глибоко збентежена його мовчанкою, внутрішньою боротьбою, що аж трусила його, вона заплакала. Її пройняло смертельне каяття. І зібгавшись клубочком перед каміном, щоб погріти собі ще й правий бік, вона почала розраджувати його.

— Присягаюся тобі, мій любий, я думала, що ти знаєш. Інакше я ні за що на світі не сказала б тобі.. А крім того, може ж це ще й брехня. Я ніяк не поручуся. Мені так казали, всі так балакають. Але ж це анічогісінько не доводить! А ти вже й псуєш собі кров. Коли б я була чоловіком, я б начхала на всіх жінок! Жінки, бачиш, і вгорі і в низах, однакові: всі повії й банда.

Вона клепала на жінок, самовіддано бажаючи полегшити йому нелюдський удар. Але він не слухав її, не розумів її. На ході надів черевики й сурдут. Після того побігав іще якусь хвилину, а потім в останньому приступі, ніби нарешті знайшовши двері, вибіг з кімнати. Нана це дуже вразило.

— Ну й щасливо!—скрикнула вона голосно, хоч уже й була сама.—Цей теж ввічливий, коли з ним балакають!.. А я ще так побивалася! Я перша отямилася, здається, доста прохала вибачення... А він весь час набридав мені!

Та все ж їй було прикро. Але почухавши собі стегна обидвома руками, вона, кінець-кінцем, ухвалила:

— Чорт його бери! Хіба це я винна, що він рогоноша?

І розігріта з усіх боків, ніби та перепілка, вона вско-чила в ліжку, подзвонивши Зої впустити другого, що чекав на неї в кухні.

Мюффа шалено біг вулицею. Знову почалася злива, і він не один раз підсковзувався на брудному тротуарі. Машиналино позирнувши вгору, він побачив лахміття чорних як сажа хмар, що бігли через місяць. На бульварі Османь людей було мало. Граф ішов повз риштування будованої Опери, шукаючи темряви та бурмочучи слова без зв'язку. Ця повія бреше. Вона все це вигадала з дурного розуму й жорстокости. Він повинен був би роздушити їй голову, коли замірявся на неї підбором. Кінець-кінцем, це ж величезний сором, він ніколи більше не зустрінеється з нею, ніколи не діткнеться до неї, бо інакше стане сушкою падлюкою. І він глибоко зідхнув, ніби звільняючись. Ах, ця гола потвора, дурна як печена гуска, як вона сміла глузувати з того, що він поважав уже сорок років! Місяць визирнув з-за хмар, і біла скатертина вкрила порожню вулицю. Йому стало страшно, і він раптом зарідав, охоплений розпукою, просто божеволіючи: йому здавалося, ніби він падає в глибоченну безодню.

— Боже мій!—захлинався він,—всьому кінець, нічого не лишається.

По бульварах поспішали пізні перехожі. Він силкувався заспокоїтись. Вигадка повії розривала йому розпалену голову, він схотів обміркувати факти. Вранці графіння має повернутися з замку мадам де-Шезель. Ніщо, справді, не перешкоджало їй повернутися до Парижу напередодні ввечері і перебути ніч у цього чоловіка. Він пригадував тепер деякі подробиці з їхнього перебування в Фондетах. Одного вечора він застав Сабіну таку схвильовану, що вона не могла відповідати. Той чоловік був з нею. Чому вона не могла б бути у нього тепер? Що довше він думав, то вигадка ставала ймовірнішою. Кінець-кінцем, він почав вважати її за природну й неминучу. В той час, як він таскається в одній сорочці у повії, його жінка роздягається в кімнаті свого коханця; просто й логічно. Так міркуючи, він силував себе лишатися спокійним. У нього було почуття падіння

в похитливе божевілля, що ширилося, захоплювало й несло з собою весь світ навколо нього. Образи палкої пристрасти гналися за ним. До голої Нана раптом прилучилася гола Сабіна. Споглядаючи цей образ, що так споріднював їх у безсоромності, він поточився на бруківі і його ледве не роздушив фіякр. Якись жінки, що виходили з каварні, почали з реготом штовхати його ліктями. Тоді, не мігши попри всі зусилля стримати сліз і не хочучи ридати перед людьми, він сіпнувся в темну й порожню вулицю Россіні, де, йдучи повз мовчазні будинки, заплакав, як дитина.

— Кінець,—казав він глухим голосом.—Нічого не лишається.

І він заплакав так розпачливо, що мусів притулитися до дверей, затуливши обличчя мокрими руками. Чиясь хода погнала його далі. Він відчував сором і жах, що змушували його тікати від людей стривоженою ходою нічного волоцюги. Коли прохожі зустрічалися з ним на тротуарі, він намагався йти зухвалим кроком, боячись, що його істерію видно зі смикання його плечей. Він пройшов вулицею Лягранж-Бательєр до вулиці Фобург-Монмартр. Тут яскраве світло вразило його, і він повернув назад. Щось біля години сновигав він так по кварталі, вишукуючи найтемніші закутки. Він, безперечно, мав якусь мету, куди ноги терпляче несли його самі, не зважаючи на велике ускладнення шляху безупинними збоченнями. Нарешті, на розі одної вулиці він підвів очі. Він прийшов. Це був ріг вулиць Тетбу й Прованса. В муках хорого мозку він витратив на ходу цілу годину, коли звичайно вистачило б п'яти хвилин. Він пригадав, що одного разу в минулому місяці він приходив до Фошері подякувати йому за статтю про баль у Тюільрі, де журналіст назвав і його прізвище. Фошері жив над підвальним поверхом, маленькі квадратні вікна його житла наполовину перекривала велетенська вівіска крамниці. Ліворуч останнє вікно було перетяте яскравою смугою світла, променем лампи, що проходив крізь напівзакриту завісу. І він спинився, встромивши очі в цю смугу світла, заглибившись в очікування на щось невиразне.

Місяць зник на чорному як атрамент небі, звідки йшов дрібний льодовий дощик. На дзвіниці Трійці ударило другу годину. Вулиці Провансу й Тетбу зникали в далечінь з рухливими плямами газових ріжків, погитих жовтою парсю. Мюффа не ворушився. Це його кімната. Граф пригадує, що її обтягнуто червоним ситцем, а в глибині її ліжка в стилі Люї XIII. Лямпа стоїть, мабуть, праворуч на каміні. Безперечно, вони лежали, бо не було видно ніяких тіней, яскрава смужка сяяла нерухомо, ніби промінь нічника. Стоячи з піднесеними догори очима, граф будував плана: він дзвонить, іде на гору, не зважаючи на оклик консьєржа, провалює двері ударом плеча, нападає на них у ліжку, не давши їм часу визволити з обіймів руки. На хвилину його спинила думка, що він не має зброї, але потім він ухвалив, що просто подушить їх. Він переглядав свій план, поліпшував його, все ще чекаючи на щось, на якусь ознаку, щоб бути певним. Коли б у цей момент з'явилася жіноча тінь, він подзвонив би. Але думка, що він може помиляється, розхолоджувала його. Що він скаже? Його знову опанували сумніви; його жінка не може бути у цього чоловіка, це було б щось потворне, річ неможлива. Та все ж він стояв, коцюбнучи й слабнучи від довгого очікування, а очі йому від пильного глядіння починали галюцинувати.

Почалася злива. Підійшли два поліцаї і він мусів покинути притулок під дверима, де був заховався. Коли вони зникли на вулиці Провансу, він повернувся мокрий, ввесь тремтячи. Смужка світла все ще перетинала вікно. Цього разу він хотів іти геть, коли враз промайнула тінь. Вона майнула так хутко, що йому здалося, ніби він помилився. Але одна по одній з'являлися ще тіні, в кімнаті наочно відбувався якийсь рух. Закам'янілий знову на тротуарі, він мав нестерпуче почуття ніби опеченого шлунку, вичікуючи тепер, щоб зрозуміти. Мигтіли профілі рук і ніг, велетенська рука перенесла глечик для води. Він нічого не міг розібрати чітко, проте одного разу він упізнав силуету жіночого шиньйону і завагався: зачіска була ніби Сабініна, потилиця ж занадто гладка. В цю хвилину він нічого не розумів та й не міг зрозу-

міти. У нього настільки болів шлунок від туги й жахливої непевності, що він мусів для заспокоєння притулитися до дверей, цокаючи зубами, ніби той жебрак. Потім, коли він, не зважаючи ні на що, не зводив очей з цього вікна, його гнів розтопився в змальованій уявою мораліста картині: він бачив себе депутатом, він промовляв до парламенту, громив розпусту, пророчив катастрофу; вдосконалюючи статтю Фошері про отрутну муху, він висувався на передній план і заявляв, що не може існувати суспільство зі звичаями Візантійської Імперії. Це йому трохи допомогло. Але тіні зникли. Безперечно, вони знову лягли. Граф усе дивився, чекаючи.

Пробило третю годину, потім четверту. Він не міг піти геть. Коли лив дощ, він ховався в притулок під дверима, з забрудненими ногами. Ніхто більш не проходив. Подеколи очі його заплющувалися, ніби спечені смугою світла, куди він дивився нерухомо й уперто, як дурний. Іще два рази пробігали тіні, повторюючи ті ж рухи, проносячи велетенський профіль того ж глечика, і два рази відновлювався спокій, тільки лампа випромінювала своє тендітне світло нічника. Ці тіні побільшували його сумніви. І тут несподівана думка заспокоїла його, відсовуючи потребу робити щось негайно: він має тільки почекати виходу жінки. Він одразу впізнає Сабіну. Найпростіша річ, ніякого скандалу і цілковита певність. Доста буде тільки почекати тут. З усіх сплутаних почувань, що бентежили його, тепер він мав тільки глуху потребу знати. Але нудне чекання присипляло його під цими дверима; для розваги він спробував вирахувати час, що йому ще треба було тут простояти. Сабіна повинна бути на вокзалі біля дев'ятої години. Лишалось ще біля чотирьох з половиною годин. Терпцю йому не бракувало і він не рухався більше, навіть задоволений з думки, що його нічне чекання триватиме вічність.

Несподівано смужка світла зникла. Цей дуже простий факт став для нього несподіваною катастрофою, чимсь неприємним, що викликало хвилювання. Очевидно, вони загасили лампу й лягли спати. В таку годину час і заснути. Але це його роздратовало, бо тепер те чорне вікно вже більше не цікавило його. Він дивився

на нього ще з чверть години, потім втомився, покинув двері й пішов. До п'ятої години він ходив під вікном, від часу до часу позираючи на нього. Вікно не подавало ніяких ознак життя, і він уже запитував себе, чи не приснилося йому, що якісь тіні танцювали там, на його шибках. Його опанували безмежна втома і якась тупість, коли він забував, навіщо він чекає на цьому розі вулиці, спотикався на тротуарі і раптом прокидався з льодовим тремтінням людини, що не знає вже, де вона. Не варт нічим турбуватися. Раз люди сплять, то треба дати їм спокій. Чого ради втручатися в їхні справи? Було дуже темно, ніхто ніколи не довідається про це. І тоді все в ньому, навіть його цікавість,—зникло, потонувши в однім бажанні—покінчити, пошукати собі десь полегшення. Холод дошкульнишав, вулиця ставала графові нестерпучою. Два рази він рушав геть, потім повертався, човгаючи ногами, і знову йшов геть. Кінець, нічого більше не лишилося. Спустившись до бульвару, він уже не повернувся.

Почалося сумне ходіння по вулицях. Граф ішов по волі, одноманітним кроком, вздовж стін. Його підбори стукали, він бачив тільки, як поверталася, зменшуючись і збільшуючись, його тінь, біля кожного газового ріжка. Це його заколисувало, механічно захоплювало увагу. Пізніше він уже ніколи не міг сказати, де він тоді проходив; йому здавалося, що він протягом кількох годин кружляє в циркові. У нього залишився тільки один чіткий спогад. Безсилий пояснити, як це трапилось, він почув, що притулився обличчям до ґраток пасажу Панорами, тримаючись за пруди обома руками. Він не тряс їх, він тільки дивився в пасаж, захоплений почуттям, що надимало все його серце. Але він нічого не бачив, довга порожня галерія тонула в темряві; вітер, провалившись у вулицю Сен-Марк, гнав йому в обличчя вогкість льоху. Але він уперто стояв, поки не здивувався, чого йому треба тут у цю годину, чого він притулився до цих ґраток так пристрасно, що вони аж вп'ялися йому в обличчя. І він знову пішов у розпуці, і серце його було сповнене найтяжчої скорботи, немов би він уже навіки залишився зраджений і самотній у цій темряві.

Нарешті почало світати, мутним світанком зимових ночей, таким сумним на брудному паризькому брукові. Мюффа знову вийшов на широкі новобудовані вулиці, що прилучалися до риштовань нової Опери. Змочена зливами, вимішана колісьми возів, вкрита вапною земля, перетворилася в величезну брудну калюжу. Не дивлячись, куди ступає, він усе йшов, увесь час підсковзуючись, ледве не падаючи. Пробудження Парижу, двірники з мітлами та перші групи робітників—все це завдало йому нової турботи, в міру того, як чимраз виднішало. Люди зі здивованням дивилися на його збентежений і брудний вигляд, на його промоклий від дощу капелюх. Довго він ховався за дощаті загорожі та риштовання. В його спорожнілій істоті залишилася тільки одна думка, та, що він безмірно нещасний.

Тоді він згадав про бога. Ця раптова згадка про божу поміч, про надлюдську розраду, вразила його як щось несподіване й чудне; вона збудила в ньому образ п. Вено з його гладким обличчям та зіпсутими зубами. Справді, м'сьє Вено, кого граф засмучував уже кілька місяців, уникаючи побачень з ним, був би дуже щасливий, коли б Мюффа постукав у його двері, щоб виплакати на його грудях. Колись бог був до нього милосердний. З найдрібнішим горем, з найменшою перешкодою, що траплялася в його житті, він ішов до церкви, ставав на коліна, складав свою нікчемність у порошок перед найвищою всемогутністю,—і виходив зміцнений молитвою, готовий позбутися дїбр усього світу, з єдиним бажанням вічного порятунку своїй душі. Тепер же він молився тільки вряди-годи, коли його охоплював жах пекла, його опанували всі людські слабизни, Нана порушувала його обов'язки. І думка про бога здивувала його. Чому не згадав він про нього зараз же в цій жахливій кризі, де тріскалася й падала в безодню його слабосила людська істота?

Отже, змученою ходою він почав шукати церкву. Він не міг пригадати, де вона,—ранкове світло відмінювало вигляд вулиць. Та завернувши за ріг шосе д'Антен, він помітив у кінці її церкву Трійці, її розпливчасту в глибокому тумані вежу. Білі статуї над спустошеним садом

були ніби померзлими Венерами, що ховаються серед пожовклого листя парку. Під портиком він трошки перепочив, втомлений височиною широких сходів ганку. Далі увійшов у церкву. В ній було дуже холодно. Її печі погасли ще вчора, під її високим склепінням плавав тонкий туман, що проточувався крізь щілини в вікна. Боківі притвори тонули в темряві; в церкві не було ні душі, чути було тільки човгання черевиків церковного слуги в світлі сліпого ранку. Наштовхнувшись на безладну купу стільців, приголомшений граф з повним сліз серцем упав на коліна перед ґратками каплички, поруч кропильниці. Склавши руки, він шукав молитов і вся його істота прагнула віддатися належному настроєві. Але тільки губи його шепотіли слова, розум же тікав з церкви, знову без відпочинку, немов під ударами ба тога невблаганної необхідности, блукаючи по вулицях. Граф повторював: «Боже мій, допоможи мені! Боже мій, не покинь свого створіння, що віддає себе на твоє милосердя! Боже, я вклоняюся тобі, невже ти даси загинути мені під ударами своїх ворогів?» Ніхто не відповідав, тінь і холод лягали йому на плечі, човгання черевиків у далечині не вгавало, перешкоджаючи молитві. В цій порожній, незаметеній, нетопленій до першої служби церкві, він чув тільки це дразливе човгання. Тоді, спершись на стілець, він устав, при чім у нього хруснули коліна. А бога ще не було. Чого ради йти плакати на грудях п. Вено? Адже ця людина нічим допомогти не здолає.

І він машинально повернув до Нана. Підсковзнувшись на вулиці, він відчув у себе на очах сльози—не від гніву, на долю, а просто від слабизни й захоровання. Адже він надмірно втомився, надто змок і дуже перемерзся. Думка повернутися в свій похмурий будинок на вулиці Міроменіль жахала його. У Нана двері було замкнено, і він мусів чекати, поки встала консьєржка. Йдучи сходами, він посміхався, переймаючись уже м'яким теплом цього закутка, де він зможе витягнутися й заснути.

Одчинивши йому, Зоя просто остовпіла, дуже стурбувавшись. У мадам надзвичайна мігрена, і вона ні хви-

лини не спала. Звичайно, Зоя може подивитися, чи мадам іще не заснула. І Зоя сіпнулася в кімнату, тим часом як граф упав на фотель у вітальні. Та майже зараз вийшла Нана. Вона сплигнула з ліжка, ледве встигши накинути на себе спідницю; у неї були голі ноги, розплатане волосся, зім'ята й подрана в безладді ночі кохання сорочка.

— Як! Це знову ти?—скрикнула вона, почервонівши від гніву.

Вона прибігла роздратована, щоб самій випхати його за двері. Але побачивши його таким нещасним, таким убитим, вона відчула до нього найглибший жаль.

— Ну, та й забруднився ж ти, мій бідний песику,— провадила вона далі значно м'якше.—Щоб з тобою? Ти їх підстеріг і дуже розгнівався, га?

Він не відповів і мав вигляд побитої тварини. Тоді вона зрозуміла, що у нього все ще бракує доказів, і, щоб його розважити, додала:

— Бачиш тепер, я помилилася. Твоя жінка пристойна, слово честі!.. Тепер, хлопчику, тобі треба піти додому і лягти спати. Дуже треба.

Він не ворухнувся.

— Та йди ж бо! Я не можу тримати тебе тут... Невже ти лагодишся залишитися тут у таку годину?

— Так ляжемо спати,—пробелькотів він.

Вона стрималася з гнівним рухом, хоч терпець їй уривався. Невже він став ідіотом?

— Слухай, іди краще,—сказала вона вдруге.

— Ні.

Тоді вона спалахнула сбуренням.

— Ог гидота! Зрозумій же, що ти мені вже набрид сьогодні! Повернись до своєї жінки, що зробила тебе роґоношею... Так, вона зробила тебе роґоношею. Це вже я кажу тобі зараз... Ну, що? З'їв? Даси мені тепер спокій?

Очі Мюффа сповнилися сліз. Він склав руки.

— Ляжмо!

Раптом Нана сама втратила голову, захлинаючись нервовими риданнями. Кінець-кінцем, він зловживає! Яке їй діло до всіх цих історій? Звичайно, вона вжила

всіх можливих заходів, щоб шляхетно розрадити його. і вона ще має за це відпсвідати? Ні, це вже вибачте! У неї добре серце, але не до такої міри.

— Годі, чорт тебе бери!—вилаялася вона, ударивши кулаком по столі.—А я все сиділа в чотирьох стінах, так прагнула бути тобі вірною... Та я завтра ж була б багачкою, скажи я тільки слово!

Він здивовано підвів голову. Він ніколи й не думав про питання грошей. Досить їй висловити бажання і він його задовольнить. Все його майно належить їй.

— Ні, надто пізно,—гукнула вона несамовито.—Я кохаю тих чоловіків, що дають без прохання... Тепер давай хоч мільйон за один раз, я однаково не візьму! Кінець уже! У мене знайдеться хтось інший... Іди собі, або я ні за що більше не відповідаю. Я нароблю біди!

І вона з погрозою рушила до нього, але якраз у цю хвилину її розпуки, як доведеної до краю чесної дівчини, переконаної свого права й вищости над порядними людьми, що ображають її, в цю якраз хвилину раптом одчинилися двері і в них з'явився Стене. Це вже було понад міру, і вона несамовито вигукнула:

— Диви! Ось і другий.

Приголомшений цим вигуком, Стене спинився. Непередбачена присутність Мюффа прикро вразила його, бо він побоювався розмови, що її уникав уже три місяці. Кліпаючи очима, він ніяково стовбичив на місці, силкуючись не дивитися на графа. І сопів, почервонівши й скрививши обличчя, як людина, що перебігла цілий Париж, несучи добру новину, але несподівано потрапила на катастрофу.

— Чого тобі треба?—суворо звернулася до нього на «ти» Нана, щоб поглузувати з графа.

— Я... я...—почав він,—я прийшов передати вам те, що ви самі знаєте.

— Що?

Він вагався. Позавчора вона заявила йому, що коли він не знайде тисячі франків на виплату її чергового векселя, то вона його більше не прийме. Два дні гасав він по вулицях, поки назбирав потрібну суму і вчасно приніс їй сьогодні вранці.

— Тисячу франків,—сказав він, кінець-кінцем, витягаючи з кишені конверта.

Нана вже забула свою умову.

— Тисячу франків?—скрикнула вона.—Хіба я жеб'рачу? Ось як я ставлюся до твоєї тисячі франків!

І взявши конверта, вона кинула його йому в обличчя. Як розважний єврей, він підбрав його, прикро ображений, дивлячись на неї, як дурний. Мюффа перекинувся з ним розпачливим поглядом, тим часом як вона, впершись руками в боки, крикнула ще голосніше:

— Чи ви коли покинете ображати мене! Я дуже рада, що ти теж прийшов, любчику, принаймні можна буде вимести все разом! Ну, геть звідси!

Далі, тим що вони, як паралізовані, майже не ворухнулися, вона скрикнула:

— Ну! Кажете, що я роблю дурницю? Можливо! Тільки ж ви мені вже занадто набридли. Псі! Досить, набулася вже в шикарних! Коли й здохну, то для власного задоволення.

Вони стали благати її заспокоїтись.

— Раз, два! Ви зрікаєтесь іти?.. Ну, так дивіться ж! У мене гості.

І раптовим жестом одчинила навстежінь двері до спальні. Тоді обидва чоловіки побачили в ліжкові, в повному безладді, Фонтана. Він не сподівався, що його показуватимуть у такому вигляді; отже, мелючи ногами в повітрі, він, наче той чорношкірий козел, кидався в закоченій сорочці серед зім'ятого мережива. Проте, він не стурбувався, звиклий до різних несподіванок на сцені. Після першого звсрушення він знайшов відповідну маску, щоб з честю вийти з прикрого становища: скорчив, як він казав, трусика, витягши губи, зморщивши носа та вертячи пискком на всі боки. Від його голови нахабного фавна пливла безмірна зіпсутість. По цього Фонтана Нана вже тиждень їздила до Вар'єте, охоплена шаленою минущою жагою повій до гидких гримас коміка.

— Ось!—сказала вона, показавши його жестом трагічної артистки.

Мюффа, що все терпів, обурився на цю образу.

— Шлюха!—вигукнув він.

Нана, що була вже в своїй кімнаті, вибігла звідти кинути останнє слово.

— Кажеш—шлюха! А твоя жінка?

І зникла, грюкнувши з усіх сил дверима та цокнувши заціпкою. Залишившись самі, чоловіки мовчки поглянули один на одного. Тут вийшла Зоя. Вона не вигонила, а тільки вельми розважно забалакала до них. Як розумна людина, вона визнала, що дурість мадам трохи більша, ніж треба. Проте, вона захищала Нана. З цим комедіянттом справа у мадам довго не триватиме. Гості пішли, не сказавши одне одному ні слова. На тротуарі, зворушені братерським почуттям, вони стиснули одне одному руки і, повернувшись, розійшлись у різні боки, човгаючи ногами.

Коли Мюффа повернувся, кінець-кінцем, до свого будинку на вулиці Міроменіль, то якраз приїхала й його жінка. Обидва зустрілися на широких сходах, од чиїх похмурих стін віяло льодовим холодом. Вони поглянули одне на одного, і їхні очі зустрілися. Граф був у забрудненій одежі, жахливо блідий, як людина після ночі розпусти. Графиня ж, ніби змучена нічним потягом, дрімала на ногах, кепсько зачісана, з синіми колами під очима.

VIII

Нана й Фонтан покликали кілька приятелів на голодну кутю до свого невеличкого помешкання на четвертому поверсі вулиці Верон на Монмартрі. Вони святкували вхідчини, переїхавши сюди тільки три дні тому.

Це трапилося їм несподівано, без ніякої попередньої думки про сукупне життя, просто в першому запалі їхнього медового місяця. На ранок після того знаменитого скандалу, коли вона так одверто викинула за двері графа й банкіра, Нана відчула, що все навколо неї руйнується. І з одного погляду поцінувала становище: в її передпокій набіжить купа кредиторів, вони втрутяться в її інтимні справи, вимагатимуть спродати все майно, якщо вона не буде розважною; вони сварити-

муться, і їй без кінця довго доведеться морочити собі голову, щоб урятувати від них свої злиденні меблі. Ні, краще вже покинути так. Крім того, житло її на бульварі Осман набридло їй. Його великі золочені кімнати—просто якесь безглуздя. В припливі ніжності до Фонтана вона мріяла про гарненьку світлу кімнату, вертаючись до свого ідеалу, коли вона ще торгувала квітами і не могла уявити собі нічого кращого за дзеркальну палісандрову шахву та вкрите блакитним рипсом ліжко. За два дні вона спродала все, що тільки могла винести,—різні дрібнички та оздоби зі шляхетних камінчиків—і зникла з десятком тисяч франків, не сказавши й слова консьєржці, ніби впірнула під воду, не залишивши жадного сліду. Тепер, принаймні, чоловіки не чіплятимуться за її спідницю. Фонтан був дуже гречний. Він не сперечався й не перешкоджав їй, а навіть зовсім по-товариському підтримав її: він погодився до десяти тисяч молодій жінці, додати й своїх сім тисяч, хоч взагалі йому й закидали скупердяйство. На їхню думку, це був солідний господарський фонд. І вони й почали з цього, найнявши та умеблювавши дві кімнати на вулиці Верон зі спільної кишені, все по-приятельському ділячи. На початку все це просто чарувало їх.

В той вечір напередодні водохреща першою прибула мадам Лера з Люї. Тим, що Фонтан іще не повернувся, то вона дозволила собі висловити свої побоювання, бачивши, що її небіжка зрікається багатого життя.

— Ах, тіточко, я ж так кохаю його! — скрикнула Нана, мальовничо притискуючи свої руки до грудей.

Це слово вчинило надзвичайне вражіння на мадам Лера. На очах у неї забреніли сльози.

— Так, це правда, — озвалася вона переконаним голосом.—Кохання має бути перед усім на світі.

І почала жваво висловлювати своє захоплення приємністю кімнат. Нана показала їй спальню, їдальню, а також кухню. Звичайно, тут не так уже й просторно, але скрізь було свіжо пофарбовано, змінено шпалери, і в кімнатах було повно соняшного світла.

Мадам Лера затримала небіжку в спальні, тим ча-

сом як Люї залишився в кухні, зацікавившись тим, як куховарка смажить курча. Коли мадам Лера дозволяла собі певні сумніви, то це тому, що до неї щойно приходила Зоя. Щиро віддана своїй господині, Зоя залишилася в зруйнованому кублі. Згодом мадам їй запла- тить — вона не турбувалася тим. І в погромленому житлі на бульварі Османь вона сварилася з кредиторами, від- ступала в повнім порядку і рятувала залишені речі, кажучи, що мадам виїхала в подоріж, не давши адреси. Побоюючись, що за нею стежать, вона не дозволяла собі навіть такої втіхи, як одвідати мадам у новому помешканні. Проте, цього ранку вона прибігла до мадам Лера, бо трапалося щось нове. Напередодні прийшли кредитори—оббивач, вугільник, праля, заявили свою згоду почекати і запропонували мадам навіть солідну позику, якщо вона повернеться до свого помешкання і до розважного життя. Тітка оце й переказала Зоїні слова. Безперечно, за всім цим ховався якийсь зако- ханий пан.

— Ніколи! — вигукнула обурена Нана. — Ач, які вони добрі, ці кредитори! Невже вони гадають, що я буду продаватися, щоб сплачувати їхні рахунки! Знаєш, я краще здохну з голоду, ніж дуритиму Фонтана.

— Я так і відповіла,—сказала мадам Лера.—У моєї небіжки надто щире серце.

Але Нана дуже схвилювалася, почувши, що креди- тори продають Міньйоту і що Лябордет купує її за сміховинну ціну для Кароліни Геке. Це страшенно роз- дратувало її проти цієї банди справжніх повій, не зва- жаючи на всю їхню пиху. Ні, вибачте, вона краща за всіх їх!

— Хай собі вихваляються,—закінчила вона.—Гроші ніколи не дадуть їм справжнього щастя... А потім, люба тіточко, я вже й забула про всіх їх, я надто щаслива.

В цю якраз хвилину прийшла мадам Малюар. На ній був один з тих чудернацьких капелюхів, що їхню форму могла знаходити тільки вона одна. Нана радо зустріла її. Мадам Малюар заявила, що розкіш завжди відлякувала її, і тому тепер вона від часу до часу знову приходитиме пограти в безіка. Нана повела гостей іще

раз оглядати житло, а в кухні перед куховаркою, що поливала сосом курча, почала балакати про ощадність, кажучи, що наймичка коштуватиме дуже дорого і що вона сама хоче поратися в господарстві. Тим часом Люї ласо поглядав на печеню.

Тут при дверях залунали голоси. Це прийшов Фонтан з Боском і Прюїєром. Можна було сідати до столу. Бульйон було вже подано, коли Нана встигла втретє показати своє житло.

— Ну, та й гарно ж тут у вас, діточки,—повторював Боск, просто кажучи цим приємність товаришам, що платили за обід, бо по суті справи питання «кубла», як він казав, ні трохи його не цікавило.

У спальні і він став іще гречнішим. Звичайно, він ставився до жінок, як до верблюдів, і думка, що якийсь чоловік може спутатися з однією з цих брудних тварин, викликала в ньому лишень обурення, що на нього тільки й був здатний цей п'яниця, з погордою ставлячись до всього світу.

— Ач, шельми,—вигукнув він підморгуючи.—Зробили все це потайки... Ну, що ж, це ваше право... Гарзд! Ми ходитимемо до вас у гості, чорт вас бери!

Тут верхи на держалні від щітки вскочив у кімнату Люї. Побачивши його, Прюїєр в'їдливо осміхнувся:

— Чи ба! У вас уже й дитина?

Це сказано було, мабуть, дуже дотепно, бо мадам Лера і мадам Малюар ледве не покотилися з реготу. Зовсім не розсердившись, Нана ніжно посміхнулася, кажучи, що це, на жаль, не так; вона дуже б хотіла цього, як для малого, так і для себе, проте, у них може й буде ще дитина. Фонтан, удаючи з себе добряка, взяв Люї на руки, граючись із ним та сюсюкаючи:

— Це не заваджає нам любити свого татка... Називай мене папою, пустунчику!

— Папа... Папа...—щебетала дитина.

Всі почали пестити Люї. Боскові стало нудно і він запропонував сідати до столу: їсти найважливіша річ у життю. Нана попрохала дозволу посадовити Люї біля себе. Обід був дуже веселий. Проте, Боскові було прикро від присутності дитини, бо він мусів захищати від неї

свою тарілку. Так само заваджала йому й мадам Лера. Розчулившись, вона почала тихенько розповідати йому дивовижні історії про шляхетне панство, що й досі ще не давало їй покою. І він двічі мусів одхилити своє коліно, бо вона насідала на нього з замріяними очима. Прюйєр поводився з мадам Малюар, на її думку, нечемно, ні разу не поклав їй нічого на тарілку. Він цікавився тільки Нана, стривожений тим, що бачить її з Фонтаном. Проте, закохані голубки кінець-кінцем набридли своїми повсякчасними поцілунками. Всупереч усім правилам вони сіли одно поруч другого.

— От чорт, та їжте бо, встигнете ще!—повторював Боск, напихаючи рота. —Почекайте, поки ми підемо звідси.

Але Нана не могла стриматися. Її зачарувало її кохання, вона зарожевілася, як безневинне дівча, і сміялася, водячи вогкими від ніжності очима. Ввесь час дивлячись тільки на Фонтана, вона засипала його пестливими йменнями,—мій песику, мій вовчику, мій котику, а коли він подавав їй воду чи сіль, вона нахилялася й цілувала його куди попало,—в губи, в очі, в ніс, в ухо. І як її лаяли за це, то вона спритно, з гнучкістю й самовідданістю побитої кішки хапала його за руку, щоб затримати та ще цілувати її. Їй треба було повсякчасно стикатися з ним. Фонтан сидів повний пихи і поблажливо дозволяв себе обожнювати. Ніздрі його товстого носа ворушилися з похитливої втіхи. Його цапина пика, огидність цього дивацького гевала, підкреслювала самовіддану закоханість цієї чарівної, такої білявої й гладкої дівчини. Подеколи він повертав їй поцілунок, як цілком задоволена людина, що хоче ще їй показати свою ввічливість.

— Кінець-кінцем, ви псуєте нам нерви!—скрикнув Прюйєр.—Геть звідси, принаймні ти!

І він одіпхнув Фонтана, переставивши куверта, щоб сісти поруч Нана. Це викликало вигуки, оплески, міцні слівця. Фонтан удавав розпуку, повторюючи пустотливі жести Вулкана, що тужить за Венерою. Прюйєр одразу ж став залицятися до Нана, але коли знайшов її ногу під столом, то вона дала йому стусана, щоб він

був спокійніший. Ні, розуміється, вона б не могла спати з ним. Минулого місяця вона, правда, відчувала була певну охоту до нього, зачарована його вродливим обличчям. Тепер же вона ненавидить його. Коли він іще раз ущипне її, удаючи, ніби піднімає свою серветку з підлоги, вона кине йому шклянку в його пику.

Проте, вечірка проминула добре. Зав'язалася, звичайно, розмова про Вар'єте. Отже, каналья Борденав не здох іще? Його брудні хвороби повернулися, і він через них так мучиться, що до нього не можна й підступитися. Напередодні, під час репетиції, він увесь час гарчав на Сімону. Артисти за ним напевне не плакали б. Нана заявила, що коли б він запропонував їй якусь роллю, вона б послала його до всіх чортів. Вона більше не хоче грати, театр не вартий її родинного притулку. Фонтан, не мавши ролі ні в новій п'єсі, ні в тій, що її розучувано, так само висловив своє щастя бути цілком вільним, щоб відбувати вечори зі своєю кицькою перед каміном. І гості бурхливо вітали їх, називаючи їх щасливцями та удаючи не знати яку заздрість до їхнього щастя.

Порізали пиріг водохрища. Біб припав мадам Лера, що вкинула його в Боскову шклянку. Тоді знявся крик: «Король п'є! Король п'є», а Нана скористувалася з цього вибуху жвавості, щоб знову обійняти Фонтана за ший, цілуючи його та щось шепочучи йому на вухо. Побачивши це, Прюїєр гукнув з роздратованим сміхом вродливого хлопця, що так не годиться. Люї спав на двох стільцях. Нарешті, близько першої години ночі гості розійшлися, вигукуючи «на добраніч» ще й зі сходів.

І протягом трьох тижнів життя двох коханців було справді розкішне. Нана здавалося, що вона вернулася до початку своєї кар'єри, коли перша шовкова сукня вчинила їй величезну втіху. Вона виходила з дому рідко, граючись у самотність і простоту. Але ось одного раннього ранку, спустившись на базар Лярошфуко купити риби, вона дуже збентежилася несподіваною зустріччю з Франсі, своїм колишнім цилюрником. Він був,

як завжди, гарно вдягнений у тонку білизну та бездоганий сурдут, і їй стало соромно, що він побачив її на вулиці в пенюарі, розпатлану та в хатніх черевиках. Але він мав такт поставитись до неї навіть з іще більшою ввічливістю, ніж звичайно. Він не дозволив собі ніякого запитання, удавши, ніби вірить, що мадам подорожувала. Ах, мадам наробила безліч нещасних, виїхавши в подорож!.. Це втрата для всіх! І отже Нана, захоплена раптовою цікавістю, почала розпитувати його, забувши своє початкове зніяковіння. А тим, що юрба натискала на них, то вона підштовхнула його під перші двері, де й стала перед ним зі своїм маленьким кошиком у руці. Що кажуть люди про її втечу?— Господи! Дами, куди він приходить, казали те, казали й се; загалом же стався неймовірний галас, справжній успіх!— А як Стене?— Стене дуже підупав і загине зовсім, коли не знайде якоїсь нової операції.— А Дагене?— О, Дагене почуває себе розкішно, він влаштовує собі життя.— Підштовхувана своїми спогадами, Нана вже розкрила була рота, щоб запитати ще про когось, але їй чомусь стало соромно вимовити прізвище Мюффа. Тоді Франсі, осміхнувшись, почав сам. Щождо м'сьє графа, то було тяжко дивитися, як він мучився після від'їзду мадам; він, наче та грішна душа, з'являвся скрізь, де тільки можна було сподіватися зустрінути мадам. Кінець-кінцем, м'сьє Мін'йон, зустрівшись із ним, привів його до себе. Ця новина дуже розсмішила Нана, хоч сміх її й був вимушений.

— Ах, так тепер він з Розою,— сказала вона.— Гаразд, ви ж знаєте, Франсі, що мені чхати на це!... Але чи бач, який богомол! Уже й звик, не може й тижня попостити! А ще присягався, що не матиме жінки після мене.

В глибині душі Нана просто оскаженіла.

— Залишкам від мене, чорт зна чому продалась,— говорила вона далі.— О, я розумію, Роза схотіла помститися за те, що я перехопила у неї цю брудну худобу Стене... От спритність, заманити до себе чоловіка, що я виштовхала геть!

— М'сьє Мін'йон розповідає про це інакше,— озвався

цилюрник.—З його слів не ви графа, а якраз граф вигнав вас... Та ще й так непристойно, ногою в зад.

Нана враз сполотніла.

— Що? Як?—скрикнула вона.—Ногою в зад? Ні, це вже занадто! Слухай, хлопче, та це ж я скинула його зі сходів, цього рогоношу. Бож він рогоноша, ти мушиш це знати; його графиня наставляє йому роги з усіма, навіть з цією наволоччю Фошері. А яка цяця цей Міньйон, що гасає по тротуарах заради своєї шлюхи, хоч її ніхто не хоче, така вона худорлява!.. Ну й бруд! От так бруд!

На хвилину вона спинилася, бо їй не вистачало повітря.

— Ах, он вони що кажуть?! Ну, гаразд, мій любий Франсі, я ще знайду їх, я... Хочеш, ходім до них разом, зараз же?.. Так, ходім і побачимо, чи вистачить їм нахабства базікати про штурхан ногою в зад... Штурхан! Та я ж їх ніколи не мала ні від кого. І мене ніколи ніхто не зважиться вдарити, бо я б живцем з'їла чоловіка, що тільки торкнув би мене!

Проте, вона незабаром заспокоїлася. Хай собі балакають, кінець-кінцем, що хочуть, вона зважає на них не більше, як на порох під своїми черевиками. Водитися з цими людьми, це значить забруднитися. Совість її чиста. А Франсі, дивлячись на її хатній пенюар та слухаючи її одверту мову, став фамільярний і на прощання дозволив собі подати їй пораду. Їй не було рації жертвувати всім ради примхи... Примхи псують життя. Вона слухала його, повісивши голову, тим часом, як він говорив засмученим голосом знавця, якому тяжко дивитися, що така вродлива дівчина отак заважає себе.

— Це діло моє,—озвалася вона кінець-кінцем.— Проте, спасибі вам, голубчику.

Вона стиснула йому руку, що була у нього завжди трохи масна, не зважаючи на його бездоганну зовнішність, і пішла купувати свою рибу. Проте, історія зі штурханом ноги в зад на цілий день захопила її увагу. Вона навіть розповіла про неї Фонтанові, знову змалювавши себе, як жінку рішучої вдачі, що не стерпить навіть

натяку на образу. Фонтан, зберігаючи вигляд розумнішого в цій розмові, заявив, що всі пристойні чоловіки—йолопи і що всіх їх повинно зневажати. І від того часу Нана пройнялася до них справжньою зневагою.

Увечорі того ж дня вони пішли до Буфа подивитися на одну приятельку Фонтана, що дебютувала в незначній ролі на десять рядків. Було вже біля першої години, коли вони пішки поверталися на височину Монмартра. На Шосе д'Антен вони купили пиріг з мока, щоб з'їсти його в ліжку, бо було холодно, а огонь розпалювати не хотілося. Сівши поруч, уклавши животи ковдрою та підмостивши від спину подушки, вони вечеряли, розмовляючи про маленьку дебютантку. На думку Нана вона була негарна і не мала ніякого шику. Лежачи спереду, Фонтан передавав Нана шматки пирога, покладеного на нічному столикові, між свічкою й сірниками. І кінець-кінцем вони посварилися.

— О, якщо можна так порівняти,—сказала Нана,—то у неї очі, як просвердловані дірочки, а волосся ніби той кужель.

— Помовч,—озвався Фонтан.—Волосся у неї чудове, а очі повні вогню... Було б дивно, коли б ви, жінки, не гризлись між собою.

Він не на жарт розсердився.

— Ну, годі вже,—сказав він кінець-кінцем зовсім брутально.—Знаєш, я не люблю, коли мені набридають. Давай спати, бо інакше це кепсько скінчиться.

І він загасив свічку. Роздратована Нана не вгавала: вона не хоче, щоб з нею балакали таким тоном, вона звикла, щоб її шанували. Тим, що він більше не відповідав їй, вона мусіла замовкнути, але не могла заснути і все вертілася та переверталася.

— Чорт тебе дери! Чи перестанеш ти коли крутитися? — скрикнув він несподівано, раптово підскачівши на ліжкові.

— Хіба я винна, що тут крихти,—озвалася вона сухо.

Справді, крихти були. Вона відчувала їх аж під стегнами, вони кусали її скрізь. Від однісінької крихти їй так свербить, що вона мусить чухатися до крові.

Звичайно, коли їдять пиріг, то хіба не струшують після цього ковдру? Стримуючи люті, Фонтан знову запалив свічку. Обидва встали з ліжка і босі, в одних сорочках, розривши ліжко, почали змітати крихти з простирадла руками. Фонтан змерз, зацокотів зубами і ліг знову, пославши її до чортів після її поради добре витерти ноги. Нана лягла теж, але ледве витягла ноги, як за-танцювала знову; крихти ще залишилися.

— Ну, звичайно, я ж так і знала, що ти занесеш їх своїми ногами,—протестувала вона.—Я не можу, кажу тобі, що не можу!

І вона намірялася переступити через нього, щоб сплигнути на підлогу. Тут Фонтанові, що дуже хотів спати, урвався терпець і він з усього маху ляснув її по щоці. Ляснув так потужно, що вона одразу опинилася знову в ліжку, гупнувши головою в подушку та ніби оглухнувши.

— О!—сказала вона просто, по-дитячому тяжко зідхнувши.

Він пообіцяв їй ще одного ляпаса, коли вона тільки поворухнеться. Далі, загасивши свічку, він зручно витягся на спині і враз захропів. Вона ж тихо схлипувала, вткнувши носа в подушку. Це підлість зловживати своєю силою. Але вона не на жарт злякалася,—до тої міри страшною стала завжди комічна Фонтанова пика. І її гнів ущух, немов би його ляпас заспокоїв її. Тепер вона шанувала його і щільно притулилася до стінки, щоб дати йому якнайбільше місця. І нарешті заснула, з розпаленими щоками та повними сліз очима, в солодкій втомі і в такій повній покорі, що вже й не відчувала крихт. Ранком, прокинувшись, вона обняла Фонтана своїми голими руками, міцно притиснувши його до грудей. Правда ж, він більше не робитиме цього ніколи, більше? Вона надто кохала його, від нього й ляпаса можна було стерпіти.

Відтоді почалося нове життя. Фонтан годував її ляпасами ні за те, ні за се. І вона звикла до цього. Подеколи вона кричала й загрожувала йому, але він притискував її до стінки, обіцяв задушити її і це заспокоювало її. А найчастіше вона падала на стілець і

хлипала п'ять хвилин, щоб потім забути та знову весело, зі співами й сміхом бігати по кімнатах, сповнюючи їх шелестом своїх суконь. Найгіршим за все було те, що тепер Фонтан пропадав десь цілу добу і ніколи не повертався раніше півночі, ходячи по каварнях, де він зустрічався зі старими приятелями. Нана терпіла все, підлещуючись до нього, тремтячи вже від однієї думки, що він може й не повернутися, коли вона почне йому докоряти. В ті ж дні, коли не було ні мадам Малюар, ні тітки, ні Люї, вона до смерти нудьгувала. Отже, коли одної неділі, вийшовши на базар Лярошфуко купувати голубів, Нана побачила Сатен, що купувала в'язочку редьки, то неймовірно зраділа цій зустрічі. Адже вони не зустрічалися ще з того вечора, коли принц пив шампанське Фонтана.

— Як, це ти? Ти живеш у цьому кварталі?—вжахнулася Сатен, побачивши Нана в хатніх черевиках так рано на вулиці. — Ах ти ж моя бідолаша дівчинко, у тебе, значить, скрута?

Нана моргнула їй, щоб вона замовкла, бо тут були й інші жінки, в капотах на голому тілі, розпатлані, з лускою на волоссі. Вранці всі повії цього кварталу, ледве випровадивши свого чергового гостя, виходили купувати харчі. Очі їм напухали від безсоння і вони човгали своїми черевиками в кепському настрої, втовлені нудно відбутою ніччю. Вони сходили з усіх вулиць кварталу до базару бліді, ще молоді, мальовничі в своїй неохайності, або потворні, старі й напухлі, показуючи голе тіло і ні трохи не турбуючись тим, що люди бачать їх так поза їхнім робітнім часом; і коли перехожі оберталися до них, то ні одна навіть не посміхалася, всі мали заклопотаний вигляд хатніх господинь, кому нема ніякого діла до чоловіків. Якраз, коли Сатен платила за свою в'язочку редьки, якийсь юнак, мабуть урядовець, що опізнився на службу, кинув їй поспішаючи: «Добридень, люба». Вона одразу випросталася і з виглядом ображеної королеви озвалася:

— Чого йому треба, цьому кабанові?

Потім вона ніби впізнала його. Три дні тому, опівночі, йдучи одна бульваром, вона щось із півгодини

балакала з ним на розі вулиці ля-Брюйєр, умовляючи його. Але це ще більше обурило її.

— Ну й йолопи, хіба ж можна гукати на вулиці серед білого дня, — лаялася вона. — Коли бачиш, що людина вийшла за ділом, май до неї пошану!

Нана тим часом купила своїх голубів, хоч і не була певна, що вони свіжі. Тоді Сатен захотіла показати, де вона живе; це поруч, на вулиці Лярошфуко. Ледве вони вийшли з юрби, Нана розповіла їй про своє кохання до Фонтана. Сатен спинилася перед дверима свого будинку, тримаючи редьку під пахою, особливо захоплена останньою подробицею, що їй розповіла її подруга, брешучи в свою чергу, ніби це вона викинула графа Мюффа за двері, давши йому штурхана в зад.

— О, шикарно! — повторювала Сатен. — Надзвичайно шикарно, штурхана в зад? І він нічого не сказав, справді? Побоявся! Хотіла б я там бути, щоб тільки побачити його пику. Дорога моя, ти маєш рацію, і начхати на гроші! Я, як закохаюсь, то згодна й здохнути... Ну, заходь же до мене, ти повинна мені це обіцяти. Двері ліворуч, тричі постукаєш, бо тут безліч різної наволочі швендяє.

Відтоді, ледве тільки Нана ставала дуже сумна, вона йшла до Сатен, завжди певна зустрічі з нею, бо та ніколи не виходила раніше шостої. Сатен жила в двох кімнатах, умебльованих для неї якимсь аптекарем, щоб урятувати її від поліції, але менш ніж за тринадцять місяців вона поламала меблі, продушила крісла, забруднила завіси, завела в усьому помешканні таку неохайність і безладність, що воно тепер нагадувало кубло зграї скажених котів. В ті дні, коли це набридало їй самій і вони заходжувалася прибирати, в її руках залишалися уламки стільців і шматки оббивки від бажання зчистити з них бруд. В ці дні в кімнатах ставало ще брудніше, бо посеред накиданих речей не можна було й пройти. На цьому прибирання кінчалося. Проте лампа, дзеркальна шахва, великий годинник та залишки завіс ще справляли певне вражіння на гостей. Однак, власник будинку вже шість місяців загрожував їй викинути її. Для кого ж тоді доглядатиме вона меблі? Може для

нього? Чи бач?! І коли вона прокидалася в веселому настрої, то з вигуком «Ну бо!» так совала ногою шахву та комод, що вони аж тріщали.

Нана майже завжди знаходила її в ліжку. Вранці, коли Сатен ходила на базар, вона була така втомлена, повернувшись додому, що зразу ж засипала, ледве впавши на краєчок ліжка. Вдень вона валялася на ліжку або дрімала по стільцях, звільнюючись од цієї сонності тільки ввечорі, коли вже запалювано газ. І Нана почувала себе у неї дуже добре, сидячи та нічого не роблячи, серед безладдя, твореного неприбраним ліжком, розкиданими по підлозі мисками, розвішаною по кріслах учорашньою білизною, що вкривала їх новим брудом. Вона без упину балакала, переказувала всі свої секрети, тим часом як Сатен, задерши ноги вище голови, в одній сорочці валялася в ліжку та слухала її, смокчуючи цигарку. Подеколи, після обід, вони пили абсент, щоб, як то кажуть, забути свої прикрощі. Не спускаючись і навіть не вдягаючи спідниці, Сатен перехилялася через поручні сходів гукала дочку консьєржки, дівчинку десяти років, і та приносила абсент у шклянці, здивовано позираючи на голі ноги цієї дами. Всі розмови вертілися біля брудноти чоловіків. Нана просто набридала зі своїм Фонтаном; вона не могла сказати десяти слів, щоб не повторювати все те ж самісіньке, що він сказав, та що він зробив. Проте Сатен, добра душа, без нудьги слухала її вічну історію про чекання біля вікна, про суперечки за перепечене рагу, про замирення в ліжку після довгої сердитої мовчанки. Відчуваючи потребу звірюватися, Нана почала оповідати Сатен про всі стусани, що їй перепадали; минулого тижня Фонтан підбив їй око, а напередодні, не знайшовши своїх черевиків, він дав їй такого стусана, що вона упала на нічний столик. І її подруга ні трохи не дивувалася, пихкаючи димом з цигарки та перебиваючи Нана тільки зауваженням, що вона в таких випадках завжди нахилється і, замість дати ляпаса, коханець залишається з носом. Обидві поринали в ці оповідання про стусани, до одуру щасливі сторазовим переказуванням огидних вчинків, умліваючи від згадки про непристойні удари, що

про них вони балакали. Якраз втіха пережовувати стусани Фонтана, розповідати про Фонтана, аж до його маніри скидати чоботи, саме це й приводило Нана щодня до Сатен, тим більше, що остання теж симпатизувала їй, оповідаючи про ще прикріші справи, наприклад, про кондитора, що завжди залишав її на підлозі майже мертвою і що його вона кохала, не зважаючи ні на що. Бували також дні, коли Нана плакала, пояснюючи, що таке життя так далі тривати не може. Сатен проваджала Нана до її дверей і з годину лишалася на вулиці, щоб переконатися, чи Фонтан не вб'є її. Другого ж дня обидві аж до вечора раділи тому, що сталося примирення, хоч—не признаючись у тім,—їм більше подобалися ті дні, коли в повітрі зависали стусани, бо це їх більше хвилювало.

Вони стали нерозлучні. Але Сатен ніколи не ходила до Нана, бо Фонтан заявив, що не хоче тримати у себе повій. Вони виходили вкупі і таким чином Сатен одного дня повела свою подругу якраз до тієї мадам Робер, що нею дуже цікавилася Нана, почувавши до неї певну пошану від того часу, як та зреклася прийти до неї на вечерю. Мадам Робер жила на вулиці Монье, на новій і мовчазній, вільній од крамниць вулиці Європейського кварталу, чиї чепурні будинки з невеличкими житлами поспіль заселено жінками. Була п'ята година. Вздовж порожніх тротуарів попід аристократично спокійними великими білими будинками стояли екіпажі біржовиків та крамарів, по тротуарах хутко сновигали чоловіки, підводячи очі до вікон, де жінки в пенюарах ніби очікували на них. Нана спочатку відмовилася йти нагору, церемонно заявивши, що вона не знає цієї дами, але Сатен наполягала. Подругу завжди можна привести з собою. Вона просто хоче зробити візиту з ввічливості; адже мадам Робер, зустрівши її напередодні в ресторні, була дуже гарна з нею і змусила її заприсягти, що вона прийде в гості. І Нана кінцеькінцем згодилася. Нагорі невеличка заспана покоївка сказала їм, що мадам ще не повернулася додому. Проте, все ж ввічливо повела їх до сальону, де й залишила їх самих.

— Ах чорт, який же тут шик!—півголосом проказала Сатен.

Це була сувора буржуазна кімната, оббита темною матерією, під смак паризького крамаря, що збив собі достаток і покинув торг. Вражена цим Нана хотіла вже пожартувати, але Сатен розсердилася і почала розповідати їй про цнотливість мадам Робер. Її завжди зустрічали в товаристві літніх і поважних людей, що ходять з нею під руку. Тепер у неї колишній шоколядник, людина високого розуму. Коли він приходить, то, вражений пристойністю житла, завжди велить доповідати про себе, а господиню зве «моя дитино».

— Стій, ось вона!—знову почала Сатен, показуючи на фотографію перед годинником.

Нана уважно поглянула на портрет темної брюнетки з довгастим обличчям та пристойною посмішкою на церемонних губах. Зовсім як у дами з вищого товариства, що тямить поводитись вельми стримано.

— Дивно,—проказала кінець-кінцем Нана.—Я напевнедесь бачила цю голову! Але де? Ніяк не згадаю. Та тільки не в пристойному місці. О, напевне, тільки не в пристойному!

І, повернувшись до своєї подруги, додала:

— Отже, вона прохала тебе зайти до неї... Чого це вона хоче від тебе?

— Чого вона хоче від мене? Ну, побалакати, безперечно, посидіти деякий час вкупі... Це ж просто ввічливість.

Нана уважно подивилася на Сатен і тихенько хлопнула язиком. Проте, це не її діло. Однак, тим що господиня все не поверталася, то Нана заявила, що не може довше чекати, і обидві пішли додому.

Другого дня Фонтан сказав Нана, що він не обідатиме вдома, і тому вона заздалегоди прийшла до Сатен, щоб почастувати її обідом у ресторані. Вибрати ресторан було складним питанням. Сатен пропонувала різні пивні, але Нана вважала, що це справжня зараза. Кінець-кінцем вона спинилася на їдальні Льори, на вулиці Мартір, де обід коштував три франки.

Тим, що їм надокучило чекати, не знаючи, що їм ро-

бити на тротуарі, то вони прийшли до Льори хвилин на двадцять до початку. Всі три залі були ще порожні. Вони влаштувалися біля одного столу в тій залі, де на високому табуреті велично засідала сама Льора Г'едефер. Це була вельми гладка жінка років п'ятдесяти, затягнута в пояси й корсети. Дами чергою підходили до неї, тяглися вгору над підносами і з ніжною фамільярністю цілували її в щоки, тим часом як це одоробло з вогкими очима намагалось, відповідаючи на поцілунки, не викликати ні у кого ревностів. В протилежність їй наймичка, що обслуговувала дам, була висока, худа й ряба, з чорними віями та прикрим вогником в очах. Незабаром усі три залі сповнилися, за столами сяк-так розташувалося щось біля сотні клієнток. Здебільшого це були жінки років під сорок, огрядні, добре одгодовані, з напухлими від розпусти масними губами. І посеред цих налитих салом грудей та животів траплялися й вродливі ставні дівчата, з іще наївними обличчями, не зважаючи на безсоромність поведінки,—дебютантки проституції, підібрані по дешевих шинках та приведені до Льори її клієнтками. Тут юрба гладких жінок, схвильованих пахном їхньої молодости, навперейми залицялися до них, купуючи їм ласощі, ніби ті старі нежонаті паничі.

Щождо чоловіків, то їх було дуже мало,—десять, найбільше п'ятнадцять; пригнічені морем спідниць, вони сиділи вельми смирно, за винятком чотирьох пустунів, що прийшли сюди навмисне і голосно жартували, все це бачивши.

— А їхній обід таки смачний, правда ж?—озвалася Сатен.

Нана кивнула головою, цілком задоволена. Це був старовинний солідний обід провінціяльного отелю: гарячі пиріжки, курка з рисом, квасоля з підливою, ванільний крем, залитий паленим цукром. Дами особливо напосілися на курку з рисом, ледве дихаючи в своїх ліфах та повільно утираючи губи.

Спочатку Нана боялася зустрінути тут кого-небудь зі своїх старих подруг, що наставили б їй дурних запитань, але незабаром заспокоїлася, не помітивши ні одного знайомого обличчя серед цієї дуже мішаної

юрби, де полинялі сукні та злиденні капелюхи єдналися з багатими вбраннями, в братерстві однакової розпусти. На хвилину вона зацікавилася якимсь юнаком з коротким кучерявим волоссям і нахабним обличчям, що тримав у напруженню цілий стіл налитих салом повій, радих і не дихати, а задовольняти його найменшу примху. Але коли юнак засміявся, то його груди пішли вгору.

— Стій, та це ж жінка!—аж скрикнула Нана злегка.

Сатен, що напихалася куркою, підвела голову й зауважила:

— Ах, так, я її знаю... Шикарна жінка... Її просто деруть на шматки.

Нана огидливо скривилася. Вона ще не розуміла цього. Але вона спокійно зауважила, що про смаки та кольори сперечатися не слід, бо ж ніяк не можна знати, що тобі колись уподобається. Отже, вона їла свій крем з філософським спокоєм, чітко бачивши, що Сатен своїми великими блакитними очима безневинної дівчини скаламутила сусідні столи. Особливу настирливість виявляла одна огрядна блондинка: вона просто палала, штовхалася і так близько тулилася до Сатен, що Нана вже хотіла втрутитися.

Але в цю хвилину її дуже вразила своїм приходом одна дама. Нана впізнала мадам Робер, з її вродливою посмішкою темної мишки. Гостя фамільярно кивнула високій худій наймичці, сперлася ліктем на конторку Льори і привіталася з нею довгим поцілунком. Нана дивно було дивитися на ці пестоці з боку такої поважної жінки, тим більше, що мадам Робер зовсім не мала свого звичайного скромного вигляду, а цілком навпаки, весь час оглядала залю, про щось тихо розмовляючи з Льорою. Остання знову розсілася на своєму табуреті, зберігаючи величний вигляд старого ідола розпусти, зі стертим і засмальцьованим поцілунками вірних обличчям. Здіймаючись горою над повними тарілками, вона царювала над своєю широкою клієнтурою гладких жінок, потворно переважаючи всіх їх салом, пануючи в цьому додатковій хазяйки отелю, придбаного сорока роками практики.

Тут мадам Робер помітила Сатен. Вона покинула Льору і вельми привітно підбігла до дівчини, висловлюючи великий жаль, що її не було напередодні вдома. А коли зачарована Сатен намірилася звільнити їй місце, то вона почала запевняти, що вже пообідала і що зайшла сюди просто поглянути на людей. Вона говорила все це стоячи за своєю новою подругою, спершись на її плечі, лукаво посміхаючись та пестливо повторюючи:

— Ну, коли ж ми побачимося? Якщо ви будете вільні...

На жаль Нана не змогла почути далі. Ця розмова дратувала її. Їй кортіло кинути правду в вічі цій пристойній жінці, але її паралізував прихід нової юрби шикарних жінок, розкішно вдягнених, з діамантовими оздобами. Вони цілою групою приходили до Льори, всі будучи з нею на «ти». Під владою розбещених смаків, вони, вкриті камінчиками на сотні тисяч франків, з'являлися сюди обідати за три франки з душі, викликаючи здивовання й заздрощі серед бідних і брудних повій. Коли вони ввійшли до залі, голосно балакаючи й регочучи, ніби вносячи з собою соняшне проміння, Нана хутко одвернула голову, прикро вражена тим, що впізнала серед них Люсі Стюарт і Марію Бльон. На протязі щось біля п'яти хвилин, ввесь час, поки ці жінки балакали з Льорою, перше ніж пройти до сусідньої залі, вона сиділа, повісивши носа, удаючи ніби не знати як заклопотана крутінням кульки з крихот на скатертині. Згодом же, коли нарешті змогла повернутися, вона просто остовпіла від несподіванки: стілець біля неї був порожній, Сатен зникла.

— Чи ба! Та де ж вона?—голосно скрикнула Нана.

Гладка білява особа, що засипала Сатен ознаками прихильності, прикро зареготала, а коли Нана, роздратована її сміхом, з погрозою позирнула на неї, вона м'яко, протяглим голосом сказала:

— Та це ж, звичайно, не я, це вам інша таке вчинила.

Тоді Нана, зрозумівши, що з неї глузуватимуть, не додала вже ні слова. Вона навіть посиділа ще кілька хвилин, не бажаючи виявити свого гніву.

З глибини сусідньої залі вона чула вигуки Люсі

Стюарт; та влаштувала цілий стіл для молодих дівчат, що прийшли з балів на Монмартрі й ля-Шанель. Стало дуже душно, наймичка понесла геть купу брудних тарілок, що від них міцно одгонило куркою з рисом.

Тим часом четверо панів підливали коньяку півдесяткові парочок біля себе, щоб послухати їхнє п'яне базікання. Тепер найбільше дратувало Нана те, що треба було платити за обід Сатен. От іще повія, нажерлася та й ходу з першою-ліпшою кучерявою собакою, навіть не подякувавши! Звичайно, це коштувало тільки три франки, але платити було тяжко, вчинок Сатен був просто огидний. Проте вона заплатила, кинувши Льорі своїх шість франків і від цього часу вважаючи її за щось навіть гірше, як бруд у вуличній канаві.

На вулиці Мартір лють Нана зросла ще дужче. Звичайно, вона не побіжить за Сатен; чого ради стромляти їй свого носа в такий бруд! Але вечір був зіпсутий і вона повільно рушила вгору до Монмартру, особливо люта на мадам Робер. Вона, вибачте, мала нахабство корчити з себе пристойну жінку! Так, пристойну в ямі зі сміттям! Тепер Нана була певна, що зустрічала її в Папільйоні, брудному шинкові на вулиці Пуасоньєр, де чоловіки брали її за тридцять су. І от така особа своїм скромним виглядом паморочить голови солідним урядовцям і зрікається прийти на вечерю, куди їй роблять честь запросити її! Удає з себе суццю цнотливість! Дати б їй за цю цнотливість! Завжди саме такі тихі й віддаються нечуваній розпусті по різних, нікому невідомих, паскудних притулках.

Так усе це обмірковуючи, Нана дійшла до свого будинку на вулиці Верон і страшенно збентежилася, побачивши в вікнах світло. Фонтан повернувся сердитий: його теж покинув приятель, що покликав його на обід. Він байдужно вислухав пояснення, що давала Нана з остраху перед стусанами, приголомшена його присутністю вдома, коли вона чекала на нього не раніше, ніж перед ранком; і вона збрехала йому, що витратила шість франків, але з мадам Малюар. Тоді, пиховито тримаючись із великою гідністю, він простяг їй листа, спокійно відкритого ним, хоч його й заадресовано було їй.

Це був лист від Жоржа, що все ще сидів під замком у Фондетах, що кожного тижня шукав собі полегшення в писанню палких сторінок. Нана дуже любила листи, особливо з пишними фразами про кохання та з урочистими обіцянками. Вона читала їх усім. Фонтан знав Жоржів стиль і цінував його. Але цього вечора Нана до такої міри боялася сцени, що удала байдужість, перебігла листа похмурими очима і зараз же кинула його геть. Фонтан забарабанив по віконній шибці, сердячись, що доведеться рано лягати спати та не знаючи, чим би його заповнити вечір. Раптом він обернувся.

— А чи не відповісти цьому хлопцеві зараз же?— сказав він.

Листи звичайно писав він. Він пильнував стилю і був щасливий, коли Нана, захоплена читанням листа вголос, цілувала його з вигуками, що тільки він здатний знайти подібні слова. Це кінець-кінцем підбадьорювало їх і вони знову кохали одне одного.

— Як хочеш,—відповіла вона.—Я зготую чай і ми зараз же ляжемо.

Тоді Фонтан уместився біля столу, урочисто розіклавши перо, атрамент і папір, закругливши руку та витягнувши шию.

— «Серце моє»,—почав він голосно.

І більше ніж годину уважно працював над листом, довгенько обмірковуючи іноді одну фразу, стиснувши голову руками, виправляючи, всміхаючись собі самому, коли знаходив пестливий вираз. Нана мовчки випила вже дві чашки чаю. Нарешті він перечитав листа, як читають у театрі, чітким голосом та з жестами. Він писав у листі на п'яти сторінках про «минулі щасливі години в Мін'їоті, ці години, що спогади про них залишаються ніби ніжні пахощі», він присягався на «вічну вірність цій весні кохання» і закінчував заявою, що його єдине бажання «знову відновити це щастя, якщо щастя може відновлюватись».

— Знаєш,—пояснив він,—я пишу все це ради ввічливості. Це ж тільки жарт... А проте, мені здається, що я таки добре написав цього листа!

Він дуже радів, але тут Нана допустилася огріху:

все ще не звіряючись на його спокійний настрій, вона не плигнула йому на шию висловлювати своє захоплення. Вона тільки зауважила, що лист добрий і нічого більше. Це його обурило. Якщо його лист їй не подобається, хай напише інший. І замість поцілуватися, як це вони звичайно робили, зворушені словами кохання, вони холодно залишилися сидіти по обидва боки столу. Проте, вона налила йому чашку чаю.

— От свинство!—скрикнув він, умочивши в чай губи.—Ти ж насипала соли!

Нана на нещастя знизала плечима. Він люто розсердився.

— Ах, кепсько ж повертаються справи у нас сьогодні!

І сварка почалася з цього. Годинник показував тільки десяту і це був чудовий спосіб убити час. Фонтан під'юджував себе; він серед безупинної лайки кидав їй у лице всі можливі обвинувачення, одне по одному, не даючи їй і слова сказати. Вона брудна, вона дурна, де тільки вона не волочилася? Далі він згадав про гроші. Хіба він витрачає по шість франків, коли обідає в місті? За нього платять, інакше він обідав би... вдома. І це для тої старої брехухи Малюар, кощавої відьми, кого він завтра ж викине геть з хати. Ну! далеко ж вони зайдуть, коли щодня він і вона викидатимуть от так по шість франків на вулицю!

— Посамперед, я вимагаю рахунків!—скрикнув він.— Ну, давай сюди гроші! Скільки у нас залишилося?

В ньому раптом заявили себе всі його скупердяйські інстинкти. Залякана й приголомшена Нана хутко витягла з шухлядки залишок їхніх грошей і подала Фонтанові. До сьогодні ключ від спільної каси лежав на ній самій і вони обидва вільно користалися з неї.

— Як! — скрикнув він, порахувавши. — Лишається ледве сім тисяч, а ми живемо вкупі тільки три місяці... Це ж неможлива річ!

Він сіпнувся сам до шухлядки, витяг її, підніс під лампу. Але в ній було тільки шість тисяч вісімсот та ще декілька франків. Тоді сталася справжня буря.

— Десять тисяч франків за три місяці!—заверещав

він.—Прокляття! Що ти з ними зробила? Га? Відповідай! Все це пішло на твою сухоребру тітку? Га? Чи може ти платиш своїм коханцям?.. Тоді ясно... Та відповідай же!

— Чого ти так хвилюєшся?—озвалася Нана.—Підрахувати дуже легко... Ти ж забуваєш про меблі; а крім того, я мусіла була купити білизни. Коли влаштовуєш нове господарство, то гроші йдуть хутко.

Але, все вимагаючи пояснень, він не хотів їх слухати.

— Так, гроші йдуть занадто хутко,—відповів він трохи спокійніше.—Але знаєш, мала, з мене вже досить цієї спільної кухні. Ці сім тисяч франків мої. Ну, тепер вони у мене в руках і я залишаю їх собі. Прокляття! Раз ти стала марнотратчицею, то я не хочу руйнуватися. Кожному своє.

І він демонстративно поклав гроші собі в кишеню. Нана дивилася на нього отетерівши. Він же глузливо говорив далі:

— Ти ж розумієш, я не такий дурень, щоб утримувати чужих тіток та дітей... Тобі подобається витратити свої гроші,—твое діло, а про мої забудь! Я платитиму половину, а ввечорі рахуватимемось, ось як!

Раптом Нана обурилася і не могла стримати крику:

— Ось як! Це ж ти з'їв мої десять тисяч франків... Ось де свинство!

Але він не став сперечатися далі, а з усієї сили затопив їй через стіл ляпас, кажучи:

— Повтори ще раз!

Не зважаючи на ляпас, вона повторила, і він почав бити її руками й ногами. Незабаром він призвів її до такого стану, що вона, як звичайно, роздяглася і зі слізьми вклалася в ліжко. Засапавшись, він почав укладатися й собі, але тут помітив на столі написаного ним Жоржеві листа. Тоді він дбайливо згорнув його і повернувся до ліжка, погрозово кажучи:

— Лист дуже гарний, і я сам відішлю його, бо не люблю примх... І не скигли більше, ти мене дратуєш...

Нана, що тільки схлипувала, перестала вже й дихати. Коли ж він ліг, вона в сльозах упала йому на груди. Їхні бійки закінчувалися так завжди: вона найбільше бо-

ялася того, щоб не втратити його, відчуваючи ганебну потребу мати його, не зважаючи ні на що. Два рази він величним жестом одштовхнув її, але теплі обійми цієї жінки, що благала його великими вогкими очима вірної тварини, пробудили в ньому бажання. І він скорчив з себе доброго хазяїна, не знижуючись, однак, до того, щоб піти на зустріч: він дозволив їй пестити себе і взяти силою, як людину, чиє вибачення треба було заслужити. Далі він стурбувався думкою, чи не грала Нана комедії, щоб одержати назад ключ од каси. Свічку вже було погашено, коли він відчув потребу потвердити свою волю:

— Отже, дівчино, без жартів, гроші я залишаю собі.

Нана, засипаючи у нього на шиї, знайшла шляхетну відповідь:

— Так, не бійся... Я працюватиму.

Але від цього вечора їхнє спільне життя чимраз гіршало. Протягом цілих тижнів чути було ляпаси, ніби те цокання годинника, що регулював їхнє існування. Від повсякчасного биття Нана, ніби та тонка білизна, тільки набирала гнучкості; її біло-рожева тендітна шкіра стала надзвичайно ніжна на дотик і яскрава для ока, і сама вона ніби ще більше покращала. Тому Прюїєр уперто залицявся до неї, заходячи в час відсутності Фонтана та заштовхуючи її в усі кутки, щоб поцілувати. Але вона оборонялася, обурена та червоніючи від сорому. Їй було гидко, що він хотів одурити приятеля. Тоді роздратований Прюїєр починав глузувати: вона таки справді здуріла! Як може вона триматися такої мавпи? Бож Фонтан, кінець-кінцем, таки справді мавпа зі своїм великим рухливим носом! Брудна худоба! Та ще й лупить її нещадно!

— А може ж я його люблю такого,—відповіла вона одного дня, як жінка, що спокійно признається свого зіпсутого смаку.

Боск задовольнявся тим, щоб якнайчастіше приходити на обід. Щодо Прюїєра, то він знизував плечима: вродливий, але непутящий хлопець. Боск не один раз бував свідком родинних сцен, коли Фонтан бив за десертом Нана, але він поважно жував свою страву далі,

вважаючи це биття за річ природну. Щоб віддячити за обід, він незмінно висловлював своє захоплення їхнім щастям. Він вважав себе за філософа, він зрікався всього, навіть слави. Прюйєр і Фонтан, вивернувшись у своїх кріслах, іноді забували перед неприбраним столом про все чисто, з театральними жестами й інтонаціями оповідаючи одне одному про свої успіхи аж до другого ранку, а тим часом Боск, заглибившись сам у себе та тільки подеколи з погордою злегка зідхаючи, мовчки закінчував пляшку коньяку. Що залишилося від Тальма? Нічого! Тоді дайте ж мені спокій, все це величезні дурниці.

Одного вечора він застав Нана в сльозах. Вона скинула сорочку, щоб показати йому свою спину й руки, чорні від стусанів. Він подивився на її тіло, не скориставшись зі становища, як це зробив би той негідник Прюйєр, а потім сентеційним тоном сказав:

— Дівчинко моя, де жінки, там і стусани. Це сказав, здається, Наполеон... Помийся солоною водою. Солона вода—чудова річ проти синяків. Не турбуйся, це не останні, і не плач, поки тобі ще нічого не зламано... Між іншим, я запрошую тебе на обід, я бачив на кухні рагу.

Мадам Лера не поділяла цієї філософії. Щоразу, коли Нана показувала новий синяк на своїй білій шкірі, вона голосно скрикувала. Їй убивають її небіжку, це так далі тривати не може. Справді, Фонтан вигнав мадам Лера за двері, заявивши, що не хоче більш зустрічати її у себе; і від цього часу, коли він повертався додому, вона мусіла тікати геть через кухню, що страшенно ображало її гідність. Отже, вона не шкодувала докорів на адресу цього брутального типа. Особливо ж закидала вона йому кепське виховання, зберігаючи вигляд пристойної жінки, чие гарне виховання не підлягає сумнівам.

— О, це видно було одразу, що він не має почуття пристойности,—казала вона Нана.—Його мати була, мабуть, повія: не кажи ні, це так і відчувається!.. Я не кажу про себе, хоч особа моїх років має право на повагу... Але ти, як ти можеш терпіти його брутальні маніри? Бож, не вихваляючись, я завжди навчала тебе, як три-

матись, і ти завжди мала найкращі поради. Та що! В нашій родині ми всі були добре виховані.

Нана не заперечувала, повісивши голову.

— Потім,—говорила далі тітка,—ти мала тільки пристойних людей... Якраз про це ми балакали вчора з Зоєю, що приходила до мене. Вона нічого не розуміє. «Як це так»,—говорила вона,—«мадам, що так коверзувала з графом, людиною такою пристойною,—а, проміж нас, ти ж крутила ним, як останнім йолопом,—як це мадам дозволяє лупити себе цьому блазневі?» Ну, а я додала, що биття ще можна стерпіти, а от браку поваги я б ніколи не стерпіла... По правді, він нічого не варт. Я б і портрета його в своїй кімнаті не повісила. А ти руйнуєш себе ради такого пройдисвіта. Так, ти руйнуєш себе, моя дорога, ти дратуєшся, коли є така безліч і багатих людей і вельможних урядовців... Та годі, не мені все це роз'яснювати тобі. За першої ж брутальности я б просто приголомшила його словами: «М'сьє, за кого ви мене маєте?» Від твого, ти ж знаєш, величного тону, у нього опали б і руки і ноги.

— О, тіточко, я ж кохаю його,—відповіла на це Нана, захилинаючись слізьми.

Вся справа, однак, була в тім, що мадам Лера починала турбуватися, бачивши, що її небіжка ледве-ледве, та чим далі, то рідше, дає їй по 20 су за утримання малого Люї.

Безперечно, мадам Лера піде на саможертву і всупереч усьому залишить дитину у себе, почекає до кращих часів. Але думка, що Фонтан перешкоджає їй, хлопчикові та його матері плавати в золоті, кидала її в таку лють, що вона готова була заперечити кохання. Тому вона закінчила свою мову суворими словами:

— Так от, коли він одного дня здере тобі шкіру з живота, ти прийдеш до мене і я відчиню тобі.

Незабаром гроші стали найбільшою турботою для Нана. Фонтан десь сховав сім тисяч франків. Безперечно, вони були в певному місці, але вона ніколи не зважувалася спитати його, бо була вельми плоха з цим пройдисвітом, як назвала його мадам Лера. Вона тремтіла від однієї думки, що він вважатиме її за здатну лиша-

тися при ньому заради його нещасних грошей. Звичайно, він обіцяв давати гроші на потреби господарства. Перші дні він щоранку давав три франки, але за те їй ставив вимоги людини, що платить: за своїх три франки він вимагав усього—масла, м'яса, ранньої сировини. І коли вона зважувалася сперечатись, коли вона доводила, що не можна мати за три франки цілий базар, він лютував, він називав її нічого не вартою дурепою, яку завжди обкрадають крамарі, і щоразу загрожував стати на пансіон десь інде. Згодом, при кінці місяця, він почав забувати класти вранці на комод три франки. Вона дозволяла собі боязко, натяком запитувати про них, але тоді здійснювалася неймовірна сварка, і він з першої-ліпшої причіпки так псував їй життя, що вона вже воліла краще не розраховувати на нього. Навпаки, коли він, не залишивши трьох монет по двадцять су, все ж знаходив обід, як і раніше, він ставав веселим, гальянтним, цілував Нана, вальсував зі стільцями. І вона, безмірно щаслива, починала вже бажати, щоб не знайти нічого на комоді, не зважаючи на тяжку мороку зводити кінці з кінцями. Одного разу вона навіть повернула його три франки, вигадавши історію, ніби у неї залишилися ще вчорашні гроші. А як напередодні грошей він не давав, то тепер на хвилину завагався, побоюючись, чи не хоче вона його добре провчити. Але вона дивилася на нього такими закоханими очима, цілувала його з такою саможертвою всієї своєї істоти, що він поклав монети в кишеню, конвульсивно злегка здригнувшись, як той скнара, якому потрапили не зовсім чисті гроші. Від цього дня він більш не турбувався, ніколи не питаючи, звідки беруться гроші, похмуро дивлячись, коли бувала картопля, задоволено посміхаючись роботі своїх щелепів перед індіком, чи шинкою, але навіть у цьому своєму щасті не забуваючи подеколи давати Нана ляпаси, вже просто для практики.

Отже, Нана знайшла спосіб вийти з біди. Подеколи їжі у них було просто через край. Двічі на тиждень Боск мав нестравлювання шлунку. Одного вечора, коли мадам Лера, виходячи, побачила на огні розкішний обід, що його їй не доводилося їсти, вона не змогла стрима

тись од брутального запитання, хто ж за все це платить. Захоплена несподіванкою, Нана зніжковіла й заплакала.

— Ну й гидота,—сказала тітка, все зрозумівши.

Нана пожертвувала собою, щоб мати спокій у своїй господі. До того ж тут завинила Трікон. Нана зустрілася з нею на вулиці Ляваля того саме дня, коли Фонтан пішов з хати, безмірно роздратований стравною з трески. Тоді саме вона й пристала на пропозицію Трікон, що якраз потрапила в скрутний стан. Тим, що Фонтан ніколи не вертався раніше ніж о шостій, вона використовувала післяполудневі години і приносила додому по сорок, по шістдесят франків, а іноді й більше. Вона могла б вимагати й десять чи п'ятнадцять люідорів, коли б не втратила свого попереднього становища. Але вона рада була вже й тому, що у неї було з чого зварити обід. Увечорі вона забувала все, коли Боск напихався до задишки, а Фонтан, поклавши лікті на стіл, дозволяв їй цілувати свої очі, граючи роллю вищої істоти, що її люблять заради неї самої.

Так от, обожнюючи свого милого, свого коханого песика, почувуючи до нього пристрасть тим сліпішу, що вона ще й витрачалася, Нана знову опинилася в тих злиднях, де вона була ще на початку своєї кар'єри. Вона шлялася, стирала тротуари своїми старими черевиками, гасаючи за монетою на сто су, як робила це ще молоденькою дівчиною. Одної неділі, на базарі Лярошфуко, вона помирилася з Сатен, після того, як люто напала на неї, докоряючи їй за мадам Робер. На ці докори Сатен відповіла тільки, що коли хто якоїсь речі не любить, то це не дає йому права відбивати до неї смак у інших. І Нана, мавши широкий світогляд та відступаючи перед філософічним розміркованням, що ніколи не знаєш, чим закінчиш, попрохала вибачення. У неї навіть прокинулася цікавість і вона почала розпитувати Сатен про різні подробиці її розпусти, здивована тим, що в свої роки, після всього їй відомого, вона ще може почути й щось нове. І вона скрикувала й реготалася, вважаючи це за чудернацькі звичаї, проте ставлячись до них з певною ворожістю, бо в глибині додержува-

лася міщанських поглядів на все, що не входило в її звички. Вона знову почала ходити обідати до Льори, коли Фонтан обідав у місті. Вона розважалася тут історіями кохання й ревностей, що вельми захоплювали клієнток, хоч і не заваждали останнім жваво поратися над їжею. Проте, це не завжди цікавило її, як вона казала. Гладка Льора з материнською ніжністю часто запрошувала її перебути кілька днів на її віллі в Аньєрі, де були кімнати для сьоми дам. Вона одмовлялась, їй було страшно. Але коли Сатен заприсяглася їй, що вона помиляється, що панство з Парижу тільки гойдатиме її та гратиметься з нею в бочку, то вона обіцяла приїхати згодом, коли зможе вихопитися з Парижу.

В цей час вельми заклопотаній Нана було не до розваг. Їй треба було грошей. Коли Трікон не мала в ній потреби, що траплялося дуже часто, вона не знала, куди їй податися зі своїм тілом. Тоді вона в розпачу виходила разом із Сатен на паризький брук віддаватися найнижчій розпусті по брудних вулицях під мутним газовим світлом. Нана знову повернулася в ті шиночки на околиці міста, де вона вперше задирає в танках свої брудні спіднички; вона знову побачила темні закутки околиць бульварів, тумби, що на них обіймали її п'ятнадцятилітні хлопці, коли батько шукав її, щоб випороти... Обидві бігали по шинках і каварнях кварталу, здираючись по вогких од харкотиння та розлитого пива сходах, або повільно блукали по вулицях, подеколи спиняючись під ворітьми. Сатен, що почала з Латинського кварталу, водила туди Нана до Бюльє і по шинках бульвара Сен-Мішель. Та заходили вакації, в кварталі відчувалося безгрошів'я. І вони знову повернулися на великі бульвари, бо тепер найбільше шансів на удачу було тут. З височин Монмартру до рівнини Обсерваторії вони проходили таким чином ціле місто. Багато чого довелось їм зазнати: дощових вечорів, коли промокали черевики, душних вечорів, коли ліф прилипав до шкіри, довгого очікування, безконечного ходіння, штурханів і сварок, останньої брутальності прохожого, що його вони заводили в брудні умебльовані кімнати і що з лайкою спускався по брудних сходах.

Кінчалось літо, грозове літо з душними ночами. Вони виходили обидві після обід біля дев'ятої години. На тротуарах вулиці Нотр Дам де-Льорет хутко пливли повз крамниці дві низки жінок, що підсмикували свої сукні, спустивши голову; вони заклопотано поспішали на бульвари, навіть не позираючи на вітрини. Це в перших променях газових лихтарів спускалися голодні повії кварталу Бреда. Нана й Сатен проходили повз церкву і щоразу завертали на вулицю Ле-Пелетьє. Далі, за сто метрів до каварні Ріш, прибувши на поле своїх маневрів, вони спускали хвости своїх суконь, досі підтримуваних дбайливою рукою; і від цього часу не вважаючи на порох, підмітаючи тротуари та коливаючи станом, вони йшли дрібним кроком та й ще затримували свою ходу, потрапляючи в гостре світло якоїсь великої каварні. Задерши носи та з голосним сміхом озиралась на чоловіків, що оберталися назад, вони були тут у себе вдома. Їхні набілені обличчя з червоними плямами на губах і чорними по бровах, в темряві набували тривожних чарів східного базару на тринадцять су, випущених на вільне повітря вулиці. До одинадцятої години штовхаючись серед юрби, вони все були веселі, тільки подеколи лаючись «брудна морда!» на адресу незугарних прохожих, що обривали їм підборами кінці хвостів; вони фамільярно віталися з ґарсонами з каварень, спинялися побалакати перед столами, брали запропоновані їм питва, п'ючи їх повільно, радіючи змозі трохи посидіти, очікуючи виходів з театрів тощо. Але в міру того, як насувала ніч, а вони ще не сходили раз чи два на вулицю Лярошфуко, вони ставали чимраз нахабніші, а їхня гонитва за здобиччю настирливіша. Попід деревами вздовж темних і спорожнілих бульварів відбувався одчайдушний торг із лайкою й бійками, тим часом як пристойні родини—батько, мати й доньки,—звиклі до таких зустрічей, спокійно проходили повз усе це, навіть не прискорюючи кроків. Далі, сходивши разів десять від опери до театру Жімназ, коли прохожі рішуче відпекувалися й хутко зникали в чимраз густішій темряві, Нана й Сатен починали міряти тротуари вулиці Фобург-Монмартра. Тут ресторани, пивні й ковбасні

палали яскравим світлом до другої години ночі, і жінки роями оточували двері каварень. Це був останній освітлений і повний життя куток нічного Парижу, останній ринок для угод на одну ніч, де одвертий торг відбувався від одного кінця вулиці до другого, ніби в широко розчиненому коридорі публічного будинку. І в ті вечори, коли вони поверталися додому з порожніми руками, вони сварилися між собою. Вулиця Нотр Дам де-Льорет була темна й порожня, тіні жінок сновигали по ній; це був пізній поворот кварталу: нещасні повії в розпуці від невдалої ночі вперто намагалися ще щось заробити, сперечаючись захриплими голосами з пізніми п'яницями, затримавши їх на розі вулиці Бреда чи вулиці Фонтен.

Проте, бувала й гарна здобич,—люїдори, підхоплені від вельможних панів, що брали їх, ховаючи свої ордени в кишені. Особливо Сатен мала добрий нюх. Вона знала, що вогкими вечорами, коли промоклий Париж дхне гнилим пахном кепсько утримуваної алькови, ця тепла вогкість і сморід непевних закутків особливо під'юджують чоловіків. І вона підстерігала найкраще одягнених, вона бачила їх настрій у їхніх блідих очах. Над містом ширилася ніби пошесть похитливого божевілля. Правда, Сатен трохи побоювалася, бо найпристойніші були й найбільш розбещені. З них спадав увесь їхній зовнішній блиск, повнотою виявлявся звір, вибагливий у своїх потворних смаках, рафінований у своїй зіпсутості. Тому ця повія Сатен не мала пошани до пристойних панів, лаючи їх у кареті, кажучи, що їхні кучери кращі за своїх хазяїнів, бо поважають жінок і не мордують їх панськими витівками. Падіння людей вищого світу в безодню зіпсутости дивувало Нана, бо вона ще мала свої забобони, хоч од них і звільнювала її Сатен. Отже, казала Нана, коли вони розмовляли поважно, ніякої цнотливості більше нема? Згори й донизу—всі зіпсуті? Ну, та й цікаво ж у Парижі від дев'ятої години вечора до третьої ранку! І вона з реготом вигукувала, що коли б зазирнути в усі спальні, то можна було б стати свідком безлічі чудернацьких вигадок—і дрібного люду, що поринає в розпусту по самі вуха, і великого панства.

що скрізь і всюди сидить у різному свинстві ще глибше за інших. Це доповнювало її виховання.

Одного вечора, йдучи до Сатен, вона впізнала бліде обличчя маркіза де-Шуар, що розбитою ногою спускався по сходах, тримаючись за поручні. Вона закрилася хусточкою, ніби сякаючись, а коли знайшла Сатен у жахливому бруді цілий тиждень неприбраної кімнати, неохайного ліжка та розкиданих по підлозі горщиків, вона здивувалася, як це маркіз водиться з нею. Ах, так, він водиться з нею і навіть добре набрид і їй, і її кондитерові, коли вони бували вкупі! Він заходить до неї подеколи й тепер і до смерті докучає їй, стромляючи носа в усі брудні місця, навіть у її черевики.

— Так, моя дорога, навіть у черевики... О, цей старий розпутник завжди просить такого, що...

Особливо бентежила Нана безсоромність цієї низької розпусти. Вона пригадувала, як весело було гратися в кохання, коли вона мала великий успіх; тепер же вона бачила, як навколо неї щодня потроху гинуть дівчата. Понад те Сатен до смерті налякала її поліцією. У неї була безліч оповідань про поліцію. Колись вона, навіть не один раз, спала з агентом поліції звичай, щоб мати спокій; він двічі врятував її од реєстрації, і тепер вона особливо тремтіла перед можливістю цього, бо коли б її ще раз піймали, то відносно результату не могло б бути жадних сумнівів. Слід було їй тільки послухати. Щоб мати нагороду, агенти затримують якомога більше жінок; вони беруть усіх і ляпасами змушують мовчати, певні нагороди й підтримки навіть і тоді, коли в загальній купі захоплять і якусь чесну дівчину. Влітку, групами по десять і п'ятнадцять чоловіка, вони влаштовували облави на бульварі, оточували тротуар, виловлювали до тридцяти жінок на вечір. Проте Сатен знала, куди ховатися; ледве тільки помітивши ніс агентів, вона вже летіла геть крізь божевільно перелякану юрбу жінок з довгими хвостами. Страх перед законом і жах від префектури були такі потужні, що жінки спинялися на дверях каварень, ніби паралізовані силою, що своїм приходом вимітала цілу вулицю. Та найбільше Сатен боялася доносів; її кон-

дитер виявився таким мерзотником, що загрожував їй виказати її, коли вона його покинула; так, чимало чоловіків живуть з цього трюка коштом своїх коханок, не беручи вже під увагу тих брудних повій, що виказують своїх подруг тільки ради зради, особливо найбільш вродливих. Нана вислухувала все це з чимраз дужчим жахом. Вона завжди тремтіла перед законом, цією невідомою силою, цією помстою чоловіків, що могли знищити її, а ніхто в світі не міг би її захистити. Сен-Лязар був для неї як домовина, чорна яма, куди живими закопували жінок, обтявши їм попереду волосся. Вона знала, що їй досить було б покинути Фонтана, щоб знайти захист; хоч Сатен і розповідала їй про окремі списки жінок з фотографіями, куди повинні заглядати агенти, щоб ніколи не чіпати тих осіб, проте вона не могла не тремтіти, уявляючи собі, як її хапають, тягнуть, а ранком другого дня ведуть на огляд; і крісло для огляду сповнювало її огиди й сорому, хоч вона вже давно втратила й залишки того сорому.

І от якраз у кінці вересня, одного вечора, коли вона ходила з Сатен на бульварі Пуасоньєр, остання раптом сіпнулася бігти, крикнувши здивованій Нана:

— Агенти! Тікай, тікай хутчій!

Вулична юрба божевільно сіпнула врозтіч. Моталися й дерлися сукні, чути було стусани, зойки. Одна жінка упала, сторонні зі сміхом дивилися на брутальний напад агентів, що хутко стискували своє коло. Тим часом Нана втратила з очей Сатен. У неї залякли ноги і її напевне б затримали, коли б не вхопив її під руку якийсь чоловік і не вивів з кола розлютованих агентів. Це був Прюйєр, що впізнав її. Ні слова не кажучи, він повернув на порожню в той час вулицю Ружемон, де вона могла відпочити, настільки знесилена, що він мусів підтримувати її. Вона ж йому навіть не подякувала.

— Слухай,—сказав він їй,—тобі треба відпочити... Зайдімо до мене...

Він жив поруч на вулиці Бержер. Але вона одразу випросталася.

— Ні, я не хочу.

Тоді він запитав брутально:

— Хоч можеш з усім світом... Га? Чому ти не хочеш?

— Тому.

На її думку, цим було сказано все. Вона занадто любить Фонтана, щоб зрадити його з його приятелем. Про інших вона не думала, бо там не було ніякої насолоди, а тільки вимушена потреба. Перед цією безглуздою впертістю Прюйєр, цей красунь, не втримався від підлого вчинку, вражений у свому самолюбстві.

— Ну, що ж, як тобі до вподоби,—заявив він.— Тільки далі я з тобою, любочко, не піду. Виплутайся сама, як знаєш.

І він покинув її. Жах знову охопив її, і вона зробила величезний гак, щоб вернутися до Монмартру, хутко пробігаючи повз крамниці та нестемно бліднучи, коли до неї підходив якийсь чоловік.

Другого дня, коли Нана, ще не очунявши від учорашнього переляку, пішла до своєї тітки, вона несподівано зустрілася в глибині малолюдної вулиці Батіньйоль з Лябордетом. Спочатку і вона і він ніби зніжковіли; він, як завжди, був надзвичайно ввічливий, але в цю хвилину у нього була якась секретна справа. Проте, він опритомнів перший, радо вигукнувши щось про приємну зустріч. Справді, всі ще й досі надзвичайно здивовані раптовим зникненням Нана. Всі вимагають її повороту, старі приятелі просто сохнуть по ній. І Лябордет по-батьківському почав умовляти її.

— Проміж нас, одверто кажучи, дорога моя, це вже стає дурістю,—казав він.—Можна собі уявити примху. Але дійти до того, щоб витратити все до крихти і мати за це самі лящі! Чи не хочеш ти одержати приза за цнотливість?

Вона слухала його зніжковівши. Проте, коли він заговорив про Розу, що тріюмфувала свою перемогу над графом Мюффа, очі їй блиснули вогнем.

— О, коли б я схотіла...—прошепотіла вона.

Він зараз же запропонував їй своє щиро-приятельське посередництво. Але вона відмовилася. Тоді він наладив її з іншого боку, переказавши, що Борденав має ставити п'єсу Фошері з розкішною ролею для неї.

— Як? П'єса з ролею для мене?—скрикнула вона отетерівши.—Але ж він мені нічого про це не казав!

Вона не назвала Фонтана. Проте вона зразу ж заспокоїлася. Вона не повернеться до театру ніколи. Та цим вона, безперечно, не переконала Лябордета, бо він з посмішкою наполягав далі:

— Ти ж знаєш, що зі мною можна нічого не боятися. Я підготую твого Мюффа, ти повернешся до театру і я приведу його тобі за лапу.

— Ні!—сказала вона рішуче.

І покинула його. Її героїзм сповнював її ніжності до самої себе. Ніхто з тих свиней-чоловіків, не пожертвував би собою так, як вона, не вихваляючись на всіх перехрестях. Однак, її дуже вразило те, що Лябордет повторював їй поради Франсі. Увечорі, коли Фонтан повернувся, вона запитала його про п'єсу Фосшері. Він уже два місяці як повернувся у Вар'єте. Чому ж він нічого не казав їй про ролю?

— Про яку ролю?—запитав Фонтан прикрим тоном.—Чи не про ролю дами з вищого світу? Так, ти все ще віриш у свій талант! Та ця ж роля знищить тебе, люба моя... І смішна ж ти, справді!

Це дуже образило її. Ввесь вечір він глузував з неї, називаючи її мадемуазель Марс. І що дужче він знущався з неї, то міцніше вона трималася, смакуючи гірку насолоду в цьому героїзмі своєї примхи, що робив її у власних очах такою великодушною і вартою кохання. Від того часу, як вона ходила по інших, щоб годувати його, вона кохала його ще дужче, не зважаючи на всю втому й огиду, що її вона мусіла зазнавати. Він став її хворобою, що вона купувала, потребою, що без неї вона не могла жити, навіть повсякчасно бита. Він же, бачивши таку дурну добрість, почав зловживати нею. Ця добрість впливала йому на нерви і він почав люто ненавидіти Нана, вже навіть не зважаючи на свої інтереси. Коли Боск робив йому зауваження, він кричав, не знати чому роздратований, що йому чхати і на неї, і на її смачні обіди, що він викине її на вулицю тільки для того, щоб подарувати сім тисяч франків іншій жінці. Так їхній зв'язок і розірвався. Одного вечора, повер-

нувшись об одинадцятій годині, Нана знайшла двері замкнутими на засув. Вона стукнула раз, ніякої відповіді; вдруге—все не було відповіді. Але вона бачила світло під дверима, чула, що Фонтан спокійнісінько ходив по кімнаті. Вона застукала тоді без перерви, гучаючи й сердячись. Кінець-кінцем, Фонтан повільним і густим голосом кинув одне тільки слово:

— Г...но!

Вона застукала обома кулаками.

— Г...но!

Вона застукала ще міцніше, ледве не проломлюючи дерева.

— Г...но!

І протягом чверти години та ж незмінна лайка відповідала глузливою луною на кожний удар, що ним вона струшувала двері. Та бачивши, що вона не вгамується, Фонтан раптом одчинив, став на порозі зі схрещеними руками і тим же холодно-брутальним голосом сказав:

— Прокляття! Ви скінчили?.. Чого вам треба, га? Чи ви дасте нам спати! Ви ж добре бачите, що в мене гості.

Він справді був не один. Нана помітила невеличку актрису з Буфа з розпатланим, ніби з паклі, волоссям, та наче прокрученими сверликом очицями; вона була вже в самій сорочці і бавилася серед меблів, куплених на гроші Нана. Тут Фонтан ступив на крок уперед і, несамовито лютий, розкрив свої товсті пучки, ніби ті кліщі.

— Тікай, бо я задушу тебе!

Тоді Нана вибухла нервовим плачем, злякалася й втекла. Цього разу вже її викинули за двері. Думка про Мюффа раптом майнула їй у її гніві. Адже, справді, не Фонтанові личило б вчинити їй щось подібне.

І на вулиці її першою думкою було йти спати до Сатен, якщо у тої нікого нема. Вона зустріла Сатен перед її будинком, теж викинуту на вулицю власником, що повісив їй на двері замок, повісив цілком проти-законно, бо там були її меблі. Вона лаялася й погрожувала тим, що потягне його до комісара. Тим часом

пробила північ, треба було вже шукати ліжка. І Сатен, вважаючи за краще не вплутувати у свої справи поліції, кінець-кінцем, повела Нана на вулицю Ляваль до однієї дами, що тримала невеличкий умебльований отель. Їм дали вузьку кімнатку на першому поверсі з вікном у двір. Сатен повторювала:

— Я, звичайно, могла б піти до мадам Робер. Там завжди є куток для мене. Але з тобою це річ неможлива... Вона просто божеволіє від ревнощів. Минулого вечора вона мене навіть одлупила.

Коли вони замкнулися, Нана, що ще й досі не змогла отямитися, знову заплакала і в двадцятий раз почала скаржитись на Фонтанову підлість. Сатен зі співчуттям слухала Нана, заспокоювала її, все запекліше лаючи чоловіків.

— О, свині, о, свині!.. Бачиш, не треба більше водитися з цими свиньми!

Потім вона допомогла Нана роздягтися, пораючись біля неї, як запопадливе й покірне дівча, та улесливо приказуючи:

— Лягаймо, швидше, моя кицю, нам буде краще!.. Ах, та й дурна ж ти, отак псувати собі кров... Кажу тобі, що всі вони брудні свині. Не згадуй більше про них. Я, я кохаю тебе. Не плач, зроби це ради твоєї любочки.

І в ліжку вона зразу обняла Нана, щоб заспокоїти її. Вона більше не хоче й чути імени Фонтана. Кожного разу, коли воно зривалося з уст подруги, вона спинювала його поцілунком, жартівливо суплячись, граючи розпатланим волоссям, як вродлива, звикла до пестошів дитина. Тоді в цих ніжних обіймах, Нана поволі заспокоїлася. Вона була зворушена і відповідала на пестоші Сатен. Коли пробило другу годину, їхня свічка все горіла. Обидві, приглушуючи сміх, вимінювалися словами кохання.

Та тут Сатен раптом підскочила і напівгола почала прислухатися до невиразного гомону, що знявся в будинкові.

— Поліція!—кинула вона пополотнівши.— Ах, собачої душі справа, от не щастить... Спіймалися!

Двадцять раз оповідала вона про труси, що агенти влаштовують по отелях. А якраз цієї ночі, бігши з вулиці Ляваль, ні одна про це не згадала. Почувши слово «поліція», Нана втратила голову. Вона плигнула з ліжка, перебігла через кімнату, відчинила вікно, ніби божевільна, що хоче вискочити вниз. На щастя, невеличке дворище було під склом, і його ґратчаста стеля якраз підходила під ноги. Тоді Нана без вагання ступила на цю підпору і зникла в темряві, при чім нічний вітрець підкидав їй сорочку, оголюючи стегна.

— Стій, — гукала їй перелякана Сатен. — Ти ж уб'єшся!

Пізніше, коли агенти постукали до неї в двері вона, як розумна дівчина, вже встигла зачинити вікно і сховати одягу своєї подруги на дно шахви. І вже примирилася з долею, кажучи собі, що коли її після всього цього запишуть на картку, то так може буде й краще, принаймні вона не матиме більше цього подлого страху. І вона удала з себе жінку, що прокинулася від глибокого сну, позіхала, сперечалася і тільки після того відчинила двері високому гевалові з брудною бородою. Він звернувся до неї:

— Покажіть ваші руки... Вони у вас не поколоті, ви не працюєте, отже вдягайтесь і ходітьте.

— Та я не шию, я шліфувальниця,—нахабно огризнулася Сатен.

Проте, вона слухняно одяглася, добре знаючи, що ніякі суперечки не допоможуть. В отелі лунали крики. Одна повія конвульсивно вчепилася за двері, одмовляючись іти. Друга, що спала з коханцем і що за неї він ручився, прикидалася ображеною, пристойною жінкою, погрожувала судовим процесом проти префекта поліції. Протягом півгодини чути було кроки грубих чобіт на сходах, стукання кулаками в двері, гострі суперечки крізь плач, шелест спідниць об стіни; це раптово будили й відвозили цілий гурт на смерть переляканих жінок, брутально затриманих трьома агентами під проводом невеличкого білявого, вельми ввічливого комісара. Після цього в отелі знову запанувала мертва тиша.

Ніхто не виказав Нана і вона врятувалася. Помацки

повернулася вона до кімнати, цокотючи зубами, ледве не мертва від переляку. З її голих ніг, подряпаних ґратками, текла кров, і вона довго сиділа на краєчкові ліжка, все прислухуючись. Перед світом вона, однак, заснула. А прокинувшись о восьмій, втекла з отелю просто до тітки. Коли мадам Лера, що разом із Зоєю якраз пила свою каву на молоці, побачила Нана в такий час, неохайно одягнену і дуже збентежену, вона одразу зрозуміла все.

— Ну? Так і вийшло!—скрикнула вона.—Я ж тобі казала, що він здере тобі й шкіру з черепа... Ну, заходь, у мене ти завжди матимеш спокійний притулок.

Зоя теж підвелася назустріч Нана, фамільярно, але з пошаною в голосі, сказавши:

— Нарешті, мадам знову наша... Я чекала на мадам.

Та мадам Лера зажадала, щоб Нана зараз же поцілувала Люї, бо, як вона казала, щастя цієї дитини залежало від розуму її матері. Люї ще спав, хоробливий і малокровний. І коли Нана нахилилася над його блідим золотушним обличчям, всі її дурощі за останні місяці стиснули їй горло, вихопившись вибухом ридання.

— О, мій бідний хлопчику, мій бідний хлопчику!—захлиналася в пароксизмі плачу.

ІХ

У Вар'єте відбували репетицію «Маленької герцогині». Щойно перечитали по ролях перший акт і мали починати другий. На авансцені сперечалися, сидячи в старих кріслах, Фошері й Борденав, тим часом як суфлер, дядько Косар, низенький горбань, сидів на плетені кріслі і перегортав рукописа, тримаючи в зубах олівець.

— Ну, чого ж ми сидимо?—раптом вигукнув Борденав, несамовито застукавши кінцем свого товстого ціпка по підлозі.—Барільйо, чому не починають?

— Десь зник м'сьє Боск,—відповів Барільйо, що виконував обов'язки другого режисера.

Тут знялася ціла буря, всі гукали Боска. Борденав лаявся.

— Прокляття! Повсякчас те саме. Скільки не дзвони, а вони завжди не там, де треба... Та ще й огризаються, коли затримуєш їх після четвертої.

Боск повернувся спокійнісінький.

— Ну? Чого? Чого вам од мене треба? Ах, моя черга? Треба було б це сказати... Добре! Сімона дає репліку «ось і запрошені»... І я входжу... Кудою я маю ввійти?

— Через двері, звичайно,—озвався роздратований Фошері.

— Так, але де ж ті двері?

Цього разу Борденав напався на Барільйо, знову почавши лаятися та бити підлогу ціпком.

— Прокляття! Я ж сказав поставити там стільця, що мав бути дверима. Кожного дня доводиться повторювати все те саме... Барільйо? Де Барільйо? І цей зник! Раз-у-раз усі кудись бігають!

Але Барільйо вже ніс стільця і мовчки поставив його, зігнувшись од лайки. І репетиція почалася. Сімона в капелюсі й хутрі грала покоївку, що прибирала в кімнаті. Вона спинилася, щоб сказати:

— Знаєте, мені не так душно і я триматиму руки в муфті.

Потім, змінивши голос, вона зустріла Боска легеньким вигуком:

— «О, м'сьє граф. Ви перший, м'сьє граф, і мадам буде вам дуже рада».

На Боскові були брудні штани і жовте пальто з безмірно довгим, намотаним на шию кашне. З руками в кишенях та зі старим капелюхом на голові він сказав глухим протяглим голосом, ще не граючи:

— «Не турбуйте вашу пані Ізабелу, я хочу вчинити їй несподіванку».

Репетиція тривала далі. Похмуро вгрузши в своє крісло, Борденав слухав зі втомою в очах. Фошері нервувався, сіпався на місці, щохвилини відчував бажання втрутитися, але стримувався. І тут він почув позад себе в темній і порожній залі тиху розмову.

— Вона тут?—запитав він, нахилившись до Борденава.

Той відповів «так», кивнувши головою. Перед тим, як взяти запропоновану їй роль Жеральдіни, Нана схотіла переслухати п'єсу, бо вагалася, чи грати їй іще раз роль кокотки. Адже вона мріяла про роль пристойної жінки. Вона сховалася в темряві в льожі бенуара з Лябордетом, що клопотався за неї перед Борденавом. Фошері знайшов її очима і знову почав слухати репетицію.

Освітлено було лишень авансцену. Один газовий ріжок з розгалуження рампи кидав з рефлектором усе світло на передні плани, нагадуючи велике жовте око, що невпевнено й сумно блимало в напівтемряві. Щоб краще бачити, Косар поклав на руку ріжка свій рукопис і опинився в яскравій смузі світла, що чітко змальовувало рельєф його горба. Щождо Борденава й Фошері, то вони вже тонули в темряві. В цій велетенській будівлі тільки декілька метрів освітлено було ніби лихтарем, почепленим до залізничного стовпа, і на цьому освітленому місці актори були як чудернацькі привиди, що за ними танцювали їхні тіні. Решта сцени, подібна складові старого хламу, чи розібраному кораблеві, була вкрита імлою, що ховала драбини, рями та полинялі декорації, ніби якусь купу руїн; повислі ж у повітрі задні полотнища нагадували лахміття, почеплене до сволоків якоїсь величної крамниці ганчір'я. А в самій горі, прохопившись крізь вікно, золотою смужкою протинав темне склепіння яскравий соняшний промінь.

У глибині сцени розмовляли актори, очікуючи на свої репліки. Поволі вони загомоніли голосніше.

— Гей, ви, тихо там!—заревів Борденав, з лютости аж підскочивши в своєму кріслі.—Я нічого не чую... Кому треба балакати, хай іде собі на вулицю, хай не заваджає працювати іншим. Барільйо, коли ще хто балакатиме, я всіх оштрафую.

Всі на хвилину замовкли. Вони творили невеличкий гурток, сидячи на ослінчикові та на селянських стільцях, в кутку саду, першої декорації цього вечора, приготованої там для встановлення. Фонтан і Прюйєр слухали Розу Міньйон, кому директор Фолі Драматік

щойно запропонував розкішні умови. Але їхню розмову перебив голос:

— Герцогине!.. Сен-Фірмен!.. Герцогине й Сен-Фірмен, та виходьте ж!

Прюїєр пригадав, що він грає Сен-Фірмена, тільки після другого поклику. Роза, що грала герцогиню Елен, уже чекала на нього для спільного виходу. Повільно та човгаючи ногами по порожніх і лунких дошках, вертався пересидіти старий Боск. Кляріса відступила йому половину ослінчика.

— Чого це він так реве?—спитала вона, маючи на думці Борденава.—Чиста біда... Тепер не буває вистави, щоб у нього не гуляли нерви.

Боск знизав плечима. Він стояв вище за всі ці сварки. Фонтан же пояснив:

— Він передчуває провал. На мою думку, це не п'єса, а якесь ідіотство.

Далі він звернувся до Кляріси, обмірковуючи слова Рози.

— Ну? Ти віриш у ті пропозиції з Фолі?.. Триста франків за вечір, та ще й на сто вистав... А чому ще й не дача? Міньйон у ту ж мить покинув би Борденава, коли б його жінці давали триста франків.

Кляріса в триста франків вірила. Цей Фонтан завжди готовий зробити якусь прикрість товаришам! Але їхню розмову перебила Сімона. Вона цокотіла зубами. Всі актори, застебнуті на гудзики та з кашне на шиях, поглянули вгору на соняшний промінь, що сяяв там, не доходячи до холодної темряви сцени. Надворі було ясне небо морозного листопадного дня.

— А в каміні нема вогню!—сказала Сімона.—Це ганьба, він стає якимсь пацюком!.. Я мабуть піду звідси, а то ще занедужаю.

— Та тихо мені!—знову крикнув Борденав громовим голосом.

Тоді кілька хвилин чути було лишень невиразне читання акторів, що робили тільки натяки на жести і зберігали голос, щоб не стомитися. Однак, кожного разу, коли вони мали щось відтінити, вони озиралися на залю. Вона була перед ними, ніби роззявлена безодня, де

коливалася невиразна темрява, подібна до тонкого пороку на високому горищі без вікна. Освітлена тільки скупим одблиском від сцени, зала дрімала в сумній і тривожній утомі. На стелі густа темрява вкривала малюнки. Згори й донизу, праворуч і ліворуч од авансцени звисали довженні сірі полотнища, покриваючи оббивку. Чехли вкривали оксамит льож і подвійним поясом бігли по галеріях, бруднячи сутінки своїм блідим кольором. На цьому безбарвному тлі можна було розібрати тільки темніші заглиблення льож, що позначали каркас поверхів, з плямами крісел, чий червоний оксамит набрав чорного відтінку. Цілком спущена люстра заповнювала оркестру своїми підвісками, накидаючи думку про пакування й від'їзд публіки в інше місце, звідкіль вона вже не повернеться.

В цю якраз хвилину Роза, виконуючи роль молодой герцогині, що якось потрапила до повії, наблизилася до рампи. Піднісши догори руки, вона звернулася з чарівною усмішкою до порожньої й темної залі, немов оповитої сумом трауру.

— «Господи, що за чудні люди!»—сказала вона, підкреслюючи фразу і певна ефекту.

Загорнута в велику шалю та ховаючись у глибині льожі бенуара, Нана слухала п'єсу, жеручи Розу очима. Згодом, звернувшись до Лябордета, вона тихо спитала його:

— Ти певний, що він прийде?

— Цілком певний. Звичайно, він прийде з Міньюном, щоб мати якусь причіпку. Ледве він з'явиться, ти підеш до льожі Матільди, куди я його тобі й приведу.

Вони говорили про графа Мюффа. Це була зустріч, улаштована Лябордетом на неутральному ґрунті. Він мав серйозну розмову з Борденавом, на чії справи дуже кепсько вплинули два провали зряду. Тому Борденав охоче згодився запропонувати свій театр і роль Нана, бажаючи заробити графову ласку і сподіваючись від нього на позику.

— А як тобі подобається роль Жеральдіни? Що ти на неї скажеш?—спитав Лябордет.

Нана не поворухнулася і не відповіла. Після пер-

шого акту, де автор змусив герцога де Боріважа зрадити свою жінку з білявою Жеральдіною, оперетковою етуалью, в другому акті показувано було герцогиню Елен, що прийшла до актриси на баль-маскарад довідатися, якими магічними засобами ці дами упокорюють і затримують при собі чужих чоловіків. Її привів туди вродливий кузен Оскар де-Сен-Фірмен, сподіваючись спокусити її на розпусту. І на її здивовання першою її наукою було почути, як Жеральдіна, ніби той візник, лає герцога, а він тримається вельми гречно та ще й захоплюється тим. Це викликає у неї вигук: «Ну, тепер я знаю, як треба розмовляти з чоловіками!» В цьому акті Жеральдіна мала тільки одну цю сцену. Щождо герцогині, то її за її цікавість негайно ж було покарано: старий фронт барон де-Тардіво, вважаючи її за кокетку, настирливо липнув до неї, тим часом як Боріваж мирився з Жеральдіною, обіймаючи її на шезлонгові. Тим, що ролі останньої ще нікому не було віддано, то її прочитав тільки дядько Косар, мимоволі піддавшись настроєві та упавши в обійми Боскові. Репетиція мляво тяглася до цієї сцени, коли Фошері раптом підскочив зі свого крісла. Він досі стримувався, але тепер його нерви не витримали.

— Не так!—скрикнув він.

Актори спинилися, спустивши руки. Фонтан, зморщивши носа, глузливо запитав:

— Не так? Хто ж саме не так?

— Усі не так! Усі чисто, всі чисто!—відповів Фошері і, жестикулюючи й гасаючи по підмостках, сам почав мімізувати сцену.—От ви, Фонтан, ви повинні добре відчувати захоплення Тардіво. Вам треба нахилитися і з отаким-о жестом ухопити герцогиню... А ти, Розо, якраз тоді маєш тихенько пробігти, саме ось як, але не занадто рано, тільки коли почувеш поцілунок...

Захоплений своїми поясненнями, він спинився, щоб крикнути Косарові:

— Жеральдіно, цілуйте... Міцно, щоб добре чути було!

Дядько Косар повернувся до Боска і голосно цмокнув губами.

— Добре! Ось оце поцілунок!—гукнув радісно Фошері.—Ще раз дайте поцілунок... Бач, Розо, я якраз проходжу і, почувши, тихо скрикую: «Ах, вона його поцілувала». Але треба, щоб Тардіво переграв... Слухайте, Фонтан, вам треба повторити... Ну, спробуймо ще раз, усі разом.

Актори повторили сцену, але Фонтан грав так неохоче, що не виходило зовсім нічого. Фошері двічі пояснював знову, щоразу більше захоплюючись. Всі слухали його, похмуро переглядаючись, ніби він вимагав від них ходити вниз головою; потім невдало пробували, щоб зараз же спинитися, як ті паяци, кому раптово порвано нитки.

— Ні, це занадто тяжко для мене, я не розумію,—кінець-кінцем, сказав своїм нахабним голосом Фонтан.

Борденав не розкривав і рота. Він зовсім потонув у своєму кріслі, і від нього в мутному світлі газового ріжка видно було тільки денце насунутого на очі капелюха, тим часом як його ціпок загорожував йому живота. Можна було думати, що він спить. Коли ось він випростався.

— Любий мій, це ж ідіотство!—спокійно звернувся він до Фошері.

— Як ідіотство?—скрикнув автор пополотнівши.—Ви самі ідіот, мій дорогий!

Борденав раптом розсердився. Він повторив слово «ідіот», потім пошукав чогось міцнішого, знайшов «йолопа» й «кретина». Засвищуть, не дадуть закінчити акта. Але коли Фошері, роздратований, хоч і не дуже ображений цими міцними слівцями, що ними вони вимінювалися на репетиціях кожної нової п'єси, обізвав Борденава просто худобою, той уже втратив будь-яку міру. Він замолов у повітрі своїм ціпком, сопучи бугаєм та вигукуючи:

— Прокляття! Дайте мені спокій... Чверть години витрачено на дурощі... Так, на дурощі, на суще безглуздя... А тим часом це ж така проста річ! Ти, Фонтан, не рухаєшся з місця, а ти, Розо, ти злегка відхитуєшся, ось так, не дужче, і виходиш... Ну, спробуймо. Давайте поцілунок, Косар.

Вийшла знову плутанина, сцена не покращала. Борденав із грацією слона почав і собі жестикулювати, тим часом як Фошері глузливо посміхався, зі співчуттям знижуючи плечима. Далі втрутився Фонтан, дозволив собі дати пораду навіть Боск. Втомлена Роза сіла кінецькінцем на стілець, що позначав собою двері. Всі заплуталися. А над усе, гадаючи, що почула свою репліку, занадто рано вийшла на цей гармидер Сімона. Це так обурило Борденава, що він, з усієї сили замахнувшись ціпком, шалено затопив їй по заду. Він часто бив на репетиціях жінок, коли спав з ними. Вона втекла, а їй наздогін линув лютий крик:

— Із'їж це і, чорт мене бери, я закрию крамничку, коли мене й далі так дратуватимуть!

Фошері надів капелюха, удаючи, ніби хоче покинути театр, але перечекав у глибині сцени і повернувся, побачивши, що Борденав, витираючи піт, знову сів у своє крісло. Тоді сів і Фошері. Деякий час вони сиділи поруч не ворущачись, тим часом як прикра тиша зависла в темній залі. Актори біля двох хвилин очікували. Всі були такі втомлені, ніби щойно закінчили якусь надмірно тяжку роботу.

— Ну, працюймо далі,—нарешті звичайним голосом і цілком спокійно сказав Борденав.

— Так, працюймо далі,—проказав слідом Фошері.— Ми виправимо цю сцену завтра.

І вони знову витяглись у своїх кріслах, тим часом як репетиція нудно й байдужно пішла далі. Під час сутички директора з автором, Фонтан і інші спокійнісінько сиділи в глибині сцени на ослінчикові та селянських стільцях. Вони стиха кепкували між собою, вимінюючись прикрими дотепами. Але коли, захлинаючись слізьми, повернулась до них зі своїм ударом ціпком по заду Сімона, вони почали грати драму, кажучи, що на її місці задушили б цього кабана. Сімона утерла слези, киваючи головою: так, годі, вона кине його, тим більше, що напередодні Стене запропонував їй цілу кар'єру. Кляріса здивувалася, бо у банкіра не було й су в кишені, а Прюйєр почав сміятися і пригадав трюк «цього клятого жида», коли він афішував свій зв'язок із Ро-

зою, щоб пересмикнути на біржі свою аферу з Ляндськими солеварнями. Тепер же він мав нову аферу, проєкт тунеля під Босфором. Сімона з великим інтересом слухала це. Щождо Кляріси, то вона вже цілий тиждень лютувала. Адже ця худоба ля-Фалюаз, кого вона сама штовхнула в обійми тієї преподобної Гага, щойно одержав спадщину від багатющого дядька! Це їй завжди так, завжди працювати тільки на інших. А тут іще ця худоба Борденав ображає її, дав їй ролю на п'ятдесят рядків, немов би вона не може грати Жеральдіни! Вона так мріяла про цю ролю, вона так сподівалася, що Нана одмовиться.

— Ну, а я? — підхопив теж дуже невдоволений Прюйєр.—У мене нема й двохсот рядків. Я хотів повернути цю ролю. Це—свинство змушувати мене грати цього йолопа Сен-Фірмена. А що ж за стиль, діти мої! Ось побачите, який буде провал.

Тут їх перебила Сімона, що прибігла після розмови з м'сьє Барільйо зі словами:

— Слухайте, кажуть, що в залі сидить Нана.

— Де?—жваво обізвалася Кляріса, підводячись та оглядаючи залю.

Чутка зразу поширилася. Всі шукали Нана очима, і репетиція ніби на хвилину припинилася. Отже Борденав, заворушившись у кріслі, крикнув:

— Ну, що там іще? Кнчайте ж бо акта! І тихо мені там, задні! Не можна витерпіти!

Сидячи в льожі бенуара, Нана уважно слухала п'єсу. Лябордет двічі хотів забалакати з нею, але вона сердито відштовхувалася від нього ліктем, щоб він мовчав. Другий акт був при кінці, коли в глибині залі з'явилися тіні двох чоловіків. Вони йшли навшпиньки, додержуючи тиші. Нана впізнала Міньйона й графа Мюффа, що мовчки підійшли привітатися з Борденавом.

— Ах, ось і вони,—прошепотіла вона, з полегшенням зідхнувши.

Роза Міньйон дала останню репліку. Тоді Борденав заявив, що перше, ніж перейти до третього акту, треба повторити другий. І, більше не цікавлячись репетицією, з вишуканою ввічливістю забалакав до графа, тим

часом як Фошері ніби цілком віддався акторам, що збилися навколо нього. Мінйон посвистував, заклавши руку за спину та позираючи на свою дружину, що начо нервувалася.

— Ну, ходім!—звернувся Лябордет до Нана.—Я посаджу тебе у вбиральні, а сам піду до нього.

Нана зразу ж покинула бенуар і помацки рушила проходом між крісел оркестри. Але Борденав помітив, коли вона проходила в сутінках і впіймав її в кінці коридору, що проходив повз сценою в вузькому тунелі, де газ палав і день, і ніч. І щоб прискорити справу, почав вихвалювати ролю кокотки.

— Ну, бачиш, яка роля? Знаменита роля, якраз для тебе! Приходь завтра на репетицію.

Нана зустріла цю хвальбу холодно. Вона хотіла побачити третій акт.

— О, третій акт сама розкіш! Герцогиня удає з себе кокотку вдома, це викликає огиду у Боріважа і виправляє його. Тут є також комічне непорозуміння: приходить Тардіво і, гадаючи, що він у танцюристки...

— А Жеральдіна є в третьому?—перебила Нана.

— Жеральдіна?—перепитав Борденав, трохи зніяковівши.—У неї одна сцена, недовга, але дуже виграшна. Її роля—для тебе, кажу тобі. Підписуєш?..

Вона твердо поглянула на нього і відповіла:

— Зараз, побачимо.

І прилучилася до Лябордета, що очікував на неї при сходах. Всі вже побачили її і пошепки розмовляли про цей поворот. Прюйєр обурювався, Кляріса дуже стурбувалася за свою ролю. Щождо Фонтана, то він удавав повну байдужість, бо не в його звичаях було б нападати на жінку, що він колись любив; в глибині ж його колишнє кохання перетворилося в ненависть, він люто злостився на неї за її самовідданість, за її красу, за їхнє спільне життя, що він сам зрікся його через свою зіпсутість та потворні смаки.

Тим часом, коли Лябордет повернувся й підійшов до графа, Роза Мінйон, стривожена присутністю Нана, одразу зрозуміла все. Мюффа вже набрид їй, але думка, що її отак покинуть, до нестями обурювала її. Отже,

порушивши зумовлений звичай,—не балакати про ці справи між собою, вона гостро звернулася до свого чоловіка:

— Чи ти бачив, що тут коїться? Слово чести, коли вона знову почне ту ж гру, що зі Стене, я їй видряпаю очі.

Спокійний і пиховитий Міньйон знизав плечима, як людина, що бачить усе.

— Мовчи!—тихо відповів він.—Чуєш, будь твоя ласка!

Він знав, що йому робити. Він уже доста почистив свого Мюффа і почував, що граф з першого ж знаку Нана простелеться їй під ноги. Боротися проти такої пристрасти нема змоги. Отже, знаючи людей, він думав тепер тільки про те, щоб найкраще використати становище. Поживемо, побачимо. І він вичікував.

— Розо, на сцену!—гукнув Борденав.—Повторюємо другий акт.

— Іди,—сказав їй Міньйон.—Я вже сам про все якось подбаю.

Далі, зовнішньо веселий, не зважаючи на все, він підійшов до Фошері з компліментами на адресу його п'єси. П'єсу міцно збудовано, тільки чого ради його дама з вищого світу така цнотлива? Це щось неприродне. І він глузливо запитав, з кого саме змальовано герцога де-Боріважа, коханця Жеральдіни? Фошері не тільки не розсердився, а навіть посміхнувся. А як присутній тут Борденав, позирнувши в бік Мюффа, невдоволено скривився, то це вразило Міньйона і він знову споважнів.

— Починаємо, чорт би всіх побрав!—ревнув директор.—Барільйо! Що там? Знову нема Боска? Та що це він глузує з мене, кінець-кінцем?

Тим часом Боск спокійно зійшов на сцену і репетиція почалася знову в той саме момент, коли Лябордет повів із собою графа. Граф аж тремтів од думки про зустріч з Нана. Після їхнього розриву він відчував надзвичайну порожнечу і байдужно дозволив привести себе до Рози, гадаючи, що його тяжкий настрій походить від порушення його звичок. Понад те, живучи в яко-

мусь отупінні, він хотів усе забути, забороняв собі шукати Нана, як і уникав розмови з графинею. Йому здавалося, що до цього забуття зобов'язує його гідність. Але глуха боротьба точилася в ньому і Нана поволі перемогла його—спогадами, похитливістю, новими, виключно пестливими, майже батьківськими почуттями. Огидна сцена забувалася; він більше не бачив Фонтана, він не чув, як Нана вигонила його геть, натякаючи йому на зрадливість його жінки. Всі ці слова стиралися, а тим часом серце йому стискувалося солодким болем, щоразу потужнішим, що ледве не душив його. І йому спадала в голову наївна думка,—він обвинувачував себе, гадаючи, що вона не зрадила б його, коли б він любив її по-справжньому. Його туга стала нестерпучою, він був дуже нещасний. Це було вже не сліпе поривання нехайно задовольнитися,—ні, ніби стара рана, його пекла ревнива пристрасть до цієї жінки, до її волосся, до її вух, до всього її тіла. Коли він згадував згук її голоса, все його тіло тремтіло. Він бажав її з вибагливістю скнари і безмежною ніжністю. І це кохання так хворобливо опанувало його, що від перших же слів Лябордета з натяком на побачення граф імпульсивно сіпнувся йому на шию, засоромившись потім такого смішного самозабуття у людини його рангу. Але Лябордет тямив триматися пристойно. Він іще раз довів свою тактовність, залишивши графа перед сходами з простими, легко сказаними словами:

— Другий поверх, коридор праворуч, двері не замкнені.

Мюффа лишився сам у цій глухій частині театру. Проходячи повз фое артистів, він через відчинені двері побачив велику занехаяну кімнату, що в світлі дня ніби соромилася своїх плям і потертості. Але що його особливо здивувало, коли він вийшов з темряви та гармидеру на сцені, так це біле світло і глибокий спокій цієї клітки сходів, що він їх бачив колись увечорі в газовому світлі, сповнених стукотнею черевиків від сновигання жінок по всіх поверхах. Відчувалося, що вбиральні безлюдні, коридори порожні, ні душі, ні найменшого шелесту; через квадратіві вікна на рівні площини-

нок між маршами сходів пливло жовте проміння блідого листопадного сонця і в ньому танцювали дрібненькі порошинки серед мертвої тиші, що спадало згори. Граф був радий цьому спокоеві й тиші і йшов угору повільно, затримуючи ходу; його серце шалено колотилося, він боявся, що поводитиметься, як дитина, із зідханнями й плачем. На площинці першого поверху він сперся до стінки, певний, що його ніхто не побачить; приклавши хусточку до губ, він дивився на покриті сходи, на залізні, вишліхтовані тертям рук поручні, на облуплені стіни, на всі ці злидні публічного будинку, гостро виявлені блідим світлом післяполудневої години, коли повії сплять. Підходячи до другого поверху, він мусів переступити через гладкого рудого kota, що спав на сходах. З напівзаплющеними очима цей кіт самотньо стеріг будинок, охоплений сонливістю в замкненому охолодненому пахні, що його щовечора залишали після себе жінки.

В коридорі праворуч двері вбиральні і справді були тільки причинені. Нана чекала. Нехлюйка Матільда тримала свою вбиральню в неймовірному бруді; скрізь валялися вищерблені баночки, туалет був брудний, а стілець укритий червоними плямами ніби від крові. Шпалери на стелі й стінах на всю височінь було заляпано бризками мильної води. В убиральні так смерділо прокислою лавендовою водою, що Нана мусіла одчинити вікно, і на хвилинку вихилилася з нього подихати свіжим повітрям та подивитися на мадам Брон, що завзято замітала позеленілі плити вузького темного двору. Чирик у клітці, почеплений на ґратчастій віконниці, виспівував пронизливі руляди. Тут зовсім не було чути торохтіння карет, ні з бульварів, ні з сусідніх вулиць, тут панувала сонна провінціяльна тиша, мляво освітлена осіннім сонцем.

Підвівши очі, Нана побачила невеличкі будівлі і блискучі вітрини галерій пасажу, а над ними, просто поперед себе, високі будинки вулиці Вів'єн з високими німими та ніби порожніми задніми фасадами. По всіх поверхах були тераси, а якийсь фотограф улаштував на однім дахові велику клітку з блакитного скла,

що мала комічний вигляд. Нана замріялася, коли їй почулося, що хтось стукає. Вона повернулася й крикнула:

— Заходьте!

Побачивши графа, вона зачинила вікно. Було зовсім не душно, а цій цікавій мадам Брон зовсім не треба було слухати. Обоє серйозно позирнули одне на одного і як він стояв нерухомо, ледве дихаючи від хвилювання, то вона засміялася й сказала:

— Ну, ось ти й прийшов, дурню!

Його хвилювання було таке потужне, що він ніби аж замерз. Він назвав її «мадам» і заявив, що відчуває себе щасливим від зустрічі з нею. Щоб прискорити справу, Нана пішла на ще більшу фамільярність.

— Ось покинь ці церемонії! Раз ти бажав мене бачити, то мабуть зовсім не для того, щоб ми дивилися одне на одного, ніби ті фаянсові песики... Ми обоє були винні. О, що до мене, то я вже вибачила тобі.

Умовилися більше не говорити про це. Він погодився, кивнувши головою. Ще тільки заспокоюючись, він не знав, що йому казати з усього того виру сполоханих думок, що просилися йому на язик. Здивована його зовнішньою холодністю, Нана зважилася на велику гру.

— Так от, ти вже став розважний,—почала вона знову, вимушено посміхнувшись,—і тепер, коли ми помирилися, стиснімо одне одному руки і залишімося друзями.

— Як це друзями?—пробелькотів він, раптом схвилювавшись.

— Так, це може моя дурість, але я завжди цінувала твою повагу до мене... Ну, ось ми побалакали і тепер, принаймні, коли ще раз зустрінемося, то хоч не дивитимось одне на одного йолопами...

Він хотів її перебити.

— Дай мені докінчити... Ніхто, чуєш ти, ніхто не може мені закинути якесь свинство. Ну, і мені було б дуже прикро, коли б це почав ти... У кожного своя честь, голубчику.

— Так не в тім справа!—скрикнув він нервово.—Сядь і вислухай мене.

І ніби боячись, що вона піде геть, він штовхнув її

на єдиний стілець, а сам почав ходити, щоразу дужче хвилюючись. В маленькій замкненій і заллятій сонцем убиральні було тепло й вогко, ніхто зовні не порушував її спокійної тиші. В хвилину мовчанки чути було тільки гострі рулади чижика, ніби ті трелі далекої флейти.

— Слухай,—сказав він, спинившись перед нею,— я прийшов сюди, щоб знову зв'язатися з тобою... Так, я хочу відновити зв'язок. Ти це чудово знаєш, чого ж ти отак-о говориш? Відповідай, ти згодна?

Вона похилила голову, колупаючи нігтем червоні плями на своєму стільці. Бачивши його хвилювання, вона з відповіддю не квапилася. Тільки згодом вона підвела своє споважніле обличчя з гарними очима, спритно сповненими суму.

— О, це неможлива річ, любий мій. Я вже ніколи не житиму з тобою.

— Чому?—вигукнув він із виразом невимовної муки на обличчі.

— Чому? Ах, чорт! Тому, що це річ неможлива, от і все. Я не хочу.

Він якусь хвилину палко дивився на неї, а потім, ніби підтятий, упав на підлогу. Вона ж з досадою в голосі зауважила:

— Ах, та не будь же дитиною!

Але він уже став нею. Впавши їй до ніг, він ухопив її за стан і, міцно стиснувши, вгрузав головою між колінками в її тіло. Коли він так близько відчув оксамит її тіла під тонкою сукнею, його струснула конвульсія; трясучись як у лихоманці, він без пам'яті душив її далі, немов би хотів втиснутись у неї. Старий стілець тріщав, а пристрасні ридання глухли під низькою стелею, в кишлому від старих пахощів повітрі.

— Ну? А далі?—озвалася Нана, не перешкоджаючи йому.—Все це тобі ні до чого, раз ти хочеш неможливого. Господи, і який бо ти ще молодий!

Він заспокоївся, але ще залишившись на землі, не випускаючи її та говорячи до неї переривчастим голосом.

— Слухай, принаймні, що я тобі запропоную... Я вже

вибрав один будинок біля парку Монсо. Я задовольнятиму всі твої бажання. Щоб мати тебе нероздільно, я віддам усе своє багатство... Так, єдина умова: нероздільно, розумієш? І коли ти згодишся бути тільки моєю, о! я прагнутому, щоб ти була найвродливіша та найбагатша, щоб ти мала карети, діаманти, туалети.

Пиховито похитуючи головою, Нана відкидала кожному його пропозицію, а коли він вигадував нові й нові, говорив, що запише гроші на її прізвище, не знаючи, що іще скласти до її ніг,—вона ніби втратила терпець:

— Слухай, чи ти перестанеш наминати мене? Я добра дівчина, я хотіла зробити тобі приємність, раз ти такий нещасний без мене. Але ж уже досить! Правда ж? Дай мені встати, ти мене втомлюєш.

А визволившись та вставши, сказала:

— Ні й ні... Я не хочу.

Болізно підвівшись і собі, він безсило впав на стілець, сперся ліктями на спинку, затуливши обличчя руками.

Тепер почала ходити Нана. Деякий час вона розглядала заплямлений папір, забруднений туалет, всю цю неохайну яму, залиту промінням блілого сонця. Потім, спинившись перед графом, забалакала зі спокійною величчю:

— Чудна річ, багаті люди вважають, що вони все можуть мати за свої гроші. Ну, а коли я не хочу?.. Плювати мені на твої дарунки. Коли б ти мені дарував навіть цілий Париж, я й тоді сказала б «ні», тільки «ні»... Бач, тут дуже брудно. Ну, а мені було б дуже гарно, коли б мені стало до вподоби жити тут із тобою; а в твоїх навіть палацах можна здохнути, коли серце мовчатиме... А гроші? Мій любий песику, навіщо вони мені, я топчу їх, плюю на них!

І вона скорчила на обличчі огиду, але потім перейшла на сантиментальний тон і меланхолійно додала.

— А проте, я знаю щось таке, що коштує дорожче грошей... Ах, коли б мені дали те, чого я бажаю...

Він поволі підвів голову, в його очах засвітилася надія.

— О, ти не можеш цього дати мені,—сказала вона.—

Воно не залежить од тебе, кажу тобі... Можна хіба тільки дурно побалакати... Бач, я б хотіла мати ролю пристойної жінки в їхній йолопській п'есі.

— Якої пристойної жінки?—здивувався він.

— Та ж їхньої герцогині Елен... Коли вони хочуть, щоб я грала Жеральдіну, то хай почекають.. Роля нічого не варта, одна сценка, друга сценка... Та й не в тім справа! Годі вже мені грати кокоток. Все кокотки та кокотки, можна подумати, що мене всю напхано кокотками! Кінець-кінцем все це мене дратує, бо я ж добре бачу, що вони вважають мене за кепсько виховану... От влучили пучкою в небо! Коли я хочу бути пристойною дамою, у мене шику, скільки хочеш!.. Ось подивись лишень!

Відступивши до вікна, вона пиховито пройшла повз нього розміреним кроком, ніби велика курка, що боїться забруднити собі лапки. Він стежив за нею з іще повними сліз очима, приголомшений цією несподіваною комічною сценкою, що глузувала з його розпуки. Вона ж іще трохи походила, щоб як слід показати всю свою гру—тонку посмішку, підморгування, вертіння на всі боки сукнею. Далі знову спинилася перед ним:

— Ну, здається так?

— О, цілковито,—озвався він іще стисненим голосом, позираючи на неї мутними очима.

— Кажу тобі, що я вважаю себе за пристойну жінку! Я спробувала у себе вдома: ні одна з них не здолає так показати цю герцогиню, коли їй начхати на чоловіків; ти помітив, як я проходила перед тобою, дивлячись на тебе в льорнет? Цей погляд—у мене в крові. А понад те, я хочу грати пристойну жінку; я мрію про це, я просто нещасна, так потрібна мені ця роля... Ти чуєш?

Вона споважніла і говорила це гострим схвильованим голосом, насправжки страждаючи від свого безглузлого бажання. Мюффа, все ще приголомшений її одсіччю, нічого не розумів. Стало тихо. В порожньому будинкові не чути було навіть мухи.

— Зрозумій же,—заявила вона безпосередньо.—Ти змусиш їх дати мені цю ролю.

Він здивувався і з розпукою відповів:

— Та це ж неможлива річ! Ти ж сама казала, що це не залежить од мене.

Вона перебила його, знизавши плечима.

— Ти підеш і скажеш Борденавові, що я хочу мати цю роллю... І не будь таким наївним! Борденанові потрібні гроші! От ти їй позичиш йому, раз ти можеш кидати їх на вітер.

І як він усе ще опирався, то вона розсердилася.

— Тепер я розумію: ти боїшся роздратувати Розу.. Я тобі нічого не казала про неї, коли ти плакав біля моїх ніг, а я могла б багато дечого наговорити про це... Так, коли обіцяють одній жінці кохати її вічно, то на другий день не беруть першої-ліпшої. О, це ж моя рана, і я не забуду її!.. Понад те, мій любий, що мені за смак у Мінь-йонових недоїдках? Хіба перед тим, як корчити тут дурня у мене на колінях, ти не повинен був розірвати з цією свинотою?

Дочекавшись, кінець-кінцем, змоги вставити своє слово, він вигукнув.

— А, що там мені Роза, я кину її в цю ж хвилину.

Нана, як видно, задовольнилася в цьому пункті і почала далі:

— Тоді що ж тобі заважає? Борденав—хазяїн... Може ти мені скажеш, що після Борденава є ще Фошері?..

Торкнувшись делікатної справи, вона знизила голос. Мюффа мовчав, спустивши очі. Він з власної волі не зважав на залицяння Фошері до графині, поволі заспокоюючись, думаючи, що помилився в ту жахливу ніч під вікнами будинку на вулиці Тетбу. Але він почував до цієї людини огиду й глухий гнів.

— Та що таке Фошері, чорт він, чи що?—говорила далі Нана, намацуючи ґрунта, щоб довідатись, у якому стані відносини між чоловіком і коханцем.—З Фошері можна добалакатись. Запевняю тебе, що він хлопчина не поганий... Ну? Про все умовились,—ти скажеш йому, що це для мене.

Думка про подібний вчинок обурила графа.

— Ні, ні, ніколи!—скрикнув він.

Вона почекала. Їй просилася на язик фраза: «Фошері

ні в чім тобі не одмовить», але вона почувала, що цей аргумент буде занадто гострий. Вона тільки посміхнулася, і ця лукава посмішка їй вимовила цю фразу. Звівши на неї очі, Мюффа знову спустив їх, зніяковілий і блідий.

— Ну, ти не дуже ґречний,—тихо сказала вона, кінець-кінцем.

— Я не можу,—відповів він у розпуці.—Проси, чого хочеш, тільки не цього, любов моя,—пожалій мене.

Тоді вона не стала більш сперечатися. Своїми маленькими руками вона закинула йому голову і, нахилившись, вп'ялася йому в губи довгим поцілунком. Він затремтів і затрусився під нею, знепритомнівши їй закривши очі. Далі вона поставила його на ноги.

— Іди,—сказала вона просто.

Він пішов просто до дверей. Але коли вже виходив, вона знову обняла його; покійно їй лукаво заглядаючи йому в-вічі, вона, як те кошеня, терлася підборіддям об його жилет.

— А де будинок,—запитала зовсім тихо, зніяковівши їй осміхаючись, як та дитина, що зреклася була гарних речей, а тепер тягнеться до них.

— На авеню де-Вільє.

— Там є й карети?

— Так.

— Мереживо, діаманти?

— Так.

— О, який же ти добрий, мій котику! Знаєш, все оце я говорила тільки з ревнощів... А цього разу, присягаюся тобі, цього разу буде не так, як спершу, бо тепер ти вже розумієш, чого треба жінці. Раз ти даєш усе, правда? То мені нікого більше їй не треба... Ну, тоді їй усе тільки для тебе! Ось, ось іще раз, ось!

Коли вона виштовхнула його за двері, розпаливши дощем поцілунків у руки їй обличчя, вона спочатку глибоко зідхнула. Господи, і який же прикрий дух у вбиральні цієї неохайної Матільди! Тут було гарно і так тепло, ніби в кімнатці десь у Провансі, під зимовим сонцем, але їй справді занадто вже смерділо зіпсутою лавендовою водою та ще якимись брудними речами. Вона відчинила вікно і знову сперлася на нього, роз-

глядаючи вітрини пасажу, щоб чимсь заповнити своє очікування.

На сходах Мюффа хитався і в голові у нього гуло. Що йому казати, як починати справу, що його не торкалася? Він уже виходив на сцену, коли почув сварку. Саме кінчали другий акт. Фошері намірився викинути одну з реплік Прюйера, і той страшенно обурився.

— Тоді викидайте все,—кричав він,—так буде краще! Бач, у мене нема й двохсот рядків, а мені ще й купюри!.. Ні, досить з мене, я вертаю ролю.

Вів витяг з кишені невеличкого зім'ятого зошита і гарячково почав вертати його в руках, ніби бажаючи кинути його на коліна Косарові. Бліде його обличчя конвульсивно здригалося від ображеної пихи, губи потоншали, очі запалали, він ніяк не міг приховати своєї внутрішньої боротьби. Чи ж можна, щоб він, Пюйєр, улюбленець публіки, грав ролю на двісті рядків?

— Чому б тобі не дати мені носити листи на підносі?—запитав він прикро.

— Слухайте, Прюєр, майте ж бо розум,—сказав йому Борденав, що цінував його ради його успіху серед публіки в льожах.—Не починайте своїх історій... Ми ще знайдемо для вас якісь ефекти. Правда ж, Фошері, ви додасте ще ефектів? В третьому акті можна навіть продовжити одну сцену.

— Тоді,—заявив артист,—тоді дасте мені слово під завісу. Ви повинні зробити мені це.

Фошері ніби мовчки погодився і Прюйєр сховав ролю в кишеню, все ще схвильований і навіть невдоволений. Боск і Фонтан під час цієї сутички мали вигляд повної байдужности; кожний за себе, їх не зачіпали, отже їм і діла не було ніякого. Всі актори оточили Фошері, розпитували його і вимагали компліментів, тим часом як Міньйон, слухаючи останні скарги Прюйєра, весь час стежив за графом Мюффа, підчікуючи на його поворот.

Потрапивши в темряву, граф спинився в глибині сцени, побоюючись, щоб його не втягли в суперечку. Але Борденав помітив його і побіг йому назустріч.

— Ну, от люди!—забалакав він.—Ви собі й уявити

Не можете, м'сьє граф, скільки прикрощів мушу я терпіти від цих людців. Усі чисто безмірно пиховиті, зажерливі, паршиві як короста, а були б до божевілля раді, коли б я зламав собі шию... Але, вибачте, я занадто захопився.

Він замовк і стало тихо. Мюффа чекав якогось переходу до справи. Та нічого не знайшовши, почав руба, щоб якнайшвидше з цим покінчити:

— Нана хоче грати ролю герцогині.

Борденав аж підскочив, скрикнувши:

— Оттакої! Та це ж божевілля!

Потім, поглянувши на графа і побачивши його бліде й змучене обличчя, він зразу ж заспокоївся.

— От чорт!—сказав він просто.

Знов замовкли. По суті справи йому начхати на це. Може навіть смішно буде, коли ця гладка Нана вийде в ролі герцогині. Понад те, цією історією він міцно триматиме Мюффа. Отже він розв'язує питання зразу ж. Він повернувся й крикнув:

— Фошері!

Граф спробував спинити Борденава. Фошері не чув. Притиснутий Фонтаном до купи декорацій, він мусів вислухувати пояснення того, як цей актор розумів Тардіво. Фонтан уявляв собі Тардіво, як марсельця, з акцентом, отже, й підроблявся під марсельський акцент, повторюючи цілі репліки. Чи добре так буде? Здавалося, він тільки пропонував думки, що їх і сам не був певний. А коли Фошері поставився до них холодно і став заперечувати їх, то він одразу ж розсердився. Гаразд! Раз він не здатний зрозуміти ролі, то для всіх буде найкраще, щоб він і не грав її.

— Фошері!—знову гукнув Борденав.

Тепер журналіст почув і побіг, щасливий, що врятувався від актора, вельми враженого цією хуткою втечею.

— Ми тут не лишимося. Ходімо звідси, панове.

Щоб уникнути цікавих ушей, він повів їх у буфеторську за сценою. Міньйон вельми здивовано поглядав на їхній вихід. Вони ж спустилися в квадратову кімнату з обома вікнами в двір. Бліде світло пливло

крізь брудні шибки, ніби в льох із низькою стелею. Тут по полицях, що не давали вільно повернутися в кімнаті, накидано було безліч різноманітних речей, ніби у якогось крамаря на вулиці Ляпп, що розпродує все своє майно. Безладні купи тарілок і келихів з позолоченого картону, старі червоні парасольки, італійські глечики, годинники всіх стилів, підноси, каламарі й клістирні спринцовки—все це було вкрите порохом на палець, накопичене, побите, до невпізнання покалічене. І нестерпучий сморід іржавого заліза, ганчір'я та вогкого картону підносився з цих куп, куди скидувано залишки переграних п'єс уже протягом п'ятидесяти років.

— Зайдім сюди,—сказав Борденав.—Ми тут будемо принаймні самі.

Почуваючи ніяковість, граф почав ходити, щоб Борденав сам висунув потрібну пропозицію. Фошері здивувався.

— В чім справа?—спитав він.

— Бачите,—почав нарешті Борденав.—У нас повстала думка... Тільки не підскакуйте, це думка цілком серйозна.... Що б ви сказали про Нана в ролі герцогині?

Автор остовпів, а далі зареготався.

— Ах, так, розумію, ви жартуєте... Люди надто сміялися б.

— Ну, що ж, це вже не так і зле, коли люди сміятимуться. Поміркуйте, дорогий мій... Ця думка дуже подобається графові.

Мюффа, ніби тримаючись осторонь, узяв з полиці якусь запорошену річ, не впізнаючи її. Це була чарка під яйце з приклеєною гіпсом ніжкою. Несвідомо тримаючи її в руках, він підійшов до них і півголосом потвердив:

— Так, так, це буде дуже добре.

Фошері повернувся до нього з жестом нетерплячки. Яке графові діло до його п'єси?

І він чітко заявив:

— Ніколи! Нана, як кокотка—будь ласка, а як жінка з вищого світу—ні, це вже вибачте!

— Запевняю вас, що ви помиляєтесь,—заперечив

йому Мюффа, стаючи сміливішим.—Вона щойно показувала мені свою гру в ролі пристойної жінки...

— Де це?—спитав Фошері, чиє здивовання вже зростало.

— Там, в одній з убиралень другого поверху... Ну, зовсім так, як треба. А яка шляхетність! Особливо погляд... Знаєте, мимохідь, таким ось чином...

І зі своєю чаркою в руці він спробував повторити Нана, в палкому бажанні переконати обидвох, забуваючи про свою гідність.

Фошері дивився на нього просто приголомшений. Він зрозумів графа і не сердився. Той же, відчувши його погляд, де світилися і глум, і співчуття, спинився, злегка почервонівши.

— Господи! Може й так,—тихо вимовив автор з увічливості.—Може вона й справді опинилася б на місці... Але ролю вже віддано. Ми не можемо відібрати її назад у Розі.

— О, коли справа тільки в цьому,—сказав Борденав,—так я її вже сам налагоджу.

Але тоді, бачивши, що вони обидва проти нього, і розуміючи, що Борденав має тут якийсь прихований інтерес, журналіст, боячись піддатися, обурився з подвійною силою, удаючи бажання припинити розмову.

— Ні й ні! Коли б роля була навіть вільною, я однаково ніколи не дав би її Нана... Ясно? Краще дайте мені спокій, я не можу вбивати свою п'єсу.

Сталася прикра мовчанка. Борденав подумав, що він тут зайвий, і відійшов. Граф стояв з похиленою головою. Згодом він через силу підвів обличчя і сказав уривчастим голосом:

— Мій дорогий, а коли б я попросив у вас цього як послуги?

— Я не можу, не можу,—повторював Фошері відпекуючись.

Голос Мюффа трохи стверд.

— Я прохаю вас... Я хочу цього!

І уважно поглянув на Фошері. Перед цим суворим поглядом, де можна було прочитати погрозу, журналіст одразу ж поступився, бурмочучи невиразні слова:

— Робіть, що хочете, мені однаково... Але ж ви зловживаєте, ось побачите...

Прикрість становища ще зросла. Фошері сперся до полиці, нервово стукаючи ногою. Мюффа ж ніби уважно розглядав яєчну чарку, все вертячи її в руках.

— Це яєчна чарочка,—ввічливо пояснив Борденав.

— Ах, так, це яєчна чарочка,—повторив граф.

— Вибачте, ви забруднилися в порошок,—говорив далі директор, повертаючи чарочку на полицю.—Бачите, коли б замітати тут щодня, то цій роботі не було б кінця. Тому тут і не зовсім чисто. Ну й безладдя ж!.. Проте, вірте чи не вірте, а тут іще чимало чого цінного знайдеться. Ось подивіться, будь ваша ласка!

Він повів Мюффа до освітлених зеленавим сяйвом з двору полиць, називаючи йому різне причандалля та силкуючись зацікавити його своїм складом ганчір^оя, як це він говорив з посмішкою. Потім, коли вони повернулися до Фошері, він сказав останньому, ніби між іншим:

— Слухайте, раз ми вже всі погодилися, то треба й кінчати справу... Ось якраз і Мін'йон.

Мін'йон уже деякий час блукав у коридорі. З перших же слів Борденава про зміну їхнього контракту, він обурився; це ж ганьба, хочуть знищити будучину його жінки; він скаржитиметься до суду! Тим часом Борденав цілком спокійно подавав йому свої міркування: поперше, роля ця, мабуть, не варта Розі; краще зберегти Розу для оперетки, що йде після «Маленької герцогині». Але як Мін'йон усе ще кричав, Борденав раптом запропонував розірвати контракт, заговоривши про пропозиції, зроблені співацці театром Фолі-Драматік. Тоді Мін'йон, на хвилину спантеличений, але не заперечуючи цих пропозицій, поставився до грошей з величезною пихою. Раз його жінку запрохано грати ролю герцогині Елен, вона її гратиме, коли б він, Мін'йон, навіть мусів втратити все своє майно; це вже справа гідності і чести. Ступивши на цей ґрунт, суперечка стала нескінченною. Директор увесь час повертався до попереднього: раз Фолі пропонує Розі триста франків за вечір протягом сотні вистав, тим часом як у Борденава вона одержує тільки сто п'ятдесят, то це дає ж

їй п'ятнадцять тисяч франків зайвих грошей, ледве тільки він відпустить її з Вар'єте. Мін'йон же не покидав мотивів з боку мистецтва: що казатимуть про його жінку, коли у неї віднімуть ролю? А те, що вона була нездатна, і тому її мусіли замінити. Звідси велика шкода, приниження артистові. Ні, ні, ніколи! слава дорожче багатства! І раптом він подав вихід: за порушення контракту Роза мусіла б. заплатити десять тисяч франків; отже, хай їй дадуть десять тисяч франків і вона піде собі в Фолі-Драмадік. Борденав остовпів, тим часом як Мін'йон спокійно очікував на відповідь, не зводячи очей з графа.

— Тоді все залагоджується,—з полегшенням озвався Мюффа.—Можна погодитися.

— Ах, ні, вибачте, що за дурниця!—скрикнув Борденав, обурений у своїх почуттях ділової людини.—Десять тисяч франків, щоб відпустити Розу? Та з мене ж сміятимуться!

Але граф радив його погодитися, киваючи головою. Борденав усе ще вагався. Кінець-кінцем щось пробурчавши, шкодуючи про десять тисяч франків, хоч вони й не йшли з його кишені, він гостро кинув:

— Ну, згода. Принаймні я здихаюсь вас.

Вже з чверть години Фонтан підслухував з двору. Дуже зацікавлений, він спустився сюди на розвідку і коли зрозумів, то зі зловтіхою поквапився переказати все Розі. Ах, там суцільний скандал, там її скубуть і бриють. Роза зразу ж побігла до бутафорської. Всі замовкли. Вона поглянула на всіх чотирьох. Мюффа похилив голову. Фошері на її німе запитання розпачливо знизав плечима. Щождо Мін'йона, то він якраз умовлявся з Борденавом про знищення контракту.

— Що тут таке?—спитала вона коротко.

— Нічого,—відповів їй Мін'йон.—Борденав дає десять тисяч франків, щоб забрати назад твою роллю.

Вона затремтіла і дуже зблідла, стиснувши кулачки. Одну хвилину вона дивилася на свого чоловіка з обуренням у всій своїй істоті. А вона ж за звичкою завжди слухняно покладалася на нього в усіх ділових справах, віддавши йому обов'язок підписувати всі умови зі сво-

їми директорами і своїми коханцями. І вона знайшла тільки вигук, що ударив його ніби бичем в обличчя:

— А! Ну та й падлюка ж ти!

Після цього вона майнула геть, а здивований Міньйон побіг за нею... Що сталося? Чи вона збожеволіла? Він півголосом пояснював їй, що десять тисяч франків з одного боку, і п'ятнадцять тисяч з другого разом дають двадцять п'ять тисяч. Розкішна справа! Чи так чи сяк, а Мюффа її покине, отже—це чудовий спосіб скубнути з його хвоста останню пір'їну. Але Розу душила лють і вона не відповідала. Тоді Міньйон погордливо залишив її дратуватися, а сам сказав Борденавові, що повертався на сцену з Фошері й Мюффа:

— Підпишемо завтра вранці. Наготуйте гроші.

В цю хвилину Нана, повідомлена Лябордетом, якраз пиховито сходила на сцену. Вона удавала пристойну жінку вельми поважного вигляду, щоб вразити свій театральний гурток і довести цим ідіотам, що в разі потреби, ніхто з артисток не зможе так показати шику. Але вона ледве не скомпромітувалася. Помітивши її, Роза сіпнулася до неї і кинула їй стисненим голосом:

— Ну, гляди, ми ще зустрінемося! Час уже покінчити з цим, розумієш?

Зворушена цим раптовим нападом, Нана вже хотіла була впертися кулаками в боки і вилаяти Розу шлюхою, але стрималася і прибільшено співочим голосом, з жестом маркізи, що наступила на помаранчеву шкаралупу сказала їй:

— Що таке? Та ви збожеволіли, дорога моя!

І далі трималася в своїй ролі, тим часом як Роза виходила з Міньйоном, що вже не впізнавав Нана. Дуже зраділа всьому цьому Кляріса, бо зразу ж одержала від Борденава ролю Жеральдіни. Фошері похмуро тупав по сцені, ніяк не зважуючись покинути театр: його п'еса провалилася і він шукав тепер способу врятувати її. Нана вхопила його за руки і, зовсім підтягши до себе, запитала: невже він уважав її за нездару? Вона йому не з'їсть його п'еси; і він мусів засміятися, коли вона натякнула йому, що за його відносин з родиною Мюффа було б дурістю з його боку сердитися з нею. Коли їй

бракуватиме пам'яті, вона говоритиме за суфлером, залю буде заздалегоди підготовано, а до того ж він помиляється, він побачить, як гарно вона гратиме. Далі умовились, що автор трохи змінить ролю герцогині, щоб дати більше місця Прюїєрові. Це зачарувало останнього. До загального веселого настрою, що Нана так просто принесла з собою, байдужим залишився один Фонтан. Стоячи посередині жовтого проміння від газового ріжка, він чітко вимальовувався з своїм цапиним профілем на темному тлі, удаючи пиху покинутого. Нана спокійно підійшла до нього і стиснула йому руку.

— Як живеш?

— Та нічого. А ти?

— Дуже добре. Дякую.

Та й тільки. Здавалося, вони розійшлися тільки напередодні ввечорі, перед дверима театру. Актори очікували, але Борденав заявив, що сьогодні репетиції третього акту не буде. Випадково не спізнившись на початок, старий Боск пішов лаючись геть: завжди їх затримують без потреби, псують їм час після обіду. Всі розійшлися. Внизу на тротуарі вони жмурилися й моргали счима, засліплені яскравим світлом, як спантеличені ним люди, що перебули три години в темному льоху, весь час сварячись та дратуючи нерви. Утомлений тілом і душею, граф сів з Нана в карету, тим часом як Лябордет підхопив Фошері, силкуючись заспокоїти його.

Через місяць після цього відбулася прем'єра Маленької герцогині, і Нана зазнала глибокої поразки. Вона грала надзвичайно кепсько, з претензіями на серйозне мистецтво, чим тільки насмішила публіку. Не свистіли тільки тому, що сміялися. Роза Мін'йон, сидячи в льожі авансцени, зустрічала кожний вихід своєї суперниці гострим сміхом, під'южуючи тим цілу залю. Це була її перша помста. Отже, коли Нана залишилася ввечорі з прикро враженим Мюффа на самоті, вона з запеклою люттю сказала йому:

— Бачив змову? А все з ревнощів... Ах, коли б вони тільки знали, як я плювати хотіла на все це! Чи ж вони мені тепер потрібні? Гаразд! Закладаюся на сотню люйдорів, що всіх, хто глузував з мене сьогодні, я всіх їх

приведу сюди лизати землю переді мною!.. Так, я покажу твому Парижеві, що таке дама з вищого світу.

Х

І от Нана стала шикарною дамою, визискувачкою дурости й зіпсутости самчиків, маркізою з великопанських тротуарів. Це була раптова й нестримна кар'єра, скік у популярність серед світу любовних зв'язків, божевільних розкошів та брудного нахабства жіночої краси. Вона одразу стала царицею серед найдорожчих. Її фотографії вивішувано по вітринах, про неї згадувано в газетах. Коли вона проїздила в кареті по бульварах, люди оберталися й називали її прізвище, ніби той народ, що вітає свою володарку. Вона ж, фамільярно розлігшись тим часом у своєму легкому туалеті, весело посміхалася з-під шапки дрібних білявих кучерів, що творили рамку її підведеним блакитним очам та підмальованим червоним губам. І було якимсь дивом, що ця гладка повія, така незграбна на сцені, така смішна в бажанню грати ролю пристойної жінки,—в місті грала ролю чарівниці без найменшого зусилля. Гнучкість ужа, навмисне, хоч ніби мимовільно, але надзвичайно елегантне самооголювання, нервова привабливість расової кішечки, розкішна, бунтівнича аристократичність розпусти,—всім тим підбивала собі під ноги весь Париж всемогутня повія. Вона давала тон, і вельможні дами наслідували її.

Будинок Нана містився на розі авеню де-Вілье та вулиці Кардіне, в розкішному кварталі, що починав заселяватись посередині порожніх просторів колишньої рівнини Монсо. П'яний від перших успіхів молодий маляр, збудувавши, зараз же мусів і продати його, з іще не гарзд сухими стінами. Будинок у стилі Ренесансу нагадував палац, а його внутрішнє розташовання, підігнане під новітній комфорт, одгонило трохи надуманою оригінальністю. Граф Мюффа купив будинок цілком умебльованим, повним безлічі дорогих дрібничок, надзвичайно гарних східніх килимів, старих буфетів, великих крісел часу Люї XIII, і Нана таким чином опинилася серед нагромадження мистецьких предметів вельми тонкого до-

бору найрізноманітніших епох. Але тим, що ательє, влаштоване в центрі будинку, було їй непотрібне, вона перекинула будинок догори ногами, залишивши на першому поверсі зимовий сад, велику залю й їдальню, а на другому влаштувавши малу залю поруч своєї спальні та туалетної. Вона дивувала архітектора своїми вказівками раптом звиклої до витончених розкошів дочки паризьких тротуарів, що мала потужне інстинктивне почуття елегантності. Отже, вона не тільки не зіпсувала будинок, а навіть дещо додала до багатства його умеблювання, за винятком декількох предметів, що мали на собі сліди сантиментальної дурости та любови до крикливої пишности, ще не викорінені з колишньої квітничарки, так охочої в ті часи помріяти перед вітринами пасажів.

У дворі під великим дашком над ганком лежав килим, і вже в вестибюлі замкнене в пишну оббивку стін тепле повітря було пройняте пахощами фіялок. Вітраж, з жовтого та блідого рожево-тілесного скла, освітлював широкі сходи. Внизу стояв вирізьблений з дерева негр, тримаючи срібну тарілку, повну візитних карток; чотири білого мармуру статуї жінок з голими грудьми високо тримали канделябри; бронзові фігури та гаптовані квітами хінські паравани, вкриті перськими килимами дивани, крісла зі старовинною оббивкою умеблювали вестибюль та оздоблювали сходи, творячи на першому поверсі ніби передпокій, де завжди можна було бачити чоловічі капелюхи й верхню одягу. Груба тканина заглушувала згуки, панувала зосередженість; при вході це нагадувало пройняту побожного тремтіння капицю, а повний спокій за зачиненими дверима ніби приховував якусь глибоку таємницю.

Нана відкривала велику, надто розкішну залю в стилі Люї XVI тільки в ті урочисті дні, коли у неї були гості з Тюільрі, або якісь чужоземці. Звичайно вона сходила вниз тільки в час їжі, і в ті дні, коли снідала сама, її якимось непомітно було в дуже високій, оздобленій гобеленами їдальні, з монументальним буфетом, що на ньому весело грали старий фарфор та розкішне старовинне срібло. Ледве попоївши, вона хутко верталася на другий по-

верх, де вона жила в трьох кімнатах—у спальні, туалетній та малій залі. Вже двічі вона переробляла спальню, уперше—в блідо-бузковий єдваб, а вдруге—в мережива на блакитному шовкові; і вона все не могла задовольнитись, не добачаючи в зробленому потрібного смаку, шукаючи та не знаходячи чогось кращого. На набитому вовною, низькому як софа ліжкові вона мала на двадцять тисяч франків венеціянського мережива. Меблі вкрито було білим і блакитним ляком зі срібними розводами; скрізь лежали шкури білого медведя, так багато їх, що зісподу не видно було й килима. Це була примха, непереможна потреба Нана, що не могла спекатися звички сідати на землю, коли їй треба було скидати панчохи.

Невеличка заля поруч її спальні являла собою чудернацьке нагромадження добірних предметів мистецтва; на тлі гаптованої золотими нитками блідорожевої оббивки кольору турецької зів'ялої троянди змальовувалося безліч предметів з усіх країн. Італійські шаховки, еспанські й португальські скриньки, хінські пагоди, японський параван найтоншого виконання, далі фарфор, брондза, гаптовані шовки, тонкі килимки; тим часом крісла, широкі як ліжка, і глибокі канапи, ніби алькови, тєорили в залі атмосферу млосного, сонного гаремного життя. Залю було витримано в тоні старого золота з зеленим та червоним одлиском, і ніщо, крім похитливості м'яких меблів, не свідчило в ній про власницю-повію; тільки дві фарфорових статуетки—жінка в одній сорочці, заклопотана шуканням бліх і жінка цілком гола, в позі ходи на руках догори ногами,—накладали на залю пляму дурнуватої оригінальності. А через майже завжди одчинені двері видно було туалетну кімнату, всю з мармуру й дзеркал, з білою ванною та срібними глеками й мисками, з гарнітурами з кришталю та слонової кістки. Крізь спущену завісу проточувалося м'яке світло, ніби сонне від густих пахощів улюбленої Нана фіялки, що сповнювали весь будинок аж до двору.

Упорядкувати будинок було доста складним завданням. Правда, у Нана була Зоя, ця дівчина, що вірила в її щастя і що кілька місяців, певна свого чуття, спокійно

очікувала на цю раптову кар'єру. Тепер Зоя тріумфувала: вона була господинею будинку і напихала собі кишені, одночасно якнайсовісніше обслуговуючи мадам. Та однієї покоївки вже було мало, треба було тримати метр-д'отеля, кучера, консьєржа, куховарку! Крім того, треба було влаштувати стайні. Тоді дуже в пригоді став Лябордет, взявши на себе турботи, що докучали графові. Він посередничав у справі купівлі коней, він бігав до каретників, допомагав молодій жінці вибирати різні речі, приходячи з нею під руку до безлічі постачальників. Лябордет найняв навіть і слуг: Шарля, високого веселого кучера, що відійшов від герцога де-Корбреза. Жюльєна, добре виголеного з вічною посмішкою невеличкого метр-д'отеля, та ще одну родину, при чому жінка Вікторіна стала за куховарку, а чоловік Франсуа за консьєржа та льокая. Цей останній, у коротких штанях і напудрований, був одягнений у блакитну зі срібним галуном ліврею Нана і зустрічав одвідувачів у вестибюлі. Тут панувала зовнішня бездоганність, як у принців.

На другий місяць будинок було впорядковано. Це коштувало понад триста тисяч франків. В стайні було восьмеро коней, а по сараях п'ять карет, серед них оздоблене сріблом ляндо, що на деякий час зацкавило було весь Париж. Так серед усього цього багатства Нана влаштувала собі кубелечко. Вона залишила театр уже після третьої вистави «Маленької герцогині», покинувши Борденава самого боротися з банкрутством, що загрожувало йому, навіть не зважаючи на грошеву допомогу графа. Однак, вона не могла спекатися прикрого спогаду від свого провалу. Це долучилося до брудної науки від Фонтана, що за неї вона складала відповідальність на всіх чоловіків. Отже тепер вона вважала себе за застраховану від кохання. Але думки про помсту не жили в її курячому мозкові. Поза хвилинами гніву вона завжди цікавилися тільки витрачанням грошей; ставлячись із природною погордою до чоловіка, що сплачував її безперервні марнотратські примхи, вона ще й пишалася руйнуванням своїх коханців.

Посамперед Нана поставила в певні рамки графа, чітко встановивши програму їхніх відносин. Він мав да-

вати щомісяця дванадцять тисяч франків, не рахуючи сюди подарунків і не вимагаючи нічого іншого, крім безумовної вірності. Вона заприсяглася в цій вірності, але вимагала уваги до себе, як до цілком вільної господині будинку, повної пошани до всіх її бажань. Наприклад, вона прийматиме своїх друзів щодня, він же приходить в призначені години; взагалі, він у всьому повинен мати до неї сліпе довір'я. Коли ж він, стурбований чуттям ревності, починав вагатися, вона гордовито ображалася, погрожувала все покинути або присягалася головою маленького Люї. Цього досить. Де нема пошани, там нема й кохання. І при кінці першого місяця Мюффа вже поважав її.

Але вона хотіла і досягла більшого. Незабаром вона здобула на нього вплив як добра дівчина. Коли він приходив похмурий, вона розважала його і, висповідавши, якось радила. Помаленьку вона зацікавилася його родинними прикрасами, життям його жінки й дочки, його інтимними й грошовими справами, завжди додержуючись справедливості й чесності. Одного тільки разу вона не витримала й дала волю своєму серцю, в той саме день, коли граф довірився їй, що Дагене, без сумніву, домагатиметься шлюбу з його дочкою Естелою. Від того часу, як граф перестав приховувати свої відношення з Нана, Дагене визнав за доцільне пірвати свій зв'язок з нею, трактував її як підлу особу, присягаючись визволити свого майбутнього тестя з кігтів цього створіння. За це й вона як слід віддячила своєму колишньому Мімі: це волюга, що проїв своє майно з розпутними жінками; йому бракує почуття моралі, він хоч і не змушує, щоб йому платили, але користується з чужих грошей, тільки коли-не-коли купуючи букета чи платячи за обід. Коли ж граф немов би готовий був пробачити йому за ці прогріхи, вона гостро сказала йому, що Дагене був її коханцем і додала деякі прикрі подробиці. Мюффа дуже зблід і від того часу про юнака не було більше й мови. Це навчить його, що значить бути невдячним.

Але будинок не був іще цілком умебльований, як Нана саме того вечора, коли найенергійніше присягалася Мюффа в вірності, затримала у себе графа Ксав'є

де-Вандевра, що вже два тижні настирливо залицявся до неї, і одвідуючи її і надсилаючи квіти. Вона погодилася не з кохання, скорше з бажання довести собі, що вона вільна. Думка про грошовий інтерес прийшла пізніше, коли Вандевр другого дня допоміг їй сплатити рахунок, що його вона не хотіла показувати комусь другому. Вона тягтиме з нього щось від дев'яти до десяти тисяч франків на місяць і це будуть їй зовсім не зайві кишенькові гроші. Вандевр тоді ніби в приступі огневиці докінчував своє майно. Його коні й Люсі з'їли у нього три фарми, Нана ж за одним замахом проковтнула замок під Ам'єном, і він ніби хапався спекатись усього, аж до руїн старої вежі, збудованої одним з Вандеврів за часів Філіппа-Огюста. Він ніби занедужав на жагу руйнування, вважаючи за шик віддавати останні крихти золота зі свого герба в руки цієї повії, що вабила до себе весь Париж. Він також погодився на умови Нана, на цілковиту свободу та ніжності в певні дні, не виявивши навіть наївності вимагати якихось обіцянок. Мюффа ні про що не здогадувався, щождо Вандевра, то він знав усе чисто, але ніколи не робив найменшого натяку,—удаючи повне незнання та тільки маючи на губах тонку посмішку охочого добре пожити скептика, що не вимагає нічого неможливого, раз уже має свою годину, і Париж знає про це.

Від того часу Нана справді почала влаштовувати свій будинок. Було найнято повний комплект слуг і для стаєнь, і для господарства, і для самої мадам. Всім орудувала Зоя, сама знаходячи вихід з цілком непередбачених ускладнень: будинок було машинізовано як театр, регульовано як велику адміністративну установу, і він функціонував з такою точністю, що перші місяці не було ні струсів, ні пошкоджень.

Лишень мадам завдавала Зої великого клопоту своєю необачністю, безглуздими вчинками та божевільними вибриками.

Але ж покоївка згодом помирилася з усім цим, помітивши, між іншим, що найбільше зисків пливе їй саме в ці скандальні години, коли мадам робила якусь дурість і її потім треба було залагоджувати. Тоді подарунки си-

налися дощем і Зоя спритно ловила люїдори в каламутній воді.

Одного ранку, коли Мюффа ще не вийшов був зі спальні, Зоя ввела в туалетну, де Нана змінювала білизну, якогось юнака, що ввесь тремтів од хвилювання.

— Диви! Зізі!—вигукнула здивована Нана.

Це справді був Жорж. І побачивши її в одній сорочці, з її золотим волоссям, що спадало на голі плечі, він кинувся їй на шию, обійняв і почав скрізь цілувати. Вона в перелякові оборонялася і стисненим голосом прошепотіла:

— Одчепись, він же тут, поруч! Це ж дурість... А ви, Зою, чи ви збожеволіли? Виведіть його! Сховайте його вниз, я згодом зійду.

Зоя мусіла виштовхнути Жоржа. Вниз, в їдальні, коли Нана змогла прилучитися до них, вона їх обидвох вилаяла. Зоя закопилила губу і пішла геть, з образою в голосі заявивши, що вона сподівалася зробити мадам приємність. Жорж дивився на Нана такий щасливий од побачення, що на його гарні очі наvertsалися сльози. Тепер його кепські дні минули, бо його мати, гадаючи, що він порозумнішав, дозволила йому покинути Фондети, і ледве він опинився на вокзалі, він зараз же взяв карету і з'явився якнайшвидше обійняти свою дорогу, свою кохану. Він говорив, що відтепер житиме біля неї, як там, коли босий очікував на неї в її спальні в Міньйоті. Все оповідаючи про свої справи, він простяг до неї пучки, захоплений потребою торкатися її після року нестерпучої розлуки; ухопивши її руки, він гладив їх під широкими рукавами пеньюара, доходячи аж до плечей.

— Ти ще любиш свого хлопчика?—спитав він її своїм дитячим голосом.

— Звичайно, я люблю його,—відповіла Нана, раптово визволившись од нього.—Але ти падаєш на голову, не попередивши... Мусиш знати, малий, що я не вільна. Треба бути обачним.

Жорж, що вийшов з карети, майже сліпим від довго стримуваного і нарешті задоволеного бажання, не помітив навіть оточення, куди він потрапив. Тільки тепер він збагнув зміну навколо себе. Він повагом оглянув

багату їдальню з високою розмальованою стелею, з її гобеленами та буфетом, що сяяв сріблом.

— Ах, так,—озвався він сумовито.

І вона дала йому зрозуміти, що він ніколи не повинен приходити вранці, а тільки в час її прийому. Далі, тим що він з благанням дивився на неї, нічого не питаючи, то вона в свою чергу поцілувала його в лоб, ставши дуже ласкавою.

— Будь же розумний, я зроблю, що тільки можна,—сказала вона.

Але насправжки вона цим нічого не обіцяла. Вона вважала Жоржа за дуже гарного хлопчика і хотіла мати його за товариша та й годі. Однак, коли він щодня приходив о четвертій годині, то мав такий нещасний вигляд, що вона ще часто поступалася, ховала його по шахвах, повсякчасно дозволяючи йому збирати хоч крихти від її краси. Він більше не покидав будинку, при звичаївшись, ніби та собачка Біжу, ховатися разом з останньою в сукнях своєї господині, мавши дещо від неї навіть тоді, коли вона бувала з кимсь іншим, підхоплюючи ласий цукор та пестоці в години нудної самотності.

Мадам Гюгон безперечно довідалася про поворот її хлопчика в обійми цієї кепської жінки, бо сама приїхала до Парижу, покликавши собі на допомогу свого другого сина, лейтенанта Філіппа, що служив тоді в венсенській залозі. Жорж ховався від свого старшого брата і був у розпуці, побоюючись насильства; а як у своїй експансивно нервовій ніжності він нічого не міг примовчати, то незабаром почав балакати з Нана про свого брата, веселого велетня, що ні перед чим не спиниться.

— Ти розумієш,—пояснював він,—мама не прийде до тебе, зате їй дуже легко прислати мого брата... Я певний що вона таки пришле Філіппа по мене.

Спершу Нана дуже образилася і сухо відповіла:

— Будь ласка, хай приходить. Хоч він і лейтенант, а Франсуа просто виштовхне його за двері і край.

Далі, тим що Жорж повсякчасно повертався в розмові про свого брата, вона кінець-кінцем зацікавилася Філіппом. При кінці одного тижня, вона знала його від

голови до п'ят, як дуже великого, дуже сильного, веселого, трохи брутального; довідалась також і про деякі інтимні подробиці, от як волосся на руках та плямка на плечі. І от одного разу, сповнена уяви про цю людину, що її мала викинути за двері, вона вигукнула:

— Слухай-но, Зізі, чого ж він не приходить, твій брат... Чи не боягуз він часом?

Другого дня, коли Жорж був на самоті з Нана, перед ними з'явився Франсуа з запитанням, чи прийме мадам лейтенанта Філіппа Гюгона. Жорж пополотнів і прошепотів:

— Я так і думав, мама сьогодні сподівалася його приїзду.

І Жорж благав молоду жінку відповісти, що вона не може прийняти. Але вона спалахнула, підвелася й сказала:

— Чого ради? Щоб подумав, що я боюсь? Побавимося... Франсуа, залишіть цього пана на чверть години в залі, а після приведете його до мене.

Вона не сіла знову, а гарячково бігала від дзеркала над каміном до венеціанського, почепленого над італійською скринею, кожного разу заглядаючи вниз та вибираючи посмішку, тим часом як Жорж безсило сидів на канапці, тремтячи вже від думки про сцену, що мала відбутися. Все бігаючи, вона кидала короткі фрази:

— Хай хлопець посидить чверть години, це його заспокоїть. А коли він думав, що прийшов до повії, то заля повинна вплинути на нього. Так, так, розглянься добре навколо себе, голубчику. Це тобі не хлам, це тебе принаймні навчить поважати господиню. Чоловікам залишається тільки поважати... Що? Вже минуло чверть години? Ні, ледве десять хвилин. О, часу не вистачить.

Їй не сиділося на місці. Коли призначений час минув, вона відіслала Жоржа геть, взявши з нього слово, що він не слухатиме під дверима, бо було б дуже незручно, коли б це побачили слуги. Виходячи в спальню, Зізі стисненим голосом спробував зауважити:

— Ти ж не забула, що це мій брат?..

— Не бійся,—відповіла вона з почуттям гідності.— Коли він ввічливий, я теж буду ввічливою.

Франсуа ввів Філіппа Гюгона, що був у сурдуті. Спочатку Жорж, слухаючись молодої жінки, ходив по спальні навшпиньки. Але голоси спинили його і він, завагавшись, став під дверима—такий збентежений, що йому аж ноги підтиналися. Він сподівався на справжню катастрофу, на бійку, на щось огидне, що назавжди посварить його з Нана. Отже, він не міг утриматися перед бажанням прикласти своє вухо до дверей. Він чув дуже кепсько, бо грубі порт'єри глушили звук. Проте, він підхопив кілька слів, сказаних Філіппом, кілька прикрих фраз про дитину, родину, честь. Неймовірно схвилюваний, він очікував, що скаже його кохана; серце йому колотилося, сповнюючи голову невиразним гудінням. Безперечно, вона скрикне: «Ах ти ж брудна морда», або—«Я тут господиня, геть звідси». Але ж він не почув і найменшого шелесту, ніби Нана вмерла за дверима. Та незабаром голос його брата пом'якшав.. Жорж нічого не розумів, а в цю хвилину якісь чудні згуки вже цілковито спантеличили його. Це ридала Нана. Якусь хвилину в ньому боролися протилежні почуття—і втекти геть, і кинутись на Філіппа. Але саме в цей момент у спальню ввійшла Зоя, і він мусів покинути двері, засоромлений тим, що його спіймано.

Зоя спокійно поралася біля білизни в шахві, тим часом як він мовчки й нерухомо вперся лобом у шибку, мучений непевністю. Через деякий час Зоя спитала його:

— Це ваш брат у мадам?

— Так,—відповів хлопець стисненим голосом.

І знову замовкли.

— І це вас турбує, м'сьє Жорж? Правда?

— Так,—відповів Жорж тим же тяжким зусиллям.

Зоя не квапилася. Складаючи мереживо, вона повільно вимовила:

— Це ви даремно... Мадам усе залагодить якнайкраще.

Та й тільки, вони більше не балакали. Але Зоя не покидала кімнати. Ще понад чверть години вертілася вона в кімнаті, не зважаючи на розпуку юнака, що зблід з тривоги й сумнівів, скося позираючи на двері до залі. Що вони могли там так довго робити? Може Нана ще

й досі плаче? Той нахаба мабуть таки одлупив її. Отже, коли Зоя нарешті пішла собі, він знову підбіг до дверей і прилип до них вухом. І тут він безмірно здивувався й остаточно втратив голову, раптом почувши шепотіння ніжних і веселих голосів та заглушений сміх жінки, коли її лоскочуть. Проте, майже зараз же Нана вивела Філіппа аж до сходів, щиро й приязно балакаючи з ним.

Коли Жорж зважився знову ввійти до залі, молода жінка стояла перед дзеркалом і розглядала себе.

— Ну?—спитав він, вельми стурбований.

— Ну, що ну?—озвалася вона, не обертаючись.

Далі зневажливо додала:

— Що ж ти мені плів? Твій брат цілком шляхетна людина.

— Значить усе залагоджено?

— Звичайно, залагоджено... А ти що собі думав? Що ми битимемось?

Все ще нічого не розуміючи, Жорж тихо зауважив:

— Мені, здається, почулося, ніби ти плакала.

— Я? Плакала?—скрикнула вона, уважно подивившись на нього.—Тобі приснилося! Чого ради мені плакати?

Та тут йому добре дісталось, бо вона вчинила йому сцену за непослух та шпигування під дверима. І вона ще сердилася, коли він знову улесливо покійно звернувся до неї:

— Отже, мій брат?..

— Твій брат зразу ж побачив, де він... Розумієш, на моїм місці могла б бути повія і в такому разі його втручання цілком можна було б пояснити твоїм віком та честю твоєї родини. О, мені не чужі такі почуття... Але досить йому було раз поглянути на мене і він став цілком пристойною людиною... Отже, не турбуйся, все гаразд, він заспокоїть твою маму.

І зі сміхом додала:

— Проте, ти ще побачиш свого брата тут... Я його запросила, і він приходить.

— Ах, він приходить,—відукнувся юнак, бліднучи.

Він не додав нічого, і мови про Філіппа більше не було. Нана одягалася для виходу, і він дивився на неї

своїми великими сумними очима. Безперечно, він був дуже радий такому поворотові справи, бо розлука була б йому гірше смерти; але в глибині його душі запанувала приглушена туга, глибокий біль, що він його досі не знав і що про нього не зважувався говорити. Він так і не довідався, яким чином Філіппові пощастило заспокоїти матір. Через три дні вона виїхала назад до Фондетів, цілком задоволена. Того ж вечора Жоржеві, сидячи у Нана, довелося затремити, коли Франсуа сповістив про прихід лейтенанта. Увійшовши, Філіпп весело жартував, ставлячись до Жоржа як до хлопчика; цей дрібний прогріх йому пробачили. Жоржеві тиснулося серце, і він не зважувався й ворушитися, як дівча червоніючи від найменшого слова. Він мало жив у товаристві Філіппа, старшого за нього на десять років, і тому побоювався його як батька, від кого любовні пригоди приховуються. Отже, Жорж почував сором разом з болем, бачивши, що Філіпп так вільно поведився з Нана і голосно регоче, сам радий зі свого здоров'я й веселого настрою. Проте, коли незабаром брат почав приходити щодня, Жорж потроху звик до нього. Нана сяяла. Так остаточно завершилося влаштування шарварку, повного втіх кохання, шарварку на новій оселі в будинкові, щільно набитому чоловіками й меблями.

Одного разу після обід, коли у Нана були брати Гюгон, прийшов не в свій час граф Мюффа. А як Зоя сказала йому, що у мадам гості, то він пішов собі геть, як це й личило пристойній людині. Коли ж він знову прийшов увечорі, Нана зустріла його холодним гнівом ображеної жінки.

— Добродію,—сказала вона,—я не давала вам ніякого права ображати мене. Зрозумійте, що коли я вдома, то прошу вас заходити, як і всіх інших.

Граф остовпів.

— Але ж, дорога моя...—спробував він пояснити.

— У мене були, може, гості? Так, були гості. А що ж, на вашу думку, я робила з цими гістьми? Манірами таємного коханця можна скопромітувати жінку, а я не хочу компромітації, не хочу!

Він ледве виблагав пробачення, а в глибині душі був

просто зачарований. Подібними сценами вона тримала його в покорі і в повнім довір'ї. Вже давно привчила вона його до Жоржа, як до хлопчика, що тільки розважав її. Вона покликала Мюффа на обід разом з Філіппом, і граф був дуже гречний. Виходячи з-за столу, він одвів юнака в бік і запитав про здоров'я його матері. Від цього часу брати Гюгон, Вандевр і Мюффа відкрито почали зустрічатися в цьому будинкові, по-приятельському стискаючи одне одному руки. Так було зручніше. Мюффа тільки не зважувався приходити занадто часто, додержуючись тону стороннього гостя. А вночі, коли Нана, сидячи на підлозі на своїх ведмежих шкурах, стягала свої панчохи, він зовсім дружньо балакав про цих гостей, особливо ж про Філіппа, що був сама шляхетність.

— Так, це, звичайно, правда, вони пристойні,— сказала Нана, ще сидячи на підлозі та мінючи сорочку.— Але знаєш, вони бачать, хто я. Одне слово і я одразу турну кожного за двері.

Та серед усіх цих розкошів і любовних втіх Нана страшно нудьгувала. Вона мала коханців на кожну хвилину ночі, а грошей уже й у шухлядках туалети, всуміш з гребінцями та щітками; та це її більше не задовольняло, вона почувала ніби якусь порожнечу, якусь прогалину в житті, що змушувало її позіхати. Життя її точилося без цікавості, в одноманітній зміні все тих самих годин. Турбот про завтрашній день у неї не було, вона жила як той птах, певна, що матиме їжу, готова заснути на першій-ліпшій гілочці. Знаючи, що її нагодують, вона часто не вставала цілий день, не роблячи жадного зусилля, засипаючи від ледарства й монастирського забезпечення, ніби замкнувшись у своїй професії повії. Виходячи з дому, вона тільки їздила в кареті і забувала, як треба користатися ногами. Вона вернулася до смаків вуличного хлопчика. Цілувала Біжу з ранку до вечора, відбувала час у безглуздох розвагах, тільки підчікуючи коханця, щоб віддаватися йому з міною втомленої ввічливості; і в цьому самозабутті вона не дбала майже ні про що, крім своєї краси, повсякчасно оглядаючи себе, миючись та скрізь парфумуючи, цілко-

вито зберігаючи змогу кожної хвилини та будь перелким, не червоніючи, стати голою.

Ранком Нана вставала о десятій. Її будив шотландський грифон Біжу, лижучи їй обличчя; на п'ять хвилин собака ставала іграшкою, гасаючи у неї на руках і по стегнах, що ображало графа Мюффа. Біжу був першою істотою чоловічого полу, що збудив його ревності. Не личило собаці отак совати носа під ковдру. Далі Нана йшла до туалетної, де брала ванну. Об одинадцятій приходив Франсі, тимчасово зачісуючи їй волосся, відкладаючи справжню зачіску на після обід. На сніданок, тим, що вона ненавиділа їсти сама, до неї майже завжди приходила мадам Малюар, що з'являлася ранком у своїх чудернацьких капелюхах невідомо звідки, а ввечорі поверталася до свого таємничого життя, що ним, між іншим, ніхто й не цікавився. Але найтяжчим часом були дві чи три години між сніданком і одяганням. Звичайно Нана пропонувала своїй старій приятельці безик, подеколи ж читала Ф і г а р о, де її цікавили відгуки театрального життя та новини з вищого світу; траплялося їй навіть розкривати якусь книжку, бо їй, мовляв, подобалася література. Вдягання затримувало її майже до п'ятої години. Тільки тоді вона як слід прокидалася зі свого тривалого сонного стану, виїзючи в кареті або приймаючи у себе цілу юрбу чоловіків, часто обідаючи в місті і лягаючи дуже пізно, щоб, уставши другого дня з тією ж таки втомою, починати знову те ж таки одноманітне життя.

Найбільшою її розвагою було одвідувати свого маленького Люї у тітки в Батіньйолі. По два тижні вона забувала про нього, щоб потім, в раптовому приступі божевільної ніжності, бігти до нього пішки сповненою материнської пестливості та з подарунками—тютюном для тітки, помаранчами й бісквітами для дитини; а не то, вертаючись із Бульйонського гаю, заїздила в своєму лянді, одягнена в такі вбрання, що їхня крикливість скликала цілу юрбу на малолюдній вулиці.

Від того часу як її небіжка стала великою панією, мадам Лера ходила вельми пиховитою. Вона рідко коли з'являлася на авеню де-Вільє, удано скромно кажучи,

що це не для неї місце; але вона пишалася на своїй вулиці, безмежно щаслива, коли Нана приїздила у вбранні на чотири чи п'ять тисяч франків, даючи своїй тітці змогу цілий другий день показувати одержані подарунки та повторювати їхню ціну, що приголомшувала сусідок.

Найчастіше Нана присвячувала неділі своїй родині і коли Мюффа запрошував її кудись у ці дні, то вона зрікалася з посмішкою справжньої міщанки: неможливо, вона обідає у тітки, вона хоче побачити дитину. До того ж цей бідолашний хлопчик Люї завжди був хорий.

Йому було вже три роки, любому хлопчикові. Але у нього висипала екзема на потилиці, а крім того, ще й гній потік з ушей, треба було побоюватися костоїди черепа. Бачивши його такого блілого з зіпсутою кров'ю, з пристаркуватою шкірою в жовтих плямах, вона сумувала, а ще більше дивувалася. Що з ним таке, з цим янголятком, що він отакий хоробливий? Адже його мати завжди була така здорова!

В ті дні, коли Нана забувала про свого хлопчика, вона віддавалася галасливій одноманітності свого існування,—виїздам у Гай, прем'єрам, обідам і вечерям у Мезон д'Ор чи Англійській каварні, з'являючись у всіх публічних місцях, де збігалася юрба, і в Мабій, і на Ревю, і на кінські перегони. І все ж вона не могла спекатися почуття порожнечі свого безглузлого існування, що ледве не викликало в ній корчі в шлункові. Хоч на її серці завжди була якась любовна пригода, проте, коли вона лишалася сама, у неї опадали руки від безмежної втоми. Самітність у ту ж мить нагонила на неї сум, бо вона одразу ж відчувала порожнечу й нудоту свого життя. Дуже весела з професії й натури, вона ставала тоді похмура, підбиваючи підсумки своєму життю в однім вигуківі, що повсякчасно злітав їй з язика між позіханнями:

— Ох, і як же мені набридли чоловіки!

Одного разу після полудня, повертаючись додому з якогось концерту, Нана помітила на тротуарі вулиці Монмартра якусь жінку, в стоптаних черевиках, в бруд-

ній сукні, в зіпсутому дощами капелюсі. Нана впізнала її з одного погляду.

— Стійте, Шарль!—гукнула вона кучерові і голосно покликала:

— Сатен, Сатен!

Прохожі повернули голову. На цю сцену дивилася вся вулиця. Сатен підійшла та й іще більше забруднилася об колеса карети.

— Сідай-но, дівчино моя,—спокійно сказала їй Нана, глузуючи з публіки.

І посадивши Сатен у своє ясно-блакитне ляндо, таку огидно брудну поруч свого сіро-перлового шовкового вбрання, оздобленого шантильї, вона повезла її до себе, тим часом як уся вулиця реготалася з пиховитої поважності кучера.

Від того часу Нана здобула собі пристрасть, що її захоплювала. Сатен стала її хворобою. Оселившись у будинкові на вулиці де-Вільє, умита, причепурена, вона протягом трьох днів розповідала про Сен-Лязар, про мороку з сестрами та про тих брудних поліцаїв, що записали її на картку. Нана обурювалася, розраджувала Сатен, присягалася витягти її звідти, хоча б їй довелося для того йти до самого міністра. А тим часом квапитися нема чого, до неї поліцаї з трусом не прийдуть напевно. І після обід між обома жінками почалися пестощі, ніжні слова, поцілунки зі сміхом. Це жартома відновилася гра, перервана приходом поліції на вулиці Ляваль. Та одного чудового вечора ця гра набрала серйозного характера. Нана, що так гидувала з того у Льори, тепер зрозуміла; тепер усе перекинулося їй у голові, і вона відчула тим більшу лють, коли ранком четвертого дня Сатен зникла. Ніхто не бачив, як вона вийшла. Вона втікла в своїй новій сукні, занудьгувавши за вільним повітрям та вулицею.

Цього дня в будинкові сталася така буря, що всі слуги повісили носи, не зважуючись сказати хоч би слово. Нана ледве не побила Франсуа, що не встеріг Сатен при дверях. Однак, Нана намагалася стримуватись, обзиваючи Сатен брудною шлюхою; це чудова наука всім, хто рятує з вуличних канав різну погань. Після обід, коли мадам замкнулася, Зоя почула її ридання.

Увечорі ж вона раптом звеліла подати карету і повезти себе до Льори. Їй спало на думку, що вона знайде Сатен у їдальні на вулиці Мартір. Не для того, щоб повернути її, а щоб дати їй доброго ляпаса. Справді, Сатен обідала за окремим столиком з мадам Робер і, побачивши Нана, засміялася. Остання ж, вражена в саме серце, не зробила сцени, а навпаки, була дуже ніжна і ввічлива. Вона купила шампанського і напоїла п'ять чи шість столів, після чого забрала з собою Сатен, коли мадам Робер вийшла до вбиральні. Тільки вже в кареті вона вкусила Сатен, погрожуючи, що другого разу уб'є її.

Тоді це стало повсякчасно повторюватись. Раз двадцять у трагічному гніві обуреної жінки, Нана бігала слідом за цією жебрачкою, коли їй набридало спокійне життя в будинкові. Нана погрожувала надавати ляпасів мадам Робер, а одного разу думала навіть про дуель. Одна з них зайва на цім світі. Тепер, приїздячи на обід до Льори, вона чіпляла на себе свої діаманти, подеколи привозячи з собою Люїзу Віолен, Марію Бльон і Татан Нене, що теж сяяли своїм вбранням; і ці дами в кухонному смороді трьох заль та під дзеркальним світом газу пишалися своїми розкошами, щасливі змогою приголомшити бідолашних дівчат цього кварталу, щоб забрати декого з них після обід до себе. В ці дні затягнута й лискуча від сала Льора цілувала своїх клієнток з іще щирішим материнським почуттям. А Сатен зі своїми блакитними очима та обличчям безневинної дівчини серед усіх сутичок зберігала найповніший спокій: бита, скублена й кусана обома жінками, вона просто казала, що це сміх, що їм далеко краще було б порозумітись... Биттям справи не посунеш, вона не може розірватись на дві половини, хоч би й як хотіла догодити всім. Кінець-кінцем її відвоювала собі Нана, засипавши Сатен пестощами й подарунками; щождо мадам Робер, то ця пімсти ради почала писати коханцям своєї суперниці якнайогидніші анонімні листи.

І от граф Мюффа вже деякий час ходив ніби заклопотаний. Одного ранку, дуже схвилований, він поклав перед очима Нана анонімного листа, де вона з перших

же рядків побачила, що їй закидають зраду графа з Вандевром і братами Гюгон.

— Це брехня! Це брехня!—вигукнула вона якнай-енергійніше, тоном надзвичайної щирости.

— Слово честі?—спитав Мюффа, вже почувуючи полегшення.

— О, присягаюся тобі, чим хочеш... Стій! Головою своєї дитини.

Лист був довгий і при кінці в ньому найбрутальнішими словами розповідалося про зносини з Сатен. Дочитавши листа, Нана посміхнулася.

— Тепер я знаю, звідки це йде,—сказала вона просто.

А як Мюффа почав вимагати спростовання, то вона спокійно відповіла:

— Це, мій вовчику, справа, що тебе не стосується... Чим це може тебе зачіпати?

Нана не спростовувала, і граф обурився. Тоді вона знизала плечима. Звідки він узявся? Це робиться скрізь. Вона назвала йому прізвища кількох своїх подруг, вона присягалася, що й дами з вищого суспільства теж не зрікаються цього. Взагалі, мовляв, нема нічого більш звичайного й природнього. Що неправда, то неправда: адже він щойно сам бачив, як вона обурилася на наклепи щодо Вандевра й братів Гюгон. О, за це він мав би право задушити її. Але чого їй брехати відносно справи, що не має й найменшого значіння? І вона повторювала фразу:

— Ну, й чим це може тебе зачіпати, ну?

А як сцена тривала далі, то вона прикрим голосом одрубала.

— Проте, дорогий мій, коли це тобі не до вподоби, то справа дуже проста... двері одчинено... Ось! Або бери мене такою, як я є.

Він похилив голову. В глибині він був щасливий за певненнями молодої жінки. Вона ж, побачивши свою силу, перестала зважати на нього. І від цього часу Сатен оселилася в будинкові одверто, на рівній нозі з чоловіками. Вандеврові не треба було й анонімних листів, щоб усе зрозуміти; він жартома влаштовував

Сатен сцени ревнощів, тим часом як Філіпп і Жорж ставилися до неї по-товариському і ручкалися з нею, дозволяючи собі вельми круті жарти.

Одного вечора, коли Нана, покинута цією повією, пішла обідати на вулицю Мартір, щоб спіймати її, їй трапилася невеличка пригода. Коли вона сиділа там одна, прийшов Дагене. Хоч він уже й споважнів, проте подеколи приходив сюди ради розпустити, сподіваючись, що в таких брудних притулках паризьких повій ніхто з ним не зустрінеться. Отже, присутність Нана на початку нібито збентежила його. Але він був не з тих, що відступають, і з посмішкою підійшов до неї, запитавши, чи буде мадам ласкава дозволити йому пообідати біля її столу. Бачивши, що він жартує, Нана набрала вельми пиховитого вигляду і сухо відповіла:

— Сідайте, де хочете, пане. Ми в громадському місці.

Розпочата в такому тоні розмова була досить комічна. Але за десертом Нана це обридло і вона, палаючи бажанням поглузувати, поклала лікті на стіл і знову почала «тикати»:

— Ну, а як твій шлюб, хлопче, посувається?

— Не дуже,—признався Дагене.

І справді, коли він уже зважився був іти з цією справою до батьків Естели, він почув такий холодний тон з боку графа, що обережно утримався. Йому здається, що справа провалилася. Нана допитливо дивилася на нього своїми ясними очима, підпираючи рукою підборіддя та іронічно всміхаючись.

— Звичайно, я ж підла особа,—повільно почала вона знову,—треба визволити свого майбутнього тестя з моїх кігтів... Ну, знаєш, як на інтелігентну людину, то ти таки величезний йолоп! Бо й справді, ти ж натякаєш на мене людині, що мене обожнює і мені все переказує!.. Отже, ти оженишся тільки тоді, коли цього захочу я, любий хлопчику!

Вже якусь хвилину він це й сам почував, і тому хутко обміркував цілий план замирення. Проте, він жартував і далі, уникаючи зараз же ставити справу серйозно. Отже, натягши рукавички, він якнайофіційнішим то-

ном попрохав у неї руки мадемуазель Естели де-Бевій. І Нана кінець-кінцем так засміялася, ніби її лоскотали. Ох, цей Мімі, хіба ж можна на нього сердитися? Свій великий успіх у цих дам Дагене завдячував своєму со-лодкому голосові, голосові такому чистому й музи-кально-гучному, що повії прозвали його власника «Окса-митним Ротом». Ні одна з них не могла змагатися проти музичних пестоців цього голосу. Дагене знав цю силу і заколискував Нана безперервним струменем слів, роз-повідаючи їй різні безглузді історії. Коли вони вихо-дили з їдальні, Нана була вже вся рожева і тремтіла у нього на руці, знову цілком упокорена. Тим, що була гарна погода, то вона відіслала свій екіпаж, проводила Дагене до його житла, а потім, природна річ, зайшла до нього. Через дві години, одягаючись, вона ска-зала:

— Отже, Мімі, ти таки хочеш цього шлюбу?

— Ще б пак!—жваво озвався він.—Це для мене було б найкращим виходом... Ти ж знаєш, що у мене в кишені?

Вона покликала його, щоб він застібнув їй чере-вички. І по короткій мовчанці почала знову:

— Господи! Я не від того... Я тоді підпоможу... Правда, вона суха, як тичка, ця мала. Але раз це всіх вас задовольняє... Я ж добра, я вже обкручу тебе.

Далі, ще не покривши голих грудей, вона раптом засміялася:

— Добре, але що ж ти мені даси за це?

Він схопив її і в приступі вдячності став цілувати їй плечі. Вона ж тремтіла з радості і оборонялася, заки-даючи назад голову.

— Ах, я вже знаю,—вигукнула вона, розпалена цією грою.—Знаєш, що я хочу за комісію?.. В день свого шлюбу ти принесеш мені подарунок невинності. Перше ніж жінці, розумієш?

— Гарзд! Гарзд!—відповів він, регочучи ще голос-ніше за неї.

Ця угода дуже звеселила їх, вони вважали всю цю історію за дуже комічну.

Якраз другого дня у Нана був обід, звичайний чет-

верговий обід з Мюффа, Вандевром, братами Гюгонами і Сатен. Граф прийшов рано. Йому потрібні були вісімдесят тисяч франків, щоб визволити молоду жінку від двох чи трьох кредиторів та подарувати їй сапфірову оздобу, що до смерти вподобалася Нана. А тим, що він уже таки добре зачепив свою готівку, то тепер шукав кредитора, ще не зважаючись продавати якесь нерухоме майно. З поради самої ж Нана, він звернувся до Лябордета, але цей, вважаючи цю справу для себе за занадто тяжку, вступив у переговори з цилюрником Франсі, що охоче ставав у пригоді своїм клієнтам. Граф віддався в руки цим людям, не бажаючи формально шукати грошей від власного імени; вони ж обіцяли тримати в портфелі підписаний ним вексель на сто тисяч франків і просили вибачити за двадцять тисяч франків проценту, на чім світ стоїть лаючи підлих лихварів, до кого вони, мовляв, мусіли звертатися. Коли Мюффа прийшов, Франсі закінчував зачіску Нана. Лябордет теж був у туалетній з фамільярністю приятеля без претензій. Побачивши графа, він нишком поклав грубий пакет банкових білетів серед пуфів та помад, і векселя було підписано на мрамурі туалета. Нана запросила Лябордета на обід, але він odmовився, бо мусів показувати одному багатому чужоземцеві Париж. Однак, коли Мюффа одвів його в бік і попрохав сходити до ювеліра Беке та принести від нього сапфірову оздобу, щоб графові можна було вже сьогодні ввечорі зробити приємну несподіванку молодій жінці, то Лябордет на це доручення охоче погодився. І через півгодини Жюльєн потайки передав графові футляр з оздобою.

Під час обіду у Нана був дуже нервовий настрій, так хвилювали її вісімдесят тисяч франків. Подумати тільки, що всі ці гроші перейдуть до постачальників. Це її драгувало. Від самого початку обіду в цій розкішній їдальні, освітленій одлісками срібла й кришталю, Нана віддавалася сантиментальному настроєві і вихваляла щастя жити в бідності. Гості були у фраках, на ній самій було біле вигаптоване едабне вбрання, і тільки Сатен була скромно одягнена в чорний шовк та мала на шиї медальйон,—золоте серце, подарунок її доброї

подруги. А гостей обслуговували за допомогою Зої Жюльєн і Франсуа, всі троє буди вельми поважні.

— Звичайно, мені було куди веселіше, коли у мене не було й су в кишені,—повторювала Нана.

Вона посадила праворуч себе Мюффа, а ліворуч Вандевра. Але вона зовсім не дивилася на них, віддаючи всю увагу Сатен, що сиділа проти неї між Філіппом і Жоржем.

— Чи ж не так, кицю?—зверталася вона до Сатен після кожної фрази.—Та й попосміялися ж ми в ті часи, коли ходили в пансіон тітки Жосс, на вулиці Пельонсо!

Подали печеню. Обидві жінки поринули в свої спогади. На них находили приступи балакучості, коли вони раптом відчували потребу ворушити бруд своєї молодости. Це їм завжди траплялося в присутності їхніх гостей-чоловіків, немов би вони не могли змагатися з божевільним бажанням вивалити їх у тім гної, де вони сами вирости. Гості блідли, ніяково переглядаючись. Брати Гюгон пробували сміятися, а Вандевр нервово смикав свою бороду, тим часом як Мюффа ставав іще суворіший.

— А пам'ятаєш ти Віктора?—спитала Нана.—От іще зупсутий був хлопчисько, що повсякчасно тягав дівчаток у льохи!

— Ще й як,—відповідала Сатен.—Я добре пригадую ваш великий двір. Там була консьєржка з мітлою.

— Тітка Бош; вона померла.

— І пригадую я ще й вашу крамницю... Твоя мати була доста гладка. Одного вечора, коли ми з тобою гралися, повернувся твій батько, п'яний. Ой же й п'яний.

Тут Вандевр спробував змінити розмову, перебивши спогад цих дам:

— Дорога моя, я б охоче з'їв ще трюфелів... Вони на диво смачні. Я їв трюфелів учора на обіді у герцога де-Корбреза, але там вони не були нічого варті.

— Жюльєн, трюфелів,—прикро наказала Нана, знову повертаючись до старої розмови.

— Так, чорт би його драв, татко не був дуже розважний... Тому все й пішло за водою... Коли б ти тільки знала, як вони занепадали в безгрошів'ю й злиднях!..

Можна сказати, що я наїлася горя по саме нікуди, і це просто диво, що я ще якось урятувала свою шкуру з батьківської біди.

Цього разу дозволив собі втрутитися вже Мюффа, що нервово крутив у руках ножа.

— Не дуже веселі речі ви тут оповідаєте,—сказав він.

— Га? Що? Невеселі?—скрикнула вона, ніби блискавицею ударивши його поглядом.—Я думаю, що не веселі. Треба було тоді добувати на хліб, дорогий мій. О, ви знаєте, я чесна дівчина і оповідаю все так, як воно було. Мати була праля, а батько пиячив і з цього помер. Так. А коли це вам не подобається, коли ви соромитесь моєї родини...

Всі запротестували. Що вона вигадує? Її родину всі поважають. Але вона дратувалася далі:

— Коли ви соромитесь моєї родини, то що ж? Ну, покиньте мене, раз я не з тих, що зрікаються своїх батьків... Мене треба брати такою, як я є, розумієте?

Вони її такою й брали, вони приставали й на папу й на маму, на минувшину, на все, чого вона тільки хотіла. Спустивши очі в тарілки, всі четверо наче поменшали, тим часом як жінки тримали їх під колишніми своїми брудними черевиками з Гут д'Ор, захоплені своєю всемогутністю. І Нана ще й не думала складати зброю: хай їй дарують цілі маєтки, хай будують їй палаци, вона завжди сумуватиме за тим щасливим часом, коли вона з радістю могла їсти яблука. Гроші—це дурниця, ідіотство, вони існують тільки для постачальників! Далі її вибух закінчився сантиментальним бажанням простого щиросердого життя серед загального добробуту.

Та в цю хвилину вона помітила Жюльєна, що очікував, склавши руки.

— Ну, чого ви вирячилися на мене, наче той гусак? Наливайте шампанське!—скрикнула вона.

Під час цієї сцени слуги не посміхнулися. Вони ніби нічого не розуміли, чимраз поважніючи, в міру того, як мадам все далі розперізувалася. Жюльєн в ту ж мить почав наливати шампанське. На нещастя, Франсуа, що подавав фрукти, трохи більше, ніж слід було, нахилив вазу і яблука, груші та виноград покотилися на стіл.

— Незграба паршивий,—вилаялася Нана.

Льокай спробував виправдатися тим, що фрукти кепсько лежали,—Зоя порушила їх, бравши помаранчі.

— Тоді, значить, Зоя суца індичка.

— Але ж мадам...—почала ображена покоївка.

Та мадам раптом підвелася і з королівським жестом коротко заявила:

— Годі, чуєте? Ідіть собі звідси... Ви нам більше не потрібні.

Ця брутальність заспокоїла її. Вона одразу ж стала сумирна й делікатна. Десерт був чудовий, гості раді були брати все самі. Сатен, обчистивши грушу, стала їсти її за своєю подругою, спершись на її плечі та нашіптуючи їй на вухо щось таке, від чого обидві вони голосно реготали; далі їй скортіло поділитися останнім шматочком груші і вона простягла його до Нана, тримаючи в зубах; злегка кусаючи одна одній губи, вони закінчили грушу в поцілунку. Чоловіки зі сміхом протестували. Філіпп порадив подруг не соромитися, а Ван-девр запитав, чи не повинен він піти собі геть. Жорж підійшов до Сатен, обійняв її за стан і відвів на старе місце.

— Та й дурні ж ви!—сказала Нана.—Ви змусили бідолашну дитинку почервоніти. Не зважай, дівча, хай собі пустують. Це їх не повинно зачіпати.

І повернувшись до Мюффа, що все мав дуже суворий вигляд, запитала його :

— Чи не так, друже мій?

— Розуміється, — пробурмотів той, повільно кивнувши головою.

Протестів більше не було. Посеред цих панів з вельможними прізвищами, цієї старовинної шляхти, обидві жінки віч-на-віч вимінювалися пестливими поглядами, спокійно зловживали владою свого полу і пиховито панували над чоловіками, одверто виявляючи до них свою погорду. А ті плескали їм у долоні.

Каву пішли пити на гору, в малій залі. Дві лампи м'яко освітлювали рожеву оббивку, ляковані меблі та дрібні речі зі старого золота. В цей вечірній час, серед скриньок, бронзи й фаянсу тендітний промінь світла

будив відсвіт в інкрустації зі срібла чи слонової кістки, підкреслюючи блиск різьбленого багета та шовком граючи по поверхнях стін. Дрова, підпалені в каміні після півдня, дотлівали жаром, було дуже душно й млосно під завісами й порт'єрами. В цій кімнаті, повній інтимного життя Нана, де валялися її рукавички, забута хусточка, розкрита книжка, її знаходили напіводягнуеною, в пахощах фіялки, щиросердним безладним дівчам, особливо ефектним посеред цих багатств. Широкі, як ліжка, крісла та глибокі, як алькови, канапи закликали до сонного забуття часу, до пройнятих сміхом пестощів, до шепотіння по темних куточках.

Сатен витяглася на канапі біля каміну і підпалила сигаретку, а Вандевр розважався перед нею в жахливій сцені ревнощів, погрожуючи прислати їй секунданта, якщо вона й далі одвертатиме Нана від її обов'язків. Філіпп і Жорж прилучилися до нього і так дратували та щипали її, що вона кінець-кінцем крикнула:

— Любочко, угамуй їх! Вони знову липнуть до мене.

— Слухайте, там, залишіть її!—озвалася Нана поважним тоном.—Я не хочу, щоб її мучили, ви це добре знаєте. А ти, кицю, не плутайся з ними, раз вони такі йолопи!

Почервонівши та показавши язика, Сатен пішла в туалетну, де крізь широко розчинені двері видно було блідий мармур, освітлений шліфтованою молочною кулею з полум'ям газу всередині. А Нана, як чарівна господиня хати, почала балачку з чотирма чоловіками. Сьогодні вона прочитала романа, що наробив великого шелесту, історію однієї повії, і тепер обурювалася, кажучи, що все це брехня, і взагалі виявляючи неприховану огиду до цієї брудної літератури, що намагається переказати дійсність. Немов би все можна показати! Немов би романа пишуть не для того, щоб втішно перебути якусь годину! Відносно книг та драм Нана мала думки, твердо встановлені: вона вимагала творів делікатних і шляхетних, що здатні були б викликати мрійність і підвищувати душу. Далі, коли розмова перебігла на заколоти, що хвилювали весь Париж, на підбурницькі статті, на зародки бунту в наслідок виголошу-

в'аних на публічних зборах закликів до зброї,—Нана обурилася на тих республіканців. І чого вони хочуть, сті брудні люди, що ніколи не миються? Хіба зараз не щасливе життя, хіба імператор не зробив усього для народу? А нарід—суцця наволоч, вона знає його і може говорити про нього; і забуваючи, що ще під час обід вимагали поваги до своєї рідні з вулиці Гут д'Ор, вона нападала на своє суспільство з огидою й страхом вискочня. Прочитавши якраз перед обідом у Фігаро глузливе справоздання з якихсь громадських зборів, вона ще й досі сміялася зі слів арго та з опису брудного п'яниці, що його треба було звідти вигнати.

— Ох, ці мені п'яниці!—докінчила вона з огидою.— Ні, знаєте, їхня республіка була б величезним нещастям для всього суспільства... Збережи нам боже нашого імператора якнайдовше.

— Бог вас почує, моя дорога,—поважно відгукнувся Мюффа.—Будьте певні, стан імператора міцний.

Граф любив бачити в Нана такі добрі почуття. Обидвоє були однодумці в політиці. Вандевр і капітан Гюгон теж охоче глузували з «вуличних хлопчаків», горлодерів, що зразу ж показують п'яти, ледве тільки побачать один багнет. А Жорж сидів сьогодні блідий і похмурий.

— Що таке з нашим хлопчиком?—запитала Нана помітивши його кепський настрій.

— Зі мною? Нічого, я слухаю,—сполохано відповів Жорж.

Але йому боліло серце. Встаючи з-за столу, він чув, як Філіпп жартував з його коханою. Та й тепер не він, а Філіпп сидів поруч неї. Груді йому надималися ледве не до розриву, і він не знав чому. Жорж не міг терпіти Філіппа й Нана одне поруч одного,—такі прикрі думки стискували йому горло, що йому ставало соромно, не зважаючи на всю його тривогу. Жорж, що кепкував із Сатен та ще мирився з Стене, далі з Мюффа, а далі й з усіма іншими,—до божевілля обурювався від самої лишень думки, що Філіпп може колись доторкнутися до цієї жінки.

— На, візьми Біжу,—сказала вона, передаючи йому на розвагу собачку, що заснула на її сукні.

І Жорж повеселішав, одержавши, хоч будь-що від неї, хоч це створіння, ще тепле від її колін.

Розмова перебігла на тему про вчорашній великий програш Вандевра в Імператорському клубі. Мюффа не грав у карти і тому дивувався. Вандевр, посміхаючись, натякнув на свою близьку руїну, що про неї балакав уже весь Париж: як пропадати, то вже з шиком. Вже деякий час Нана помічала нервову збрижку на губах і непевні вогники в глибині його ясних очей. Він зберігав свою аристократичну гідність, тонку шляхетність свого зубожілого роду; ще тільки врядигоди паморочилася у нього голова, виснажена грою та продажними жінками. Одної ночі, лежачи поруч Нана, він налякав її жахливою вигадкою: він ухвалив, що коли все проїсть, то замкнеться в своїй стайні і спалить себе разом з усіма кіньми. Єдиною його надією в цей час була коняка Люзіньян, що її він готував на приз міста Парижу. Він жив цією конякою, що підтримувала його розхитаний кредит. І кожну вимогу Нана він відкладав на червень, коли Люзіньян візьме приза.

— Ну, він може й не взяти його, раз має почистити всіх на перегонах,—зауважила Нана жартуючи.

Він відповів їй тільки тонкою таємничою посмішкою і далі легковажно додав:

— Між іншим, я дозволив собі дати ім'я моїй молодій кобилці... Нана. Нана—чудово брентить, ви не сердитесь?

— Чого б я сердилась?—відповіла вона, в глибині душі дуже рада цьому.

Розмова в малій залі тривала далі, говорили про смертну кару, що незабаром мала відбутися і що її Нана неодмінно хотіла побачити; та в цю хвилину на порозі туалетної з'явилася Сатен і покликала її з благанням у голосі. Нана зразу встала й покинула гостей, що зручно повитягалися на кріслах та канапах, курячи сигари та обмірковуючи важливе питання про міру відповідальності вбивці, хорого на хронічний алькоголізм. В туалетній же гіркими сльозами плакала, впавши на стілець, Зоя, тим часом як Сатен даремно силкувалася заспокоїти її.

— Чого це вона?—здивувалася Нана.

— Ох, дорога моя, побалакай з нею,—відповіла Сатен.—Ось уже двадцять хвилин, як я морочуся біля неї. Вона плаче, що ти вилаяла її індичкою.

— Так, мадам, це прикро... Дуже прикро...—захлиналася Зоя в новому приступі ридання.

Це видовисько враз розчулило молоду жінку і вона почала заспокоювати Зою теплими словами. А як та все ще не вгамовувалася, то Нана присіла перед нею і поприятельському обійняла її за стан.

— Та дурна ж бо ти, я сказала «індичка», як сказала б і щось інше. Хіба знаєш, що скажеш? Я розсердилася... Ну, хай я винна, але ти заспокойся, прошу тебе!

— Мене, що так любить мадам...—захлиналася Зоя.—Після всього, що я зробила для мадам...

Тоді Нана поцілувала покоївку і, бажаючи довести, що не сердиться, подарувала їй тільки тричі надівану сукню. Їхні сварки завжди закінчувалися подарунками. Зоя обтерла собі очі хусточкою і понесла на руці новоподаровану сукню, сказавши ще, що в кухні дуже сумно, що Жюльєн і Франсуа нічого не могли їсти, бо гнів мадам одбив їм апетит. І мадам передала їм, як знак замирення, люїдор. Їй завжди було дуже боляче бачити навколо себе сумних людей.

Щаслива мирним залагодженням цієї сварки, що глухо турбувала її можливими завтра прикрощами, Нана поверталася до залі, коли Сатен почала щось їй жваво шепотіти на вухо. Вона скаржилася їй погрожувала піти геть, коли ці чоловіки ще дратуватимуть її, і вимагала, щоб її голубка викинула всіх на цю ніч за двері. Це їх навчить. До того ж так гарно було б залишитися їм на самоті! Заклопотана Нана запевняла її, що це річ неможлива. Тоді Сатен, як певна своєї влади розбещена дитина, брутально заявила їй:

— Як хочеш, розумієш? Вижени їх, або я втечу!

І повернулася до залі, витяглася осторонь на дивані біля вікна, мовчазна, ніби мертва, встромивши з чеканням свої великі очі в стелю.

Гості тим часом порозумілися відносно нових теорій карного права: після цієї гарної вигадки про безвідпо-

відальність у кількох патологічних випадках, більше не залишалось злочинців, були тільки хорі. Молода жінка, киваючи головою на знак своєї згоди, шукала способу спекатися графа. Інші підуть, він же напевне упреться. І справді, коли Філіпп підвівся, щоб іти додому, Жорж зараз же рушив за ним; його єдиною турботою було не залишати брата після себе. Віндевр посидів ще кілька хвилин. Він намацував ґрунт, бажаючи довідатися, чи не змусить Мюффа якась справа поступитися йому місцем; далі ж, побачивши, що граф твердо влаштується на ніч, він, не сперечаючись, попрощався, як цілком тактовна людина. Але, виходячи в двері, він помітив Сатен з її застиглим поглядом і, зрозумівши все, жартома стиснув їй руку.

— Ну, ми не сердимось?—тихо проказав він.—Пробач мені... Ти найшикарніша, слово честі!

Сатен пиховито навіть не відповідала. Вона не одривала очей від Нана та графа, коли вони залишилися на самоті. Більше не церемонячись, Мюффа сів біля молоді жінки і почав цілувати їй пучки. Тоді вона, намагаючись відволікти його увагу, запитала його, чи краще його дочці Естелі. Напередодні він скаржився, що ця дитина дуже сумує. Він не може й дня щасливого прожити вдома—жінка завжди десь відсутня, а дочка залишається в льодовій мовчанці. Нана в його родинних справах завжди була добрим порадником. І тим, що Мюффа, стомлений тілом і душею, знову почав бідкатись, то Нана, згадавши свою обіцянку, сказала:

— А чому б тобі не віддати її заміж?

І зразу ж зважилася заговорити про Дагене. Почувши це прізвище, граф обурився. Після того, що вона йому розповідала? Ніколи в світі!

Вона удала здивовання, далі зареготала і, обійнявши його за шию, заявила:

— Ох, який же ти ревнивий! Хіба ж так можна? Поміркуй трохи. Тобі казначого набалакали про мене. Я розлютилася... А сьогодні мені було б дуже прикро...

Та тут, схилившись на плечі Мюффа, вона зустріла погляд Сатен. Стурбовано випустивши графову шию, вона поважно сказала:

— Друже мій, хай цей шлюб відбудеться, я не хочу заваджати щастю твоєї дочки. Це цілком путящий юнак, кращого ти не знайдеш.

І вона почала надзвичайно вихвалювати Дагене. Граф знову взяв її руки; він не казав більше «ні», він побачить, іще можна буде побалакати. Далі, коли він натякнув, що треба лягати, вона знизила голос і стала умовляти його: ніяк не можна, у неї нема охоти, і коли він хоч трошечки її любить, то не силуватиме її. Але він опирався, він зрікався йти геть, і вона вже намірялася поступитися, коли знову зустрілася очима з Сатен. Тоді вона стала невблаганною. Ні, це річ неможлива. Дуже схвильований і прикро вражений, граф підвівся й почав шукати свого капелюха. Але при дверях він згадав про сапфірову оздобу, намацавши її футляр у своїй кишені; він мав на думці сховати її в ліжку, щоб вона знайшла її ногами, лягаючи перша; ніби велика дитина, він уже від обіду обмірковував цей сюрприз. Схвильований і ображений, що його так відсилають, він раптовим рухом передав їй футляр.

— Що це таке?—спитала вона.—А сапфір! Це та оздоба... Який же ти гречний!.. А скажи, дорогий, ти певний, що це та сама? На вітрині вона справляла далеко ефектніше вражіння.

І це була вся її подяка графові, перед тим, як вирядити його. В останню хвилину він помітив Сатен, що мовчки чекала, витягшись на канапі. Тоді він подивився на обидвох жінок і покірно пішов, більше не сперечаючись. Ще не зачинилися за ним двері в вестибюлі, як Сатен, ухопивши Нана за стан, затанцювала, заспівала, а далі підбігла до вікна:

— Погляньмо, яка у нього буде пика на тротуарі.

Обидві жінки сховалися за віконними завісами, спершись ліктями на поручні з кованого заліза. Серед вогкої березневої ночі, безлюдна авеню де-Вільє тяглася двома нитками газових лихтарів під раптовими ударами вітру з дощем. Порожні ділянки творили темні плями, незакінчені будівлі втикалися своїм риштованням у чорне небо. І обидві божевільно реготали, дивлячись на круглу

спину Мюффа, що йшов мокрим тротуаром зі своєю невтішною тінню через цю холодну і порожню рівнину нового Парижу. Та Нана спинила Сатен:

— Обережно, поліція!

І вони заглушили свій сміх, розглядаючи дві чорні постаті, що йшли розміреним кроком по тім боці вулиці. В своїм розкішнім життю жінки, що її всі слухають як королеви, Нана зберегла жах перед поліцією і не любила розмов про неї ще більше, ніж про смерть. Її морозило вже від того, коли якийсь поліцай позирав на її будинок. Хто їх розбере, цих людей. Почувши регіт у таку пізню годину, вони дуже легко можуть визнати подруг за повій. Дрібно тремтячи, Сатен пригорнулася до Нана. Проте, вони залишилися біля вікна, зацікавлені наближенням якогось лихтаря, що танцював серед калюж на шосе. Це була стара ганчірниця, що колупалася по канавах. Сатен впізнала її.

— Он як!—сказала вона.—Королева Помаре зі своїм кошиком.

І під ударами пройнятого мрячкою вітру Сатен розповіла своїй подрузі історію королеви Помаре. О, це була колись чарівно гарна повія. Ввесь Париж захоплювався її красою; зухвала й нахабна, вона гралася з чоловіками як з цуценятами, вельможні особи плакали у неї під дверима. Тепер же вона пиячить, жінки з її кварталу на жарт частують її абсентом, а хлопчак на вулицях бігають за нею слідом, шпурляючи в неї камінням. Отже, безмірне падіння, королева в безодні злиднів. Нана слухала, вся похоловши.

— Ось ти її побачиш,—додала Сатен і по-чоловічому свиснула.

Ганчірниця, що якраз була під вікном, підвела голову, показавши своє обличчя в жовтому світлі лихтаря. Воно визирнуло з-під лахміття подраного фуляру—сине, рябе, з вищербленою діркою замість рота та гнилими плямами запалених очей. І Нана перед цією жахливою старістю повії, що потопила себе в вині, раптом на цьому тлі темної ночі побачила привид Шамонського замку, Ірму д'Англяр, цю колишню розпутницю, обважену роками й шанобою, як вона сходила на ганок свого замку перед ці-

лим селом, що падало перед нею на коліна. Сатен ще підсвистувала, глузуючи зі старої, що її не бачила.

— Перестань бо, поліція!—знову муркнула їй Нана переляканим голосом, почувши, що розмірені кроки вертаються.—Тікаймо швидше, любочко.

Вони зачинили вікно. Повернувшись од нього, Нана, тремтячи від холоду, з мокрим волоссям, на хвилинку спинилася перед своєю залею, ніби чужа, що входить у цілком незнайоме помешкання. Тепле, пройняте пахощами повітря вразило її щасливою несподіванкою. Нагромаджені багатства, старовинні меблі, шовки з золотом, слонова кістка, бронза—спали в рожевому світлі ламп, а від усього мовчазного будинку підносився настрій великопанських розкошів, творений урочистим тоном великої залі, просторою зручністю їдальні, зосередженістю широкого вестибюля з пишними кріслами та пухкими килимами по сходах. І Нана раптово відчула всю широчінь своєї істоти, своїх потреб панування й використання втіх життя, своєї жаги все мати, щоб усе поруйнувати. Ще ніколи не була вона так глибоко свідомою сили свого полу. Вона повільно оглянула всю кімнату і поважно, філософічним тоном зауважила:

— Ну, що ж, коли молодий, безперечно маєш право користатися з життя!

Тим часом Сатен уже звивалася на ведмежих шкурах спальні і кликала її:

— Ну, йди ж бо, йди!

Нана роздягалася в туалетній. Щоб було швидше, вона взяла обома руками своє пишне біляве волосся і струснула його в срібляну миску. Довгі шпильки грядом посипалися туди, мелодійно дзеленькаючи об чистий метал.

XI

У неділю, під грозовим небом першої червневої спеки, в Бульйонському гаю відбувалися перегони на головний приз міста Парижу. Вранці сонце зійшло за густою рудою млою, але на одинадцяту годину, коли екіпажі почали з'їздитися до Л'юшонського гіподрому, південний вітер подер сірі хмари і вони розходилися, відкриваючи

яскраво блакитні простори від одного краю обрію до другого. Проміння сонця з-поміж хмар яскраво освітлювало широкий гіподром, що поволі заповнювався екіпажами, верхівцями й пішаками, ще порожнє бігове поле з будкою для суддів, фінішний стовп, щогли з таблицями-показчиками, а на передньому плані, поруч загороди з терезами, п'ятеро симетричних трибун з кількома поверхами-галеріями, побудованими з цегли й дерева. Далі стелилася залита полуденним сонцем рівнина, оточена невисокими деревцями, замкнена на заході вкритим гаєм Сен-Клюдськими й Сюреньськими горбами, з суворим профілем Мон-Валер'яна над ними.

Схвильована в тій мірі, ніби від головного призу Парижу залежала її доля, Нана неодмінно хотіла захопити місце біля бар'єру, поруч фінішного стовпа. Вона приїхала дуже рано, одна з перших, у своєму оздобленому сріблом лянді, запряженому чотирма розкішними білими кіньми,—подарунок графа Мюффа,—з кучером і форрайтером верхи. Коли вона з'явилася при в'їзді на гіподром, з двома погоничами на лівих конях і двома льокаями, що нерухомо стояли позаду лянда, юрба аж сколихнулася, як під час проїзду королеви.

Нана одягнена була в кольори стайні Вандевра, білий і блакитний, комбіновані в незвичному туалеті: невеличкий корсаж і туніка з блакитного шовку облипали їй тіло, переходячи ззаду в величезний пуф та зухвало вимальовуючи їй стегна, в ті часи, коли ще панували вельми пухкі сукні; вбрання з білого едвабу, рукава з білого едвабу і перев'язаний навхрест шарф із білого едвабу—все це було оздоблено срібним мереживом, що яскраво грало на сонці. Щоб іще більше нагадувати жокея, вона наділа ще й блакитного капелюшка з білим пером на тлі шиньйону, що його біляві пасма звисали на середину спини, подібні до величезного рудого хвоста.

Пробило південь. До розигри головного призу треба було чекати понад три години. Коли ляндо спинилося біля бар'єру, Нана розташувалася в ньому, як у себе вдома. З примхи вона привезла з собою Біжу й Люї. Собака, лежачи у неї на колінах, дрімала від холоду, не зважаючи на спеку, а у дитини, одягненої в стрічки й ме-

режива, було нещасне воскове личко, німе й зблідле від свіжого повітря. Тим часом молода жінка, не звертаючи уваги на сусід, голосно балакала з Жоржем і Філіппом Гюґонами; вони сиділи проти неї на передньому ослінчикові серед купи букетів з білих троянд та блакитних незабудок, що вкривали їх по самі плечі.

— Так от,—говорила Нана,—тим, що він мені набридав, я вказала йому на двері і вже два дні він на мене сердиться.

Нана говорила про Мюффа, тільки приховувала від юнаків справжню причину цієї першої сварки. Одного вечора він знайшов у її кімнаті чоловічий капелюх; це через дурну примху вона привела до себе якогось незнайомого чоловіка з вулиці.

— Ви не знаєте, що це за чудна людина,—говорила вона сміючись подробицям, що переказувала.—По суті—це закінчений ханжа... Наприклад, він щовечора молиться. Справді! Він думає, що я нічого не помічаю, бо лягаю перша, не бажаючи заважати йому. Але я одним оком позираю на нього: він щось бурмоче, а повертаючись, щоб переступити через мене та вкластися вглиб ліжка, хреститься...

— Та ну? От чудило!—озвався Філіпп.—Отже, і перед і після?

Вона зареготала.

— Так, справді, і перед і після. Коли я вже засипаю, я чую, як він знову починає бурмотіти... Особливо ж набридає те, що ми й не встигнемо ще гаразд посваритися, як він уже біжить до своїх попів. Я завжди була релігійна. Звичайно, ви можете глузувати, скільки хочете, це не стане на перешкоді моїй вірі в те, в що я вірю. Тільки ж він занадто нудний, він плаче, говорить про муки совісти. І от позавчора, після нашої сварки, з ним просто корчі сталися, я вже не знала, як його й бути...

Та тут вона перебила себе вигуком:

— Чи бач? Он Міньйони їдуть! Ще й дітей із собою везуть... Та й кепсько ж одягнена бідолашна малеча!

Міньйони їхали в темно помальованому ляді, з пихатою розкішшю забагатілої буржуазії. Роза, одягнена в сіре шовкове вбрання з пуфами й червоними бантами,

посміхалася від щастя бачити радість Анрі й Шарля, що сиділи на передньому ослінчикові, ще незручно почувачи себе в своїй надто широкій шкільній одежі. Коли ж їхнє ляндоспинулося біля бар'єру і Роза побачила Нана в її тріумфі серед букетів, при чотирьох конях і ліврейнних льокаях, вона суворо підобгала губи і відвернулася. Мін'йон же, навпаки, щиро й весело привітав її, махнувши рукою. Він принципіально не втручався в сварки між жінками.

— Між іншим,—знову почала Нана,—чи не знаєте ви такого чистенького дідка з кепськими зубами? Це якийсь м'сьє Вено. Сьогодні вранці він приходив до мене.

— М'сьє Вено?—озвався здивований Жорж.—Не може бути, це ж єзуїт.

— Правда, правда, я це нюхом почула. О, ви не зможете й уявити собі нашої розмови! Та й сміху ж було!.. Він мені говорив про графа, про його зруйноване шлюбне життя, благав мене вернути щастя його родині... Проте, він був дуже ввічливий і ввесь час приємно посміхався... Ну, я відповіла йому, що нічого кращого й не треба, і пообіцяла помирити графа з його дружиною. Знаєте, це не жарт, я була б безмірно рада побачити всіх цих людей щасливими. Понад те, так мені ще й краще було б, бо трапляються дні, справді трапляються, коли він мені просто набридає.

Втома останніх місяців виплигнула в цьому вигукові її серця. Поруч того граф, мабуть, потрапив у велику грошеву скруту: він ходив заклопотаний, побоюючись, що не зможе викупити виданого Лябордетові векселя.

— А он якраз і графиня,—сказав Жорж, перебігаючи очима трибуни.

— Де саме?—вигукнула Нана.—Ну й очі ж у цього хлопчика!.. Подержте мою парасольку, Філіпп.

Але Жорж хутко випередив свого брата, радий можливості держати блакитну шовкову парасольку зі срібними китицями. Нана ж почала водити по трибунах величезним біноклем.

— Ага, ось я бачу її,—сказала вона через деякий час.—На трибуні праворуч, недалечко стовпа, правда? На ній вбрання рожево-бузкового кольору, а поруч неї

її дочка в білому... А ось і Дагене підходить вітатись з ними.

Тоді Філіпп забалакав про майбутній шлюб із сухореброю Естелою. Це вже полагоджено, навіть оголошено про заручення в церкві. Графиня спочатку сперечалася, але граф, як кажуть, домігся свого. Нана посміхалася.

— Знаю, знаю,—говорила вона.—Тим краще для Поля, це гарний хлопець, він вартий цього шлюбу.

І схилившись до Люї, запитала:

— Тобі весело тут, га?.. Чого це ти такий серйозний?

Дитина дивилася на всю цю публіку без посмішки, старечим поглядом, ніби повна сумних міркувань про все, що бачила. Біжу, втікши з колін молодої жінки, що дуже вже вертілася, тремтів тепер біля Люї.

Тим часом майдан заповнювався. Карети ввесь час прибували компактною безперервною низкою через браму Каскада. Тут були великі омнібуси «Поліни», що приїздили з італійського бульвару з п'ятьмадесятьма пасажирами кожний і розташовувалися праворуч трибун; далі догкари, вікторії, розкішні лянда поруч злиденних фіякрів із сухоребрими шкапами, фургони на четверо коней, поштові карети з панством на кучерському ослінчикові та слугами всередині, що везли коші з шампанським. Високі «павуки» сліпили блиском своїх велетенських коліс, а легкі, ніби той годинниковий механізм, тандеми спритно гасали серед гармидеру й дзеленькання дзвіночків. Подеколи проїздив верхівець, пропливала серед екіпажів полохлива хвиля пішаків. В повітрі вкритого зеленою травою гіподрому віддалене гудіння з алей Бульйонського гаю перетворювалося в глухий шелест; чути було тільки гамір юрби, що все зростала, вигуки, поклики, ляскання пуг над головами коней. А коли удари вітру роздирали хмари, то сонце, визируючи з-за них, золотим каскадом заливало кінську зброю і ляковані екіпажі, полум'ям грало на дамських убраннях; проти яскравого неба воно чітко вимальовувало й кучерів, що сиділи на своїх високих місцях з довжелезними пугами.

З одної коляски, де Гага, Кляріса і Блянш де Сіврі забезпечили йому місце, вийшов Лябордет. Він квапився продертися до загороди з терезами, коли Нана покли-

кала його через Жоржа. І коли він підійшов, вона запитала сміючись:

— А які там шанси у мене?

Вона говорила про кобилку «Нана», що ганебно провалилася на розигрі призу Діяни і в останній квітень та травень не була навіть виставлена на призи Кар та великий приз суми ставок, виграні Люзіньяном, другою конякою зі стаєнь Вандевра. Люзіньян раптом став великим фаворитом і на нього ще напередодні ставили два проти одного.

— Все один на п'ятдесят,—відповідав Лябордет.

— Ах чорт! Не дорого ж мене цінують,—відгукнулася Нана, все ще рада свому жартові.—Тоді я не ставлю на себе... Ні, до дідька, не ставлю на себе й люїдора.

Лябордет дуже квапився і хотів уже йти, але Нана затримала його, вона хотіла мати пораду. Він, що зберігав гарні відносини з жокеями й тренувальниками, мусів мати ще й спеціальні відомості про стайні. Вже раз двадцять його угадування здійснювалися, не дурно ж його звали королем тіпстерів.

— Ну, на яку коняку маю я ставити?—запитала його Нана.—Як стоїть англієць?

— Спіріт? Три... Валеріо II так само три... Щождо інших, то Косінус—двадцять п'ять, Азарт—сорок, Бум—тридцять, Пішенет—тридцять п'ять, Франжіпан—десять..

— Ні, я не поставлю на англійця, я патріотка... Може Валеріо II? У герцога де-Корбрез зараз таке бадьоре обличчя... Та ні... Кінець-кінцем п'ятдесят люїдорів на Люзіньяна, як ти думаєш?

Лябордет якось чудно поглянув на неї. Вона схилилася до нього і почала стиха розпитувати; вона знала, що Вандевр доручив йому записувати у букмекерів, щоб бути спокійнішим. І раз Лябордет щось знає, він може сказати їй. Але Лябордет, нічого не пояснюючи, порадив її покластися на його нюх; він поставить її п'ятдесят люїдорів, як сам знає, і вона не скаржитиметься.

— На яку хочеш коняку!—весело крикнула вона йому на прощання.—Тільки не на «Нана», це ж суцша шкапа.

В кареті розлігся божевільний регіт; юнакам цей жарт

дуже вподобався, тим часом як Люї, нічого не розуміючи, дивився своїми блідими очима на матір, здивований її лунким сміхом. Лябордетові, проте, не пощастило втекти; його поманила Роза Міньйон, вона давала йому доручення, і він записував цифри в кишенькову книжечку. Далі його знову покликали Кляріса й Гага, щоб змінити свою ставку. Вони почули деякі розмови в юрбі і тепер зрікалися Валерію II і ставили на Люзіньяна; Лябордет спокійно все це записував; кінцець-кінцем він таки втік, зникнувши по той бік доріжки між двох трибун.

Карети все під'їздили, компактною масою вишиковуючись вздовж бар'єру вже п'ятою лавою, рябіючи яскравими плямами білих коней. Далі була безліч інших окремих екіпажів, щоб ніби повгрузали в траву, колісьми й кіньми у всі боки—і поруч, і навкіс, і впоперек, і голова в голову. А по вільних клаптиках трави гарцювали верхівці, і в невпинному русі чорними групами сновигали пішаки. Над цим ярмарковим майданом, серед безладного взору юрби, високо підносилися буфети, вкриті сірим рядном, що біліло на сонці! Але особлива метушня, найгустіша юрба люду в капелюхах спостерігалася біля букмекерів, що стояли на відкритих екіпажах і жестикулювали як ті дантисти над таблицями ставок, наклеєних на високі дощечки.

— Однак, це ж дурна справа—не знати, на яку коняку ставити,—сказала Нана.—Треба рискнути на кілька люїдорів самій.

Вона підвелася, щоб обрати собі букмекера з найпристойнішим обличчям. Але вона забула своє бажання, побачивши цілу купу знайомих. Крім Міньйонів, крім Гага, Кляріси й Блянш, праворуч, ліворуч, ззаду, посеред безлічі екіпажів, що тепер тісно оточили її ляндю, були тут Татан Нене з Марією Бльон у вікторії, Кароліна Геке зі своєю матір'ю та двома панями в колясці, Люїза Віолен, одна в невеличкому плетеному кузові, оздобленому помаранчевими і зеленими биндами кольорів, стайні Мешен, Леа де-Горн на високому ослінчикові англійської карети, що всередині її сиділа й галасувала ціла банда юнаків. Далі в аристократичній кареті на вісім ресор, вельможною дамою у вельми простому шовко-

вому вбранні сиділа Люсі Стюарт поруч високого юнака в мундирі мічмана. Але особливо вразив Нана приїзд Сімони в англійському парокінному екіпажі зі Стене на місці кучера та з льокаєм, що стояв ззаду, нерухомо склавши руки на грудях. Сімона вся сяяла, одягнена в біле єдвабне вбрання з жовтими бережками та вкрита діамантами від пояса до капелюха. Банкір з довженною пугою керував двома кіньми цугом; перший, золотаво-рудої масти, біг підтюпцем, а другий, великий гнідий рисак, високо підкидав ноги в повітря.

— Ах, чорт!—вигукнула Нана.—Значить цей злодюга Стене ще раз почистив біржу? Чи бач! А Сімона яка шикарна! Це вже занадто. Так її ще й заарештують.

Проте, вона здалеку привіталася з Сімоною. Вона мотала рукою, посміхалася, оберталася на всі боки, не забуваючи нікого, дбаючи, щоб усі її бачили. І при тім безперестанку балакала.

— А Люсі привезла з собою сина! Який він гарний у мундирі... От чому вона сидить така пихата. Вона, знаєте, побоюється свого сина і тому удає з себе актрису... Він так ні про що й не здогадується.

— Пусте,—озвався Філіпп,—вона завжди знайде йому багату наречену в провінції, коли схоче.

Нана замовкла. Вона щойно помітила в гущі екіпажів мадам Трікон. Приїхавши фіякром, звідки нічого не було видно, Трікон спокійнісінько злізла на високе місце кучера. І звідси, випроставши свій величний стан, вона своїм шляхетним обличчям з довгими англійськими кучерями панувала над юрбою, ніби цариця над своїми підвладними жінками. Всі вони потайки посміхалися їй, вона ж трималася поважно, ніби зовсім не знаючи їх. Вона приїхала сюди не для своєї професії, а тільки ради розваги, пристрасно кохаючись у грі на конях.

— Диви! Ось і цей ідіот ля-Фалюаз,—раптом зауважив Жорж.

Всі здивувалися. Нана не впізнавала свого ля-Фалюаза. Від того часу, як одержав спадщину, він став надзвичайно шикарним. В комірцях із заламаними кутиками, одягнений у вбрання м'якого кольору, що облипало його худі плечі, зачісаний у проділ, він хитався на

ході ніби від втоми, говорив млявим голосом, вживаючи слів з арго та не завдаючи собі клопоту закінчувати фрази.

— А він дуже гарний!—заявила зачарована ним Нана.

Гага й Кляріса покликали ля-Фалюаза, причепившись до нього та силкуючись ізнову опанувати його. Але він одразу ж погордливо й глузливо покинув їх. Його засліпила Нана, він підбіг до її карети, скочив на підніжку, а коли Нана почала глузувати з нього відносно Гага, він заявив:

— Ах, ні! Кінець уже старій гвардії! Досить її з мене! А крім того, знаєте, що тепер—ви моя Жюльєта...

І притиснув руку до серця. Нана голосно зареготала від цієї раптової заяви на людях і забалакала знову:

— Ах, от іще дурниці... Через вас я забула, що хочу взяти участь у грі... Жорж, бачиш он там гладкого, рудого й кучерявого букмекера? Мені подобається його підла канальська морда... Піди й постав у нього... Ну, а на кого ж ставити, кінець-кінцем?

— Я не патріот, оні!—потякав ля-Фалюаз.—Я цілком за англійців... От шик буде, коли виграє англієць! Під три чорти французів!

Нана обурилася. Почали сперечатися про шанси коней. Щоб мати вигляд великого знавця справи, ля-Фалюаз озивався про всіх коней як про шкап. Франжіпан барона Вердье походить од The Truth і Ленори; цей високий гнідий кінь міг би мати шанси, коли б йому не підбили ноги під час тренування. Щодо Валеріо II зі стаєнь Корбреза, то він не готовий, у нього в квітні були кольки; звичайно, це ховають од людей, але Фалюаз твердо знає цю історію, слово чести. І під кінець він порадив ставити на Азарта, на коня зі стайні Мешен, найгіршого з усіх, про кого ніхто й слухати не хотів. Пусте! Азарт—розкішна й надзвичайно жвава коняка! Він здивує весь світ!

— Ні,—озвалася Нана.—Я ставлю десять люїдорів на Люзіньяна і п'ять на Бума.

Ля-Фалюаз враз скипів:

— Та що ви, дорога моя. Бум—це ж зараза! Сам

Гаск зрікся цієї шкапи... А ваш Люзіньян, ніколи! Глузуйте? Він же од Лямба й Принцеси, подумайте тільки! Та вони ж коротконогі!

Він аж засапався від обурення. А Філіпп зауважив, що все ж Люзіньян взяв приз Кар і великий приз суми ставок. Та Фалюаз знову почав сперечатися. Хіба це будь-що доводить? Нічогісінько не доводить. Навпаки, тим менше слід на нього покладатися. Понад те, на Люзіньяні їде Грешем. Дайте мені спокій! Грешемові ніколи не щастить. Він і тепер ні за що не виграє.

Суперечка, що почалася в лянді, поширилася в усі кінці гіподрому. Чути було верескливі голоси, пристрасть гри розпалювала обличчя і викликала нервовість у рухах, тим часом як букмекери, високо стоячи на своїх екіпажах, шалено вигукували котировки та записували ставки. Проте, у них грала тільки дрібнота, бо великі ставки записували в загороді біля терезів; тут же виявилася жага власників убогих гаманців, що ризикували сотнею су, в пекучій надії виграти кілька люїдорів. Загалом беручи, головний бій відбувся між Спірітом і Люзіньяном. Англійці, кого було легко впізнати, вешталися серед груп, ніби у себе вдома; обличчя їм палали, вони вже тріумфували перемогу. Торік головний приз виграв Брама, кінь лорда Рідінга, і це було поразкою, що від неї кров точилася з сердець ще й досі. Було б уже справжньою катастрофою, коли б Францію було побито ще й цього року. Отже, всі ці дами так і хвилювалися чуттям національних гордощів. Стайня Вандевра ставала твердинею національної честі, Люзіньяна всі підтримували й реклямували. Гага, Блянш, Кароліна й інші ставили на Люзіньяна. Люсі Стюарт утримувалася через присутність свого сина; одночасно ж ширилися чутки, що Роза Міньйон доручила Лябордетові поставити двіста люїдорів. Лише Трікон, сидячи біля свого кучера, очікувала на останню хвилину; байдужа до суперечок, вона спокійно прислухалася до жвавого гамору, де чути було назвиська коней, до сумішу паризької балачки з горловими вигуками англійців, повільно й велично роблячи собі потрібні нотатки.

— А як «Нана»?—запитав Жорж.—На неї ніхто не ставить?

На неї справді ніхто не ставив, про неї навіть не згадували. Додатковий кінь зі стайні Вандевра зникав з очей за популярністю Люзіньяна. Та тут ля-Фалюаз скинув руки вгору й вигукнув:

— У мене надхнення... Я ставлю люїдор на «Нана».

— Браво, я ставлю два люїдори,—приєднався Жорж.

— Я три люїдори,—додав Філіпп.

І вони встали та й почали жартома перекидатися ставками, немов перебиваючи одне одному «Нана» на публічному торгові. Ля-Фалюаз обіцяв засипати її золотом. Проте, на неї ставити повинні всі, треба зібрати ще й інших охочих. І як усі троє побігли агітувати за це, то Нана гукнула їм:

— Не забудьте ж, що я не хочу на неї ставити! Ні за що в світі!.. Жорж, десять люїдорів на Люзіньяна і п'ять на Валеріо II.

Тим часом вони вже вирушили. Нана з цікавістю стежила за ними, як вони сновигали серед коліс екіпажів, пролазили під головами коней, перебігаючи ціле поле. Ледве помітивши когось знайомого в кареті, вони бігли до нього і умовляли його ставити на «Нана». І кожного разу серед юрби вибухав сміх, коли вони від часу до часу з тріумфом поверталися до молодої жінки та показували їй пучками цифри, а вона на відповідь махала їм парасолькою. Проте, справи у них стояли кепсько. Їм пощастило умовити декількох чоловіків, наприклад, Стене, що стурбувався, побачивши Нана і рискнув трьома люїдорами. Щождо жінок, то вони зрікалися категорично. Щоб напевно програти? Дякуємо! Понад те ніхто не силує їх дбати про успіх брудної довії, що побивала їх усіх своїми чотирма білими кінями, своїми форайторами та своїм виглядом жінки, готової пожертви ввесь світ. Гага й Кляріса, дуже вражені, запитали ля-Фалюаза, чи не глузує він з них. А коли Жорж зухвало став перед ляндою Міньйонів, то Роза в обуренні відвернулася, навіть не відповівши. Та й наволоччю ж треба було бути, щоб дозволити дати своє ім'я якійсь коняці! Міньйон же, навпаки,

став на бік юнака, весело посміхаючись та кажучи, що жінки завжди приносять щастя.

— Ну?—запитала Нана, коли юнаки повернулися з довгого обходу букмекерів.

— Ви стоїте на сорока,—відповів ля-Фалюаз.

— Що? На сорока?—скрикнула вона вражена.— Я ж була на п'ятидесяти... Що ж це трапилось?

Тут якраз повернувся Лябордет. Бігове коло замкнулося, дзвін сповіщав про перший заїзд. І серед трохи притихлого гомону очікування Нана запитала Лябордета про причини раптового підвищення курсу. Але він ухильчиво відповів, що, мабуть, з'явився попит. Вона мусіла задовольнитися цим поясненням. Крім того Лябордет заклопотано повідомив її, що незабаром прийде Вандевр, в разі йому пощастить звільнитися.

Всі чекали на головний приз і перші перегони закінчувалися майже непомітно, коли важка хмара спинилася над гіподромом. Через якусь хвилину сонце зникло, сизе світло притьмарило обличчя людей. Знявся вітер, і раптово величезними краплинами та цілими хвилями води ударила злива. На хвилину всі сполошилися; серед пішаків, що галопом рятувалися під буфетні тенти, чути стало крики, жарти, лайку. По каретах дами намагалися захиститися під парасольками, тримаючи їх обома руками, тим часом як стурбовані льокаї квапилися напнути верхи. Та злива вже кінчалася, сонце сяяло в окремих краплинках, що ще падали. Блакитна просторінь відкривалася за хмарою, що попливла на Бульйонський гай. Небо наче раде було викликати посмішку на обличчя заспокоєного жіноцтва, тим часом як соняшне проміння, ніби золотим рядом, вкривало майдан, підпалюючи кришталеві краплинки і освітлюючи сполоханих коней та схвильовану й промоклу юрбу, що знову заворушилася на просторі.

— Ах, бідненький Люї,—скаржилася Нана.—Мабуть добре змок, серденьку?

Хлопчик, не відповідаючи, простяг їй руки і вона витерла їх своєю хусточкою. Далі вона витерла й Біжу, що тремтів іще дужче. Злива не наробила багато шкоди, залишивши тільки невеличкі плямки на білому єдваб-

ному вбранні Нана, але вона й не зважала на це. Відсвіжені ж букети сяяли чистотою снігу; Нана з задоволенням понюхала один з них, змочивши в ньому губи, як у росі.

Тим часом злива раптово загнала публіку на трибуни. Нана розглядувала її в свій бінокль. З цієї відстані видно було тільки розміщену на ослонах густу мішану масу, темне тло, що рябіло тільки блідими плямами людських облич. Сонце зазірало під дах трибуни і там, де воно променистим кутом витинало частину публіки, вбрання її ніби линяли. Нана прикро кепкувала з дам, що злива зігнала їх зі стільців, поставлених лавами на піску перед трибунами. Тим, що повіям було суворо заборонено входити в загороду з терезами, то Нана посилала отрутні зауваження на адресу всіх тих пристойних дам, кажучи, що вони кепсько одягнені і що у них дурнувато обличчя.

Тут хвилею майнув гомін: це на невеличку центральну трибуну, зроблену в формі швейцарського будиночку з заставленим червоними кріслами бальконом, виходила імператриця.

— А ось і він!—зауважив Жорж.—Я не думав, що він виконує обов'язки на цім тижні.

За імператрицею з'явилося суворе й урочисте обличчя графа Мюффа. Тоді юнаки почали жартома шкодувати, що нема там Сатен,—вона ляснула б його по череву. Тим часом Нана натрапила своїм біноклем в імператорській трибуні на шотландського принца.

— Чи бач? Чарльз!—вигукнула вона.

На її думку, він за півтора року значно погладшав. І зараз же вона докладно пояснила, який це міцно збудований парубійко.

Навколо неї в каретах повій почали шепотіти, що граф покинув її. Це була ціла довга історія. Тюільрі одверто скандалізувала поведінка камергера, коли він став афішувувати свій зв'язок з Нана. Отже, щоб урятувати своє становище, він мусів розірвати з нею. Ля-Фалюаз слово в слово переказав Нана ці розмови, знову нав'язуючись та називаючи її «своєю Жульєтою». Але вона голосно зареготала, сказавши:

— Це все дурниці... Ви не знаєте його; варто мені тільки свиснути і він усе покине.

Вже деякий час вона уважно розглядала графиню Сабіну й Естелу. Дагене все ще був біля них. Фошері, щойно приїхавши, протовпився крізь публіку, щоб привітатися з ними, і залишився біля них, весело посміхаючись. Пиховито вказавши рукою на трибуну, Нана говорила далі:

— Крім того, знаєте, мене ці люди вже більше не здивують, о, ні!.. Я занадто добре знаю їх. Бачила їх без машкари... Ніякої поваги не варті! З повагою — кінець! Чи внизу бруд, чи вгорі—однаково бруд та й годі. От чому я не хочу більше, щоб мені набридали.

І охопивши широким жестом і конюхів, що виводили коней на бігове поле, і імператрицю, що балакала з Чарльзом, додала:

— От вам і принц, а все ж брудна свиня.

— Браво, Нана, шикарно, Нана!—вигукнув зачарований ля-Фалюаз.

Удари дзвінка линули на хвилях вітру, перегони тривали далі. Берленго, кінь зі стайні Мешена, щойно взяв приз Ісфагани. Нана покликала Лябордета, щоб довідатися у нього, як він умістив її сотню люїдорів. Він засміявся й зрікся вказати їй її коней, щоб, мовляв, не сполохати щастя. Її гроші вміщено добре, вона це зараз побачить. А коли вона назвала йому свою ставку, десять люїдорів, на Люзіньяна, і п'ять на Валею II, він знизав плечима, немов би кажучи, що жінки завжди роблять дурниці. Це здивувало її, вона нічого більше не розуміла.

На цей момент зелений майдан гіподрому значно пожвавішав. Очікуючи на головний приз, люди почали влаштовуватися на сніданок. Їли, а ще більше пили, по троху скрізь, на траві, на ослінчиках кабріолетів, шарабанів, у вікторіях, каретах, ляндах. Льокаї розпаковували скриньки, витягаючи звідти безліч пляшок шампанського. Вітер односив геть слабенькі постріли корків, лунали жарти та дзвін надбитих шклянок, що подеколи злегка порушував нервово веселий настрій. Гага й Кляріса разом з Блянш поважно їли бутерброди

над серветкою, розклавши її у себе на колінах. Люїза Віолен, виплигнувши зі своєї плетеної брички, прилучилася до Кароліни Геке; на траві біля їхніх ніг чоловіки влаштували буфет, і сюди прийшли пити Татан, Марія, Сімона й інші. Тим часом поруч, в кареті Леї де-Горн, нищила пляшки ціла банда, п'яніючи на сонці, з різними вихватками й викрутасами на очах у юрби.

Та незабаром найбільший гурт скупчився перед лян-дом Нана. Стоячи, вона наливала келихи шампанського чоловікам, що приходили привітатися з нею. Один з льо-каїв, Франсуа, подавав пляшки, тим часом як ля-Фалюаз, силкуючись удавати з себе каналю крамаря, голосно закликав публіку:

— Підходьте, панове... тут дають даром! Усім ви-стачить!

— Та помовчте, голубчику,—спинила його кінець-кінцем Нана.—Ми починаємо нагадувати ярмаркових блазнів.

Але його вигадки дуже смішили її, і їй самій спала в голову думка передати через Жоржа шклянку шампанського Розі Мін'йон, що трималася так, ніби не п'є ніколи в світі. Анрі й Шарль дохнуть з нудьги, хлопчата напевне хочуть шампанського. Але Жорж сам випив шклянку, боячись можливої сварки. Тоді Нана згадала про Люї, що сидів позаду забутий. Чи не хоче пити він? І вона змусила його випити кілька краплин, після чого хлопчик мав тяжкий приступ кашлю.

— Підходьте, панове, підходьте,—гукав і далі ля-Фалюаз.—Не беремо ні двох, ні навіть одного су... Даємо...

Тут Нана перебила його вигуком:

— Он Борденав!.. Покличте його, прошу вас, та хутко!

Це й справді був Борденав. Він ходив по гіподрому в полинялому від сонця капелюсі та в засмальцьованому, побілілому на швах сурдуті; зазнавши банкрутства, він все ж не позбувся своєї норовистої вдачі і зухвало блукав у своїх злиднях серед багатого суспільства, що-хвилини готовий знову спробувати щастя.

— Ах, чорт! Ну й шик!—сказав він, коли Нана по-приятельському простягла йому руку.

І випивши шклянку шампанського, він тоном глибокого суму додав:

— Ах, і чом я не жінка?.. Але чорт його бери, це нічого не значить! Хочеш повернутися до театру? У мене в проєкті заорендувати «Гете», ми вдвох завоюємо весь Париж... Ну? Ти ж повинна допомогти мені.

І він лишився в гуртку Нана, потроху лаючись, але щасливий, що знову побачився з нею; адже ця клята Нана кропила бальзам у його серце вже самою своєю присутністю.

Це ж його дочка, його власна кров.

Гурток зростав. Тепер наливав ля-Фалюаз, а Філіпп і Жорж закликали приятелів. Публіка з цілого гіподрому повільно скупчувалася тут. Нана кожному дарувала чи посмішку, чи якесь дотепне слівце. Підходили гуртки питців, пляшки з шампанським переходили до рук Нана, і незабаром навколо її лянда утворилася ціла галаслива юрба. Зі своїм золотавим волоссям, що маяло на вітрі, та осяяним сонцем сніжно-білим обличчям— вона була як цариця серед приклонників, що простягали до неї руки з келихами шампанського. Тоді на довершення цього, прагнучи, щоб решта жінок, до божевілля роздратованих її тріумфом, полопалися з досади, вона піднесла вгору повний келих у старій позі переможної Венери.

Але тут хтось торкнув її ззаду, і вона, обернувшись, дуже здивулася, побачивши на ослінчикові Міньйона. Вона на хвилину зникла з очей юрби, сівши поруч нього, бо він прийшов сказати їй щось дуже важливе. Він, мовляв, скрізь каже, що з боку його жінки просто смішно сердитись на Нана, він вважає, що це нікому непотрібна дурість.

— Але ж, дорога моя,—шепотів він далі,—стережися занадто дратувати Розу... Я вважаю, що мій обов'язок попередити тебе... Так, у неї є проти тебе зброя, і тим, що вона тобі ще не пробачила справи з «Маленькою герцогинею»...

— Зброя? — обізвалася Нана. — Начхати мені на її зброю.

— Та слухай бо уважно, це лист, що вона знайшла в кишені у Фошері, лист, написаний цій шкапі Фошері графинею Мюффа, і, чорт би його брав, там усе ясно як на долоні... Отже Роза хоче послати цього листа графові, щоб помститися і на ньому, і на тобі.

— Яке ж мені до цього діло?—відповіла Нана.— Та й чудний же ти... Значить це правда,—вона плується з Фошері. Ну, тим краще, вона мене завжди дратувала, а тепер я посміюся з неї.

— Та ні, я не хочу цього,—жваво відгукнувся Міньйон.—Це ж буде величезний скандал... А крім того ми нічого з цього не виграємо...

Він спинився, побоючись, чи не сказав уже чогось зайвого. Вона ж репетувала, що ні в якому разі не турбуватиметься рятуванням пристойної жінки з біди. А як він обстоював своє, то вона уважно поглянула на нього. Безперечно, він боявся, що Фошері, порвавши зв'язок з графинею, повернеться в його родину. Цього, як видно, хотіла Роза, бо, крім почуття помсти, вона ще зберігала ніжне почуття до журналіста. І Нана заглибилися в думки, пригадавши ще й візиту Вено. І поки Міньйон силкувався переконати її, в її голові вже склався цілий план.

— Припустім, що Роза одішле листа. А тоді як? Вийде скандал. Тебе вплутають у нього, казатимуть, що причиною всьому ти... Насамперед граф розійдеться з жінкою....

— Чого ради?—обізвалася Нана.—Навпаки...

В свою чергу спинилася вже й вона. Її зовсім ніхто не силує міркувати вголос. Отже, вона удала, ніби погоджується з Міньйоном, щоб спекатися його, і коли він порадив її скоритися перед Розою, от хоча б на хвилинку підійти до неї на перегонах, перед усіма, то Нана відповіла, що побачить, подумає.

Голос юрби змусив її встати. На біговому колі вітром летіли коні. Це якраз Корнемюз брав приз міста Парижу. Тепер залишалися перегони на головний приз, хвилювання серед публіки зростало, тривога опанувала

юрбу, що тупала ногами і коливалася від нетерплячки. І тут, в останню хвилину всіх учасників гри просто приголомшило безперервне підвищення курсу на «Нана», додаткову коняку Вандеєврової стайні. Щохвилини повідомляли новий курс: «Нана» за тридцять, «Нана» за двадцять п'ять, далі за двадцять, під кінець за п'ятнадцять. Ніхто нічого не розумів. Цю ж кобилу бито по всіх гіподромах, вранці ніхто не хотів її й за п'ятдесят. Що значило це раптове божевілля? Дехто глузував, кажучи, що це буде добра наука йолопам, що впіймаються на такий гачок. Інші ж, поважно схвильовані, вже здогадувалися, що тут щось не так, що твориться якесь шахрайство. Дехто натякав на можливість повторення грабунку, не забороненого законом на перегонах, але цього разу широко відоме ім'я Вандеєвра стримувало обвинувачення, і скептики лишень обмежувалися глузливими пророцтвами, що «Нана» якраз прийде останньою.

— Хто їде на «Нана»?—спитав ля-Фалюаз.

В цю хвилину Нана знову з'явилася над юрбою. Тоді в юрбі навколо неї цій фразі надали слизького змісту, і залунав голосний регіт. Нана вклонилася.

— Прайс,—відповіла вона.

Спірка відновилася. Прайс був англійською знаменитістю, невідомою у Франції. Чого ради Вандеєвр викликав цього жокея, коли звичайно на «Нана» їздив Грешем? Крім того, всім було дивно, що він доручив Люзіньяна Грешемові, тому самому Грешемові, хто, за словами ля-Фалюаз, ніколи не вигравав. Але всі ці зауваження тонули в жартах, спростованнях, в галасливій мішанині найбільш неймовірних здогадів. Щоб якимось покоротити час, знову заходилися біля пляшок з шампанським. Та ось юрба схвилювалася й розступилася. Це прийшов Вандеєвр. Нана удала, ніби сердиться.

— Ну й гречність—прийти тільки тепер... Адже я паляю від бажання пройти за загороду.

— Тоді ходім,—сказав він,—іще не пізно, обійдете. У мене є й перепуска для дами.

І він повів її під руку, дуже щасливу від ревливих поглядів Люсі, Кароліни й інших їй у слід. Брати Гюґони й ля-Фалюаз, залишившись у її ляді, віддавали

й далі належну честь її шампанському. Вона крикнула їм, що зараз повернеться.

Тут Вандевр помітив Лябордета, гукнув його, і вони вимінялися кількома короткими фразами.

— Ви все зібрали?

— Так.

— На скільки?

— П'ятнадцять тисяч люїдорів, звідусіль потроху.

Помітивши, що Нана зацікавлено прислухається, вони замовкли. Вандевр був дуже знервований, і в його ясних очах спалахували вогники, що так налякали її тієї ночі, коли він обіцяв спалити себе зі своїми кінями. Переходячи бігове поле, вона знизила голос і звернулася до нього на «ти»:

— Слухай, поясни мені... Чого ради підноситься курс на твою кобилу? Це всіх страшенно дивує.

Він здригнувся й відповів:

— Ах, вони вже базікають... Та й народ же ці грачі! Коли у мене фаворит, вони всі накидаються на нього і мені вже нічого не лишається. А коли зростає попит на додаткового коня, вони галасують так, ніби з них шкуру луплять.

— А треба ж було заздалегідь сказати,—заперечила вона.—Я ж ставлю! Є у неї шанси?

Раптом, без ніякого приводу, його охопив гнів.

— Що? Одчепись! Шанси є у всіх коней. Курс росте? Значить на неї ставлять, чорт би їх брав. А хто—я не знаю... Знаєш, я краще піду від тебе, якщо ти набридатимеш мені зі своїми ідіотськими питаннями.

Такий тон не відповідав ні його темпераментові, ні звичкам. Її це більше здивувало, ніж образило. Він же засоромився, і коли вона сухо попрохала його бути ввічливим, він вибачився. Його настрої почав зазнавати таких раптових змін уже від деякого часу. Ввесь гулящий Париж, ввесь вищий світ добре знав, що сьогодні Вандевр грає на свою останню карту. Коли його коні не виграють, коли вони заберуть із собою ще й значні суми, поставлені на них, то це буде йому загибель, повна руїна; пишна будівля його кредиту, підтримувана зовнішнім блиском, але наскрізь підточена зісподу безладдям

і боргами,—завалиться в безодню з неймовірним скандалом. І так само добре Париж знав, що Вандевра докінчувала чоловікожерка Нана, допавшись до залишків його багатства та змітаючи їх до останньої крихти. Розповідали про її божевільні примхи, коли гроші летіли на вітер, про подорож у Баден, де йому вже не вистачило заплатити їй за отель, про жменю діамантів, кинутих з п'яних очей одного вечора в камін, щоб побачити, чи горітимуть вони, як вугілля. Поволеньки своїм гладким тілом і вульгарним сміхом міщанки з передмістя вона цілковито опанувала цього зубожілого тендітного нащадка старовинного роду. За останній час він ставив на карту чисто все, до тої міри захоплений смаком до цієї брудної тварини, що втрачав навіть силу свого скептицизму. Тиждень тому вона змусила його пообіцяти їй замок на нормандському березі, між Гавром і Трувілем, і він вважав за останній обов'язок своєї честі виконати свою обіцянку. Проте, вона до тої міри дратувала його своєю дурістю, що він радий був би побити її.

Вартовий впустив їх обох у загороду, не зважившись спинити цю жінку, що йшла під руку з графом. Безмірно пишаючись тим, що ступила, нарешті, на цю заборонену територію, Нана уважно розглядалася, повільно проходячи повз дам, що сиділи перед трибуною. Тут на десятих лавах стільців скупчилася безліч розкішного вбрання, що виграло своїми жвавими барвами в веселому сяйві ясного дня; стільці вже не стояли в лавах, бо відповідно до випадкових зустрічей утворювалися інтимні гуртки, ніби в громадських садах, коли діти перебігають у грі від гуртка до гуртка. Поза стільцями підносилися заповнені публікою лави трибун, де світлі вбрання вкривала тонка тінь од даху. Нана уважно розглядала дам, особливо ж пильно спинилася очима на графині Сабіні. А коли вона проходила повз імператорську трибуну, то її дуже розсмішив Мюффа, що нерухомо офіційально стояв біля імператриці.

— Ой, яким же він дурнем дивиться!—голосно сказала вона Вандеврові.

Вона хотіла оглянути все. Проте, цей куток парку з його галявинами та масивами дерев ні трохи не заці-

кавив її. Під ґратками розташувався великий буфет для мороженого. Під круглою повіткою, вкритою соломою, стояла купа людей, що кричали й вимахували руками: це був рінґ. Поруч містилися стайні, але вони були порожні, і розчарована Нана знайшла там одним-однісіньку поліційну коняку. Далі був також паддок, загорожена доріжка на сотню метрів, де конюх водив Валеріо II в попони. І все. На хвилину вона зацікавилася людьми, що ходили по вкритих ґравієм алеях з помаранчевими перепусками в петлицях та сновигали по відкритих галеріях трибун. Але, справді, не варто було псувати собі кров тим, що туди не пускали.

Тут, проходячи, привіталися до неї Дагене й Фошері. Вона подала їм знак і вони мусіли підійти, щоб слухати її розчаровання вражінням од загороди.

— Диви! Маркіз де-Шуар!—перебила вона свої скарги.—Як він постарів! Підупадає старий. Мабуть усе ще казиться!

На це Дагене розповів їй про останній вибрик старого, що трапився тільки напередодні, і що про нього ніхто ще не знав. Поморочившись кілька місяців, він купив у Гага її дочку Амелі, як кажуть, за тридцять тисяч франків.

— Та ну? От гидота!—вигукнула обурена Нана.—От і май після цього дочок... Я ж так і думала, що то певно Лілі, он там на галявинці, в кареті з якоюсь дамою. Так, я впізнала її обличчя... Значить, він вивозить її на люди.

Вандевр не слухав, його брала нетерплячка хутчій спекатися її. Але після того, як Фошері, відходячи, сказав їй, що раз вона не бачила букмекерів, то не бачила нічого,—граф мусів повести її туди. І тут вона справді зацікавилася тим, що побачила.

На майданчикові між двох обсаджених молодими каштанами газонів під захистом свіжого листу широким колом тісно розташувалися букмекери, очікуючи клієнтів, ніби на ярмакові. Щоб краще бачити юрбу, вони повмощувалися на дерев'яні лави, свої ж таблиці з курсами почепили поруч себе на деревах; повсякчасно стежачи очима за публікою, вони записували

ставку вже з якогось жесту чи кивка очима, так хутко, що зацікавлені глядачі з остовпінням дивилися на них, нічого не розуміючи. Тут панував справжній гармидер, раптові зміни курсів викликали бурю сполоханих криків. Подеколи, ще подвоюючи галас, прибігали інформатори і, спинюючись біля в'їстя, несамовитим криком повідомляли про старт чи фініш, викликаючи бурхливе хвилювання в цій гарячковій грі серед ясного дня.

— То й чудні ж вони!—стиха зауважила Нана, захоплена цим видовиськом.—У них якось і обличчя навиворіт.... Поглянь ось на цього високого, я б не хотіла зустрінутись із ним сама десь у лісі.

На це Вандевр показав їй одного букмекера, колишнього прикажчика з крамниці мод, що за два роки нажив на грі три мільйони. Стрункий і худорлявий бльондин, він користався загальною пошаною; з ним балакали з посмішкою на устах, люди спинялися, щоб поглянути на нього.

Коли вони, нарешті, вже покидали цей майданчик, Вандевр злегка кивнув головою одному з букмекерів, що дозволив собі тоді покликати графа до себе. Це був один із його колишніх конюхів, велетень з воловими плечима та великим червоним видом. Тепер він на якісь непевні кошти пробував щастя на перегонах, і граф намагався вивести його в люди, доручаючи йому свої секретні справи та поводячись із ним, як із хатнім слугою, від кого хазаяїни нічого не приховують. Та не зважаючи на таку підтримку, цей колишній конюший за кілька років програв великі суми і сьогодні теж ставив на карту своє останнє добро; очі йому запливли кров'ю, як перед ударом.

— Ну, Марешаль,—тихо звернувся до нього Вандевр,—за скільки ви відповідаєте?

— За п'ять тисяч люїдорів, пане графе,—відповів букмекер, так само знизивши голос.—Правда ж не зле?.. Признаюсь вам, що я знизив курс, довів його до трьох.

Вандевр дуже збентежився.

— Ні, ні, я не хочу, негайно ж верніть його до двох... Я вам нічого більше не скажу, Марешаль.

— О, тепер же вашій світлості цілком однаково,— з гречною посмішкою спільника відповів букмекер.— А довелося добре попрацювати серед юрби, щоб розмістити ваших дві тисячі люїдорів.

Вандевр припинив розмову й пішов, а Марешаль, згадавши, що не спитав у нього причини підвищення курсу на його кобилу, дуже пошкодував. От буде штука, коли кобила має шанси; адже він поставив проти неї двіста люїдорів за п'ятдесят.

Нічого не зрозумівши з тихої розмови графа з букмекером, Нана, проте, не зважилася питати нових пояснень. Вандевр був ніби ще більш знервований і раптом передав Нана Лябордетові, що зустрівся їм перед залею з терезами.

— Проводить Нана,— сказав він.— У мене справи... До побачення.

І він пішов до залі, вузької кімнати під низькою стелею. Тут стояли великі терези, ніби в багажній кімнаті у якійсь передміській станції. Нана й тут розчарувалася: адже вона сподівалася побачити щось велетенське, якусь монументальну машину, щоб важити коней. А важили, виходить, тільки жокеїв! Чого ж ради робити стільки галасу з тим зважуванням?

Дурнуватий з виду жокей сидів на терезах і з сидлом на колінях, чекаючи, коли якийсь гладкий пан перевірить його вагу, а тим часом конюший тримав при дверях коня Косінуса, оточеного мовчазною юрбою, що уважно розглядала його.

Незабаром мали зачиняти бігове коло, і Лябордет тяг уже Нана геть, але на хвилину спинився, показуючи їй невеличкого чоловіка, що осторонь балакав з Вандевром.

— Дивись, це Прайс,— сказав він.

— А, той, що на мені їхатиме,— зі сміхом озвалася вона.

На її думку, він був страшенно гидкий. У кожного жокея ідіотська морда: це, безперечно, тому, що їм не дають рости. Оцей Прайс, людина під сорок років, був ніби висхла стара дитина, з довгим і худим обличчям, вкритим зморшками, жорстким і мертвим. Його тіло

було таке жилаве й тонке, що його блакитний козакин з білими рукавами висів на ньому як на дереві.

— Ні, знаєш,—сказала вона Лябордетові, відходячи,—він не дав би мені щастя.

Юрба ще заповнювала бігове коло, де мокра й стоптана трава зовсім почорніла. Люди товпилися перед двома почепленими на високому чавунному стовпі таблицями, галасом зустрічаючи кожний нумер коняки, що з'являвся на них за допомогою електричного дроту з залі зважування. Глядачі занотовували собі це в програмках. Чимало галасу наробила звістка, що власник зняв зі списку коняку Пішенета. Та Нана тим часом під руку з Лябордетом квапилася перейти коло. Дзвін на щоглі з прапором настирливо вимагав од публіки звільнити поле.

— Ах, діти мої,—сказала вона, входячи в своє ляндю.—Їхня загорода для зважування—суцце шарланство.

Її вітали навколо неї в долоні: «Браво, Нана!... Нана повернулася!» Ну й йолопи! Невже вони думали, що вона покине їх? Вона повернулася якраз вчасно. Увага! Перегони починаються! Про шампанське забули, пити перестали.

Та Нана дуже здивувалася, побачивши в своїй кареті Гага з Люї й Біжу на колінах. Гага прийшла сюди, щоб бути ближче до ля-Фалюаза, хоч і пояснювала свій прихід бажанням поцілувати дитину. Адже вона так любить дітей.

— До речі, а як Лілі?—запитала Нана.—Чи не вона ото сидить у кареті старого?.. Мені щойно розповіли про неї цікаву історію.

Гага скорчила скривджене обличчя.

— Дорога моя, я просто хора з того,—з сумом відповіла вона.—Вчора я від плачу не могла покинути ліжка, а сьогодні вже й не сподівалася прийти сюди... І от... Ти ж знаєш, якої я була думки? Я не хотіла, я виховала її в монастирі для пристойного шлюбу. Я завжди давала їй суворі поради і повсякчасно наглядала за нею... І що ж, дорога моя, вона цього схотіла. Сталася сцена, були сльози, прикрі слова; я навіть дала

їй ляпаса. Вона ж безмірно нудьгувала і все вимагала свого... І коли вже закинула мені: «Не тобі, кінецькінцем, заваджати мені, ти не маєш на це ніякого права», то я крикнула їй: «Ти паскуда, ти вкриваєш нас ганьбою, геть од мене!». Ну, так і сталося, я погодилася влаштувати її, як їй хотілося... Всі мої надії загинули, а я ж так мріяла про чесне й щасливе життя!

Галас спірки змусив їх устати. Це Жорж голосно обороняв Вандевра від непевних чуток, що почали шугати серед юрби.

— Навіщо ж базікати, що він зрікається свого коня!— хвилювався юнак.—Вчора в біговому клубі він поставив на Люзіньяна тисячу люїдорів.

— Так, я свідок тому,—ствердив Філіпп.—І не поставив ні одного люїдора на «Нана». Коли «Нана» досягла десяти, то при чім тут він? Це ж сміх накидати людям такі витівки. Який йому з цього зиск?

Лябордет слухав усе це цілком байдужно, проте низав плечима і зауважив:

— Хай собі балакають... Граф щойно знову поставив п'ятсот люїдорів на Люзіньяна, а коли записав якусь сотню й на «Нана», то просто тому, що не личить власникові не вірити своїм коням.

— І годі! Яке нам до цього діло!—вигукнув ля-Фалюаз, вимахуючи руками.—Адже приза візьме однаково Спіріт... Франція провалиться! Хай живе Англія!

По юрбі пропливло хвилиною тремтіння, коли дзвін повідомив про прибуття коней на старт. Тоді Нана, щоб краще бачити, виплигнула на ослінчик свого лянда, топчучи ногами букети незабудок і троянд. Перед її очима розкривався безмежний обрій. В цю останню гарячкову хвилину вона побачила, посамперед, обгороджене сірим бар'єром бігове коло з поліцаями по два через кожен стовп; смуга трави, брудна перед її очима, далі зеленіла, перетворюючись у ніжного кольору оксамитний килим. Навколо неї майдан увесь комашився юрбою людей, що ставали навшпиньки, налипали на екіпажі, хвилювалися й штовхалися в приступі азарту. Коні іржали, тенти хлопали від вітру, верхівці стримували своїх коней серед пішаків, що вмощувалися біля

бар'єрів. А повернувшись у другий бік, до трибуни, Нана бачила зменшені обличчя, густі маси голів, що рябою мішаниною заповнювали алеї, тераси та лави трибун, вимальовуючись на ясному небі чорними силуетами. А поза трибунами вона бачила рівнину. За сповитим плющем млином, праворуч, тяглися луки, вкриті острівцями гаїв; перед очима аж до Сени, що пливла під пагорбком, розлягалася сітка вулиць парку, де нерухомо очікували ланцюги екіпажів; ліворуч, у напрямку на Бульйонь, краєвид поширювався знову, розкриваючи вкриту блакитною імлою медонську далечинь за алеєю павлоній, чиї рожеві безлисті маківки творили вражіння яскравої бинди. Люди все прибували, вузька стрічка шляху кошилася ними, а там, в далечині з паризького боку, безплатна публіка, ніби череда в лісі, творила рухливий ланцюг чорних плямок на краю Бульйонського гаю по під деревами.

Веселий настрій зігрів сотню тисяч людей, що вкривали цей куток поля під широким небом ніби комашки. Сонце, що вже чверть години було заховалося за хмарою, враз визирнуло з-за неї, розлившись морем світла. І знову все засяяло, безліч дамських парасольок розкрилися над юрбою. Сонце вітали оплесками, безліч рук тяглися вгору, удаючи бажання відіпхнути хмару далі.

Тим часом на порожній дорожці гіподрому ходив один поліцейний офіцер. Але ось ліворуч на підвищенню з'явилася якась постать з червоним пропором у руці.

— Це стартер, барон Моріак,—відповів Лябордет на запитання Нана.

Серед гурту чоловіків, що тиснулися навколо молодої жінки аж до підніжок її лянда, лунали вигуки й тривала уривчаста розмова окремими словами, що вихоплювалися з-під безпосереднього вражіння. Філіпп, Жорж Борденав і ля-Фалюаз не мовчали ні хвилинки.

— Та не штовхайтесь... Дайте мені поглянути.... А, суддя входить у свою будочку... Ви кажете, що це м'сьє Сувіньї? Ну, треба мати добрі очі, щоб добачити в такому гармидері, хто випередить на довжину носа!..

Та замовчте бо, зараз підіймають прапора... Ось вони, увага!.. Першим виходить Косінус.

Жовточервоний прапор майорів у повітрі на кінці щогли. Конюші один по одному виводили коней із жокеями на сідлах, що, спустивши віжки, являли собою яскраві плями на сонці. Після Косінуса вийшли Азарт і Бум. Далі викликав хвілювання Спіріт, високий й ставний гнідий кінь, в чиїх гострих барвах, лимонній і чорній, відчувався англійський сум. Великий успіх при виході мав Валеріо II, з яснозеленою й рожевою барвами. А Вандеврових коней іще не було. Нарешті, слідом за Франжіпаном, з'явилися й блакитна та біла барви. Але Люзіньяна, темного гідного коня бездоганної зовнішності, майже не помітили в тім здивованню, що його викликала «Нана». Такою її іще не бачили: соняшний промінь золотив руду кобилу одлиском волосся білявої дівчини. Вона світилася на сонці, як новенький люїдор, з могутніми грудьми, стрункими головою й шиєю та нервовою й гнучкою довгою спиною.

— Чи бач? Та у неї ж моє волосся!—скрикнула Нана, зачарована.—А знаєте, я тепер пишаюся нею.

Всі полізли на ляндю ніби штурмом. Борденав ледве не наступив на Люї, забутого своєю матір'ю. По-батьківському лаючись, він посадив хлопчика собі на плече, проказавши:

— Бідна крихітка, треба й йому щось побачити... Почекай, я покажу тобі твою маму. Бачиш? Он ота конячка.

А коли й Біжу почала дряпати йому ноги, то він підняв і її, тим часом як Нана, щаслива красою прозваної її іменем коняки, оглядалася на інших жінок, щоб побачити тепер їхні обличчя. Всі вони вельми драгувалися.

Тут, до цього часу нерухома на своєму фіякрі, Трікон замахала руками, даючи доручення букмекерові над головами юрби. Її чуття прокинулося, вона ставила на «Нана».

Тим часом ля-Фалюаз нестерпуче галасував, враз захопившись Франжіпаном.

— У мене надхнення,—повторював він.—Ось поди-

віться на Франжіпана. Ну? Бачитє, який жвавий? Ставлю на Франжіпана за курсом вісім. Хто проти?

— Та заспокойтеся бо,—кінець-кінцем сказав йому Лябордет.—Ви потім шкодуватимете.

— Шкапа ваш Франжіпан,—заявив Філіпп.—Він уже й зараз мокрий... Ви зараз побачите, як він провалиться.

Коней одвели праворуч, випустили безладним спробним галопом перед трибунами. Напруження в юрбі одразу ж зросло, всі загомоніли разом.

— У Люзіньяна надто довга спина, але чудова муштра... На Валеріо II не поставлю й чверти су: надто нервовий і високо закидає голову, це кепська прикмета... Диви! На Спіріті Берн... Кажу вам, що у нього нема лопаток, а добре розвинені лопатки—це все... Ні, безсумнівно, Спіріт занадто плохий... Слухайте, я бачив цю «Нана» після великого призу суми всіх ставок і вона вся була в піні та ледве не здохла. Двадцять люїдорів, що вона не добіжить!.. Та годі вам морочити людям голову своїм Франжіпаном! Пізно вже, зараз старт.

Ля-Фалюаз, ледве не плачучи, виривався з гурту, щоб пошукати букмекера. Та його кінець-кінцем заспокоїли і, повитягавши шиї, почали дивитися. Та перший старт вийшов невдалий: стартер, оддалеки ніби чорна рисочка, не махнув своїм червоним прапором. Коні галопом повернули назад. Те саме сталося ще двічі. Нарешті, йому пощастило зібрати й випустити коней з такою спритністю, що це викликало захоплення.

— Знаменито!.. Ні, це випадок!.. Однаково, аби гаразд зроблено!

Галас ущух од тривоги, що стиснула груди. Ставки припинилися, гра точилася вже на біговому колі. Запанувала така тиша, ніби люди затримали подих. Бліді обличчя повитягалися й тремтіли. Після старту на чолі опинилися Азарт і Косінус, Валеріо II біг поблизу них, інші ж плуталися клубком позаду. Коли вони бігли повз трибуни, трясучи землю та здіймаючи вітер своїм галопом, клубок витягся вже на сорок метрів. Франжіпан був останнім, «Нана» бігла трохи ззаду за Люзіньяном та Спірітом.

— Ах, чорт!—вилаявся Лабордет.—Диви, як англієць видряпується там!

Все ляндо знову забалакало. Ставали навшпиньки, стежачи очима за жокеями, що яскравими плямочками линули в залитому сонцем просторі. Перебігаючи пагорбок, Валеріо II опинився на чолі, Косінус і Азарт почали приставати, тим часом, як Люзіньян і Спіріт ішли голова в голову, а «Нана» була все позад них.

— Йй-бо англієць виграв, це річ очевидна,—зауважив Борденав.—Люзіньян втомлюється, а Валеріо II не витримає.

— Ну, це вже було б свинство, коли б англієць виграв!—скрикнув Філіпп у приступі патріотичної образи.

Прикра тривога почала душити стиснену юрбу. Ще раз поразка! І всі звертали до Люзіньяна палке, майже релігійне благання, на чім світ стоїть, лаючи Спіріта з його похмурим, як гробокоп, жокеєм. Розпорошені по траві гуртки глядачів від захоплення ставали навшпиньки, верхівці сновигали між ними несамовитим галопом. І Нана, повільно обертаючись навколо себе, бачила біля своїх ніг цей шарварок з людей, ціле море похнюплених облич, ніби прикутих до виру перегонів на біговому колі, де блискавками линули на обрії жокеї в яскравих вбраннях. Вона дивилася вслід їхнім спінам та крупам коней, на хутке миготіння кінських ніг, що зникали з очей, тонкі, як волосинка. Та ось вони повернулися в далечині боком, вимальовуючись дрібними й тендітними силветами на заленкуватому тлі Бульйонського гаю. Далі раптово зникли за великою купою дерев, посаджених у центрі гіподрома.

— Зачекайте,—скрикнув Жорж, все ще не втрачаючи надії.—Це ще не кінець... Англієць уже пристає.

На це ля-Фалюаз, повний погорди до своєї національності, заверещав до непристойности, вітаючи успіх Спіріта. Браво! От добре. Франції так і треба. Спіріт перший, а Франжіпан, другий! На втіху любій батьківщині! Тут роздратований Лябордет серйозно пообіцяв йому викинути його з карети.

— Подивимось, скільки їм треба буде хвилин,—спо-

кійно проказав Борденав, витягаючи годинника, та все підтримуючи Люї.

Коні по-одному вибігали з-за купи дерев. Безмірно здивована юрба враз загомонила. Валеріо II все ще був на чолі, але його наздоганяв Спіріт, тим часом як Люзіньян пристав, і на його місці опинилася інша коняка. Глядачі збагнули зміну не зразу ж, бо барви жокеїв були ті самі. Та через хвилину всі нервово загукали:

— Стійте, це ж «Нана»!..—Яка там «Нана», кажу вам, що Люзіньян, де був, там і є...—А я вам кажу, що це «Нана». Не тяжко впізнати її золотаву масть... Бачите її тепер? Вона ж як огонь... Браво, «Нана»! От так штука...—Пусте, це нічого не значить. Вона тільки замінить Люзіньяна в поразці.

Протягом кількох секунд це було загальною думкою. Але кобила почала повільно вигравати, ввесь час рівно напружуючи сили. Тоді безмірне схвильовання опанувало юрбу. На задніх коней уже ніхто й не дивився, бо одчайдушна боротьба точилася між Спірітом, «Нана», Люзіньяном і Валеріо II. Глядачі вигукували тільки їхні назвиська, короткими й незакінченими фразами та невиразним бурмотінням констатуючи їхні успіхи чи невдачі. І Нана, ставши вже на козла біля кучера, так захопилася видовиськом, що зблідла й тремтіла та з хвилювання не могла й говорити. А Лябордет, стоячи поруч неї, знову почав посміхатися.

— Ага! Англієць пристає, — радісно зауважив Філіпп.—Кепська його справа.

— В кожному разі Люзіньян провалиться,—гукав ля-Фалюаз.—Виграти має Валеріо II. Глядіть, ось усі четверо в одній купі.

Одне спільне слово злетіло з усіх уст:

— Ну й летять же, дітки... От летять, чорт би їх брав!

Тепер купа коней блискавично бігла просто на глядачів. Її наближення відчувалося далеким тяжким гупанням, що ставало голоснішим із секунди на секунду. Вся юрба поривчасто сіпнулася до бар'єрів і перед кіньми, що все наближались, з усіх грудей залунав могутній лемент, як громовий гуркіт розбурханого моря.

В найвищому напруженні від цієї велетенської гри сотня тисяч глядачів, цілковито опанованих приступом азарту, стежили за кіньми, що несли на собі мільйонні ставки. Люди штовхалися та зі стиснутими кулаками й розкритими ротами душили одне одного, кожне підстьобуючи свого коня криком і жестами. І лемент усього цього народу, лемент хижого звіра, що прокинувся під сурдугами, лунав чимраз ясніше:

— Ось вона! Ось вони!.. Ось вони!

«Нана» все наздоганяла. Валеріо II приставав, і вона бігла тепер поруч Спіріта, на дві, чи на три голови позад нього. Громовий гуркіт зростав; коні підбігали ближче, і цілий гряд лайки вибухнув їм назустріч з ляндо:

— Здох би ти, Люзіньян, наволоч, шкапа паршива!.. Ура, англієць! Піддай, піддай, старий!.. А Валеріо, от гидота! Ах ти ж падло! Тю-тю моїх десять люїдорів!.. А «Нана!» Браво, «Нана!» Браво, шельмо чортова!

А справжня Нана, стоячи на козлах, непомітно для самої себе крутила стегнами й задом, ніби бігла вона сама. Від бажання допомогти кобилі у неї стискувався живіт, і вона втомлено зідхала, тихо й жалісно стогнучи:

— Ну ж бо! Ну ж бо! Ну ж бо!

І тут сталося щось неймовірне. Звівшись на стременах, Прайс залізною рукою гнав «Нана». Довге, суворе й мертве лице цієї висхлої дитини було тепер полум'ям. В шаленій відвазі на останньому напруженні волі Прайс віддавав кобилі все своє серце, підтримував і ніс її, всю запінену, з налитими кров'ю очима. Вся зграя пролетіла, як блискавка, затримуючи людям подих і розмітаючи повітря; а тим часом суддя холодно очікував, не зводячи очей з бинди. І тут громом вибухнув заглушливий крик: надлюдським зусиллям Прайс підкинув «Нана» до стовпа, побивши Спіріта на одну голову.

Галас юрби хвилювався, як гуркіт моря. Крик «Нана! Нана! Нана!» зростав, як буря, заповнюючи весь простір до обрію, від низин Бульйонського гаю до гори Мон-Валеріян, від луків Льоншану до Бульйонських рівнин. Божевільний ентузіазм охопив увесь гіподром. Хай живе «Нана!» Хай живе Франція! Геть з Англією!

Жінки вимахували парасольками, чоловіки підплигували, крутилися на всі боки й верещали; декотрі з нервовим сміхом підкидали вгору капелюхи. А з другого боку бігового кола відповідала загорода з терезами; люди на трибунах ворушилися хвилею і над цією живою масою дрібних од відстані облич з чорними цяточками очей і розкритих ротів, над рухливою щетиною підкидуваних угору рук—видно було тремтіння повітря, як полум'я велетенського незримого багаття. Божевілля не вщухало; все набухаючи, воно ширилося по далеких алеях, серед безплатних глядачів під деревами, бурхливо захопивши й імператорську трибуну, де плескала в долоні сама імператриця. «Нана! Нана! Нана!»—цей крик вибухами линув до племенистого сонця, що золотим дощем заливало одурілу юрбу.

А Нана, стоячи на козлах свого лянда, мала вражіння, ніби це вітають її саму. Вона просто остовпіла від свого тріумфу, дивлячись згори на бігове коло, так густо заповнене тепер хвилею чорних капелюхів, що не видно було й трави. І далі, коли публіка розступилася живим бар'єром аж до виходу, знову вітаючи кобилу, що йшла за смертельно втомленим і ніби згаслим Прайсом,—Нана в нестямі ляснула себе по стегнах, в брутальній радості вигукнувши:

— Ах чорт! Та це ж я!.. Ну й щастить же мені, чорти б мене взяли!

І, не тямлячи себе з надміру радості, вона вхопила й почала цілувати Люї, знайшовши його в повітрі на плечі Борденава.

— Три хвилини чотирнадцять секунд, — сказав їй Борденав, ховаючи годинника в кишеню.

Нана ввесь час чула своє ім'я, що луною долітало до неї з цілої рівнини. Її народ плескав їй у долоні, а вона, рівно стоячи в соняшному світлі, була ніби та цариця, з променястим волоссям, в біло-блакитному вбранні небесного кольору. Відходячи, Лябордет устиг сказати їй, що вона виграла дві тисячі люїдорів, бо він поставив її п'ятдесят люїдорів на «Нана» по сорок. Але ці гроші вражали її менше, ніж несподівана перемога, що робила з неї королеву Парижу. Інші жінки всі програли. Роза

Мін'йон з несамовитої люті стріщила своєю парасольку, а Кароліна Геке, Кляріса, Сімона і навіть Люсі Стюарт, забувши про присутність свого сина, глухо лаялися, обурені щастям цієї гладкої повії. А Трікон, що хрестилася і перед стартом, і перед фінішем, тепер високою постаттю маячила над ними, безмірно щаслива зі свого нюху та добродушним тоном досвідченої матрони кленучи ту Нана.

Тим часом гармидер навколо лянда все зростав. Зграя прихильників Нана несамовито верещала. Жорж аж задихався від крику, хоч уже й охрип. Тим, що все шампанське вже випили, Філіпп, забравши з собою льокаїв, побіг до буфетів. І почет Нана все ширився, її тріумф тяг до неї тих, хто досі утримувався підходити: рух, що зробив її карету центром великого газону, закінчився апотеозом цариці Венери серед божевільної юрби її підданців. Борденав, стоячи позад Нана, тоном батьківської ніжності невиразно лаявся. Сам Стене, знову захоплений Нана, кинув Сімону і здерся на одну з підніжок карети. Коли шампанське принесли, і Нана піднесла свою повну шклянку, то залунали такі оплески та такі голосні вигуки «Нана! Нана! Нана!», що чимало народу далі від карети почали в здивованні шукати очима кобилу. І вже тяжко було сказати, що викликає більше захоплення—кобила, чи жінка.

Тут, не зважаючи на люті погляди Рози, підбіг і Мін'йон. Ця клята дівчина полонила йому серце, і він мусить обійняти її. І, поцілувавши Нана в обидві щоки, він батьківським тоном додав:

— Біда тільки, що тепер Роза вже напевне одішле того листа... Вона аж надто люта.

— Тим краще! Цього мені якраз і треба!—вигукнула Нана.

Але, побачивши його остовпіння, вона поквапилася заперечити:

— Ах ні, що я кажу?.. Справді, я вже не знаю, що й базікаю!.. Я п'яна...

І справді п'яна, п'яна від радості, п'яна від сонця, вона піднесла шклянку і почала кричати за саму себе:

— За Нана! За Нана!—гукала вона серед бурхливого

галасу, сміху та браво, що поволі захоплювали весь гіподром.

Перегони закінчувалися, на черзі стояв приз Вобляна. Карети одна по одній роз'здилися. А тим часом почалася знову сварка відносно Вандевра. Тепер уже ясно: Вандевр протягом двох років готував цю перемогу, наказуючи Грешемові стримувати «Нана». Люзіньяна ж він висував тільки для того, щоб у слушний час виграла кобила. Хто програвся, ті сердилися, а хто виграв—знизували плечима. Ну й що? Хіба це заборонено? Власник стайні орудує нею, як знає. Вандевр не перший! Більшість вважали, що Вандевр дуже спритно зумів поставити на «Нана» через приятелів усю свою готівку, що й пояснювало незрозуміле для публіки підвищення курсу на неї. Казали, що вся його ставка сягає до двох тисяч люїдорів; рахуючи середнім числом по тридцять, це творило мільйон двісті тисяч виграшу, цифру, що до її розмірів усі почували пошану і все пробачали.

Але з загороди з терезами пошепки долетіли інші, вельми прикрі чуткі. Люди, що верталися звідти, переказували подробиці,—голоси підвищувалися і виявився жахливий скандал. Бідолашному Вандеврові кінець; він зіпсував свій чудовий план неймовірно дурним і дрібним шахрайством, доручивши Марешалеві, букмекерові непевної слави, потай поставити за себе дві тисячі люїдорів проти Люзіньяна, все це тільки для того, щоб повернути собі справжню мізерію, якусь тисячу з чимсь люїдорів, поставлених на Люзіньяна одверто; це було найкращим доказом, що його грошеві справи напередодні остаточного краху. Попереджений, що фаворит не виграє, букмекер реалізував собі на цій коняці шістдесят тисяч франків. На щастя Лябордет, не мавши точних інструкцій, поставив саме у нього двісті люїдорів на «Нана», і Марешаль, не знаючи справжньої гри, прийняв цю ставку за курсом п'ятдесят. Програвши сто тисяч франків на кобилі, втративши чистих сорок тисяч і почувуючи свою загибель, Марешаль раптом зрозумів усе, побачивши після перегонів, перед залею з терезами, графа вкупі з Лябордетом. І з люттю колишнього конюшого та брутальністю обікраденої людини він пу-

блічно вчинив графові скажену сцену, з неймовірною лайкою розповівши присутнім, як усе це сталося. І тепер ходила чутка, що незабаром має засідати в цій справі бігове жюрі.

Філіпп і Жорж тихо переказали все це Нана, що, не переставши сміятись і пити, поділилася з ними своїми думками. Кінець-кінцем, це річ можлива; вона дещо пригадує і до того ж у Марешаля така подла морда. Проте, вона ще сумнівалася, коли прийшов Лябордет. Він був білий, як крейда.

— Ну?—запитала вона стиха.

— Пропаща справа!—відповів він коротко, знизавши плечима. Цей Вандевр—справжня дитина.

Нана з досади махнула рукою.

Увечорі в Мабілі Нана мала велетенський успіх. Коли вона прийшла туди о десятій годині, там уже стояв жахливий гармидер. Цей клясичний вечір божевілля зібрав усю гулящу молодь з вищого світу, що розважалася з брутальністю й дурістю льокаїв. Під гірляндами газових ріжків панував неймовірний тиск. Чоловіки в чорних фраках, жінки в своєрідних вбраннях—декольтовані та в старих сукнях, щоб їх не шкода було бруднити, вертілися й галасували, підстьобувані надмірною сп'янілістю. За тридцять кроків не чути було духової оркестри. Ніхто не танцював. Цілковито безглузді слова невідомо чому перелітали від гуртка до гуртка. Дехто по-кінському хитав стегнами, даремно намагаючись викликати сміх. Семеро жінок, замкнених у гардеробній, з плачем благали, щоб їх випустили. Хтось найшов цибулину і її продано було з аукціону аж за два люїдори. Якраз у цю хвилину прибула Нана, все ще вдягнена в своє біло-блакитне вбрання, що було на ній під час перегонів.. Їй подарували ту цибулину серед громових вигуків «браво». Три чоловіки, не зважаючи на її опір, з тріумфом підхопили її та й понесли в сад, топчучи траву по газонах і квіти в клюмбах. Натрапивши по дорозі на оркестру, юрба взяла її штурмом, поламавши стільці й пюпітри. По-батьківському поблажлива поліція сама допомагала робити це безладдя.

Тільки в вівторок Нана очуняла від захоплення своєю

перемогою, балакаючи вранці з мадам Лера. Тітка прийшла повідомити її, що Люї, довго побувши на свіжому повітрі, тепер занедужав. Але Нана надзвичайно вразила подія, що про неї балакав увесь Париж: Вандевр, негайно виключений з бігового й імператорського клубів, другого дня спалив себе в своїй стайні, разом з кіньми.

— Він мені казав, що зробить це, — повторювала Нана.—Це справді божевільна людина. Я страшенно перелякалася, коли мені розповіли цю історію! Ти ж розумієш, він же дуже легко міг би мене вбити колись уночі... А потім, хіба він не повинен був попередити мене про свою кобилу? Я б принаймні забагатіла!.. Він сказав Лябордетові, що коли б я знала, в чім справа, я зразу ж виплескала б усе своєму цилюрникові та й ще цілій купі чоловіків. От ввічливість!.. Ах, ні! Я таки й справді не можу дуже шкодувати за ним.

Трохи поміркувавши, вона страшенно обурилася. Тут якраз прийшов Лябордет: він зреалізував її ставку і приніс їй сорок тисяч франків. Це ще погіршило її кепський настрій, бо ж вона могла виграти мільйон. Лябордет, що удавав повну непричетність до справи Вандевра, одверто зрадив його. Старовинні родини цілком виснажилися і завжди кінчають найбезглуздішим чином.

— Е, ні!—заперечила Нана.—Спалити себе в стайні зовсім не таке вже безглуздя. На мою думку, він позбавив себе життя навіть ефектно... О! Ти ж знаєш, я не захищаю його за історію з Марешалем. Це дурна історія. І подумати тільки, Блянш мала нахабство скинути провину за це на мою голову! Я відповіла: «Хіба ж я наказувала йому красти?» І справді, хіба вимагати у людини грошей, це значить штовхати її на злочин? Коли б він сказав мені: «У мене нічого більше нема», я б йому відповіла: «Гаразд, розійдемося». І тут би й був справді кінець.

— Безперечно,—поважно озвалася тітка.—Тим гірше для того, хто занадто впертий.

— Щождо святочного самогубства,—говорила далі Нана,—то воно просто шикарне. Це був такий жах, що

людям мурашки по шкірі полізли. Він наказав усім вийти зі стайні і замкнувся там з гасом. Подумайте тільки: велика, майже цілком дерев'яна будівля повна сіна й соломи!.. Полум'я знялося до неба, як вежа... А найцікавіше було з кіньми, що зовсім не хотіли пектися: вони іржали, билися в двері, кричали людським голосом... Справді, хто бачив, той іще довго не забуде цього жаху.

Лябордет невпевнено зідхнув. Він не вірив у смерть Вандевра. Хтось присягався йому, що бачив, як граф утік через вікно. Він підпалив свою стайню в приступі раптового божевілля, але коли гаразд припекло, то він повинен був опритомніти. Такий йолоп у поведінці з жінками, такий виродок не міг умерти так відважно.

Нана слухала його розчарована і тільки зауважила: — О, нещасний! Це ж була така краса!

XII

Біля першої години ночі Нана й граф іще не спали, лежачи в завішеному венеціанським мереживом великому ліжку. Граф прийшов тільки цього вечора, за три дні пересердившись. Слабо освітлена лампою спальня дрімала в проїнятому м'якого кохання теплі, з темряви блідо визирали білі ляковані меблі зі срібною інкрустацією. Спущена завіса вкривала ліжку сутінками. Зідхання та згук поцілунку порушили мовчанку, і Нана, вислизнувши з-під ковдри, сіла на краю ліжка, звісивши голі ноги. Граф же з головою на подушці лежав у п'тьмі.

— Любий, чи ти віриш у бога?—спитала вона, трохи подумавши, і обличчя у неї було поважне, охоплене релігійним жахом одразу ж після обіймів коханця.

Від самого ранку вона скаржилася на нездужання, її глухо мучили її дурні думки, думки, як вона казала, про смерть та пекло. Їй від часу до часу траплялися ночі, коли її охоплював просто дитячий жах, і вона мала кошмари з відкритими очима.

— Як ти гадаєш, чи потраплю я до раю?—спитала вона далі, вся тремтячи, тим часом як граф, здивований таким чудним в такий момент запитанням, відчував у

свому серці гірке пробудження совісти вірного католика. Вона ж, неуважна до того, що у неї спала з плечей сорочка і розпатлалося волосся, кинулася йому на груди, міцно вчепившись до нього і захлинаючись од сліз.

— Я боюся смерти... Я боюся смерти...

Граф мусів напружити всі свої сили, щоб визволитися з-під неї. Він сам боявся потрапити під вплив божевілля цієї жінки, опанованої отрутним жахом перед незримим світом. І він намагався заспокоїти її, кажучи, що вона тільки повинна добре поводитись, щоб колись заробити собі пробачення. Але вона хитала головою; звичайно, вона нікому не робить зла; вона навіть носить образок божої матері. І вона показала йому образок, що висів у неї на червоній ниточці між грудьми. Тільки ж, на жаль, жінкам, що живуть з чоловіками незаміжні, заздалегodi призначено потрапити в пекло. Уривки катехизму повставали в її пам'яті. Ах, коли б ото можна було знати! А то ж нічого не знаєш, ніхто з того світу не повертався. І було б справжнім безглуздям утримуватись, раз попи плещуть дурниці. Проте, вона побожно цілувала теплий од її тіла образок, ніби те закляття проти смерти, що одна гадка про неї сповнювала її холодного жаху.

Мюффа довелося вести її в туалетну кімнату, бо вона боялася й на хвилину залишитися там сама, навіть одчинивши двері. Коли ж він знову вклався в ліжко, вона почала блукати по спальні, оглядаючи всі кутки, тремтячи від найменшого шелесту. Її спинило дзеркало, і вона забула свої жахи, як і перше, заглибившись у розглядання своєї голизни. Та згодом це розглядання своїх грудей та стегон іще подвоїло її жах і вона почала промацувати кістки на обличчі, роблячи це довго, обома руками.

— Після смерти обличчя стає огидним, — повільно вимовила вона.

І вона втягала в себе щоки, широко розкривала очі та опускала нижнього щелепа, щоб побачити, якою вона буде мертвою. Потім повернулася з таким потворним обличчям до графа і сказала:

— Подивись но, яка маленька буде у мене голова.
Тоді він розсердився:

— Ти божевільна, іди спати.

Він уявив собі її в домовині, зітлілу від вікового сну, руки йому склалися і він зашепотів молитву. Від деякого часу релігія знову опанувала його, і приступи каяття охоплювали його з такою силою, що після них він почував себе ніби побитим. З хрустом ламаючи собі пучки, він безперервно повторював усе одні слова: «Боже мій... Боже мій... Боже мій». Це був зойк його безсилля, зойк його гріха, бо його він не міг зректися, хоч і був певний засудження на вічну загибель. Повернувшись до ліжка, вона побачила його в тяжкій тривозі: він дер нігтями груди і очі його тяглися вгору, ніби шукаючи неба. Вона заплакала, і обидва, обійнявшись та не знати чому цокотячи зубами, силкувалися якось захиститися від безглузлого жаху. Вони вже пережили були одну таку ніч, тільки ж цього разу це було цілковите ідіотство, як заявила Нана згодом, коли жах її минувся. У неї повстала підозра, чи не прислала вже Роза Міньйон свого знаменитого листа? Нана почала обережно розпитувати його. Ні, цього ще не трапилось. На нього тільки наплив звичайний приступ жаху, а про те, що він роконоша, він іще не знав.

Зникнувши після цього ще раз на два дні, Мюффа прийшов знову вранці, чого він досі не робив ніколи. Його блідість і червоні запалені очі свідчили, що він переживає найтяжчу внутрішню боротьбу. Але Зоя, сама безмірно схвильована, не помітила його стану. Вона побігла йому на зустріч із криком:

— О, пане, ідіть швидше, мадам цю ніч ледве не вмерла.

А як граф запитав, що саме сталося, то вона пояснила:

— Щось неможливе... Мадам скинула, пане.

Нана була вагітна три місяці. Довгий час вона думала, що просто нездужає; сам доктор Бутарель не був цього певний. Згодом, коли він висловився рішуче, вона відчула таку досаду, що вжила всіх можливих заходів, аби приховати свою вагітність. Її нервові страхи і роз-

пачливі настрої походили почасти від цієї пригоди, що її вона тримала в секреті, соромлячись, як дівчина, змушена приховувати свій стан. Вагітність була їй як глум, як щось таке, що принижує її в людських очах, що дає змогу кепкувати з неї. Ну й безглуздя, отак не щастить! І треба ж було трапитися цьому саме тоді, коли вона була певна, що з такою можливістю вже раз назавжди покінчено. Вона не могла звільнитися від здивовання, ніби цим порушено було її статеву систему. Отже, вона творить дітей, не зважаючи на небажання цього, не зважаючи на те, що її вживається зовсім для чогось іншого! Нана кидала в розпуку її природа, це суворе материнство, що повставало серед життя втіх й розваг, це непрохане життя, почате нею серед смертей, що вона сіяла навколо себе. Значить, ніяк не можна дати собі раду по вподобі, без такої мороки? Та й звідки вона взялася, ця дитина? Вона не могла відповісти на це. Ах, господи, винний напевне мав думку тільки вчинити їй прикрість, бо ж за свою ніхто цієї дитини не визнає, вона всім заваджатиме і в житті напевне не матиме щастя.

Тим часом Зоя розповідала, як усе це трапилось.

— Мадам на четверту годину дня напали кольки. Коли я, бачивши, що вона не виходить з туалетної, увійшла туди, я знайшла її там на підлозі непритомну. Так, пане, на підлозі, в калюжі крові, ніби її зарізали. Тоді я все зрозуміла, я страшенно обурилася, що мадам не довірила мені раніше свого нещастя... Тут якраз нагодився м'сьє Жорж, він допоміг мені підняти мадам з підлоги, але з першого ж слова про викидень сам повалився на підлогу... Та й мороки ж мені було з учорашнього дня!

І справді, в будинкові панував великий переляк. Слуги гасали по сходах і кімнатах; Жорж пересидів ніч на кріслі в залі, а ввечорі, коли звичайно сходилися приятелі мадам, розповідав їм подробиці. Він був дуже блідий і повний здивовання й тривоги, коли балакав зі Стене, ля-Фалюазом, Філіппом і іншими, що прийшли вчора. З першого ж слова кожний з них вигукував: «Не може бути! Це просто кепський жарт!», але згодом

вони поважніли, позираючи на двері, з досадою хитаючи головами і не знаходячи цього смішним. Щось дванадцятьоро чоловіка до півночі сиділи перед каміном, поприятельському розмовляючи, а нишком кожний думаючи про своє можливе батьківство. Вони ніби прохали вибачення один у одного, почуваючи сором і ніяковість. Далі ж вони удавали повну байдужість: це, мовляв, не їхнє діло, вона сама винна. Ну й чудна ж жінка ця Нана! Хто міг би сподіватися такого вибрику з її боку? І вони пішли з залі один по одному та навшпиньки, ніби з кімнати мерця, де вже не можна сміятися.

— Ідіть зараз до неї, м'сьє,—сказала Зоя Мюффа.— Мадам почуває себе значно краще і прийме вас. Ми чекаємо на лікаря, що обіцяв іще раз прийти сьогодні вранці.

Покоївка вигнала Жоржа, щоб ішов додому спати. В залі другого поверху залишалася тільки Сатен, що, витягшись на дивані, курила сигаретку та байдужно дивилася в простір. Від самого початку вона була божевільно люта і серед загального переляку в будинку тільки холодно знизувала плечима та подеколи прикро лаялася. І коли Зоя, проходячи повз неї, знову скаржилася графові на те, як мучилася бідна мадам, Сатен прикро зауважила:

— Так їй і треба! Це їй наука!

Вони оглянулися здивовані. Сатен і не ворухнулася, все дивлячись на стелю та нервово кусаючи сигаретку.

— Ну й ви теж добра цяця!—відповіла їй Зоя.

Та Сатен, підскочивши на своєму дивані, люто позирнула на графа і знову кинула в обличчя свою фразу.

— Так їй і треба! Це їй наука!

І знову лягла, випустивши струмок диму та удаючи повну байдужість. Вона, мовляв, ніяк не хоче втручатися в цю ідіотську історію.

Тим часом Зоя впустила Мюффа в залю. Тут пахтіло етером, було вогко й тихо; тільки здерідка чути було заглушений стук карет на авеню де-Вільє. Нана не спала, лежачи на подушці з блідим обличчям та широко розкритими замріяними очима. Помітивши графа, вона посміхнулася йому, не поворухнувшись.

— Ах, котику,—прошепотіла вона повільно.—Я так боялася, що вже й не побачу тебе.

Далі, коли він схилився й поцілував їй волосся, вона розчулилася й забалакала про дитину таким тоном, ніби граф був її батьком.

— Я не зважувалася признатися тобі... Я почувала себе такою щасливою! О! Я мріяла, я так хотіла, щоб воно було гідне тебе. І от, його більше нема.. Та може так і краще. Я не хотіла б вносити турботи в твоє життя.

Здивований цим несподіваним батьківством, він забалакав щось невиразне, сівши поруч ліжка та поклавши руку на ковдру. Тут молода жінка помітила його схвильоване обличчя, його налиті кров'ю очі, гарячкове тремтіння його губ.

— Що з тобою?—спитала вона.—Ти теж хворий?

— Ні,—відповів він з зусиллям.

Вона уважно поглянула на нього, а потім жестом наказала вийти Зої, що затрималася коло пляшок з ліками. І коли вони залишилися на самоті, вона потягла його до себе, повторюючи:

— Що з тобою, любий?.. Твої очі запалені від сліз, я ж це добре бачу... Ну, говори, ти ж прийшов щось сказати мені.

— Ні, ні, запевняю тебе,—одрікався він.

Але цілковито змучений, вражений іще цією кімнатою хороби, що була для нього повною несподіванкою, він залився риданням, сховавши обличчя в ковдру, щоб заглушити вибух своєї муки. Нана зрозуміла. Безперечно, Роза Мін'йон таки зважилася відіслати йому листа. Нана не заваджала йому плакати, коливаючись у ліжку від його конвульсивних ридань. Далі, тоном материнського співчуття, тихо запитала:

— У тебе вдома якісь прикросці?

Він кивнув головою. Помовчавши знову, вона звернулася до нього ще тихше:

— Значить, ти все знаєш?

Він знову кивнув головою. І знову в кімнаті запанувала важка тиша навислою горя. Граф одержав листа Сабіни до свого коханця напередодні, повернувшись із

вечірки в імператриці. Після жахливої ночі, відбутої в міркуваннях про помсту, він ранком вийшов з дому, щоб не піддатися спокусі вбити дружину. Опанований на вулиці чарами розкішного червненого ранку, він якось розгубив свої думки про вбивство і прийшов до Нана, як завжди приходив до неї в усі тяжкі хвилини свого життя. І тільки тут уже повнотою віддався своєму горю, потайки від самого себе сподіваючись на розраду.

— Ну, заспокойся,—сказала молода жінка з великою добротою в голосі.—Я вже давно знала це. Але в кожному разі не мені було розкривати тобі очі. Пам'ятаєш, минулого року в тебе були сумніви. Завдяки моїй обережності все залагодилося. Ну, й у тебе не було доказів... Сьогодні, чорт його візьми, у тебе вони є, і я розумію, як тобі тяжко. Проте, не треба втрачати голови. Ніякої ганьби це на тебе не кладе.

Він більше не плакав. Його стримував сором, хоч він уже давно допустився до найінтимніших розмов з нею про свою родину. Їй довелося підбадьорювати його. Адже вона жінка і може все розуміти. На це він глухо заявив:

— Ти хора. Чого ради я втомлюю тебе? Це ж божевільна дурість, що я прийшов. Я мушу зараз же піти звідси

— Ні, ні,—жваво заперечила вона.—Посидь, я може дам тобі якусь добру пораду. Тільки не змушуй мене багато балакати, лікар заборонив мені це.

Він, нарешті, встав і почав ходити по кімнаті. Тоді вона запитала його:

— Ну, що ж ти думаєш тепер робити?

— Я наб'ю йому пику, чорт мене візьми!

Вона ворухнулася з жестом невдоволення.

— Не дуже розумна думка... А як з жінкою?

— Подам до суду. У мене є доказ.

— Ще дурніша думка. Чисте безглуздя. Ти знаєш, що я ніколи не дозволю тобі вдіяти це.

І вона докладно змалювала йому своїм кволим голосом неминучий скандал у зв'язку з поединком і процесом. Цілий тиждень він буде байкою для всіх газет; він ризикує всім своїм життям, своїм спокоєм,

своїм становищем при дворі, честю свого імени. Ради чого? Щоб усі з нього глузували.

— Однаково!—скрикнув він.—Зате я помщуся.

— Котику,—заперечила вона,—коли за такі речі не мстяться зразу ж, то не мстяться вже ніколи.

Він спинився, бажаючи щось сказати. Звичайно, він не боягуз, але тепер почував, що вона має рацію; щось хоробливе, щось злиденне й ганебне зростало в ньому, послаблюючи напруження його гніву. До того ж вона завдавала йому ще удара, удавшись до одвертості, що не спинюється ні перед чим.

— А хочеш знати, що тебе так дратує, любий?... Те, що ти сам зраджуєш свою жінку. Ну? Ти не ночуєш дома не без причини... І твоя жінка мусить здогадуватись. Отже, що ти можеш їй закинути? Вона відповість тобі, що ти дав їй приклад, і тим заткне тобі рота. От чому, дорогий мій, ти тупаєш тут ногами, замість бути там, щоб подушити їх обидвох.

Мюффа знову впав на стілець, приголомшений брутальністю цих слів. Вона замовкла, щоб передихнути та півголосом говорити далі.

— Ох, я зовсім без сил... Допоможи мені лягти трохи вище. Я все злізаю вниз і голова в мене страшенно втомлена.

Коли він допоміг їй, вона з полегшенням зідхнула і знову повернулася до картини майбутнього процесу. Невже він не уявляє собі, як адвокат графині, на глум цілому Парижеві, розповідатиме подробиці про Нана? Про все розповідатиме, про її провал у Вар'єте, про її будинок, про її життя. Ах, вона ні трохи не цікавиться такою реклямою. Якась брудна повія може й підштовхнула б його на це, щоб збити собі на його спині капітал, вона ж, посамперед, хоче його щастя. І, притягнувши його рукою за шию та тримаючи його голову на подушці поруч своєї, вона ніжно проказала йому:

— Слухай, котику, ти мусиш помиритися зі своєю жінкою.

Він обурився. Ніколи! Серце його сповнювалося гніву від однієї думки про таку ганьбу. Проте, вона з тією ж ніжністю умовляла його далі:

— Ти мусиш помиритися з жінкою... Ну, невже тобі кортить почути, як скрізь дзвонитимуть, що я зруйнувала твою родину! Це ж мене без міри знеславить; що про мене люди думатимуть? Тільки пообіцяй, що ти мене завжди любитимеш, бо з тої хвилини, як ти злигаєшся з іншою...

Сльози спинили її. Він укрит її поцілунками, повторюючи:

— Ти збожеволіла, це ж неможлива річ!

— Ні, ні, так треба,—відповіла вона.—Я подбаю не бути дурною. Що там ні є, а вона твоя жінка. Це не те, як колись ти зрадив мене з першою-ліпшою.

І вона говорила так і далі, подаючи йому найкращі поради. Вона згадала навіть про бога. Йому здавалося, що він чує проповідь м'сьє Вено, коли той намагався врятувати його від гріха. Але вона не вимагала розриву, вона проповідувала замирення, поділ чоловіка між жінкою й коханкою, спокійне життя без прикрощів для будь-кого, щось на зразок щасливого сну серед неминучого бруду людського існування. Це нічого не змінить у їхньому житті, він залишиться її найулюбленішим котиком, тільки приходитиме не так часто і даруватиме графині ті ночі, коли вони не зустрічатимуться. І зовсім знесилившись, вона закінчила вже шепотом :

— Ну, а я знатиму, що зробила добре діло... І ти любитимеш мене ще дужче.

Запанувала мовчанка. Нана заплющила очі, її голова на подушці зблідла ще дужче. Граф слухав її не спречаючись, немов би тому, що не хотів її втомлювати. Після довгої павзи вона знову розкрила очі й тихо проказала:

— Та й з грошима ж як буде? Де ти візьмеш грошей, як посердишся з жінкою?.. Лябордет приходив учора з приводу векселя... Та й у мене такі злидні, що просто нема в що вдягтися.

Стуливши після цього вії, вона лежала ніби мертва. Тінь глибокого розпачу лягла на обличчя Мюффа. Під впливом удару, що так приголомшив його, він з учорашнього вечора забув про свою грошову скруту, звідки не знав як і вирятуватися. Всупереч формальній обі-

цянці, вексель на сто тисяч франків, один раз уже переписаний, потрапив в обіг. Лябордет удавав, що йому страшенно прикро і складав провину за це на Франсі, кажучи, що ніколи більше не скомпромітує себе участю в будь-якій справі з мало вихованою людиною. Треба було платити, бо граф ніколи не дозволив би опротестування векселя з його підписом. Понад те, поруч нових вимог з боку Нана, у нього було багато ще й інших надзвичайних витрат. По повероті з Фондетів графиня раптом виявила смак до розкошів, таку охоту до втіх великопанського життя, що їхнє багатство почало хутко танути. Люди балакали про її руйнацькі примхи, про повну зміну всього ладу родинного життя, про витрату п'ятисот тисяч франків на перевстаткування будинку на вулиці Міроменіль, про ексцентричні туалети та значні суми, що зникали не знати де, може кому подаровані. Два рази Мюффа дозволяв собі зробити зауваження, але вона так чудно з посмішкою позирала на нього, що він не зважився більше розпитувати, побоюючись занадто гострої відповіді. Коли він приймав з рук Нана Дагене в зяті, то робив це в першу чергу ради можливості зменшити посаг Естели до двохсот тисяч франків, а відносно решти вступити в якесь зобов'язання з юнаком, ще щасливим від цього несподіваного шлюбу.

Тим часом уже цілий тиждень прикро заклопотаний нагальною потребою знайти сто тисяч франків Лябордетові, Мюффа винайшов єдиний вихід зі скрути, хоч і вагався перед ним. Треба було продати Борди, чудовий маєток, вартістю на півмільйона, нещодавно одержаний графинею в спадщину від одного дядька. Однак, для цього треба було мати підпис графині, що сама теж не мала права продати маєтку без згоди графа. Ще напередодні він мав говорити про її підпис, а тепер усе це руйнувалося, бо тепер він уже ніяк не міг пристати на компроміс. Ці думки ще посилювали прикрість удара, завданого йому виявленою зрадою жінки. Він добре розумів, чого хотіла Нана, бо через свою одвертість, що змушувала його радитися з нею про всі навіть дрібнички, він поскаржився їй на свій тяжкий фінансовий

стан, розповівши їй про замороку з тим підписом графині.

Проте, Нана, здавалося, не хотіла наполягати. Вона їй далі не відкривала очей. Бачивши її таку бліду, він перелякався їй дав їй трохи етеру. Вона зідхнула і знову поставила йому питання, не називаючи Даґене:

— А коли весілля?

— Контракта буде підписано через п'ять день, у вівторок,—відповів він.

Тоді, все ще не відкриваючи очей та ніби лишень вголос думаючи, вона сказала:

— Кінець-кінцем, котику, дивись сам, що тобі робити... Я ж тільки хочу, щоб усім було добре.

Він заспокоював її, взявши її руку. Так, він іще подивиться, а посамперед треба, щоб вона гаразд видужала. І він більше не обурювався: ця кімната хорої, така вогка й мирна, пройнята пахном етеру, остаточно приспала його волю, опановану лишень жагою щасливого спокою. Вся його чоловіча гідність, так обурена зрадою, завмирала від тепла цього ліжка, біля цієї хорої жінки, що за неї він так тривожився, розпалений думками про їхнє палке кохання. Він схилився до неї і стискував її в обіймах, тим часом, як на її нерухомому обличчі майнула посмішка перемоги. Тут ввійшов лікар Бутарель.

— Ну, як тут наша малесенька?—фамільярно звернувся він до Мюффа, ніби до чоловіка.—Ах, чорт! Та ви ж балакали, я бачу.

Вродливий і ще молодий лікар мав широку клієнтуру серед кокоток. Дуже веселої вдачі і повсякчас жартуючи з цими дамами, але ніколи не сплячи з ними, він брав за одвідини велику плату і до того ж негайно. За те він приходив на перший же поклик, і Нана посилала по нього двічі, чи тричі на тиждень, повсякчасно тремтячи від згадки про смерть. Вона оповідала йому всі свої дитячі жахи, і він лікував їх цікавими пльотками та різними безглуздими історіями. Всі ці дами обожнювали його. Та цього разу хвороба була серйозна.

Мюффа пішов звідси дуже розчулений. Він уже не почував більш нічого, крім ніжності до Нана, бачивши

ї такою кволою. Коли він виходив з кімнати, вона поманила його пучкою і, підставивши лоба під поцілунок, тихо з жартівливою погрозою в голосі вимовила:

— Пам'ятай же, що тобі дозволено... Вертайся до жінки, або кінець,—я розсерджуся на смерть!

Графиня Сабіна вимагала підписання контракту в вівторок для того, щоб урочисто відсвяткувати в цей день відкриття новоустаткованого будинку, де ще й не зовсім висхла була фарба. Вона розіслала щось із п'ятсот запрошень, майже в усі кола суспільства. Ще вранці оббивачі закінчували свою роботу, а о дев'ятій вечора, коли треба вже було підпалювати люстри, ввесь будином разом із захопленою графинею оглянув архітектор, подаючи останні вказівки.

Це було одне з тих весняних свят, що відзначаються особливо ніжними чарами, коли теплі червневі вечори дозволяють відкривати великі двері залі, даючи змогу танцювати ще й на посипаних піском алеях саду. Коли почали прибувати запрошені, кого граф і графиня зустрічали при дверях, то їх усе неймовірно здивувало. Вони пригадували колишню залю з льодовим подихом спогадів про стару графиню Мюффа, ту старовинну, повну богомільної суворости залю з масивними меблями з червоного дерева, з оббитими жовтим оксамитом стінами та зеленкуватою, подекуди цвілою відвогкості стелею. Тепер же, від в'їстя в вестибюль, над високими конделябрами мерехтіла оздоблена золотом мозаїка, а понад мармуровими сходами бігли тонко різблені поручні. Далі вражала своєю розкішшю оббита генуезьким оксамитом заля з великим декоративним панном Буше на стелі, що його купив архітектор за сто тисяч франків на аукціоні Данп'єрського замку. Люстри з кришталеvими оздобами грали світлом на дзеркалаx і коштовних меблях. Можна було б сказати, що каніпка Сабіни, єдиний колись вкритий червоним шовком предмет умеблювання, так невідповідний оточенню своєю м'якотою, тепер намножилася, поширилася, сповнила цілий будинок пожадливої млости та гострої жаги втіх життя, що палала з усією силою пізньої пристрасти.

Почалися танці. Оркестра, розташована в саді під одним з розчинених вікон, грала вальс, і його згуки, зм'якшені на повітрі, гнучким ритмом линули в залю. Широкий сад тонув у прозорій, освітленій венеціанськими лихтариками півтемряві, а на одній з його галлявинок стояло пурпурне шатро, де було влаштовано буфет. Вальс, якраз той зухвалий, з вибухами непристойного сміху, вальс із «Білявої Венери» проймав лункою хвилею старий будинок, вигріваючи його стіни жвавим тремтінням. Здавалося, з вулиці повіяло пожадливым вітром, що вимітав з гордовитого житла мертві покоління, забирав із собою минувшину графів Мюффа, якесь століття родинної честі й віри, що й досі спали там під стелями.

Старі приятелі матері графа скупчилися тим часом на своїм звичайнім місці, стурбовані й приголомшені. Вони трималися невеличким гуртком серед юрби, що чимраз густішала. Мадам дю-Жонкуа, не впізнаючи більше кімнат, блукала в їдальні. Мадам Шантеро здивовано розглядала сад, що наче побільшав для неї. Незабаром серед гуртка тихим голосом залунали різного роду прикрі зауваження.

— Уявіть собі,—сказала мадам Шантеро,—що повернулася б оце стара графиня. Ну, що б то вона подумала, опинившись серед цього люду? Все це золото, уввесь цей шарварок—це ж суцільний скандал!

— Сабіна збожеволіла,—підхопила мадам дю-Жонкуа.—Чи придивилися ви до неї там, при дверях? Онде, її можна побачити звідси. На ній усі її діаманти.

Вони на хвилинку встали, щоб подивитися оддалеки на графиню й графа. В білому вбранні, оздобленому розкішним англійським мереживом, Сабіна сяяла красою, молодістю й веселою вдачею, чаруючи своєю безперервною посмішкою. Поруч неї, вже підстаркуватий і трохи блідий, так само посміхався Мюффа, тримаючись спокійно й привітно.

— І подумати тільки,—почала знову мадам Шантеро,—що він же був господарем, що без його дозволу й табуретки сюди не можна було б внести!.. І що ж? Бона все це переробила, він тепер гість у неї... Чи ви

пригадуєте, як вона не хотіла ремонтувати свою залю? А тепер зремонтувала цілий будинок.

Та тут вони замовкли, побачивши мадам де-Шезель із цілою групою юнаків, що захоплювалися всім, що бачили, і висловлювали своє здивовання галасливими вигуками.

— О, чудово!.. Чарівно, гарно!.. Оце смак!

Мадам де-Шезель закричала ще здалеку:

— А що я казала! Нема нічого краще за ці старі руїни, коли дати їм новий лад... Вони набувають дивовижного шику. Справді, тут стало цілком по-новітньому... Тепер вона вже зможе вітати в себе людей.

Обидві старі дами сіли знову, півголосом розпочавши розмову про шлюб, що багатьох дуже здивував. Повз них пройшла Естела в рожевому шовковому вбранні, все ще худа й плесковата з тим же невиразним дівочим обличчям. Вона спокійно погодилася вийти за Дагене, не виявивши ні радості ні смутку, все ще холодна й бліда, як у ті зимові вечори, коли байдужно підкладала дрова до каміну. Влаштоване для неї свято, ці огні, квітки й музика, все це ні трохи не зворушувало її.

— Це якийсь пройдисвіт,—сказала мадам дю-Жонкуа.—Я його ніколи не бачила.

— Обережно, він недалечко,—прошепотіла мадам Шантеро.

Дагене, помітивши в дверях мадам Гюгон із синами, поквапився взяти її під руку. Він весело осміхався, виявляючи до неї найбільшу гречність, немов би й вона в якійсь мірі сприяла його несподіваному щастю.

— Дуже вдячна вам,—сказала йому вона, сідаючи біля каміну.—Тут мій давній куточок.

— Ви знаєте його?—звернулася до неї мадам де-Жонкуа, коли Дагене пішов геть.

— Звичайно! Це дуже гарний юнак. Жорж любить його... Він зі старої й поважної родини.

І добра стара дама почала захищати Дагене від глухої ворожнечі, що відчувалася до юнака серед цього товариства. Його батько користався пошаною у Люї Філіппа і до самої смерті пробував на пості префекта. Можливо, що його син і жив трохи зашироко,—ка-

жуть, що він зовсім зруйнувався, але в кожному разі у нього є дядько, великий поміщик, що має залишити йому свою спадщину. Дами з недовір'ям хитали головами і мадам Гюгон, сама ніяковіючи, мусіла вже більше наполягати на поважне походження родини. Старенька була дуже втомлена і скаржилася на ноги. Вже з місяць жила вона в своєму будинку на вулиці Рішельє ради безлічі справ, як вона казала. І тинь смутку вкривала її материнську посмішку.

— Та що не кажіть,—зауважила під кінець мадам Шантеро,—а Естела могла б сподіватися чогось кращого.

Залунав туш, мали почати кадрили і публіка розійшлася під обидва боки залі, даючи вільне місце для танку. Світлі дамські вбрання мерехтіли серед чорних фраків, тим часом як яскраве світло заливало море голів, підкреслюючи блиск діамантів, тремтіння білих пер та свіжість барв бузку й троянд. Було вже душно; серед жвавих звуків оркестри в повітрі ширилися від голих білих плечей у тюлі та в мальовничих збрижах з єдвабу й шовку міцні пахощі. Через розчинені двері в глибині сусідніх кімнат видно було лави дам, що сиділи попід стінами та охолоджувалися віяльцями, стримано осміхаючись, граючи очима й губами. А запрошені все прибували. Льокай щохвилини вигукував прізвища і названі ним гості повільно протовплювалися крізь юрбу, стаючи навшипінки та вишукуючи вільних стільців, щоб посадити на них дам, повислих у них на руках. Будинок сповнювався людей щораз більше. Тихо шаруділи дамські сукні й часто траплялося, що мережива банти й пуфи цілком загороджували прохід, але дами, звиклі до такого великопанського шарварку, покійно й ввічливо проходили вперед, зберігаючи всю свою грацію. Тим часом окремі пари, вихопившись із задухи великої залі, тікали вглиб саду, під рожеве сяйво венеціанських лихтариків. Сильвети дамських убрань коливалися понад галявинкою, ніби в такт музики кадрили, що м'яко запливала туди з-за дерев.

Перед буфетом за шклянкою шампанського зустрілися Стене, ля-Фукармон і ля-Фалюаз.

— Гнилий шик,—сказав ля-Фалюаз, розглядаючи червоне шатро, натягнуте на позолочених списах.— Чисто тобі ятка з пряниками на ярмарці... Справді, якраз тобі ятка з пряниками!

За останній час він намагався без упину глузувати зі всього, удаючи людину, що їй усе набридло, і що не бачить нічого в світі, вартого хоч якої уваги.

— От би здивувався бідолашний Вандевр, коли б міг воскреснути,—зауважив Фукармон.—Пригадуєте, як він здихав з нудьги там, біля каміну? А тепер не до сміху, чорт його бери!

— Ах, та залишіть ви цього нездару Вандевра,—зневажливо відгукнувся ля-Фалюаз.—Теж потрапив пучкою в небо, думавши здивувати нас тим, що зробить із себе печеню! Ніхто про нього вже й не згадує. Помер, поховали і нема Вандевра! Місце іншим.

А як у цю хвилину підійшов, вітаючись із ними за ручку Стене, то ля-Фалюаз звернувся до нього:

— А знаєте? Щойно приїхала Нана... Та й зустріч же була, щось просто неймовірне... Посамперед вона поцілувалася з графинею, а коли підійшли молоді, вона поблагословила їх, кажучи Дагене: «Дивись, Поль, коли почнеш її зраджувати, то матимеш справу зі мною...» Що? Ви нічого цього не бачили? Це ж вийшла така шикарна історія!

Стене й Фукармон слухали його, роззявивши рота. Та незабаром вони голосно зареготали, тим часом як ля-Фалюаз не знав, як і сховати свою радість, що йому пощастило вигадати такого дотепного жарта.

— Ага, ви ж повірили!.. Та що ж, і не дивно, раз Нана влаштувала цей шлюб. Тим більше, що вона ж у них як член родини.

Підійшли брати Гюґони, і Філіпп наказав йому не базікати. Після цього всі почали обмірковувати шлюб. Жорж сердився на ля-Фалюаза, що розповів подробиці справи. Звичайно, Нана підкинула Мюффа в зяті одного зі своїх старих коханців, але ж неправда тому, що вона ще напередодні спала з Дагене. Фукармон дозволив собі знизати плечима: хіба ж можна знати, коли Нана спить із ким? Та Жорж у запалі вигукнув: «Щодо мене, то

я знаю!» Всі весело зареготали, а Стене зауважив, що з цією Нана завжди трапляється щось чудне.

Публіка поволі сходилася в буфеті. Співрозмовці трохи розступилися. Ля-Фалюаз нахабно розглядав дам, ніби бувши в Мабілі. Та всі вони неймовірно здивувалися, побачивши в глибині алеї жваву розмову Дагене з м'сьє Вено. Це дало привід до легких жартів—Вено, мовляв, сповідає молодого та дає поради на першу ніч. Після цього вони повернулися до дверей у залю, де пари танцювали польку, крутячись серед чоловіків, що дивилися на це стоячи. Під подувами вітру зокола свічки спалахували високим полум'ям. Коли повз глядачів, шелестячи в такт танку, хутко линула якась сукня, вона трохи розвіювала задуху, ширену вогнем свічок з люстр.

— Чорт візьми! Та їм там не холодно!—тихо зауважив ля-Фалюаз.

Повернувшись із таємничої темряви саду вони кліпали очима, спинивши свою увагу на маркізі де-Шуар, що самотно стояв серед голих плечей, високо підносячи над ними голову. Його обличчя було бліде й суворе, погордливо поважне під вінцями рідкого сивого волосся. Скандалізований поведінкою графа Мюффа, маркіз нещодавно публічно пірвав із ним зносини, заявивши, що й ноги його не буде в графовій господі. А коли він прийшов сьогодні, то тільки вволюючи палкі прохання своєї онучки, чий шлюб він, однак, згуджував, обурено плямуючи розклад провідних кляс за їхній ганебний компроміс із сучасною розпустою.

— Ах, кінець графові,—говорила біля каміну мадам дю-Жонкуа на вухо мадам Шантеро.—Та повія зачарувала його, нещасного... А ми ж знали його ще таким побожним, таким шляхетним!

— Він, здається, руйнується,—підхопила мадам Шантеро.—У мого чоловіка був його вексель... Він тепер у будинкові на вулиці де-Вільє. Ввесь Париж балакає про це... Господи, я не знаходжу вибачення Сабіні, проте ви мусите знати, що він дає їй багато приводів дратуватися, і коли, чорт візьми, вона теж кидає гроші на вітер...

— Вона розкидається тільки грошима,—перебила її

друга.—Проте, удвох вони покотяться швидше... в bagno, дорога моя.

М'який голос перебив їхню розмову. Це був м'сьє Вено, що сів позаду них, ніби бажаючи сховатися від людей. Похилившись до дам, він сказав їм:

— Чого ради вдаватися в розпуку? Бог допомагає й тоді, коли здається, що все загинуло.

Він спокійно дивився на занепад цієї родини, що нею колись керував. Від часу свого перебування в Фондетах він не заваджав зростові хороби, чітко розуміючи своє безсилля. Він терпів усе—шалену пристрасть графа до Нана, присутність Фошері біля графині, навіть шлюб Естели з Дагене. Хіба все це мало якусь вагу? І він тримався ще більш поблажливо й делікатно, плекаючи надію захопити під свій вплив як молоде подружжя, так і зруйноване, добре знаючи, що тяжка розпуста приводить до глибокої побожності. Час провидіння прийде.

— Наш друг—говорив він тихо дамі,—як і завжди має глибоко релігійні почуття... Я маю від нього якнайкращі докази тому.

— Коли так,—озвалася мадам дю-Жонкуа,—то він посамперед повинен замиритися з дружиною.

— Безперечно... І я якраз маю надію, що це замирення не загаїться.

Тут старі дами закидали його питаннями, але він знову став дуже сумирний, кажучи, що на все божа воля. Зближуючи графа з графинею, він мав тільки одне побажання—уникнути публічного скандалу. Релігія дарує людям їхні прогріхи, коли вони додержують пристойности.

— А все ж—сперечалася мадам дю-Жонкуа—ви повинні були б стати на перешкоді цьому шлюбові з проїдисвітом...

Дідок удав глибоке здивовання:

— Ви помиляєтесь, м'сьє Дагене зовсім пристойний юнак... Я знаю його думки. Він хоче забути гріхи своєї молодости. Естела виправить його, будьте певні.

— Ох, Естела,—зневажливо озвалася мадам Шантеро.—Я гадаю, що ця бідолашна дівчина ані трохи не здатна виявити будь-яку волю. Це ж суцзя нікчемність!

Думка мадам Шантеро викликала посмішку у м'сьє Вено. Проте він з приводу молодої не висловився. Закривши повіки, він знову зник у своєму куточкові за сукнями.

Мадам Гюгон, хоч втомлена й неуважна, почула кілька слів з їхньої розмови, втрутилася в неї і завершила поблажливим висновком, звернувшись із ними до маркіза де-Шуар, що якраз вітався з нею:

— Ці дами надто суворі. Життя—така лиха річ для всіх... Чи ж не повинні ми, друже мій, багато вибачити іншими, коли самі хочемо заслужити вибачення?

Маркіз деякий час вагався, побоючись натяку. Але добра стара дама посміхалася так сумно, що він зразу ж заспокоївся і сказав:

— Ні, певних вчинків не можна вибачити... Поблажливість до них якраз і заводить суспільство в безодню.

Баль чим далі жвавішав. Від нової кадрили підлога залі потроху коливалася, немов би вся стара будівля захопилася святковим настроєм. Подеколи, серед невиразного блілого тла облич чітко вимальовувалася якась жіноча голова, линучи в танкові з блиском в очах та з напіврозкритими губами, граючи яскравим світлом люстри на білій шкірі. Мадам дю-Жонкуа вважала це свято за безглуздя. Хіба ж не божевілля напихати п'ятсот чоловіка в помешкання, де ледве могло вміститися двісті? Чому б тоді не підписувати шлюбного контракту просто на майдані Каруселі? Це вплив нових звичаїв, відповідала їм мадам Шантеро. Колись такі врочисті події відбувалися в родинному оточенні; тепер же потрібна юрба, дозволяється вільно заходити з вулиці, бо без такого шарварку свято було б, мовляв, занадто нудне. Вихваляються своєю розкішшю, приймають у себе паризьке шумовиння; хіба ж не природна річ, що родинне огнище згодом від такого панібратства загниває? Дамч в один голос скаржилися, що не можуть впізнати тут і п'ятидесяти осіб. Звідки взявся весь цей народ? Молоді декольтовані дівчата вихвалялися своїми плечима. Одна жінка ходила з золотим кинжалом у шиньйоні, одягнена в бісерне гаптовання, ніби в луску. З посмішками стежила очима й за другою, настільки сміливою була, мовляв

її сукня, що тісно облягала її постать. Тут був увесь шик кінця зимового сезону, гуляще й до всього байдужне товариство, зібране господинею з усіх своїх короткочасних знайомств. Люди зі шляхетними прізвиськами штовхалися тут ліктями з людьми ганебної слави, в спільній гонитві за втіхами життя. Задуха все зростала в переповненій залі, ритмічно чергувалися в ній фігури кадрилі.

— Та й шикарна ж ця графиня!—почав знову лю-Фалюаз, стоячи на дверях у сад.—Вона принаймні на десять років молодша за свою дочку... До речі, Фукармон, скажіть нам, чи справді Вандевр закладався, що у неї нема стегон?

Його удаваний цинізм почав уже набридати його приятелям. Отже, Фукармон тільки коротко відповів:

— Спитайте про це вашого кузена, дорогий мій. Ось якраз і він.

— Справді, це ідея,—вигукнув ля-Фалюаз.—Я ставлю десять люїдорів за те, що у неї є стегна.

Фошері щойно ввійшов. Добре обізнаний з будинком, він пройшов крізь їдальню, обминувши стовпище в дверях. Знову захоплений на початку зими Розою, він ділив себе між співачкою й графинею і був дуже втомлений, не знаючи, як спекатися одної з них. Зв'язок із Сабіною лоскотав йому пиху, Роза, сама ж дуже цікавила його. До того ж остання почувала до нього справжнє кохання і виявляла йому вірну подружню ніжність, що заводила в розпуку Міньйона.

— Слухай, мені потрібна довідка,—сказав ля-Фалюаз, стискаючи свому кузенові руку.—Бачиш он ту даму в білому шовковому вбранні?

Від того часу, як одержана спадщина дала йому нахабний апльомб, він намагався кепкувати з Фошері, задовольняючи старе почуття образи та завжди охочий мститися за кузенове глузування, коли ля-Фалюаз щойно приїхав з провінції.

— Так, он ту даму в мереживі.

Журналіст підвівся навшпиньки, ще не розуміючи, про кого мова.

— Графиню?—спитав він кінець-кінцем.

— Так, любий мій... Я поставив десять люїдорів. Чи є у неї стегна?

І він голосно зареготав, радий тому, що піддурив свого кузена, хто так здивував був його колись своїм запитанням, чи не спить із ким графиня. Але Фошері, ні трохи не здивувавшись, уважно поглянув на нього.

— Ну й ідіот,—вимовив він нарешті, знизавши плечима.

Далі Фошері привітався за руку з сусідами, тим часом як спантеличений ля-Фалюаз міркував собі, чи справді його жарт був такий уже й дотепний. Розмова відновилася. Від часу тих перегонів банкір і Фукармон прилучилися до ватаги гостей будинку на вулиці де-Вільє. Нана хутко видужувала, і граф щодня навідувався до неї. Слухаючи це, Фошері був, однак, заклопотаний. Посварившись із ним цього ранку, Роза зухвало заявила йому, що відіслала листа; так, хай він іде до своєї пані з вищого світу, там його добре зустрінуть! Після довгих вагань він все ж зважився й прийшов. Але безглуздий жарт ля-Фалюаза дуже роздратував його, хоч він залишився цілком спокійний.

— Що з вами?—звернувся до нього Філіпп.—Ви нездужаєте?

— Я? Аж ні трішечки... Я працював, чому й прийшов так пізно.

Далі цілком байдужно, з непомітним героїчним зусиллям, що ліквідує вульгарні сцени, додав:

— Однак, я ще не вітався з господинею... Треба бути ввічливим.

І навіть зважився на жарт, звернувшись до ля-Фалюаза:

— Правда ж, ідіоте?

Після цього він почав проштовхуватися крізь юрбу. Лункий голос льокая більше не вигукував прізвищ нових гостей. Проте, граф і графиня ще затримувалися біля дверей, розмовляючи з дамами, що допіру ввійшли. Кінець-кінцем Фошері дістався до них, тим часом як його співрозмовці, залишившись при дверях до саду, підвелися навшпиньки, щоб побачити майбутню сцену. Адже про це треба було переказати Нана.

— Граф не помітив його,—прошепотів Жорж.—Увага, він повернувся... Ось зараз щось побачимо.

Оркестра знову заграла вальс з Білявої Венері. Фошері привітався спочатку з графинею, що незмінно посміхалася чарівно-ясним сяйвом очей. Далі він нерухомо спинився за спиною графа, вельми спокійно очікуючи. Граф цього вечора тримався з пиховитою поважністю, офіційально, як личить вельможному урядовцеві. Повернувшись, нарешті, до журналіста, він набрав ще більш гордовитого вигляду. Якусь секунду обидва чоловіки пильно розглядали одне одного, після чого Фошері перший простяг руку. Мюффа дав йому свою. Руки їхні стиснулися одна в одній і графиня Сабіна, спустивши повіки, осміхалася перед ними, тим часом як вальс глузливо й жартівливо коливався без упину далі.

— Та у них повна згода!—сказав Стене.

— Чи їм руки злиплися?—вигукнув Фукармон, здивований їхнім довгим ручканням.

Від настирливого спогаду зарожевіли бліді щоки Фошері. Перед його очима повстала бутафорська кімната в тьмяному зеленкуватому світлі дня, повна вкритого порохом хламу. Тоді Мюффа, вертячи в руках яечну чарочку, болізно вагався. Тепер же у нього ніяких вагань не було, але в цю хвилину в ньому гинули останні залишки людської гідності. Фошері з полегшенням відчув, що страх його розвіюється. А коли побачив бадьюру веселість графині, то йому схотілося засміятися. Така комічна була для нього ця сцена.

— Ах, цього разу це справді вона!—вигукнув ля-Фалюаз, що не кидав своїх жартів, коли вважав їх за путні.—Бачите он там, як входить Нана?

—Та мовчи бо, ідіоте,—спробував спинити його Філіпп.

— Кажу ж вам!.. Їй грають її вальса, вона й приходить. А крім того, хіба це замирення не її справа, чорт візьми?.. Невже ви її не бачите? Вона пригортає їх до свого серця всіх трьох—мого кузена, мою кузину і її чоловіка, називаючи їх своїми любимими кошенятками. Мене просто верне од цих родинних сцен.

Підійшли Естела. Фошері звіншував її, а вона ніяково стояла перед ним у своєму рожевому вбранні і зі здивованням мовчазної дитини дивилася на нього, позираючи й на батька та на матір. Дагене й собі тепло стиснув руку журналістові. На обличчях цієї групи грала посмішка, а ззаду до них підкрався м'сьє Вено, поглядаючи на них блаженим оком та ніби сповиваючи ніжною побожністю, радий цим останнім глибинам падіння, що відкривали шлях божому впливові.

Вальс не вгавав зі своїми хвилями пожадливого сміху. Найвищий приступ радості з життя струшував стіни старого будинку ніби ударами морського допливу. Оркестра дзвеніла трелями флейт і стриманим зідханням скрипок; люстри повивали живим теплом соняшного пороку розмальовані з золотом узорі на генуезькій оббивці стін, а юрба запроханих, відсвітлюючись у дзеркала, ніби ширилася разом зі зростом гомону її голосів. Пари линули повз жінок, що сиділи попід стінами залі й осміхалися, і в обіймах танку розмірено розхитували підлогу. В саді венеціанські лихтарики своїм сяйвом ніби від жару з огнища освітлювали далекою загравою пожежі темні постаті гостей, що шукали свіжого повітря в глибокій алеї. І це тремтіння стін та ця червона мла були ніби останнім відлиском пожежі, що з усіх чотирьох кутків охопила старовинну будівлю чести родини. Несміливі поривання, що їхній тільки зародок, ніби дзвін битого кришталю, почув був одного квітневого вечора Фошері, поволі ставали зухваліші, щоб кінець-кінцем вибухнути цим божевільним святом. Тепер розколина поширилася, ящіркою поснувала будівлю, віщуючи незабаром повну руїну. Серед п'ятниць передмістя зіпсуту родину нищать чорні злидні, коли буфети стоять без хліба, а божевілля алькоголю спродує матраси. Тут же, над руїною цих багатств, за довгий час нагромаджених і раптом підпалених, похоронним дзвоном старовинній родині лунав вальс, тим часом як незрима Нана, коливаючись над балем своїм гнучким тілом, розкладала все суспільство, проймаючи його отрутою своїх пахощів у задушливому повітрі та в нахабному ритмі музики.

Вночі того ж дня, як відбувся шлюб у церкві, граф Мюффа вступив у спальню своєї дружини, де він не був уже два роки. Вельми здивована графиня одразу навіть одступила назад, але потім на губах у неї заграла чарівно-принадна посмішка, що за останній час не залишала її. Граф дуже зніяковів і сказав щось плутане. Тоді вона трохи покартала його, при чім, однак, ні одне з них не зважилося на одверту розмову. Їхня віра в бога вимагала від них взаємного пробачення, після чого, за мовчазною згодою, вони умовилися кожне поважати свободу іншого. А що перед тим, як іти до ліжка, графиня ще вагалася, то вони забалакали про грошові справи. Граф перший запропонував продати Борди, і вона одразу ж погодилася. Обом дуже потрібні гроші,—вони поділяться. На цьому завершилося їхнє замирення. Мюффа відчув після цього глибоке полегшення від мук своєї совісти.

І якраз цієї ж ночі, коли Нана дримала біля другої години, Зоя дозволила собі постукати в двері її спальні. Гардини було спущено і тепле повітря виходило через одне вікно в мовчазну свіжість світанку. Молода жінка тепер уже одужала і була тільки ще трохи квола. Вона розкрила очі й запитала:

— Хто там ?

Зоя хотіла відповісти, але тут сам назвав себе Дагене, силою вдершись у спальню. Нана хутко підвелася, сперлася ліктями на подушку і, відіславши покоївку, вигукнула:

— Яким чином ти тут опинився. Та ще в ніч свого шлюбу?.. Що трапилось?

Дагене, захоплений темрявою, стояв посередині спальні. Призвичаївшись, він підійшов до ліжка—в фракці, в білій краватці й рукавичках—і відповів:

— Ну? Хіба ти не пригадуєш?..

Ні, вона не пригадує нічого. І він мусів з посмішкою й не зволікаючи запропонувати їй свої послуги:

— Забула свій куртаж?.. Я ж приніс тобі почин своєї невинности.

Тоді вона посадила його на край ліжка і обійняла його голими руками, трясучись од сміху та ледве не

плачучи, безмірно зворушена цією шляхетністю з його боку.

— Ах, Мімі, та й чудний же ти!.. І пригадав же! А я й забула! Отже ти втік з церкви? Правда, від тебе ще й ладаном дхне... Але цілуй же мене, о! Дужче цілуй, любий мій! Може це востаннє.

Їхній ніжний сміх завмер у темній спальні, де ще плавало невиразне пахно етеру. Задуха напинала гардини, чути було голос дитини на вулиці. Далі вони почали жартувати, збагнувши незвичність години свого побачення. Дагене з дружиною від'їздив зразу ж після сніданку.

XIII

Одного вечора при кінці вересня, коли граф Мюффа мусів обідати у Нана, він приїхав до неї смерком попередити, що його несподівано викликали в Тюільрі. В будинкові ще не світилося, а слуги голосно реготали в кухні. Граф тихо перейшов крізь теплу темряву сходів, де тільки мляво світилися вікна. Нагорі двері в залю розкрилися без жадного згуку. Рожева заграва вечора завмирала на стелі, червона оббивка, ляковані меблі, безладне накопичення вишиваних матерій, бронз і фаянси, все це засипало під напливом темряви, що заливала кутки, не даючи ні одлиску на слоновій кістці, ні мигтіння на золоті. І тут у цій темряві на єдино чіткому білому тлі широкої спідниці граф побачив перекинуту Нана в обіймах Жоржа. Ніяке заперечення не було б можливе. Граф глухо скрикнув і остовпів.

Нана підскочила й притьмом штовхнула його в спальню, щоб дати час малому втекти.

— Іди сюди,—сказала вона потім цілком приголомшена,—я зараз поясню тобі...

Вона була в розпуці від цієї несподіванки. Вона ніколи не віддавалася у себе вдома в цій залі, не замкнувшись. Для цього треба було трапитися цілій історії,—сварці з Жоржем, розпаленим ревностями до Філіппа. Юнак так ридав у неї на шиї, що вона, вглибині дуже співчуваючи його лихові, дозволила йому робити, що він хоче, знаючи, як заспокоїти його. І саме цього разу,

коли вона так по-дурному забула свою обережність, та ще й з хлопчиком, що не міг принести їй навіть букета з фіялок, до тої міри взяла його в лещата його мати,— саме цього разу приїздить граф і з'являється перед ними. От, справді, нема щастя! От тобі й зиск бути добросердою дівчиною!

Тим часом темрява в спальні, куди вона вштовхнула Мюффа, була найповніша. Тоді вона навпомацки почала несамовито дзвонити, щоб слуги подали лампу. Винний усьому Жюльєн. Коли б у залі була лампа, нічого цього не трапилося б. А то чортова темрява запаморочила їй голову.

— Прошу тебе, котику, будь розважний,—сказала вона графові, коли Зоя принесла світло.

Граф сидів, поклавши руки на коліна та дивлячись на підлогу, цілковито отетерівши від щойно побаченої сцени. Він не знаходив у себе гнівного крику і тільки тремтів, ніби захоплений льодовим жахом. Ця німа мука зворушила молоду жінку, і вона спробувала розрадити його.

— Ну так, я винна...—говорила вона.—Це огидний вчинок з мого боку... Але ти бачиш, що я каюся і дуже шкодую, що вчинила тобі прикрість... Отже, будь і ти добренький, пробач мене.

Вона присіла до його ніг, з ніжною покірністю шукаючи його очей, щоб побачити, чи дуже він сердиться. Далі ж, коли він трохи опритомнів і глибоко зідхнув, вона стала ще більш улесливою і поважно подала йому останній мотив:

— Бачиш, дорогий мій, треба ж зрозуміти... Я не можу одмовити в цьому моїм убогим друзям.

Граф побачив її і тільки зажадав, щоб вона прогнала Жоржа. Але всі ілюзії в ньому вмерли, він уже не вірив у її присяги на вірність. Завтра Нана зрадить його знову. І він терпів муку зв'язку з нею тільки зі злиденної потреби, тільки з жаху перед однією думкою, що залишиться без посідання нею.

Це була доба в існуванні Нана, коли вона сліпила увесь Париж безмірним блиском своїх розкошів. Вона зійшла ще вище над обрієм розпусти і панувала над

містом нарочитою зухвалістю своїх розкошів, своєю погордою до грошей, коли цілі маєтки танули у неї в руках, на людських очах. В її будинкові ніби палало горно. Найменша усмішка її неситих губ перетворювала золото на попіл, щохвилини розвіюваний вітром. Люди ще ніколи не бачили такого марнотратського шалу. Її будинок ніби поставлено було над безоднею, де чоловіки зникали з багатством, з тілом і навіть з прізвищем, не залишивши й порошинки сліду. Ця повія зі смаком дрібної папуги, що харчувалася редискою й конфітурами і лишень колупалася в м'ясі, витрачала на їжу п'ять тисяч франків щомісяця. На кухні панувала божевільна грабіжка, коли у барил з вином випадали денця, а рахунки з третіх чи четвертих рук досягали неймовірних розмірів. Вікторіна й Франсуа по-хазяйському вітали у себе на кухні гостей, не згадуючи вже про ватагу родичів, підготовуваних холодним м'ясом і густим бульйоном. Жюльєн вимагав собі проценти з постачальників і склярі не могли вставити шибки за тридцять су, щоб він не додав собі двадцяти. Шарль жер овес своїх коней, купуючи в два рази більше, ніж було треба, та спродуючи через задні двері привезене через передні. І серед цієї загальної крадіжки, що нагадувала грабування завойованого міста, Зоя спритно дбала про зовнішню пристойність, покриваючи крадіжі всіх інших, щоб легше було приховувати за ними свої власні. Але ще більше грошей просто витрачалось по-дурному: вчорашні страви викидують в помийницю, харчу накуповувано стільки, що самим слугам гидко було дивитися на нього, цукор налипав на шклянки, газу палено стільки, що могли тріснути стіни. Скрізь панували неохайність і недбальство, раз-у-раз траплялися різні прикрі випадки, що могли тільки прискорювати руїну цього господарства з такою безліччю ненажерливих ротів. А нагорі у мадам розвал лютував іще дужче: Зоя продавала вбрання, що коштували десять тисяч франків і що їх Нана надягала якихсь лишень два рази; діаманти зникали, ніби стершись на порох у глибинах шухлядок; куплені без потреби модні речі Нана другого дня викидала на підлогу і їх вимітали як сміття. Вона не могла поглянути на

якусь дорогу річ, щоб не запалитися бажанням придбати її, і так навколо неї безперервно гинули квітки та дорогоцінні оздоби, а вона була тим більше щасливою, коли її хвилинна примха коштувала дорожче. Все гинуло в її руках; все ламалося, в'яло й бруднилося в її білих пучках; черепки, подерте шмаття й брудне лахміття завжди залишалися за нею, як слід після її проходу. А посеред цього безладного марнотратства кишенькових грошей від часу до часу з'являлися й великі рахунки, от як десять тисяч франків модистці, тридцять тисяч швачці, дванадцять тисяч шевцеві; стайня коштувала їй п'ятдесят тисяч, а кравцеві вона за півроку завинила сто двадцять тисяч франків. Не змінюючи порядку свого життя, що на нього, за підрахунком Лябордета, середнім числом витрачалося чотириста тисяч франків, вона витратила цього року мільйон, сама здивувавшись цій цифрі та не можучи сказати, куди ділася така безліч грошей. Юрба чоловіків, що густо комашилася над нею, сиплючи їй золото цілими тачками, не спроможні були заповнити прірву під її будинком, підточеним її божевільним розкошуванням.

Тим часом Нана плекала ще одну примху. Захоплена думкою ще раз поновити свою спальню, вона кінець-кінцем надумала оббити її оксамитом кольору чайної троянди зі срібними китицями. Ця оббивка мусіла підноситись ніби шатром до стелі, оздоблена золотими шворками та мереживом. Така оббивка виглядала б багатую й елегантною, була б розкішним тлом для її ніжно-рожевої шкіри білявої жінки. Проте, сама така спальня мала бути тільки рямкою для ліжка, що його треба було зробити чимсь дивовижним, чимсь сліпуче розкішним. Нана мріяла про таке ліжко, що його ще й не існувало на світі. Це мусів бути якийсь трон, вівтар, що до нього збігався б увесь Париж вклонятися її богостотній голизні. Воно все мало бути з карбованого золота й срібла; по срібній сітці треба було розкидати золоті троянди, а в головах, з-поза квітів на палкі обійми в сутінках од завіс мали визирати, лукаво по-сміхаючись, Амури. Нана звернулася до Лябордета, що привів їй двох ювелірів, і вони вже почали складати

рисунки. Ліжко мало коштувати п'ятдесят тисяч франків і Мюффа мусів подарувати його Нана на новий рік.

Але молоду жінку особливо дивувало те, як це серед тої зливи золота, що пливло через її руки, у неї ніколи не було грошей. Бували дні, коли їй просто до зарізу потрібні були просто до сміху дрібні суми, якихось кілька люїдорів. І вона мусіла позичати їх у Зої, чи сама добувати гроші, як тільки могла. Але перше, ніж удаватися до останніх заходів, вона зверталася до своїх приятелів, жартома стягаючи з них усе, що вони мали при собі, аж до останніх су. Ось уже три місяці вона вичищала таким чином зокрема кишеню Філіппа. Приходячи в такі скрутні хвилини, він завжди мусів залишати їй свого гаманця. Незабаром вона стала сміливіша і почала позичати у нього по двіста й по триста франків, поки що не більше, чи то на векселі, чи то на інші найпекучіші виплати. Філіпп, призначений у липні на посаду капітана-скарбника, приносив їй гроші на другий день, прохаючи вибачити його бідність, бо старенька Гюгон ставилася нині до своїх синів з особливою суворістю. При кінці трьох місяців ці невеличкі позики, часто відновлювані, разом досягли суми десятка тисяч франків. Капітан, як і завжди дзвінко й гарно сміявся, але почав худнути і часто був неуважний, при чому на його обличчя лягала тінь страждання. Але досить було Нана поглянути на нього, як він ввесь перетворювався, опанований екстазом пожадливорости. Вона ластилася до нього як кішечка, п'янила поцілунками десь по закутках, раптово віддавалася йому, що й тримало його завжди при її спідниці, ледве він звільнювався від служби.

Одного вечора, коли Нана заявила, що її звать також Терезою і що її іменини припадають на 15 жовтня, всі її приклонники прислали їй подарунки. Капітан Філіпп приніс і свій, скриньку зі старої саксонської порцеляни, вправленої в золото. Він знайшов Нана одну в туалетній кімнаті, коли вона щойно вийшла з ванни. На ній був тільки широкий пенюар з білої й червоної флянелі і вона з цікавістю розглядала розкладені на стіл подарунки. Вона вже розбила якогось флякона з гірського кришталю, силкуючись одіткнути його.

— О, який же ти добренький!—вигукнула вона.— А покажи, що це ти приніс?.. Чи ти дитина, що викидаєш свої останні гроші на такі дурнички?

Вона лаяла його, бо він був небажаний, хоч у глибині була дуже рада бачити, що він витрачається на неї, рада була цьому незбитому доказові його кохання. І тим часом крутила в руках скриньку, додивляючись, як її зроблено, відкриваючи та закриваючи її.

— Обережно,—застеріг її він,—це річ крихка.

Вона знизала плечима. Невже він гадає, що у неї руки як у вантажника? Але враз шарнір залишився у неї в руках, а покришка впала й розбилася. Нана ж здивовано дивилася на черепки, відгукнувшись:

— Чи бач? Розбилася!

Далі вона засміялася. Її смішили черепки на підлозі. Це був нервовий сміх дурної й злої дитини, що почувала радість од руйнування. Філіпп на хвилину обурився,—нещасна жінка не знала, якої муки йому коштувала ця іграшка. Побачивши його смуток, вона спробувала трохи стриматись:

— Слухай, це не моя провина... Там напевне була розколінка. Цей старий хлам взагалі сам розсипається... Так і з цією покришкою! Бач, як вона підскочила?

І Нана знову божевільно зареготала. Але як на очі юнака мимо його волі навернулися сльози, то вона з ніжністю кинулася йому на шию.

— Дурню, я ж люблю тебе! Коли б ніщо не билосся, то й крамарів би не було. Все це робиться на те, щоб його били... Поглянь хоч на це віяльце, як кепсько його склеєно!

Вона схопила віяльце і, потягши за кінці, роздерла шовк. Це ніби підколело її. Щоб показати, що вона глузує з інших подарунків, після того як розбила скриньку Філіппа, Нана дозволила собі радість справжнього погрому і перебила всі речі, довівши, що всі вони крихкі. В її холодних очах запалав вогник, а з-за розкритих губ визирнули білі зуби. Далі, пошматувавши всі подарунки, Нана, рожева від захоплення, стукнула кулаком по столі, пробелькотівши хлопчачим голосом:

— Капут! Нема більше! Нема більше!

Тоді Філіпп, опанований її захопленням, теж засміявся і, закинувши їй голову назад, став цілувати її груди. Вона не боронилася і висла у нього на руках така щаслива, як уже давно не пам'ятала нічого подібного. І не вириваючись, вона сказала йому улесливо:

— Любий, чи не міг би ти принести мені завтра десять люїдорів?.. Мені так набрид булочник із своїм рахунком.

Він зблід і, поцілувавши її востаннє в лоба, сказав просто:

— Я спробую.

Розмова урвалася.

Нана почала одягатися, а Філіпп стояв біля вікна, впершись лобом у шибку. Через хвилину він повернувся і повільно вимовив:

— Нана, тобі б треба було вийти за мене заміж.

Ця вигадка так одразу насмішила молоду жінку, що вона аж покинула зав'язувати свої спідниці.

— Чи ти не занедужав, часом, любий песику?... І чи не тому, що я попрохала тебе позичити мені десять люїдорів, ти пропонуєш мені руку?.. Ніколи! Я надто люблю тебе, щоб пристати на це. От іще дурниця, господи помилуй!

Тут ввійшла Зоя обувати Нана, і вони припинили розмову.

Покоївка одразу ж ласо позирнула на пошматовані подарунки на столі, запитавши, чи не слід прибрати ці речі, і як мадам наказала викинути їх, то вона й винесла всі черепки в подолі своєї спідниці. На кухні все це шмаття розібрали й розділили.

В цей день Жорж, не зважаючи на заборону Нана, прохопився в будинок. Франсуа, звичайно, бачив, як він проходив, але не став йому перешкоджати, бо слугам смішно було з замороки, що в неї потрапляла їхня господиня. Жорж уже дістався до малої залі, коли голос його брата враз зупинив його. Ніби прикутий до дверей, він почув усю сцену,—поцілунки, пропозицію шлюбу. Його охопив льодовий жах і він пішов геть як дурний, почувуючи прикру порожнечу під черепом. І тільки на вулиці Рішельє, в своїй спальні над кімнатами матері, він

дав своєму серцю волю розриватися в шалених риданнях. Цього разу ніяких сумнівів не могло бути. Огидна картина—Нана в обіймах Філіппа—ввесь час стояла перед його очима і він сприймав це як кровозмішення. Коли він починав заспокоюватись, спогад вертався, новий приступ шалу кидав його на ліжко, і він гриз зубами ковдру, вигукуючи прокльони та божеволіючи з них іще більше. Так минув цілий день. Жорж посилався на міґрену, щоб не виходити з кімнати. А ніч була йому ще жахливіша; серед безперервних кошмарів його трясла лихоманка вбивці, і він напевне зарізав би свого брата, коли б той жив з ним під одним дахом. На світанку він спробував розміркуватися: це йому треба вмерти, він вискочить у вікно, ледве пройде перший омнібус. Проте, він вийшов з хати лишень о десятій годині. Поблукавши по цілому Парижі та постоявши на всіх мостах, він в останню хвилину відчув непереможне бажання ще раз побачити Нана. Може ж вона одним словом урятує його. І о третій годині він увійшов у будинок на вулиці де-Вільє.

Біля півдня жахлива звістка вразила мадам Гюгон. Філіппа з учорашнього вечора посаджено до в'язниці, обвинувативши його за крадіж дванадцяти тисяч франків з каси свого полку. Протягом трьох місяців він брав невеличкі суми, сподіваючись повернути їх та покриваючи дефіцит фалшивими рахунками, і завдяки недбальству господарської ради полку йому з цим шахрайством завжди щастило. Приголомшена цим злочином свого сина, старенька дама в першу хвилину запалилася гнівом проти Нана; вона знала про цей зв'язок Філіппа і з сумом залишалася через цю біду в Парижі, очікуючи на катастрофу. Але вона ніколи не сподівалася дожити до такої ганьби і тепер, закидаючи собі те, що не дала синові грошей, таврувала себе як співучасницю. Упавши в крісло з паралізованими ногами, вона почувала себе безсилою, нездатною будь-що зробити, ніби прикутою до нього вже на смерть. Та тут її розрадив спогад про Жоржа: їй ще залишався другий син, він може щось вчинити, ще—бува—ї урятує їх. Отже, бажаючи не розкривати своєї муки перед чужими і тому не звер-

таючись по допомозі до слуг, вона підвелась і зійшла на другий поверх, підтримувана думкою, що при ній є ще близька, дорога істота. Але нагорі вона знайшла кімнату порожньою. Консьєржка сказала їй, що Жорж вийшов сьогодні зранку. Подих другого нещастя сповнював Жоржеву спальню: ліжко з пожованою ковдрою розповідало про цілу трагедію, повалений на підлогу серед різного вбрання стіл був ніби мертвий. Жорж, очевидно, був у тієї жінки. І мадам Гюгон уже з висхлими очима твердим кроком спустилася вниз. Їй потрібні її сини, вона піде вимагати повороту їх собі.

У Нана зранку почалися різні прикрощі. Посамперед о дев'ятій годині з'явився булочник зі своїм рахунком, з сушою дрібницею на сто тридцять три франки, що Нана ніяк не спромоглася заплатити, хоч і з якою розкішшю жила в своєму ледве не королівському будинкові. Булочник приходив уже двадцятий раз, роздратований тим, що його замінили на іншого від того дня, як він зрікся давати хліб набір. Слуги співчували йому; Франсуа казав, що мадам ніколи не заплатить йому, якщо він не вчинить їй голосної сцени; Шарль намірявся також піти нагору, щоб полагодити якийсь старий рахунок за соломі, тим часом як Вікторіна радила дочекатися приходу якогось гостя, щоб гуртом насісти на мадам, коли вона якраз розпочне з ним розмову. Кухня хвилювалася, збіглися всі постачальники і протягом трьох чи чотирьох годин усі гуртом спліткували про господиню, роздягали її скубли її з тим осатанінням, що на нього тільки й здатні ледачі, відгодовані по саме нікуди слуги. Один лишень метр-д'отель Жюльєн удавав, що обороняє мадам: що там не кажіть, а вона таки шикарна жінка. А коли інші закидали йому, що він спить із нею, то він хвалькувато усміхався. Це особливо обурило куховарку і вона заявила, що хотіла б бути чоловіком та добре одлупити всіх таких жінок по заду, до тої міри вона гидувала з них. Франсуа на зло мадам впустив булочника до вестибюлю, не попередивши її. І мадам, сходячи на сніданок, мусіла зустрінутися з ним віч-на-віч. Вона взяла рахунок і сказала йому прийти о третій годині. Тоді булочник, вилаявши її найбруднішими словами, пішов геть,

пообіцявши не спізнитися і змусити заплатити собі чи так, чи інакше.

Пригнічена цією сценою, Нана снідала дуже кепсько. Цього разу вже треба було спекатися цієї людини. Вже десять раз вона відкладала набік призначені для нього гроші, але вони щоразу танули, чи то на квіти чи на підписку в допомогу якомусь старому жандареві. Проте, вона розраховувала на Філіппа і навіть дивувалася, чому це його й досі нема з його двома сотнями франків. От же досада! Ще позавчора вона причепурила Сатен, купивши їй цілий посаг суконь і білизни, мало не на тисячу двісті франків,—а тепер сама залишилася без єдиного люїдора в господі.

Близько другої години, коли Нана вже починала турбуватися, прийшов Лябордет. Він приніс рисунки ліжка. Це була розвага, радісна подія, що змусила молоду жінку забути всі прикромці. Вона заплескала в долоні, танцюючи по кімнаті. Далі, палаючи від цікавості, вона нахилилася над розікладеними на однім зі столів залі рисунками, уважно розглядаючи їх під пояснення Лябордета.

— Тут, бачиш, корпус ліжка на зразок човна; посередині оберемок розквітлих троянд, далі гірлянда з квітів і бутонів; листя буде з зеленого золота, а троянди з червоного... А оце картина в головах—група Амурів на сітці зі срібла.

Нана перебила його, захлинаючись од захоплення:

— О, який же смішний оцей маленький, як він задрів свій зад у повітря!.. Диви, як лукаво сміється! Та у них усіх шельміні оченята!.. Знаєш, голубчику, я ніколи не зважуся чинити свинство перед ними!

Її пиху було задоволено понад усяку міру. Ювілери казали, що ні одна королева не спала в подібному ліжкові. Однак, тут трапилось невеличке ускладнення. Лябордет показав їй два рисунки на другу спинку ліжка, біля ніг: один з них повторював мотив з корпусу ліжка, другий же являв собою цілу картину: Ніч у свому серпанкові, що його здирав Фавн, розкриваючи її сліпучу голизну. І Лябордет додав, що коли Нана вибере цю картину, то ювілери мають охоту надати Ночі подібно-

сти до неї. Від цієї ризиковитого смаку вигадки Нана аж зблідла, так вона їй подобалася. Нана вже бачила себе в образі срібної статуетки, як у символі втіх кохання в теплій темряві.

— Само собою розуміється, що тобі доведеться позувати для голови й плечей,—сказав Лябордет.

Вона спокійно позирнула на нього.

— Чому ж це так?.. Раз тут твориться художня річ, то чхати мені на скульптора, що різьбитиме з мене!

Зрозуміло, вона вибирає цю картину. Але він спинив її:

— Почекай, це коштуватиме на шість тисяч франків дорожче.

— Дурниці, мені однаково,—вигукнула вона зі сміхом.—Хіба ж мій Мюфчик без гаманця?

Тепер вона між своїх приятелів називала так графа Мюффа, і вони не запитували у неї про нього інакше, як: «Ти бачила вчора ввечорі свого Мюфчика?.. Бач, а я гадав, що знайду тут Мюфчика!». Це була просто фамільярність, але Нана ще не дозволяла собі її в його присутності.

Лябордет згортав рисунки, подаючи останні пояснення: ювілери брали на себе обов'язок виготовити ліжко за два місяці, на 25 грудня, а на наступному тижні приїде скульптор ліпити макета Ночі. Проводячи його, Нана згадала за булочника і раптово запитала:

— До речі, чи нема у тебе зараз десяти люїдорів?

Одним з принципів Лябордета, що завжди ставав йому в пригоді, було ніколи не позичати грошей жінкам. І на такі питання він завжди мав відповідь:

— Ні, дівчино, у мене в кишені порожньо... Та коли хочеш, то я піду до твого Мюфчика.

Вона зреклася, бо це ні до чого б не довело. Два дні тому вона потягла з графа п'ять тисяч франків. Проте, вона мусіла пошкодувати за своїм зреченням, бо зразу ж після Лябордета, хоч було ще тільки пів на третю, знову з'явився булочник, нахабно розсівся на ослінчику в вестибюлі і почав голосно лаятись. Вона зблідла, а особливо ж прикро їй було слухати приглушену радість слуг, що повільно жвавішала, сягаючи аж

на другий поверх. В кухні просто лускалися зі сміху, кучер повсякчас прибігав з глибини двору, Франсуа без потреби зазиравав до вестибюлю і, глузливо переморгнувшись із булочником, квапився знову на балачку до кухні.

На господиню ніхто не зважав, стіни трусилися від сміху і вона почувала себе цілком самотньою й зневаженою населенням кухні, що стежило за нею і закидало її брудом огидного глуму. Мавши попереду думку позичити сто тридцять три франки у Зої, Нана тепер зреклася цього; вона вже була винна Зої гроші і з пихи не хотіла ризикувати, що та їй одмовить. Раптом стривожившись, вона повернулася до спальні, голосно балакаючи сама до себе:

— Що ж, голубко, покладайся тепер сама на себе.. Твоє тіло належить тобі, і краще з нього скористатися, ніж зазнавати образи.

Навіть не покликавши Зою, вона гарячково почала одягатися, щоб іти до Трікон. Трікон була її порятунком у хвилини тяжкої скрути. Стара зводня завжди кликала й умовляла її приходити, і Нана чи приставала на її запитання, чи зрікалася їх, як коли було треба. І в ті дні, коли серед королівських розкошів у її хатньому господарстві виявлялися дірки,—а такі дні траплялися щораз частіше,—вона була певна, що одержить у Трікон якихось двадцять п'ять люїдорів. Вона йшла до Трікон з легкою душею, за звичкою, як незаможні люди ходять до льомбарду.

Але виходячи зі спальні, вона знайшла посеред залі Жоржа. Вона не зауважила ні його воскової блідости, ні похмурого блиску в його запалих очах, і з полегшенням зідхнула.

— А, це ти прийшов мабуть од брата?

— Ні,—відповів юнак, ще дужче бліднучи.

Тоді вона розпачливо махнула рукою. Чого ж йому треба? Чого він загороджує їй шлях? Адже їй ніколи! Проте, спинившись, вона запитала:

— Чи нема у тебе грошей?

— Ні, нема.

— Справді, я таки дурна! У нього ж ніколи нема й на

редиску, навіть шости су на омнібус... Мамуня не дає... От іще парубок!

І вона хотіла вже йти, але він затримав її, хотів балакати з нею. Нана виривалася, кажучи, що їй ніколи, але тут її спинили його слова:

— Слухай, я знаю, що ти лагодишся вийти заміж за мого брата.

— Що за чудасія!—І вона впала в крісло, щоб весело зареготати.

— Так,—говорив далі юнак.—А я не хочу цього... Ти повинна вийти заміж за мене... Для цього я й прийшов.

— Що? Як? І ти так само? Що ж це, родинна хороба?.. Та ніколи! От йолопи! Не треба мені ваших брудних вигадок!.. Ні за тебе, ні за нього! Ніколи! От що!

Обличчя у Жоржа проясніло. Може він помилився? І він почав далі:

— Тоді присягни мені, що ти не спиш із моїм братом.

— Ах, та й набрид же ти мені!—сказала Нана, встаючи та знову дратуючись.—Це, звичайно, весела розмова, але ж я кажу тобі, що мені ніколи!.. Так, я сплю з твоїм братом, коли це мені до вподоби. Чи ти мене утримуєш, чи ти платиш отут, що вимагаєш од мене звіту?.. Так, я сплю тут із твоїм братом...

Він схопив її за руку і, ламаючи її, белькотів:

— Не кажи цього... Не кажи цього...

Ляснувши його, Нана визволила свою руку.

— А тепер він іще хоче мене бити! Чи бач, який паршивий хлопчисько!.. Тікай звідси зразу ж... Я ж терпіла тебе тільки з доброго серця. Звичайно! Чого вирячив очі? Невже ти гадав, що я до смерти буду тобі за мамку? Що мені за інтерес виховувати немовлят!

Він слухав її з розпукою і просто холонув, нездатний навіть обурюватись. Кожне її слово було ударом у його серце, тяжким ударом, що штовхав його в обійми смерті. Вона ж, не постерігаючи його муки, галасувала далі, рада випадкові зірвати на ньому зло за всі прикраси цього ранку.

— Та й твій брат теж цяця, що й казати!.. Обіцяв мені двісті франків, а тепер і чекай на нього... Я не

вимагаю у нього грошей, не в тім справа! На них я не купила б і своєї помади... Але ж він покинув мене в скруті... І коли хочеш, то знай: через твого брата я йду зараз добувати тих двадцять п'ять люїдорів у якогось стороннього чоловіка.

Тоді, вже зовсім божеволіючи, він загородив їй двері, благаючи, ловлячи їй руки та белькочучи:

— О, ні! О, ні!

— Я б з дорогою душею,—сказала вона.—Але ж у тебе нема грошей.

Так, грошей у нього не було. Він би охоче віддав життя за те, щоб мати ці гроші. Ще ніколи не почував він себе таким нещасним, таким безсилим, таким малим хлопчиком. Вся його бідолашна істота, сіпаючись од ридань, виявляла таку тяжку муку, що Нана кінець-кінцем побачила це і зглянулася на нього. М'яко відсо-вуючи його, вона сказала:

— Пустити, хлопчику, так треба... Будь розважний. Ти дитина, якийсь тиждень з тобою побавитись можна, але сьогодні я повинна думати про власні справи. Поміркуй сам... Твій брат теж такий самий, я з ним і балакати не хочу... А між іншим, не кажи йому про все це. Йому нема чого знати, куди я оце йду. Коли я сердита, то завжди набалакаю чогось зайвого.

Після цього вона засміялася, обійняла його, поцілувала в лоба і сказала:

— А тепер прощай, дитинко, і затям, що між нами всьому кінець... Я мушу йти.

Нана пішла. Жорж залишився посеред залі. Останні слова похоронним дзвоном гули йому в ухах—кінець, кінець. І йому наче земля розкривалася під ногами. З його спорожнілого мозку зникла згадка про чоловіка, що очікував на Нана; натомість міцно тримався образ Філіппа в обіймах голих рук молодої жінки. Вона не заперечувала, вона Філіппа любить, бо не дурно ж вона не хоче, щоб він почув про її зрадливість. Кінець, кінець. Він важко дихав, озираючись по кімнаті, безсилий витримати тягар, що нещадно душив його. Перед ним один по одному повставали спогади—про повні сміху ночі в Мін'їоті, про ті години, коли він уважав себе

ніби за її дитину, про крадені втіхи кохання у цій самій кімнаті. І цього вже більше не буде, не буде ніколи! Він надто молодий, він не міг скоро вирости, і Філіпп заступив його, бо у нього вже є борода. Отже, раз усьому кінець, то йому нічого більше й жити. Його розпутство спліталось з безмежною ніжністю, з чуттєвим обожненням, що йому віддавалася вся його істота. І далі, як же все це забути, коли його брат залишиться тут?— Його брат, частина його власної крові, друге його я, чие щастя мучило його божевільними ревнощами! Кінець, він прагне смерті.

Всі двері були розчинені, ватага слуг вчинила суцільний гармидер, побачивши, що мадам пішла з дому пішки. Внизу, на ослінчикові в вестибюлі, булочник голосно реготався в товаристві Шарля й Франсуа. Перебігаючи через залю, Зоя дуже здивувалася від присутності Жоржа і запитала його, чи не чекає він на мадам. Так, він чекає на неї, він забув переказати їй відповідь на її доручення. І коли залишився сам, то почав чогось шукати. Та не знайшовши нічого іншого, він узяв у туалетній кімнаті дуже гострі ножиці, що ними Нана мала пристрасну звичку скубти свою персону, підчищаючи шкіру, обтинаючи волоски тощо. І далі залишився терпляче протягом цілої години чекати, нервово стискаючи сховані в кишені ножиці.

— Мадам, вернулася,—сказала йому Зоя, що мабуть підстерігала її поворот при вікні своєї кімнати.

В будинкові хутко затупали ногами, затих сміх, позачинялися двері. Жорж почув, як Нана коротко розраховувалася з булочником. Далі вона зійшла на другий поверх.

— Як це, ти ще тут?—вигукнула вона, побачивши Жоржа.—Ну, голубчику, доведеться ж нам посердитися!

Він пішов слідом за нею до спальні.

— Нана, вийдеш ти за мене заміж?

Вона знизала плечима. На це безмірне ідіотство вона й відповідати не хоче. У неї майнула думка гуркнути перед його носом дверима.

— Нана, вийдеш ти за мене заміж?

Вона гуркнула дверима. Жорж однією рукою знову

відчинив їх, а другу витяг з кишені, тримаючи в ній ножиці. І зовсім просто, одним махом встромив їх собі в груди.

Тим часом Нана, відчувши нещастя, повернулася. Побачивши ж його удар, вона вибухла обуренням:

— Ну й йолоп! От йолоп! Та ще й моїми ножицями!.. Та перестань же, паршиве хлоп'я! Ах, боже ж мій, боже ж мій!

Вона не на жарт схвилювалася. Юнак, упавши на коліна завдав собі другого удара, що повалив його на килим на порозі спальні. Тоді вона з усіх сил закричала, не зважаючи переступити це тіло, що загородило вихід і не давало їй побігти по допомогу.

— Зоя! Зоя! Сюди!.. Накажи йому перестати!.. Це ж ідіотство! Така дитина... Кінчати самогубством та ще в моїй спальні! Чи хто бачив отаку дурість!

Білий як крейда, з закритими очима, він налякав її. Вона вже зважилася була переступити тіло, коли нове явище відкинуло її назад. На неї з широко розчинених дверей залі йшла стара дама. Нана з жахом впізнала мадам Гюгон, не знаючи, чим пояснити її прихід. І вона все відступала назад, як була, в рукавичках і капелюсі. Жах охопив її такий, що вона почала переривчастим голосом оборонятися.

— Мадам, це не я, присягаюся вам... Він хотів, щоб я вийшла за нього, я сказала «ні», а він і вбився.

Мадам Гюгон ішла повільно, одягнена в чорне вбрання, з блідим обличчям і сивим волоссям. Під час переїзду в кареті вона якось забула про Жоржа, всю її знову опанували думки про злочин Філіппа. А може ж ця жінка зуміє зворушити суддів своїми поясненнями! І старій спало в голову благати Нана посвідчити на користь її синові. Двері будинка внизу були розчинені, і вона спинилася зі своїми слабосилими ногами перед сходами, коли враз розпачливі крики потягли її нагору. І тут вона побачила на підлозі юнака з червоною плямою на сорочці. Це був Жорж, її друга дитина.

Нана, як непритомна, повторювала:

— Він хотів, щоб я вийшла за нього, я сказала «ні», а він і вбився.

Без крику мадам Гюгон похилилася над тілом. Так, це її другий син, Жорж. Одного знеславлено, другого вбито. В цій катастрофі всього її життя це не здивувало її. Стоячи навколішках на килимі, забувши, де вона, і нікого не бачачи, вона пильно вдивлялася в Жоржеве обличчя і, поклавши йому руку на серце, прислухалася. Далі слабо зідхнула: серце ще билосся. Тоді вона підвела голову, оглянула кімнату, подивилася на молоду жінку і ніби опритомніла. Її порожні очі сповнилися огню і вона стала така величня в своїй грізній мовчанці, що Нана знову дрібно затремтіла, все обороняючись над тим тілом, що розділяло їх.

— Присягаюся вам, мадам... Коли б тут був його брат, він міг би пояснити вам...

— Його брат злодій, сидить у в'язниці,—суворо відповіла їй мати.

Нана стиснулося горло. Та чого ради все це коїться? Філіпп злодій, от тобі! Це якась божевільна родина! Вона більше не боронилася і була ніби не в себе вдома, поки мадам Гюгон віддавала накази слугам, що нарешті прибігли таки. Стара дама твердо зажадала, щоб непри- томного Жоржа знесли в її карету. Краще хоч мертвого, а винести його з цього будинку. Нана безтямними очима стежила за слугами, що несли бідолашного Зізі за плечі та ноги. Стара мати йшла ззаду вже зовсім знесилена та спираючись на меблі, ніби скинута в безодню небуття втратою всього, що вона любила. Перед сходами ридання стиснуло їй груди, вона повернулася і двічі вимовила:

— Ах, ви наробили нам багато зла!.. Ви наробили нам багато зла!..

І більше нічого. Нана в своїй нестямі сіла на найближче крісло, все в рукавичках і з капелюхом на голові. Карета від'їхала і в будинкові запанувала важка тиша, а Нана сиділа нерухомо, без жодної думки, тільки з гудінням у голові од цієї історії. Через чверть години граф Мюффа знайшов її на тім же місці. І тоді вона полегшила собі серце, розповівши йому про нещастя, по двадцять раз вертаючись до подробиць, хапаючи запламлені кров'ю ножиці, щоб повторити жеста Зізі,

коли він завдавав собі удара. А найбільше ж вона дбала про те, щоб довести свою неповинність.

— Ну, хіба ж я тут винна, дорогий? Коли б ти був суддею, невже б ти мене засудив? Я не казала Філіппові красти гроші, і так само не казала цьому нещасному різатися... В усій цій історії я найбільше нещасна. Приходять до мене чинити дурниці, скидають на мене провину, поводяться зі мною, як з розпутницею...

І вона почала плакати. Нервові напруження розслабило й засмутило її, зворушивши в ній чуття безмежного горя.

— Ти теж ніби невдоволений... То розпитай Зою, чи я хоч чим тут винна... Зоя, говоріть же, поясніть панові...

Покоївка, що за хвилину перед тим принесла з туалетної миску з водою та серветку, терла килим, щоб змити пляму крові, поки вона була свіжа.

— О, м'сьє,—заявила вона,—мадам у такій розпуці.

Мюффа безмірно вразила ця драма, і він холонув од думки про стару матір, що втратила своїх синів. Він знав її шляхетне серце і яскраво уявив собі, як вона в темному вдовиному вбранні конає в Фондетах одна-однісінька. Та Нана була ще в більшому горі. Тепер та картина, як Зізі упав на підлогу з червоною плямою на сорочці, просто убивала її.

— Він був такий гарний, такий плохенький, такий ласкавий... Ах, знаєш, котику, хай це й розсердить тебе, а я любила цю дитинку! Я не можу промовчати, це понад мої сили... Ну, та й тобі тепер це вже не шкодить, його вже нема більше. Ти досяг свого, вже напевне не захопиш нас несподіванкою...

Ця остання думка викликала в ній таке безмежне горе, що граф мусів заспокоювати її. Звичайно, вона мусіла показати тверду волю, вона мала рацію, це не її провина. Але тут вона сама перестала плакати, кажучи:

— Слухай, піди й довідайся, як він там... Негайно ж! Я так хочу!

Він узяв свого капелюха і пішов по новини про Жоржа. Повертаючись через три чверти години, він помітив Нана, що в тривозі вихилилася з вікна, і гукнув їй ще з тротуара, що хлопець не вмер, і що навіть

сподіваються врятувати його. Тоді вона одразу ж відчула шалену радість, почала співати й танцювати, вважаючи, що життя чудова річ. Тим часом Зоя була дуже невдоволена зі свого миття. Вона все оглядалася на пляму, повторюючи кожен раз, коли проходила повз неї:

— А знаєте, мадам, вона залишається.

І справді, на білому орнаменті килима видно було блідорожеву пляму. Вона лягла кривавою рисою саме на порозі, загородивши двері.

— Пусте! — озвалася щаслива Нана. — Її зітруть ногами.

Другого дня цю тяжку пригоду забув навіть і Мюффа. Коли він їхав фіякром на вулицю Рішельє, він на хвилинку навіть присягався, що не повернеться до цієї жінки. Небо застерігало його: саме нещастя Філіппа й Жоржа було провіщенням його власної загибелі. Але ні сльози мадам Гюгон, ні тяжка лихоманка пораненого хлопця не мали сили змусити його дотримати своєї присяги. І після недовгого переляку від цієї драми йому залишилася тільки приглушена радість з нагоди звільнення від суперника, чия чарівна молодість завжди кидала його в розпуку. Його пристрасть досягла тепер надприродної сили, як пристрасть одного з небагатьох, що не мали молодости. Він любив Нана з потребою знати, що вона належить йому самому, з потребою слухати її голос, торкатися її, дихати одним повітрям з нею. Його ніжність сягала понад звичайну пожадливість, аж до чистого почуття, до тривожної, ревнивої до минулого любови, коли він не один раз мріяв про спокуту, сподіваючись разом з Нана виблагати у бога батька на колінах помилування. З дня на день релігія опанувала його щоразу дужче. Він знову почав ходити до церкви, сповідався й причащався, але щоразу зазнавав поразки в внутршній боротьбі, муками совісти подвоюючи собі радість гріха і радість каяття. І коли його духовник дозволив йому перехорувати на свою пристрасть, він засвоїв собі звичку щодня впадати в гріх прокляття, щоб спокутувати його пориваннями віри, повної побожної сумирности. В безмірній наївності він пропонував небу свої жахливі муки, як викупну

жертву. Ці муки невідпинно росли, ставали йому розп'яттям, тим часом як його поважне й глибоке серце щораз глибше тонуло в пожадливісті, розпаленій повією. Що ж особливо обурювало його, так це повсякчасні зради цієї жінки; він не міг ділитися, не розуміючи її безглуздих примх. Він прагнув вічної любови, завжди однакової. Та вона ж і присягалася йому на вірність, він же й платить їй за це. Але він почував, що вона брехлива, нездатна втримуватися, що вона віддається і приятелям, і прохожим, як та худобина, що її створено на життя без сорочки.

Одного ранку, побачивши, що від Нана в незвичний час виходить Фукармон, граф вчинив їй сцену. Вона враз розсердилася. Його ревності не дають їй життя. Вже не один раз вона виявляла надмірну добрість до нього. Наприклад, того вечора, коли він спіймав її з Жоржем, вона перша пішла на мирову, визнавши свою провину та вкривши його ласками й ніжними словами, щоб допомогти йому заспокоїтись. Але ж кінець-кінцем він уже просто набридав їй зі своїм упертим нерозумінням жіноцтва. І вона стала брутальною:

— Ну, гаразд, я спала з Фукармоном. А далі що?.. Заздрісно тобі, Мюфчику?

Це вперше вона кинула йому в обличчя того «Мюфчика». Йому забракло повітря від нахабства її признання; він стиснув кулаки, а вона наступала на нього, дивлячись йому просто в вічі:

— Годі з мене, чуєш?.. Якщо це тобі не до вподоби, зроби мені ласку, забирайся геть звідси... Я не хочу, щоб ти галасував у моїй господі... Збагни своєю дурною головою, що я хочу бути вільною. Коли якийсь чоловік мені подобається, я сплю з ним. Точнісінько так... І ти мусиш зразу ж вибрати: або залишитися, або піти собі до чортів.

І вона прочинила перед ним двері. Але він не пішов. Відтепер це стало їй способом щоразу дужче прив'язувати його до себе; з-за кожної дурнички, за найменшої сварки вона найприкрішими словами пропонувала йому забиратися геть. Що там! Вона завжди знайде кращих за нього, у неї ж вибір велетенський, чоловіків є,

скільки хочеш, та й не таких йолопів, а справжніх чоловіків, у кого в жилах кров кипить. І граф, похиливши голову, очікував на кращі часи, коли їй ставали потрібні гроші. Тоді вона ластилася до нього, він усе забував, і палка ніч покривала йому цілий тиждень прикрощів. Його зближення з дружиною зробило йому родинне життя нестерпучим. Покинута Фошері, що знову потрапив до рук Рози, графиня захоплювалася іншими коханцями, в приступі стривоженої пристрасти нервової жінки сорока років, сповиваючи цілий будинок виром свого легковажного життя. Естела після шлюбу не зустрічалася з батьком; ця худа й безбарвна дівчина раптом перетворилася в жінку такої непохитної, залізної волі, що Дагене просто тремтів перед нею; ставши вірним католиком, він ходив з дружиною до церкви і лютував на тестя, що руйнував їх зв'язком з повією. Один лиш м'сьє Вено і далі ласкаво ставився до графа, очікуючи на свою годину. Він навіть умів заприятелювати з Нана, і тепер ходив в обидва будинки, тримаючись із своєю спокійною посмішкою десь по куточках. А Мюффа, почувавши себе нещасним вдома та тікаючи звідти від нудьги й сорому, волів краще терпіти образи, здебільшого живучи на вулиці де-Вільє.

Незабаром між Нана й графом залишилася тільки одна тема для розмов—гроші. Одного разу, формально пообіцявши їй десять тисяч франків, він наважився прийти в призначену годину з порожніми руками. Ще за день перед тим вона розпалила його серце ніжними ласками. І тепер недодержання обіцянки та даремна витрата ніжностей викликали в ній безмежну лютість. Вона аж побіліла.

— Що? Нема грошей?.. Тоді, Мюфчику, вертайся, звідки прийшов. Та хутко! От іще верблюд! Ще й цілуватися лізе!.. Нема грошей—нема й нічого. Зрозумів?..

Він намагався пояснити, що потрібна сума буде у нього післязавтра. Але вона брутально перебила його.

— А мої борги? Та мене ж посадять, поки ваша вельможність зволікатиме. Ах, ти тільки поглянь на себе! Невже ти гадаєш, що я люблю тебе за твою красу? З такою пикою, як у тебе, треба платити жінкам, що

терплять її біля себе.. Ій же богу, коли ти не принесеш мені ввечорі десять тисяч франків, не дам тобі мизинця посмоктати... Раз на завжди відішлю тебе до жінки.

Увечорі він приніс ті десять тисяч франків. Нана простягла йому губи і він довгим поцілунком винагородив себе за цілий день прикрих турбот. Особливо дратувало молоду жінку, що він безперестанку стирчав біля її спідниці. Вона скаржилася м'сьє Вено, благаючи його відвести її Мюфчика до графині; невжеж бо їхнє примирення ні до чого не привело? Вона вже шкодувала, що втрутилася в цю справу, бо він однаково висне у неї на шиї. В ті дні, коли вона в гніві забувала свої інтереси, вона загрожувала вчинити йому якесь таке свинство, що він уже не насмілиться й носа показати до неї. Але ж, як кричала вона, хлопаючи себе по стегнах, йому хоч в обличчя наплюй — він однаково залишиться, ще й спасибі скаже. Сцени з приводу грошей відновлювались у них тепер повсякчасно. Вона брутально вимагала їх, здіймаючи галас за мізерні дрібниці, шохвилини виявляючи огидну ненажерливість. Вона з жорстокістю повторювала йому, що спить із ним не для чого іншого, як тільки ради грошей, що з того їй нема ніякої втіхи, що вона кохає іншого і що це суще нещастя—мати потребу в ідіоті подібного сорту! Його не хочуть більше мати при дворі; переказували, що від нього вимагають демісії. Імператриця сказала про нього: «Він надто бридкий». Це так, це чистісінька правда. І Нана повторювала це слово в закінчення їхніх сварок:

— Ах, ти мені бридкий!

Тепер вона вже не втримувалася, здобувши повну свободу. Вона щодня об'їздила озеро, зав'язуючи знайомства, що розв'язувалися десь інше. Тут гасали, полювали в світлі ясного дня, чіплялися за людей знамениті повії, виставлені на огляд перед поблажливою посмішкою блискучого Парижу. Герцогині очима вказували на неї своїм подругам, багаті буржуазки копіювали її капелюхи. Подеколи її ляндю на перехрестях спинювало цілу низку багатих екіпажів,—фінансистів, що тримали Європу в своїх касах, міністрів, чиї товсті пучки

стискували горло Франції. І вона належала до цього товариства Бульйонського гаю, вона посідала в ньому видатне місце, знана в усіх столицях, жадана всім чужоземцям, доповнюючи розкоші цієї юрби божевільним розмахом своєї розпусти, як тою уславленою гострою жагою до втіх, властивою цілій нації. Після скороминущих зв'язків на одну ніч, що про них вона забувала вже на ранок, вона виїздила в великі ресторани в гарні ясні дні, особливо в «Мадрид». Тут перед персоналом посольств вона обідала з Люсі Стюарт, Кароліною Геке, Марією Бльон, в товаристві панів, що калічили французьку мову, платили за забавки і брали їх на вечір, щоб тільки подуріти, через повну виснаженість і порожнечу нездатні ї торкнутися до жінок. Жінки ж звали це «іти на забавку» і, щасливі тим, що з них гребують, квапилися додому, щоб відбутися кінець ночі в обіймах улюблених коханців.

Граф Мюффа удавав, що він нічого не помічає, доки Нана не виставляла йому своїх коханців на очі. Проте, йому було дуже тяжко від дрібних прикрощів у повсякчасному житті. Будинок на вулиці де-Вільє ставав справжнім пеклом, притулком для божевільних, де розбещеність щодня спричинювалася до огидних сцен. Нана дійшла до того, що почала битися зі своїми слугами. Один час вона дуже гарно ставилася до кучера Шарля; спинюючись біля ресторану, вона висилала йому через гарсона кухоль пива, встрявала з ним у розмови і радо слухала його бучні сварки з чужими кучерами, коли її екіпаж затримували в купі інших. Згодом же, без ніякої підстави, стала звати його ідіотом, лаялася з ним за соломку, за висівки, за овес, бо хоч і дуже любила коней, а все ж вважала, що їдять вони занадто багато. Одного дня, коли під час рахунку вона спіймала Шарля на крадіжці, він обурився і брутально вилаяв її шлюхою; її коні, мовляв, кращі за неї, вони не сплять з першим-ліпшим пройдисвітом. Нана відповіла йому подібними ж словами, граф мусів розбороняти їх, після чого вигнав кучера за двері. З цього почався розвал серед її слуг. Вікторіна й Франсуа пішли геть після випадку покражі діамантів. Так само зник і Жюльєн;

ходили чутки, що він спав із мадам, і що граф умовив його піти собі геть, давши йому за це велику суму грошей.

На кухні щотижня можна було бачити нових людей. В господарстві запанувала нечувана крадіжка, бо будинок став, як коридор, де в руйнацькому галопі мигтіли покидьки з різних рекомендаційних контор. Залишилася тільки одна Зоя, як завжди охайно тримаючись та все намагаючись дати лад цьому безладдю, доки не матиме змоги здійснити вже давно викохану мрію—влаштувати собі власне господарство.

І все ж це були ще найменші прикрощі. Граф терпів дурість мадам Малюар, граючи з нею в безик, хоч од неї дхнуло цвіллю; він терпів мадам Лера з її плітками, маленького Люї з його сумним плачем хорої дитини, що здобула собі гнилизну в спадщину від невідомого батька. Але графові траплялися ще й гірші години. Одного вечора йому з-за дверей довелося почути, як Нана обурено скаржилася своїй покоївці, що один немов би багатий пан обікрвав її: цей пройдисвіт видавав себе за американця, власника золотих розсипин у своїй країні, а насправжки втік, не залишивши їй ані су та ще й укравши книжечку цигаркового паперу. Побілівши як крейда, граф навшпиньки зійшов униз, щоб не слухати цього. Другого разу його змусили про все довідатись. Закохавшись у кафешантанного баритона та покинута ним, Нана в приступі тяжкої меланхолії надумала покінчити життя самогубством, випивши настою сірників, від чого вона не вмерла, але дуже тяжко була занедужала. Граф мусів доглядати її і вислухати історію її захоплення, з рясними слізьми і обіцянками ніколи більше не повертатись до чоловіків. В своїй погорді до тих свиней, як вона їх називала, вона не могла, проте, жити без примхи серця і завжди мала при спідниці якогось коханця, віддаючись безглуздим пориванням зіпсутого смаку і розбещености свого тіла. Від того часу, як Зоя зі своїх міркувань перестала піклуватися про господарство, в будинкові запанувало таке безладдя, що Мюффа не наважувався відчинити якісь двері, розкрити завісу, чи зазирнути в шахву;

обережності у Нана не було ніякої, гостей завжди було в будинкові стільки, що вони повсякчас наштотувалися одне на одного. Тепер граф мусів, перед тим, як ввійти, кашляти, одного разу ледве не захопивши молоду жінку в обіймах Франсі, коли на якісь десять хвилин вийшов з туалетної кімнати наказати запрягти коней, а цилюрник тим часом закінчував зачіску мадам. Нана раптово віддавалася поза спиною графа по всіх закутках, ловлячи хвилини втіх із ким траплялося, та незалежно від того, чи була в одній сорочці, чи в парадному туалеті. І поверталася до графа вся рожева, щаслива тими краденими хвилинами. Графові ж ласки були їй огидні, як осоружна панщина.

В муках ревнощів нещасний дійшов до того, що відчував заспокоєння, покидаючи Нана в товаристві Сатен. Він сприяв цій розбещеності, щоб усовувати від Нана чоловіків. Але справа псувалася й тут. Нана зраджувала Сатен так само, як і графа, шалено віддаючись огидній розпусті, з наведеними з вуличних перехресть повіями. Подеколи, вертаючись додому в кареті, вона захоплювалася якоюсь вуличною потіпахою, що вражала її розбещену уяву, брала її до себе і, награвшись із нею, відпускала зі щедрою платою. Іноді, переодягшись за чоловіка, вона приїздила в огидні притулки розважатися від нудьги видовищем найнижчої розпусти. Сатен, роздратована цими повсякчасними зрадами, перекидала догори ногами весь будинок, влаштовуючи жахливі сцени та кінець-кінцем досягнувши необмеженого впливу на Нана, що побоювалася її. Мюффа міркував собі навіть про союз із Сатен і випускав її на Нана в тих випадках, коли не зважувався балакати з нею сам. Два рази Сатен присилувала свою подругу помиритися з ним, і він, глибоко вдячний, оступався перед нею і зникав після найменшого її натяку. Але ця угода тривала недовго, бо Сатен дуже зіпсувалася. Бували дні, коли вона ледве не доходила від лютости, трощачи все навколо себе та перекидаючись від приступів несамовитого гніву до найглибшої ніжності і все ж залишаючись вродливо гарною. Як видно, Зоя крутила їй голову, бо раз-у-раз про щось змовлялася з нею по закутках, немов

би лагодячись зтягти її в свій великий план, що про нього ще нікому не признавалася.

Тим часом Мюффа мучила якась чудна дріб'язковість. Звикши до всієї огидної розпусти, що відбувалася у нього перед очима за останні місяці, помирившись із присутністю чужих, що цілим табуном перебігали через альков Нана, він, проте, безмірно обурювався думкою, що його зраджують із кимсь йому рівним, чи просто навіть знайомим. Коли Нана призналася йому про свій зв'язок із Фукармоном, граф відчув таку образу і вважав зрадливий вчинок юнака за такий огидний, що забажав викликати його на поєдинок. Не знючи, де йому шукати секунданта для подібного поєдинку, він звернувся до Лябордета. Той, остовпівши від його слів, не міг утриматись од сміху.

— Поєдинок з-за Нана?.. Ні, шановний пане, весь Париж глузуватиме з вас! З-за Нана не можна битися, це був би просто сміх.

Граф дуже зблід і махнув рукою.

— Тоді я прилюдно дам йому ляпаса.

Лябордет протягом цілої години мусів умовляти його. Такий ляпас надав би всій цій історії огидного присмаку; вже того ж самого вечора всі знатимуть справжню причину поєдинку і граф стане байкою для газет. І всі свої докази Лябордет закінчував одним мотивом:

— Не можна, всі сміятимуться.

Кожного разу ці чіткі й гострі слова падали на мозок Мюффа, як удари ножа. Він не може навіть битися за кохану жінку, бо його засміють. Ще ніколи не відчував він так болізно ганебности свого кохання, цієї муки свого серця, що загинуло в бруді розпусти. Це було його останнє обурення: він дав себе переконати і від цього часу став терплячим свідком нових звичаїв у будинку, коли безліч і знайомих, і чужих порядкували в ньому по своїй уподобі.

Нана за кілька місяців з ненажерливістю покінчила їх по черзі. Безмірна жага розкошування надто розпалювала її потреби, і вона вичищала людину в одну ніч. На початку у неї був Фукармон, і його вистачило менше

ніж на два тижні. Зібравши за десять років своїх подорожів близько тридцяти тисяч франків, він мріяв покинути службу в флоті спробувати щастя в Сполучених Штатах; його природжені обережність і навіть скупощі враз покинули його, і він віддав усе, аж до підписів на векселях, зав'язавши собі будучність. Коли Нана вигонила його, він був уже зовсім голий. Проте, вона ласкаво дала йому добру пораду—повернутися на свій корабель. Чого ради виявляти непотрібну впертість? Раз у нього нема грошей, то бути їй надалі з нею він більше не може. Він повинен зрозуміти це та ї стати розважним. Зруйнована людина випадала з її рук, як достиглий плід, що має сам собі гнити на землі.

Далі Нана заходила біля Стене. Не виявляючи йому ні огиди, ні ніжності, вона називала його «брудним жидом» і ніби прагнула задовольнити свою стару зневажність до нього, навіть не знаючи якихось підстав під нею. Він був гладкий і дурний і вона шарпала його з подвійною енергією, намагаючись яко мога хутчій спекатися цього прусака. Він покинув Сімону, а його босфорська справа наближалася до загибелі. Своїми божевільними вимогами Нана прискорила цю загибель. Протягом цілого місяця він оборонявся, творячи справжні дива—сповнив цілу Європу велетенською рекламою, афішами, анонсами й проспектами, добуваючи гроші й з найдальших країн. Всі ці кошти, як люїдори спекулянтів, так і су бідних людей, танули на вулиці де-Вільє. Понад те він вступив у компанію з одним власником металевого заводу в Альзасі. Десь у провінційальному закуткові, чорні від вугільного порошу та вкриті потом робітники день-у-день напружували м'язи та слухали, як тріщать їхні кості, щоб з цього могла задовольнити свої примхи Нана. Вона жерла все, як те велике вогнище,—і вигреші на ажіотажі, і заробітки чесної праці. Цього разу вона остаточно докінчила Стене і вигнала на вулицю, висмоктавши до кісточок до тої міри, що він уже не був здатний вигадати якесь нове шахрайство. Після краху своєї банківської фірми, він почав заїкуватись і тремтів від одного слова «поліція». Його оголосили банкрутом, і розмови про гроші

приголомшували його, як безпорадну дитину, а він же колись орудував мільйонами. Одного вечора він аж заплакав у Нана, прохаючи її позичити йому хоч сто франків, щоб заплатити своїй покоївці. І Нана, зворушена й здивована цим жахливим кінцем людини, що протягом двадцяти років дерла плівку з цілого Парижу, винесла йому сто франків, кажучи:

— Знаєш, я даю тобі ці гроші тільки тому, що мені смішно... Але зрозумій, що ти не в таких літах, щоб я тебе утримувала. Шукай собі якоїсь іншої роботи.

Після цього Нана зразу ж почала нищити ля-Фалюаза. Він уже давно прагнув чести бути руйнованим нею, щоб досягти найвищого шику. Йому бракувало тільки того, щоб якась жінка вивела його в люди. За два місяці Париж довідається про його існування і він читатиме своє прізвище в газетах. Його спадщина складалася з маєтків, земель, пасовисьок, гаїв, фарм. Він мусів усе це невпинно спродувати одне по одному. Раз куснувши, Нана ковтала по півгектара. Гайки, що тремтіли зеленим листям під соняшним промінням, широкі хлібні лани, золотаві в вересні виноградники, високі по череву коровам пасовиська,—все це зникало, ніби провалюючись у безодню; загинули там і річка, гіпсові кар'єри, три млини. Нана була як те вороже військо чи хмара сарани, що своїм огненним летом плюндрує цілу округу. Під її ніжкою горіла земля. Фарму по фармі, пасовисько по пасовиську вона з'їла всю спадщину, привітно посміхаючись і навіть не помічаючи цього, так само, як між сніданком і обідом з'їдала торбинку цукерок, поклавши їх собі на коліна. Це ж нічого не значило, це були тільки цукерки. Та одного вечора залишився тільки невеличкий гайок. Вона знищила його одним лишень зневажливим поглядом, ради нього не варто було навіть роззявляти рота. Ля-Фалюаз по-ідіотському сміявся, смокчучи голівку свого ціпка. Борги руйнували його, у нього не залишалося й сотні франків ренти і він мусів повертатися в провінцію, щоб жити у маніяка дядька. Але це нічого не значило, він досяг шику, — Ф і г а р о двічі видрукувала його прізвище. З худюю шиєю в стоячому комірці з одігнутими кінчиками,

з поламанною надто коротким жилетом талією, він ходив хилитаючись, вигукуючи ніби та папуга та удаючи втомленість дерев'яного паяца, що ніколи не відчував ніяких вражіннь. Дратована ним Нана кінець-кінцем почала бити його.

Тим часом повернувся до неї Фошері, приведений кузенком. Нещасний Фошері в цей час був ніби жонатий. Розірвавши з графинею, він опинився в руках Рози, що використовувала його, як справжнього чоловіка. Міньйон був тільки за управителя в господарстві мадам. Влаштувавшись у Рози як хазяїн, журналіст зраджував Розу, вживаючи в таких випадках всіх заходів обережності та тримаючись, як пристойний чоловік, що совіститься своєї поведінки і хоче кінець-кінцем споважніти. Для Нана було справжнім тріумфом прибрати його, щоб з'їсти його газету, засновану ним на позичені у приятеля гроші. Вона не вихвалялася своїм зв'язком з Фошері,— навпаки, їй подобалося поводитися з ним, як з людиною, що мусить приховувати свої пригоди; і коли їй доводилося говорити про Розу, вона називала її «бідолашною Розою». Газета давала їй квіти протягом двох місяців; вона пожерла передплату з провінції і нищила все,—від хроніки до театральних рецензій. Висмоктавши редакцію і розіклавши адміністрацію, вона задовольнилася в собі ще одну велику примху, влаштувала зимовий сад в однім куткові свого будинку, пожерши на це друкарню. Проте, для неї це були тільки жарти. Коли Міньйон, радий цій пригоді, прибіг до Нана з наміром причепити їй Фошері назавжди, вона спитала його, чи не глузує він з неї: ні, вибачте, навіщо їй цей йолоп без су в кишені, що живе тільки зі статей та драм? Така дурість пасує хіба талановитій жінці, от як бідолашна Роза. Проте, з обережності, боячись зради з боку Міньйона, вельми здатного виказати їх своїй жінці, вона розлучилася з Фошері, що платив їй тільки писанням у пресі.

Але Нана зберегла про нього добрий спогад: вони таки добре посміялися вкупі з цього йолопа ля-Фалюаза. І їм може ніколи й на думку не спало б зустрічатися, коли б їх не підштовхнула на це насолода глузувати з подібного кретина. І вони бавилися тим, що

цілувалися у нього під носом, на всі заставки розкошували на його гроші, відряджали з негайним дорученням в інший кінець Парижу, щоб залишитися на самоті, а коли він повертався, починали кепкувати з нього різними незрозумілими для нього натяками. Одного дня, підбита журналістом, Нана заклалася, що дасть ляпаса ля-Фалюазові, і в той же вечір дала його, а потім біла й далі, рада й щаслива з цього випадку доводити нікчемність отих чоловіків. Вона називала його мордою для ляпасів, наказувала йому підходити по ляпас чи по кілька ляпасів, що від них у неї червоніла рука, не мавши ще звички. Ля-Фалюаз, як нестемений дурень, сміявся до сліз. Ця фамільярність чарувала його, він вважав її за щось незрівняне.

— А знаєш,—сказав він одного вечора,—вельми запалившись після порції ляпасів.—Тобі слід би було вийти за мене заміж... Га? Ото б сміховинна вийшла з нас пара!

Це не було словом на вітер. Він потайки давно вже плекав проєкта цього шлюбу, жагуче бажаючи приломшити здивованням Париж. Чоловік Нана! От шик! Це ж верх відваги! Але Нана прикро обрубала його захоплення.

— Мені вийти заміж за тебе? Ну, коли б я тільки хотіла, я б уже давно знайшла собі чоловіка! І в двадцять раз кращого за тебе, любий хлопче!.. Мене прохали про це ціла купа народу. Стій! Рахуй разом зі мною: Філіпп, Жорж, Фукармон, Стене, це вже четверо, без інших, кого ти не знаєш... У них усіх один приспів... Варто тільки перестати панькатись із ними, як вони зараз же й починають співати: виходь за мене, та виходь за мене...

Вона довгий час дратувалася і під кінець вибухнула обуренням:

— Так ні ж, ні, не хочу!.. Невже мене створено на ці дурощі. Подивись на мене трохи! Та я не була б уже й Нана, коли б сіла на шию якомусь одному чоловікові... А крім того, це ж занадто брудна історія...

І вона плюнула, здригнувшись од огиди, ніби під її ногами протяглася калюжа бруду з цілої землі.

Одного вечора ля-Фалюаз зник, а через тиждень надійшла звістка, що він у провінції, у свого дядька, хорого на манію збирати гербарії: ля-Фалюаз ліпив йому його гербарії і мав надію одружитися зі своєю кузиною, дуже негарною і дуже побожною. Нана не плакала за ним. Вона тільки сказала графові:

— Ну, мій Мюфчику, ще на одного суперника менше стало... Ти можеш радіти сьогодні... Адже він ставав серйозним суперником, він хотів оженитися зі мною.

А як граф зблід, то вона повисла на його шиї, сміючись та повиваючи ласкою кожне своє жорстоке слово.

— Правда ж, це дратує тебе? Ти ж не можеш оженитися з Нана... Коли всі вони набридають мені своїм жениханням, ти лютуєш у своїм куточку... Шкода, треба чекати, поки лусне жінка... Ах, коли б твоя жінка луснула, як би ти хутко прибіг, як би ти припав мені до ніг, як би ти прохав мене,—пристрасно, зі слізьми, з обіцянками! Правда ж, любий, це було б так гарно!

Вона говорила ніжним голосом, хижо ластячись до нього, а коли він, дуже схвильований, почервонів і почав відповідати на її поцілунки, вона скрикнула:

— Ах, ти ж чорт! І подумати тільки, що я вгадала! Він же мріє і чекає, щоб його жінка луснула... Ну, це вже через край! Він іще дурніший, ніж інші!

Мюффа вже замирився з цими іншими. Тепер він підтримував свою останню гідність тим, що лишався «хазяїном» для слуг і родичів Нана, людиною, що давала найбільше їй тому була офіційним коханцем. А пристрасть його ставала просто шаленою. Він затримувався тільки тим, що платив, дорого купуючи навіть посмішки, обкрадуваний і ніколи не маючи того, що можна було мати за його гроші. Але його пристрасть перетворилася в хоробу, що її не сила було спекатися. Заходячи в спальню до Нана, він обмежувався тим, що одчиняв на хвилину вікно, аби вигнати дух інших, тих бльондинів та брюнетів, а разом і в'їдливий дим сигар, що душив йому груди. Спальня Нана була ніби вуличним перехрестям; безліч черевиків терлося об її поріг, але ніхто з гостей не спинювався перед кривавою плямою, що загороджувала в'їстя. Пляма ввесь час турбувала

Зою, як охайну дівчину, роздратовану її тривкістю. І Зоя мимоволі позирала на неї,—а входячи до мадам, кожного разу говорила:

— Дивна річ, пляма все не сходить... А людей же буває доста...

Нана ж, мавши якнайкращі відомості про Жоржа, що видужував у Фондетах біля своєї матері, щоразу відповідала:

— Ну, дурниці, згодом зійде... Вона вже блідне під ногами.

І справді, кожний з приятелів Нана—Фукармон, Стене, ля-Фалюаз, Фошері, виносили певну частинку плями своїми підошвами. А Мюффа, кого пляма драгувала так само, як і Зою, додивлявся до неї проти своєї волі, читаючи з її повільного рожевіння, скільки народу перейшло над нею. Він глухо побоювався її і завжди переступав їй, ніби стережучись розчавити щось живе, якусь частину голого тіла, що простяглося на землі.

Далі, в самій спальні, свідомість Мюффа тяжко паморочилася. Він забував усе: і юрбу самців, що унадилися сюди, і кривавий траур, що загороджував двері. Подеколи, ідучи вулицею та дихаючи вільним повітрям, він аж плакав від сорому й обурення, присягаючись ніколи більше не входити до Нана. Та ледве порт'єра падала за ним, його знову опановувала пристрасть, він ніби танув у теплій вогкості спальні, і його тіло, проймає гострими пахощами, знову жагуче прагнуло глибокого упокорення. Побожний, звиклий до глибоких вражіннь, що їх навівають багаті церкви, він переживав тут ті ж почуття християнина, як і тоді, коли, впавши на коліна перед різнокольоровим віконним образом, він віддавався чарам музики органу та пахощів з кадил. Ця жінка панувала над ним з ревним деспотизмом гнівного бога, тримаючи його жахом і даючи йому гострі, як спазми, хвилини радості за цілі години страшних мук, повні видінь пекла та вічних тортур. Тут він так само захлинався в благаннях та в приступах розпуки, особливо гостро відчуваючи приниження проклятого створіння, засудженого вже самим брудом свого

походження. Похіть його тіла і прагнення його душі сполучалися в єдине поривання, виростаючи з темних глибин його істоти, ніби одним паростком з кореня життя. Він без ремства корився силі кохання й віри, цим двом рушила, що дають рух цілому світові.. І завжди, не зважаючи на опір розуму, в спальні Нана його посідало божевілля, і його свідомість тремтячи завмирала перед всемогутністю сили статі, так само, як і перед незнаними глибинами неба.

Тоді, відчуваючи таку його упокореність, Нана проймалася злістю тирана, віддаючи інстинктовній пристрасті принижувати людей. Їй мало було щось нищити, вона ще й бруднила його. Її ніжні руки залишали потворні сліди, самим дотиком розкладаючи все, що вона далі розбивала. А він, божеволіючи, приставав на цю гру, невиразно привподоблюючись до тих святих, що віддавали себе на пожертя вошам та їли власні екскременти. Коли він приходив до неї в спальню, вона влаштовувала за замкненими дверима справжню оргію знущання з людської гідності. Спочатку вони жартували, вона частувала його легенькими штурханами, змушувала його задовольняти різні свої чудернацькі примхи, от як по-дитячому белькотіти уривки фраз:

— Кажі за мною «...і годі, Коко, начхати!»

Він слухняно повторював, підроблюючись навіть під її вимову:

— «І годі, Коко, начхати!»

А то вона удавала ведмедя, ходячи на чотирьох в одній сорочці по шкурах та з гарчанням наміряючись пожертити його. Подеколи ж вона сміху ради навіть кусала його за литки.

Далі, підвівшись, командувала:

— А тепер твоя черга... Закладаюся, що ти не здолаєш так удати ведмедя, як я.

Та це була ще безневинно-мила забавка. Вона розважала його у ведмежій ролі, граючи своєю білою шкірою та рудою гривною. Він сміявся, теж ставав на чотири, гарчав, кусав її за литки, тим часом як вона тікала від нього, ніби перелякана.

— Та чи ж не йолопи ми?—кінець-кінцем казала

вона.—Ти й не уявляєш собі, який ти гідкий, мій котику! От би побачили тебе таким у Тюільрі.

Отже, ця безневинна гра незабаром зіпсувалася. Не жорстокість з її боку, бо вона й надалі була доброю дівчиною, але якийсь подув божевілля прохоплювався в замкнену спальню, розростаючись у цілий вир. Похіть паморочила їм голови, віддаючи їх у владу найбільш розбещених вигадок. Колишня розпука побожности, що в свій час мучила їх безсонням, тепер перетворилася в звіринну втіху від того, щоб ходити на чотирьох, гарчати й кусатися. А далі, коли він одного разу грав ролю ведмедя, Нана штовхнула його так потужно, що він поточився на меблі, а вона проти волі вибухнула сміхом, побачивши у нього на лобі гулю. Від того часу, розсмакувавши цю гру ще на спробах з ля-Фалюазом, вона ставилася до графа, як до худоби, шмагала його та безперестанку штовхала ногою.

— Но, но!.. Ти ж коняка... Ліворуч! Та повертай бо, брудна шкапо!

Іншого разу він бував за собаку. Вона кидала свою наперфумовану хусточку в кінець спальні, а він мусів приносити її в зубах, волочачись на руках та колінах.

— Подай, Цезарю! Ось почекай, я тобі!.. Гаразд, Цезарю! Добрий пес, слухняний! Служ!

І йому подобалося таке приниження, він відчував хоробливу втіху бути худобою. Він бажав іще гіршої ганьби, вигукуючи:

— Та бий же дужче... Гав! Гав! Я сказився, бий же!

Їй скортіло, щоб він прийшов одного вечора в своєму парадному мундирі камергера. І скільки тут було сміху та кепкування, коли вона побачила його в усім блиску, зі шпагою, в капелюсі, в білих штанях, в гаптованому золотом фракці червоного сукна, з почепленим при лівій полі символічним ключем. Особливо ж звеселяв її цей ключ, підштовхуючи її хоробливу уяву на різні соромицькі пояснення. Все сміючись та опанована зневагою до державної величі, радіючи змозі принизити його в цьому офіційально помпезному вбранні, вона шарпала й щипала його вигукуючи: «Ну, повертайся, камергер!» Та одночасно щосили штурхаючи його ногою

в зад. Цими штурханами вона від щирого серця частувала Тюільрі, всю величність імператорського двору, що тримався вгорі на загальному боягузстві та приниженості. Саме так уявляла вона собі суспільство і в цій її поведінці несвідомо прохоплювалася помста її походження, набута нею в спадщину від її роду. Далі, роздягши камергера та розкидавши його вбрання по підлозі, вона наказувала йому плигати, і він плигав; плювати—і він плював; ступати по золоту, по орлах, по орденах—і він ступав. Трах! І вже нічого не лишилося, одні тріски. Вона розбила камергера, як той флякон чи скриньку, зробивши з нього ніби купку сміття на розі вулиці.

Тим часом ювеліри не дотримали свого слова і виготовили ліжко тільки на половину січня. Мюффа якраз був у Нормандії, поїхавши туди продати останні залишки землі, бо Нана притьмом вимагала чотири тисячі франків. Він мав повернутися тільки через день, але, упоравшись зі справою раніше, повернувся швидше і, навіть не заїхавши додому, з'явився на авеню де-Вільє. Була десята година. Мавши ключа від хвіртки на вулицю Кардіне, він ввійшов у будинок без перешкоди. Побачивши його, Зоя, що витирала в горішній залі брондзу, від несподіванки остовпіла. Не знаючи, як спинити його, вона почала довго оповідати йому, що м'сьє Вено, вельми стурбований, ще з передодня шукає графа, і вже два рази благав її негайно прислати його додому, коли б граф заїхав спочатку до мадам. Мюффа слухав її, нічого не розуміючи, в усій цій історії. Далі, помітивши її заклопотаність і враз опанований приступом шалених ревностей, що на них він уже вважав себе більше за нездатного, він сіпнувся до дверей спальні, звідки чути було шум. Двері не витримали і розчинилися, тим часом як Зоя пішла геть, знизуючи плечима. Тим гірше для мадам. Раз вона робить божевільні дурниці, то хай виплутується сама.

А Мюффа, спинившись на порозі перед тим, що побачив, тільки й міг, що скрикнути:

— Боже мій!.. Ах, боже ж мій!

Новоустаткована спальня сяяла своїми королівськими

розкошами. Срібне гаптовання жвагими зірками вкривало оббивку з оксамиту рожевого кольору чайної троянди, того рожевого кольору, що ним забарвлюється в погожі вечори небо, коли на ясному тлі завмирання дня з'являється над обрієм Венера. Золоті шнури, що звисали по кутках, та золоте мереживо, що обрямлювало стіни, були ніби вогненным рудим волоссям, що наполовину вкривало величну голизу спальні, підкреслюючи її млосну похитливість, а посередині спальні, сяючи свіжим блиском, стояло вирізьблене з золота й срібла ліжко, трон, досить просторий для королівської величі. Нана, по-візантійському розкішний, вартий всемогутности краси її тіла, вітгар, що на ньому вона якраз пишалася гола, в богостотній безсоромності шанованого в релігійнім тремтінню ідола. А поруч неї, в сніжно-білому сьйві її грудей, у цьому її тріумфі справжньої богині, валялася якась огидна трухлятина, смішна й мізерна руїна,— маркіз де-Шуар в одній сорочці.

Граф тільки звів руки, дрібно тремтячи та повторюючи:

— Боже мій! Ах, боже ж мій!

Отже, це для маркіза де-Шуара квітли золоті рози на ліжку, вінки золотих роз, розкидані серед золотого листя; це над ним схилялися, сміючись і танцюючи на срібній сітці закохані пустотливі амури, а в ногах Фавн розкривав для нього млосну в похитливому сні Німфу, постать Ночі, скопійовану з пишного тіла Нана, з її всім відомими широкими стегнами. Покладений тут як лахміття від людини, зіпсутий і розкладений шістьма десятиками років розпусти, він був як купа кісток поруч сліпучо-розкішних форм цієї жінки. Побачивши розчинені двері, він підвівся, охоплений жахом розбещеного діда; ця остання любовна ніч довела його до божевілля, він уже повертався в дитинство. Не знаходячи слів і напівпаралізований, щось белькочучи й тремтячи, він залишився в позі втікача, з сорочкою, що опала на його кощаве скелето-подібне тіло, та з висмикнутою з-під ковдри нещасною синьою ногою, вкритою сивим волоссям. Хоч і яка вражена, Нана все ж не могла втримати сміху.

— Та лягай бо, заховайся в ліжку,—казала вона, поваливши його та вкривши ковдрою, ніби якусь погань, що її не можна показувати.

А сама сіпнулася зачиняти двері. Та й не щастить же їй з її Мюфчиком! Завжди він приходить так не до речі! А крім того, навіщо він їздив по гроші до Нормандії? Старий приніс їй чотири тисячі франків і вона впустила його. Гримнувши дверима перед графом, вона крикнула йому:

— Тим гірше для тебе! Хіба так заходять! Годі з мене, щасливої тобі путі!

Мюффа все стояв перед цими зачиненими дверима, ніби блискавкою вражений тим, що побачив. Його щораз дужче трясло від льодового холоду, що від ніг прохопився в груди і в мозок. Далі, ніби зламане бурею дерево, він захитався і впав на коліна, хруснувши всіма кістками. І прошепотів, з розпукою витягши руки:

— Це вже занадто, господи! Це вже занадто...

Він помирився зі всім, але більше не міг, йому бракувало сил у цій чорній безодні, де людина втрачала розум. Чимраз вище простягаючи в останньому зусиллі руки, він шукав небо і кликав бога.

— О, ні, я не хочу!.. О, господи, прийди до мене, допоможи мені, пошли мені найкраще смерть! Хай би вже все на світі, тільки не цей чоловік, о, господи! Всьому кінець, візьми мене, занеси мене, господи, щоб я не бачив нічого, щоб я не чув нічого!.. Я твій, о, господи. Батьку наш, що на небі...

І він палко проказував далі слова цієї молитви. Але тут хтось торкнув його за плече. Озирнувшись, він побачив м'сьє Вено, неймовірно здивованого тим, що знайшов графа в молитві перед цими зачиненими дверима. Тоді, відчувши, ніби сам бог відповів йому цим на його молитву, граф притьмом кинувся на шию маленького дідка. Тепер він міг уже плакати і тому ридав, повторюючи:

— Брате, мій... Брате мій...

В цьому плачі його змучена людська істота знаходила собі полегшення. Він поливав слізьми обличчя м'сьє Вено й цілував його, уривчасто промовляючи:

— О, брате мій, яка страшна мука! Тільки ви залишилися мені, брате мій... Ведіть мене звідси назавжди, благаю вас, ведіть мене...

Тоді м'сьє Вено притиснув графа до своїх грудей, теж називаючи його своїм братом. Але він мусів завдати графові ще нового удара: вже від учорашнього дня він шукав Мюффа, маючи переказати йому, що графиня Сабіна, за останній час цілковито розбещена, щойно втекла з завідателем відділу одного з великих модних магазинів, і про цей жахливий скандал балакав уже весь Париж. Бачивши графа в такому молитовному екстазі, Вено визнав цю хвилину за сприятливу і зразу ж розповів йому цю пригоду, що так плесковато завершувала трагічний кінець занепаду його родини. Оповідання Вено не зворушило графа: втеча графині не турбує його, про це можна подумати й згодом. І знову охоплений своєю розпукою, з жахом дивлячись на двері, стіни й стелю, граф почав знову благати:

— Ведіть мене звідси, я не можу більше, ведіть мене.

М'сьє Вено повів його геть, як дитину. Від цього часу граф назавжди опинився в його владі. Мюффа цілковито повернувся до суворих обов'язків релігії. Життя його було скалічено. Перед цнотливим обуренням у Тюільрі він мусів податися до демісії. Його дочка Естела почала проти нього процес за шістдесят тисяч франків спадщини від одної з тіток, що за заповітом вона мала одержати в день свого шлюбу. Зруйнований, бідно живучи з уламків свого колись великого багатства, він дозволяв поволі докінчувати його графині, що використовувала покинуті Нана недоїдки. Зіпсута сусідством повії і доведена до останнього, Сабіна, як та цвіль, остаточно руйнувала родинне вогнище. Після низки пригод вона повернулася додому і він прийняв її, по-християнському покійно пробачивши все. Вона скрізь ходила за ним, як живе втілення його ганьби. Але він, щоразу байдужніший, вже не зважав на це. Небо взяло його з обіймів жінки, щоб віддати в руки богів. В релігійному екстазі він і далі переживав ті похитливі години, що мав із Нана, захлинаючись у розпачливих молитвах, віддаючись самоприниженню проклятої істоти, засудженої

самим брудом свого походження. Простуджуючи коліна об холодні плити в якійсь церкві, він знову відчував колишні радощі напруження м'язів і п'яного коливання свідомості, так само задовольняючи потреби темних глибин своєї істоти.

Увечорі того ж дня, коли стався розрив, на вулицю де-Вільє приходив Мін'йон. Він почав уже звикати до Фошері навіть помічати велику зручність од присутності чоловіка у своєї жінки, покладаючи на нього деякі дрібні клопоти в господарстві, а також і в догляді, витрачаючи на щоденні потреби родини гроші від його драматичних успіхів. А як, з другого боку, Фошері був розважний, не мав смішних ревнощів та, як і сам Мін'йон, не чіплявся до випадкових пригод Рози, то обидва чоловіки порозумівалися щоразу краще, щасливі своєю багатою на різні вигоди спілкою та кожний влаштовуючи своє кубелечко в цьому хатньому вогнищу, де вони ні трохи не заваджали одне одному. І господарство їхнє стояло дуже добре, бо вони лише змагалися між собою за спільний добробут. От і тепер, саме з поради Фошері, Мін'йон прийшов подивитися, чи не пощастить йому переманути у Нана її покоївку, бо журналіст якнайкраще переконався її спритності й розважності. Роза була в розпуці, бо ось уже місяць, як мусіла змінювати недосвідчених дівчат, що повсякчасно завдавали їй клопоту. Ледве Зоя відчинила Мін'йонові двері, він зараз же потяг її на розмову до їдальні. З перших же слів вона осміхнулася: річ неможлива, вона покидає мадам, щоб влаштуватися на власну руч. І хвалькувато між іншим додала, що вона щодня має такі пропозиції, що дами сваряться за неї, а мадам Блянш обіцяє їй купу золота, аби лишень вона повернулася. Зоя мала купити заклад мадам Трікон; вона вже давно плекала цей проєкт, готова вкласти в нього всі свої заощадження. Вона була повна великих планів, мріяла поширити справу, найняти цілий будинок та скупчити в ньому всі можливі приємності. На це вона пробувала спокусити й Сатен, дурненьку повію, що нині вмирала в шпиталі від надужиття з розпусти.

Коли ж Мін'йон спробував умовити її, забалакавши

про ризик, що завжди буває в комерції, то Зоя, не пояснюючи, якого сорту буде її підприємство, тільки тонко посміхалася, ніби це мала бути якась кондитерська, і відповіла:

— О, на розкіш завжди буде попит... Бачите, я вже доста довго працюю на інших і тепер хочу, щоб інші працювали на мене.

Складка жорстокости лягла їй на губи. Нарешті й вона стане «мадам» і за кілька люїдорів матиме біля своїх ніг тих самих жінок, кому вона протягом п'ятнадцяти років мусіла полоскати посуд.

Мін'йон попрохав Зою доповісти про себе і вона на хвилину покинула його, сказавши, що мадам мала сьогодні дуже прикрий день. Він приходив до Нана тільки раз і не впізнавав будинка. Ідальня з гобеленами, буфетом і сріблом, надзвичайно здивувала його. Не довго думаючи, він одчинив двері, оглянув велику залю й зимовий сад і повернувся до вестибюля; виняткова розкіш, золочені меблі, шовки й оксамити поволі сповнювали його захоплення, аж забилося йому серце. Спустившись згори, Зоя покликала його, щоб показати й інші кімнати—туалетну, спальню. І в спальні серце Мін'йона не витримало, сповнившись глибокої розчуленості. Ця клята Нана дивувала його, хоч він і добре розумівся на таких речах. Не зважаючи на безладдя в господарстві та крадіжку слуг, що повсякчасно змінювалися, тут все ж було зібрано безліч багатства, що заповнювало всі щілини і навіть текло понад розгромом. І Мін'йон перед цим майстернім витвором Нана пригадував деякі великі роботи. Біля Марселя йому колись показували акведука, що переступив своїми кам'яними арками провалля, циклопічний твір, що коштував кількох мільйонів та десятка років зусиль. В Шербурзі він бачив новий порт, велетенські доки, сотні людей, що обливалися потом на сонці, машини, що засипали море скелями, будуючи мури, де інколи, як кривава каша, залишалися трупи робітників. Але все це було йому за дрібничку, Нана захоплювала його далекіше. Перед ділом її рук він мав тепер почуття пошани, як колись відчуте ним на вечірці в одного цукро-

заводчика в його палаці, де всю королівську розкіш збудовано було лише однією речовиною—цукром. Нана ж чимсь іншим, своєю дурістю, що з неї всі сміялися, трохи своєю чарівною голизною, цим соромітницьким і так потужним нічим, що його сила рухає всім світом, цілком одна, без робітників, без вигаданих інженерами машин—зуміла захитати весь Париж і збудувати своє багатство на людських трупах.

— Ну й інструмент, чорт візьми!—скрикнув Міньйон у зачаруванні, з відгуком вдячності в голосі.

Нана поволі почав огортати тяжкий сум. Посамперед, вона пережила нервові зворушення від зустрічі маркиза з графом, при чім, однак, це її навіть трохи забавило. Але згодом спогад про цього розбещеного діда, що поїхав од неї в фіякрі напівмертвим, про її бідолашного Мюфчика, кого вона вже більше не побачить після стількох вчинених йому образ, згодом усе це викликало в ній сантиментальну меланхолію. Понадте її роздратовувала звістка про хворобу Сатен, що, зникнувши вже два тижні, тепер умирала в Лярібуазьєр, доведена до такого жахливого стану мадам Робер. І коли Нана наказувала запрягти коней, щоб іще раз побачитись із тією брудною повією, в цю саме хвилину Зоя заявила їй про свій відхід через тиждень. Нана одразу і дуже засмутилася. Їй здавалося, що вона втрачає когось рідного. Господи! Та що ж вона робитиме одним однісінька? І вона благала Зою, що була вельми зворушена цією розпукою мадам і кінець-кінцем поцілувала Нана, бажаючи довести, що не сердиться на неї; та що ж робити, в грошевих справах серце мусить мовчати. На цьому прикрощі того дня не завершилися. Гірко роздратована і втративши вже охоту будь-куди їхати, бігши повідомити її про випадкову продаж якихось Нана йшла нагору в малу залю, коли Лябордет, при розкішних мережив, в розмові мимохить і несподівано захопився словом, що вмер Жорж—Нана аж похолола.

— Зізі? Вмер?—скрикнула вона.

І її очі несподівано повернулися до рожевої плями на килимі, але та вже, нарешті, зникла, стерта ногами.

Тим часом Лябордет розповідав подробиці. Ніхто їх толком не знав, одні говорили, що знову відкрилася рана, другі ж балакали про самогубство, що Жорж ніби втопився в ставку в Фондетах. Нана повторювала:

— Умер! Умер!

Сльози душили їй горло вже зранку і тепер, вибухнувши риданням, вона відчула полегшення. Неоссяжний, безмежний і глибокий сум ліг на неї важким гнітом. Лябордет спробував розрадити її відносно Жоржа, але вона спинила його жестом руки, захлинаючись:

— Та не він один, тут усе мене мучить... Яка ж я нещасна! О, я розумію, вони ще й казатимуть, що я негідниця... І мати, що побивається там, і той нещасний, що ревів у мене сьогодні вранці перед дверима, і всі інші, тепер поруйновані, прогулявши зі мною свої останні су... Це все правда, бийте Нана, бийте чортову худобу! О, я товстошкіра, я вже чую їхні розмови: «От підла повія, з усіма спить, всіх грабує, всіх на той світ жене, усім чисто саму шкоду коїть...»

Вона спинилася, ковтаючи сльози, та від болю впала на диван, встромивши голову в подушки. Горе, що вона почувала навколо себе, як і злидні, спричинені нею, заливали її хвилею безконечних жалощів і її голос бренив придушеною скаргою маленького дівчати:

— О, як мені тяжко, як тяжко... Я не витримаю цього гніту... Це вже занадто, коли тебе не розуміють, коли люди нападають на тебе, бо дужчі... Проте, коли не маєш, що собі закинути, коли совість твоя чиста... Так ні ж!..

Її охопили обурення й гнів. Вона підвелася, утерла сльози і нервово заходила по кімнаті:

— Ні! Ні! Хай говорять, що хочуть, а я не винна! Хіба ж я не добра? Я віддаю все, що маю, я й мухи не роздушу... Це вони винні, тільки вони! Я завжди хотіла їм догодити, а вони чіплялися до моєї спідниці й тепер мруть, жебрачать та прикидаються, ніби вони в розпуці...

Далі, спинившись перед Лябордетом і хлопнувши його по плечі, звернулася до нього:

— Ну, ти бував тут, скажи правду... Хіба ж я їх силувала? Хіба ж не вони сами десятками товклися тут, вигадуючи найгіршу брудноту? Мені було гидко дивитися на них, я сперечалася, я не хотіла слухатися їх, я просто боялася... Чекай, один лишень приклад: кожний з них хотів оженитися зі мною. Ну? Чи ж не підлість? О, дорогий мій, я вже двадцять раз була б графинею чи баронесою, коли б тільки схотіла! Ну, а я відмовлялася, я була розважна... Ах, я ж оберігала їх від яких тільки огидних вчинків та злочинств! Вони б крали, різали б, убивали б батька й матір! Досить було б одного мого слова, а я його не казала... І от бачиш, яка мені подяка... Як від того Дагене, що я його оженила; він здихав з голоду, коли я вивела його в люди й цілими тижнями дурно піклувалася про нього. А тепер, зустрічаючи мене, він одвертається. От свиня! Та я не така брудна, як він.

Люто стукнувши кулаком по столику, вона заходила по кімнаті знову.

— Несправедливо, чорт візьми! Суспільство зле збудовано. Нападають на жінок, тим часом як це ж чоловіки вимагають од них чортзначого. Чекай, я можу тобі признатися тепер: коли я, знаєш, лишалася з ними, то мені з того ніколи не бувало аніякісінької радості, ані трішечки... Тільки набридало, слово чести! То ж я питаю тебе, при чім я тут? І як же вони мені остобісіли! Коли б їх не було, мій дорогий, я б уже давно жила б у монастирі та молилася богам, бо я ж завжди в нього вірила... Та й чорт із ними! Коли вони прогуляли гроші й шкуру, то в тім самі винні! Я тут ні при чім.

— Без сумніву,—переконано заявив Лябордет.

Тут Зоя ввела Міньюна. Нана привітала його з посмішкою; вона добре виплакалася і досить. Ще повний захоплення, він почав вихвалювати її господу, але вона заявила, що їй уже набрид цей будинок, що тепер вона мріє про щось інше і хоче продати все в найближчі дні. А коли Міньюн, бажаючи чимсь пояснити свої одвідини, забалакав про виставу на користь старого паралізованого Боска, то вона дуже розчулилась і взяла дві льожі. Тим часом Зоя повідсмила їй, що карета чекає на мадам.

Нана попрохала капелюха і, зав'язуючи бинди, розповіла про нещастя бідолашної Сатен, додавши:

— Я їду до лікарні... Ніхто не любив мене так, як вона. Ах, правду кажуть, що у чоловіків нема серця!.. Хто зна? Може я вже не побачу її живою. Ну, однаково, я попрошу, щоб мене пустили до неї, я хочу поцілувати її.

Лябордет і Міньйон осміхнулися. Вона вже більше не сумувала і теж осміхнулася. Вона не мала на думці їх двох, вони можуть її зрозуміти. І вони обидва мовчки милувалися з неї, поки вона застібала рукавички. Вона стояла тут одна серед нагромаджених у її будинкові багатств, знесених юрбою повалених нею до своїх ніг чоловіків. Як одне з тих старовинних страховищ, чий страшний барліг укрито кістьми, вона ступала по черепах і її оточували сами катастрофи—жахлива смерть Вандевра в полум'ї, туга Фукармона десь у хінських морях, розпука Стене, змушеного жити по-чесному, задоволена дурість ля-Фалюаза, трагічний розвал родини Мюффа, блідий труп Жоржа, що над ним чатував Філіпп щойно звільнений із в'язниці. Її діло руйнування й смертей було зроблено, муха, що вилетіла з гною передмість, несучи з собою фермент розкладу суспільства, потруїла цих людей тільки тим, що сідала на них. Це було добре, це була справедливість, бо вона помстилася за своїх, за бідних і занехаяних. І в той же час, коли її жіноча розкіш, в усім своїм блисківі підносилася над своїми поваленими жертвами, ніби те сонце, що сходить над вкритими трупами боєвищем, сама вона зберігала свою несвідомість чарівного звіра, не тямлячи, що накоїла, та все залишаючись простодушною дівчинкою. Вона й далі була огрядна, гладка, завжди здорова, завжди весела. Все її оточення набридло їй; будинок був для неї якийсь дурний, занадто малий та заповнений меблями, що заваджали їй. Якась мізерія, хоч починай знову. Мріючи про щось краще, вона виїхала в своєму парадному туалеті, щоб востаннє поцілувати Сатен, елегантна, спокійна і як поновлена, немов ніколи не була повією.

XIV

Раптом Нана зникла, знову поринула в безвість, утекла в екзотичні краї. Перед своїм від'їздом вона влаштувала собі гостру розвагу, спродавши все чисто—будинок, меблі, коштовні речі, навіть вбрання та білизну. Розповідали, що п'ять аукціонів дали їй понад шістсот тисяч франків. Останній раз Париж бачив її в феєрії Мелюзіна в театрі Гете, що Борденав захвало заорендував без су в кишені. Тут вона виступала вкупі з Прюером та Фонтаном в ролі простої статистки, але це було найцікавіше місце вистави—три пластичні пози могутньої і мовчазної феї. І враз, серед величезного успіху, коли Борденав, захопившись рекламою, обліпив увесь Париж колосальними афішами, одного чудового ранку стало відомо, що Нана напередодні виїхала до Каїру; причиною тому стала звичайнісінька суперечка з директором, якесь його слово, що їй не подобалося, просто примха жінки, занадто багаті для того, щоб терпіти прикрощі. А правду сказати, то це була її давня мрія—поїхати до турків.

Минали місяці. Її забували. А коли її ім'я знову випадково згадувалося, то серед людей її товариства ходили найбільш чудернацькі історії, цілком протилежні одна одній. Нана немов би причарувала якогось віце-короля і царювала в палаці над двома сотнями рабів, рубаючи їм голови, тільки щоб трохи посміятися. Цілком навпаки, говорили інші, її руйнував якийсь здоровий негр, брудна її примха, покинувши її в одній сорочці на найгіршу розпусту в Каїрі. А через два тижні хтось на загальне здивовання присягався, що бачив її в Росії. Творилася легенда, ніби вона стала коханкою якогось князя, люди захоплювалися оповіданнями про її діаманти. Всі жінки одразу впізнали б їх з докладних описів, хоч ніхто не міг би сказати, звідки пішли ці описи перснів, сережок, намиста шириною на дві пучки, королівської діядеми з центральним діамантом з оріх завбільшки. З імлі далекого краю спогад про неї повставав в образі таємного ідола, обчепленого шляхетним камінням. Тепер про неї говорили цілком поважно,

з мрійною пошаною до її зібраного серед варварів багатства.

Одного липневого вечора, Люсі, спускаючись у кареті вулицею Фобур-Сент-Оноре, побачила Кароліну Геке, що йшла пішки до сусідньої крамниці. Люсі спинала її, забалакавши:

— Ти вже пообідала, ти вільна? О, тоді, голубко, їдь зі мною... Нана повернулася.

Кароліна зразу ж підскочила в карету, а Люсі говорила далі:

— І знаєш, дорога моя, вона вже може й умерла, поки ми тут балакаємо.

— Умерла? От іще вигадуєш!—скрикнула здивована Кароліна.—Та де ж вона? І чого ж їй умирати?

— В Гранд-отелі... Від віспи... О, тут ціла історія!

Люсі наказала кучерові їхати швидше і під нервовий тупіт коней вздовж вулиці Руайяль та бульварів одривчасто одним духом розповіла Кароліні пригоду з Нана.

— Ти не можеш й уявити... Нана покидає Росію, я вже не знаю, чому, може посварившись із своїм князем. Залишає речі на вокзалі й їде до своєї тітки, тієї старої, пам'ятаєш?.. Ну, а у тітки знаходить свого хлопчика, хорого на віспу. Хлопчик другого ж дня помирає, а Нана загризається з тіткою за гроші, що повинна була висилати і що тітка їх так ніколи й не бачила... Здається, хлопчик з того й помер, як взагалі занехаяна дитина, покинута без догляду... Так от після сварки Нана тікає, іде до якогось отелю й зустрічається з Мін'йоном, саме тоді, коли згадує про свої речі. Тут вона почуває себе зле, у неї лихоманка, її нудить, і Мін'йон відводить її назад до отелю, обіцявши подбати за її справи... Чи бач, як це все вийшло, ніби навмисно... Але найцікавіша річ далі: Роза, почувши, що Нана лежить хора в якійсь мебльованій кімнаті, обурюється і з плачем прибігає доглядати її... А пригадуєш, як вони ненавиділи одна одну, ніби ті фурії? І от, дорога моя, Роза наказала перенести Нана до Гранд-отелю, щоб та хоч померла у шикарному місці, і вже три ночі просиділа біля неї, не боячись сама здохнути

згодом. Все це мені розповів Лябордет, а тепер я сама хочу побачити...

— Так, так,—перебила її зворушена Кароліна.—Ми зайдемо до неї.

Вони приїхали. На бульварі кучерові доводилося затримувати коней серед великого стовпища екіпажів і юрби пішого народу. Цього дня законодавча палата щойно голосувала війну. Юрба збігалася з усіх вулиць, заповнила тротуари, переливаючись і на брук. З боку Мадлен сонце зайшло за криваво-червону хмару і заграва пожежі палала в шибках високих вікон. Смеркалося. Заходила тяжка й сумовита година, коли вулиці починають зникати в темряві, ще не освітлені жвавими зірками газових ріжків. А серед цього рухливого стовпища народу наростав віддалений гомін, очі горіли на блідих обличчях і подих смертельної туги та здивовання захоплював людські душі.

— Ось і Міньйон,—сказала Люсі.—Він нам розповість новини.

Міньйон стояв під широким портиком Гранд-отелю, нервово дивлячись на юрбу. На перші ж запитання Люсі він обурено закричав:

— Я нічого не знаю, от уже два дні я не можу викликати Розу звідти. Це ж, кінець-кінцем, ідіотство так ризикувати собою! Ну й що ж з нею буде, коли вона теж занедужає та залишиться з ямами на обличчі? От ще буде історія!

Думка, що Роза втратить свою красу, доводила його до розпуки. Він би просто покинув Нана напризволяще, цілком не розуміючи, звідки у жінок ота дурна здатність на саможертву. Тут з другого боку бульвару підійшов Фошері. Він теж хвилювався, запитуючи про новини. Обидва підштовхували один одного. Тепер вони були на «ти».

— Все як і перше, хлопче,—сказав йому Міньйон.—Ти повинен піти нагору та присилувати її спуститися.

— Дякую тобі за добрість,—огризнувся журналіст.—А чому ти сам не підеш?

Тут Люсі спитала у них номер кімнати Нана і вони почали благати її звести Розу, бо інакше вони, кінець-

кінцем, розсердяться. Проте, Люсі й Кароліна пішли до Нана не одразу. Вони помітили Фонтана, що, заклавши руки в кишені, товкся по бульвару з цікавістю розглядаючи стривожені обличчя в юрбі.

Почувши, що Нана лежить в отелі хора, він з уданим співчуттям заявив:

— Бідна дівчина!.. Треба зайти привітатися. А що з нею?

— Віспа,—відповів Міньйон.

Актор, що вже зробив був крок до дверей, затремтів і спинився, вилаявшись:

— Ах, чорт! Віспа не жарт.

Фонтан, хорував на неї як був хлопцем п'яти років. Міньйон розповів, як од віспи померла одна з його небіжок. Щождо Фошері, то він добре знав її, у нього ще й досі слід од неї, три ямки на перенісся. Ось подивіться. А коли Міньйон знову почав посилати його, спираючись на те, що віспа ніколи не буває вдруге, то Фошері став палко спростовувати цю теорію, подаючи приклади та лаючи лікарів йолопами. Тут Люсі й Кароліна перебили їхню суперечку, здивовані надзвичайним зростом юрби.

— Дивіть, дивіться бо, яка безліч народу!

Чимраз темнішало і газові ріжки один по одному запалювалися в далечині. Проте, по вікнах видно було зацікавлені обличчя, а тим часом юрба під деревами з хвилини на хвилину перетворювалася в велетенську людську повінь, що простяглася від Мадлен до Бастілії. Карети їхали повагом. Глухе гудіння линуло від цієї суцільної ще мовчазної маси людей, що збіглися з потреби бути вкупі та в повільному русі проймалися загальною лихоманкою. Та враз велика хвиля зворухнула юрбу. Серед груп, що штовхаючись розступалися, з'явилася ватага людей, у кашкетах та білих блюзах. Вони йшли розмірено, ніби ударами молота по ковадлу, вигукуючи:

— На Берлін! На Берлін! На Берлін!

А юрба дивилася на них з похмурим недовір'ям, хоч уже зачеплена та зворушена войовничим почуттям, як при проході музики.

— Так, так, ідіть, хай вам наб'ють морду!—буркнув Мін'йон, піддаючись філософічному настроєві.

А Фонтанові це подобалося. Він говорив, що піде в військо. Коли ворог на кордонах, всі громадяни повинні повстати в оборону батьківщини. І притім він сам став у позу Бонапарта під Аустерліцом.

— Ну, що ж, ходімо з нами?—запитала його Люсі.

— Ах, ні,—жваво озвався він.—Щоб спіймати хобу?

На ослінчикові перед Гранд-отелем сидів якийсь чоловік, ховаючи обличчя за хусточку. Фошері, коли ще підходив, підморгнув на нього оком Мін'йонові. І він усе ще тут. Так, він увесь час тут. Журналіст ще трохи затримав обидвох жінок, щоб показати його їм. І коли той підвів голову, обидві його впізнали, вигукнувши від несподіванки. Це був граф Мюффа і він дивився на одне з вікон.

— Знаєте, він сидить тут з ранку, — пояснив Мін'йон.—Я його побачив о шостій і він не сходить з місця. З перших же слів Лябордета він прибіг сюди зі своєю хусточкою... Кожних півгодини він підходить сюди запитувати, чи не краще хорій особі, і знову повертається на старе місце... Так, чорт побери! В кімнату Нана зайти небезпечно; хоч і як любиш людину, а здихати нема ніякої охоти.

Звівши очі на вікно граф неначе не був свідомий того, що творилося навколо нього. Він напевне не знав про оголошення війни, не чув і не бачив юрби.

— От він знову підходить,—сказав Фошері.—Давайте подивимося.

І справді, граф устав з ослінчика і зійшов під високий портик. Але швайцар, що вже почав пізнавати його, не дав йому часу запитати, коротко вимовивши:

— М'сьє, вона щойно померла.

Нана померла. Ця звістка приголомшила всіх. Мюффа без єдиного слова повернувся до свого ослінчика, затуляючи хусточкою обличчя. Дехто з інших скрикнув, але розмова не почалася, бо якраз повз них проходила ватага, виючи своє:

— На Берлін! На Берлін! На Берлін!

Нана померла! Подумати тільки, така чудова дівчина! Мін'йон з полегшенням зідхнув: нарешті Роза таки вийде звідти. Проте, запанував гнітючий настрій. Фонтан, що мріяв про виконання трагічних роль, удав почуття болю, спустивши кутки рота та закотивши очі; Фошері ж, взагалі легковажний від своєї професії дрібного журналіста, все ж відчув щире зворушення і нервово жував свою сигару. Тим часом обидві жінки жваво забалакали. Останнього разу і Люсі, і Кароліна бачили її в Гете на виставі Мелюзіни. Ах, дорога моя, вона ж була дивовижно гарна, з'являючись у глибині кришталевого гроту! Чоловіки пригадували це теж дуже добре. Фонтан грав тоді принца Кокоріко і їхні пробуджені спогади подавали безліч подробиць. Так, у кришталевому гроті... Що це за шик був з її розкішною постаттю! Вона не говорила ні слова, автори навіть викинули єдину її репліку, бо вона тільки заважала. Так, ані слова, це творило величезне вражіння і вона цілковито опанувала публіку тільки тим, що показувала себе. Такого тіла, таких плечей, ніг та стану більше не знайдеш. Це ж якесь безглуздя, що вона померла. Знаєте, у неї ж поверх серпанку був тільки золотий пояс, що ледве вкривав їй зад і перед, а навколо неї сяяв дзеркальний грот, сипалися каскади діамантів, мерехтіли серед сталактитів склепіння перлові нитки. І в своїй прозорості, серед цих криничкових струмочків, пройнятих широким променем електрики, вона зі своєю шкірою та поменистим волоссям була ніби те сонце. Париж завжди згадуватиме її такою, полум'ям серед кришталю, повислою в повітрі, як сам добрий бог. Ах, яка ж це дурість умирати в подібному стані! Та й страшна ж вона мабуть у своїй кімнаті.

— А скільки втіхи пропало!— зауважив Мін'йон, меланхолійним голосом людини, що не любить бачити, коли гинуть корисні й гарні речі.

І він обережно запитав Люсі й Кароліну, чи підуть вони все ж нагору. Звичайно, підуть; їхня цікавість іще більше зросла. В цю якраз хвилину прибігла захекавшись Блянш, люта на юрбу, що заповнила тротуари. Почувши останні новини, вона теж голосно скрикнула

і всі троє пішли до сходів, шелестячи спідницями. Міньйон крикнув їм у слід:

— Скажіть Розі, що я на неї чекаю. Зараз же... Чуєте?

— Гаразд, невідомо, коли більше треба стерегтися зараз, чи на початку, чи при кінці,—пояснив Фонтан Фошері.—Один мій приятель лікар запевняв мене, що час після смерти особливо небезпечний... Починають вилучатися м'язми. Яка шкода, що так швидко скінчилося, я був би такий радий востаннє стиснути їй руку.

— А тепер нема чого,—сказав журналіст.

— Так, нема чого,—повторили за ним Фонтан і Міньйон.

Юрба все зростала. При світлі крамниць та в неспокійному промінні газу видно було на тротуарах подвійні людські течії, що над ними хвилювалися капелюхи. Тепер лихоманка поволі захоплювала вже всіх, цікаві бігли за ватагами людей у блюзах, товплячись на брукові. І з усіх грудей линув уривчастий і впертий крик:

— На Берлін! На Берлін! На Берлін!

Кімната містилася на четвертому поверсі й коштувала дванадцять франків у день; Роза найняла її як щось пристойне, хоч і без розкошів, бо для хорих розкоші не потрібні. Оббиту кретоном у стилі Люї XIII з великими квітами, кімнату було устатковано звичайними для отелю меблями з червоного дерева і застелено червоним килимом з визерунками з чорного листу. Важку мовчанку порушувало тільки шепотіння, коли в коридорі залунали голоси:

— Запевняю тебе, що ми заплуталися. Коридорний казав повернути праворуч... Ну й казарма!

— Почекай... Треба придивитися. Кімната № 404, кімната № 401.

— Ага, сюди, 405, 403. Мабуть тут... Ось, нарешті таки 401. Заходьмо, тільки тихо, тихо!

Голоси замовкли. Хтось кахикнув, треба було зважитись. Далі двері повільно відчинилися і ввійшла Люсі з Кароліною. Але вони ледве не остовпіли, побачивши

в кімнаті аж п'ять жінок. Гага простяглася в єдиному вольтерівському кріслі з червоного оксамиту. Перед каміном Сімона й Кляріса стоячи розмовляли з Леєю де-Горн, що сиділа на стільці, а Роза Міньйон примостилася перед ліжком ліворуч од дверей на краєчку дерев'яного кофра та пильно дивилася на тіло, сховане в сутінках од завіси. Всі були в капелюхах і рукавичках, як на візиті, лише вона одна була з голими руками, незачісана й бліда від утоми, три ночі не спавши. Її аж занадто вразила й засмутила ця несподівана смерть. Лямпка з абажуром на комоді яскраво освітлювала Гага.

— Ах, яке нещастя!—тихо вимовила Люсі, стискуючи Розі руку.—Ми хотіли попрощатися з нею.

І повернулася до ліжка, силкуючись щось побачити; але лямпка була занадто далеко і вона не зважилася присунути її ближче. В сутінках видно було тільки сіру масу з рудим шиньйоном та блідою плямою замість обличчя. Люсі додала:

— Я не бачила її від того вечора в Гете, в глибині гроту.

Тоді Роза, прокинувшись од свого одубіння, посміхнулася і відповіла:

— Ах, вона змінилася, змінилася...

Після цього вона знову повернулася очима до ліжка, не ворушачись і не кажучи й слова. Незабаром може пощастить розглянути мертву Нана; отже три жінки прилучилися до інших біля каміну. Сімона й Кляріса стиха балакали про діаманти небіжки. Та чи ж існували вони кінець-кінцем? Ніхто їх не бачив, це мабуть вигадка. Але Лея де-Горн знала когось, хто їх бачив: о, це справді потворне каміння! Та вона привезла з Росії не тільки їх, а й безліч іще іншого багатства—вишивані матерії, коштовні дрібнички, золотий столовий сервіз, навіть меблі; так, дорога моя, п'ятдесят два пакунки, велетенські кофри на три вагони. Все це залишилося на вокзалі. От же нещастя—вмерти, не мавши навіть часу розпакуватися. А понад те вона мала ще й гроші з собою, щось близько мільйона. Люсі запитала, хто ж усе це одержить. Далека рідня, безперечно—тітка. Величезна

несподіванка для тої старої відьми! Вона ще нічого не знає, хора ні за що не хотіла повідомляти її, страшенно люта на неї за смерть свого хлопчика. Тоді всі почали шкодувати за хлопчиком, пригадавши, що бачили його на перегонах,—хоробливу дитинку з сумним старечим обличчям, одне з тих нещасних малят, що їм краще й не народжуватись на світ.

— Йому краще в землі,—зауважила Блянш.

— Ба, їй так само,—додала Кароліна.—Життя зовсім не така приємна річ.

В цій суворій кімнаті їх опанували похмурі думки й жах, бо це ж суцця дурість так довго балакати тут. Але бажання розглянути небіжку міцно затримувало їх. Було душно, лямпове скло кидало на стелю круглу світлу пляму в сутінках повної випарів поту кімнати. Під ліжком стояла глибока тарілка з карболкою, ширячи в повітрі прикрі пахощі. І подеколи подих вітру напинав завіси на вікні, відчиненому на бульвар, звідки линув глухий гомін.

— Вона тяжко мучилася?—запитала Люсі, уважно розглядаючи годинника на каміні, його трьох голих грацій з посмішкою танцюристок.

Гага ніби прокинулася.

— О, звичайно!.. Я була при ній, коли вона вмирала. І скажу вам, що в тім не було нічого приємного... Її трусило в корчах...

Але вона не могла говорити далі, бо її заглушив крик з вулиці:

— На Берлін! На Берлін! На Берлін!

Люсі від задухи розчинила вікно цілком і сперлася на нього ліктями. Тут було гарно, з зоряного неба пливла свіжість. Навпроти палали вікна будинків, неспокійне світло газу танцювало на золотих літерах вивісок. Цікаво було також дивитися вниз на юрбу, що цілою річкою пливла по тротуарах і брукові, на купу екіпажів, на великі рухливі плями темряви, де зрідка мерехтіли вогники лихтарів та газові ріжки. Чергова ватага, наближаючись із своїм криком, мала факели; червоне сяйво пливло від Мадлен, перетинаючи юрбу смугою полум'я, стелючись у далечині над головами

загравою пожежі. Забувши, де вона, Люсі голосно покликала Блянш і Кароліну:

— Ідіть сюди... З цього вікна дуже зручно дивитись.

Всі три вихилилися в повітря, дуже зацікавлені. Дерева заваджали їм, подеколи факели зникали під листям. Вони хотіли побачити знайомих чоловіків, що стояли внизу, але виступ балкона застував їм в'їстя. Вони побачили тільки графа Мюффа, що темним клунком сидів на своєму ослінчикові, все ховаючи обличчя під хусточкою. Під'їхала карета й Люсі побачила в ній Марію Бльон, що й собі квапилася сюди. Вона була не одна, за нею зійшов на землю якийсь гладкий чоловік,

— Та це ж злодюга Стене!—вигукнула Кароліна.— Як це його ще й досі не вислали в Кельн?.. Цікаво подивитися на його пику, коли він ввійде сюди.

І вони повернулися до кімнати. Але Марія Бльон, двічі заблудившись на сходах, через десять хвилин прийшла одна. І на запитання здивованої Люсі відповіла:

— Стене? Ну, дорога моя, невже ви гадаєте, що він сюди зайде? Добре, що хоч до дверей довів... Їх отам чоловіка дванадцять, курять свої сигари.

І справді, всі знайомі Нана зібралися тут. Вони товклися по бульварах з бажання побачити, що на них робиться, а впізнаючи одне одного перегукувалися, голосно шкодували за померлою бідолашною дівчиною, щоб далі почати розмову на теми політики й стратегії. Борденав, Дагене, Лябордет, Прюйер та ще й інші доповнили собою гурток, слухаючи Фонтана, що викладав свій план, як завоювати Берлін за п'ять день.

Тим часом Марія Бльон, розчулившись перед ліжком, прошепотіла, як і інші:

— Бідна кицька... Востаннє я бачила її в Гете, в гроті...

— Ах, вона змінилася, змінилася,—повторювала Роза Мін'йон з посмішкою глибокого суму.

Прийшло ще дві жінки—Татан Нене і Люїза Віолен. Вони хвилин зо двадцять блукали по Гранд-отелю від коридорного до коридорного, переходивши більш тридцяти поверхів серед шарварку мандрівників, що ква-

пилися тікати з Парижу, налякані війною та зворушенням на бульварі. Отже, коли вони ввійшли до кімнати, то посамперед посідали на стільці, надто втомлені для того, щоб цікавитись небіжкою. Якраз у цю хвилину в сусідній кімнаті знявся справжній гармидер: там складали кофри, совали меблі, голосно балакали якоюсь варварською мовою. Це була молода шлюбна пара з Австрії. Гага розповіла, що під час агонії сусіди почали, граючись, ловити одне одного, а як обидві кімнати розділяли тільки замкнені двері, то чути було й їхній сміх та поцілунки, коли комусь із них щастило спіймати іншого.

— А знаєте, треба вже йти звідси,—сказала Кляріса.—Ми її однаково не воскресимо... Ідеш, Сімоно?

Всі, не повурхувшись, позирнули одним оком на ліжко. Проте, зразу ж почали готуватися, поправляючи собі сукні. Люсі одна залишилася при вікні, знову спершись на нього ліктями. Гіркий сум стискував їй горло, ніби від тієї галасливої юрби линула до неї глибока туга. Факели все ще пливли повз отель, осипаючись іскрами; ватаги довгими отарами зникали в темряві, ніби барани, що їх ведуть уночі на різницю. Від збентежених, охоплених виром руху мас, віяло жахливою розпукою, великим горем майбутнього пролиття крові. Вони самі паморочили себе гарячковим криком, сунучи в невідоме, за чорний мур обрію.

— На Берлін! На Берлін! На Берлін!

Люсі відвернулася від вікна біла як крейда.

— Господи, що ж то з нами буде?

Дами закивали головами. Вони дуже споважніли, налякані подіями.

— Я позавтра виїзду до Лондону,—спокійно заявила Кароліна Геке.—Мама вже влаштовує мені там будинок.. Звичайно, я зовсім не хочу, щоб мене вбили в Парижі.

Її мати, жінка розважна, умовила її вивезти все своє майно за кордон. Ніколи не можна сказати, як закінчиться війна. А Марія Бльон спалахнула гнівом: вона патріотка і піде в армію.

— Бач, яка полохлива... Та коли б мене покликали, я вдяглася б за чоловіка і з рушницею пішла б на цих

свинячих прусаків!.. А коли нас і переб'ють, то невже нам шкодувати за своєю шкурою?

Блянш де-Сіврі обурилася:

— Не лай прусаків... Це такі ж люди, як і всі інші, хібащо не сідають жінкам на шию, як французи... От шойно вислали одного молоденького прусака, що приятелював зі мною, багатого й доброго хлопця, нездатного хоч будь-кого образити. Це огидна справа, мене просто зруйнували... І знаєш, хай мене краще не дратують, бо інакше я поїду до нього в Німеччину!

А поки вони обидві лаялись, Гаґа сумовито вимовила:

— Найгірше буде мені... Я лишень якийсь тиждень тому кінчила виплату за свій будиночок у Жювізі. Господи, як тяжко було досягти цього! Мені мусіла допомагати Лілі... А тепер оголошено війну, прийдуть прусаки і все сплять... Ну, з чим мені знову починати в мої літа?

— Пусте,—озвалася Кляріса,—мені начхати! Я якось упораюсь!

— Звичайно,—додала Сімона.—Цікаво буде подивитись... Може нам ще й покращає...

І вона доповнила свою думку посмішкою. Татан Нене й Люїза Віолен приєдналася до неї; перша розповіла, що вона не раз бенкетувала з військовими: це чудові хлопці, що не шкодують і останнього су для жінок. Тут дами забалакали надто голосно, і Роза Міньйон, все ще сидячи проти ліжка на кофрі, спинила їхню балачку тихим «та цитьте бо!» Дами зніяковіли і скоса позирнули на небіжку, немов би це прохання про тишу вихопилося з темряви за завісою. І серед тяжкої мовчанки, мовчанки небуття, твореної присутністю поруч них задубілого трупу, голосніше залунав крик юрби:

— На Берлін! На Берлін! На Берлін!

Та незабаром дами знову забули про небіжку. Лея де-Горн, що влаштувала в себе політичний сальон, де колишні міністри Люї-Філіппа змагалися в тонких епіграмах, знизала плечима і тихо вимовила:

— Яка помилка ця війна! Яка кривава дурість!

Тоді Люсі зразу ж стала обороняти імперію. Вона колись спала з принцом імператорської родини і тому ставилася до імперії, як до своєї родинної справи.

— Ах, не кажіть, дорога моя. Ми не можемо терпіти образи ще й далі; ця війна—честь для Франції... О, ви ж знаєте, що я кажу це не ради принца... Це був суцільний пацюк, такий скупий... Уявіть собі, коли він лягав уночі, то ховав свої гроші в чоботи, а коли ми грали в безик, то рахувалися на квасолі, бо я одного разу жартома загребла у нього ставку... Але це не заваджає мені бути справедливою: імператор мав рацію оголосити війну.

Лея з виглядом своєї переваги похитала головою; як жінка, що повторює думку видатних людей. І тихо вимовила:

— Це кінець. Вони там, у Тюільрі, просто божевільні. Вчора, знаєте, Франція мусіла б їх усіх витурити...

Всі з обуренням напали на неї. Що вона скажена, може закинути імператорові? Хіба населення не щасливе? Хіба торг не буяє? Адже Париж іще ніколи не розважався так широко.

Цілком очунявши, найбільше обурилася ображена Гага.

— Мовчіть! Це ж ідіотство, ви не тямите, що кажете!.. Я ж пам'ятаю Люї-Філіппа, його добу сухарів та скупердяйства, дорога моя. А після стався 48-й рік. От іще було паскудство, ота їхня республіка! Після лютого я просто здихала з голоду, слово честі!.. Та коли б ви знали все це, ви стали б на коліна перед імператором, як перед батьком, так! як перед батьком!..

Її довелося заспокоювати. Вона ж у релігійнім захопленні вигукнула:

— О, господи! Даруй імператорові перемогу. Збережи нам імперію!

Всі повторили цю молитву. Блянш призналася, що ставить свічку за імператора. Опанована загальним настроєм, Кароліна теж оповіла, що протягом двох місяців силкувалася потрапляти йому на очі, а він ні разу й не зауважив її. А решта почали люто лаяти республіканців, вимагаючи, щоб їх усіх винищити на фронтах,

щоб Наполеон III, погромивши ворога, міг спокійно царювати серед загального добробуту.

— А все той негідник Бісмарк! От іще каналья!— зауважила Марія Бльон.

— Подумати тільки, що я зналася з ним!—скрикнула Сімона.—Коли б знаття, то напевне б підсипала йому чогось у шклянку.

Та Блянш, усе ще сердита на вислання свого прусака, зважилася оборонити Бісмарка. Він може й зовсім не зла людина. Кожному своя професія. І додала:

— Знаєте, він дуже любить жіноцтво.

— А нам начхати,—заперечила Кляріса.—Нам може й не кортить із ним знатися...

— Таких, як він, знайдеться багато,—поважно заявила Люїза Віолен.—Краще зовсім обходитись без чоловіків, ніж мати справу з подібною потворою.

Суперечка тривала. Бісмарка лаяли на чім світ стоїть кожне в бонапартичній ретельності намагалось брикнути його, а Татан Нене дратувалася:

— Бісмарк! От набридли мені з тим Бісмарком! І люта ж я на нього!.. Не хочу я знати вашого Бісмарка! Не можна знати всіх на світі.

— Та що ви не кажіть,—сказала при кінці Лея де-Горн,—а цей Бісмарк задасть нам доброго перцю...

Йї не дали говорити далі, разом напосівши на неї. Як? Що? Перцю? Та Бісмарка поженуть звідци прикладами в спину! Чи вона коли закінчить, ця невдячна француженка!

— Цитьте бо!—спинила їх знову Роза Міньйон, ображена цим галасом.

Холод трупа знову охопив їх; вони зніяковіли й одразу змовкли, повернувшись до небіжки та глухо відчуваючи небезпеку затроїтись. А на бульварі хрипко верещали:

— На Берлін! На Берлін! На Берлін!

І коли дами вже лагодилися виходити, з коридору залунав голос:

— Розо! Розо!

Здивована Гага відчинила двері, вийшла на хвилину і, повернувшись, сказала:

— Дорога моя, там Фошері... Він не хоче йти сюди, страшенно обурений, що ви лишаєтесь коло трупа.

Мін'йонові, нарешті, пощастило вирядити журналіста по Розу.

Люсі, все ще стоячи біля вікна, вихилялася й побачила панство на тротуарі; задерши голови вгору, вони подавали їй знаки нетерплячки. Мін'йон у запалі навіть погрожував кулаками. Стене, Фонтан, Борденав і інші стурбовано й з докором розкидали руки, тим часом як Дагене, щоб не компромітуватися, просто курив свою сигару, заклавши руки за спину.

— Це правда, дорога моя,— сказала Люсі, залишаючи одчинене вікно.— Я обіцяла вивести вас звідси... Там вони гукають нас.

З зусиллям вставши зі свого дерев'яного кофра, Роза прошепотіла:

— Я зійду, зійду... Звичайно, я вже їй не потрібна... Сюди пришлють сестру...

Вона озирнулася навколо себе, не знаходячи капелюха й шалі. Далі машинально налила на умивальникові води в миску, вмила обличчя й руки і почала далі:

— Не знаю й чому, але це мене неймовірно вразило... Ми зовсім не приятлювали між собою. А отже, як бачите, я наче здуріла... Різні думки обсіли, кортить самій за нею, наче кінець світові... Так, мені треба на повітря...

Труп починав затроювати повітря смородом. Жінок, до цього часу цілком безтурботних, враз охопила паніка.

— Тікаймо, тікаймо звідси, кошенятка мої,— репетувала Гага.— Тут дуже небезпечно.

І вони почали хутенько виходити, позираючи востаннє на ліжко. А поки Люсі, Блянш і Кароліна залишилися, Роза ще раз оглянула кімнату, щоб залишити її в певному ладі. Вона затягла завісу перед вікном, далі пригадала, що лампа тут не пасує, а потрібні свічки. Запаливши одного з мідяних свічників на каміні, вона поставила його на нічному столикові біля ліжка. Яскраве світло враз показало обличчя мертвої. Це було щось жахливе. Всі затремтіли й сіпнулись тікати.

— Ах, вона змінилася, змінилася,—прошепотіла Роза, лишаючись позаду.

Але й вона вийшла, зачинивши за собою двері. Нана лежала тепер одна, з яскраво освітленим, повернутим вгору обличчям. Це був шматок смердючого м'яса, купа гною й крові на подушці. Чиряки вкрили їй усе обличчя, сидячи один на одному. Зблідлі й опалі, сіруватого кольору, вони нагадували вже цвіль домовини на цій слизькій масі, де вже не можна було впізнати ні одної риси. Ліве око цілком зникло під напливом гною, праве ж було напіводчинене, вирячившись огидною чорною діркою. З носа вже тік гній. Червона плівка тяглась через щоку до рота, перекрививши його потворною посмішкою. А над цією страшною й глузливою машкарою смерті, зберігаючи свій соняшний блиск, кучерявилось її розкішне золотаве волосся. Венера розкладалася. Було таке вражіння, що підхоплена нею з вуличних канав та з дозволених законом смітників зараза, ця зараза, що Нана нею затроїла безліч народу, тепер повернулася на неї саму та згноїла їй обличчя.

Кімната була порожня. Розпачливий зойк з бульвару напнув завісу:

— На Берлін! На Берлін! На Берлін!

